

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 20

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 20

Чернігів
2019

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір: І.П. Цикунова

Фото музейних колекцій: В.М. Вермієнко

Комп'ютерна верстка: О.П. Журко

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

С 42 Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 20/Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2019. – 240 с.: 20 с. іл.

У двадцятому випуску збірника наукових праць вміщені каталоги музейних колекцій та нариси, присвячені окремим музейним предметам; матеріали, пов'язані з історією діяльності музею, у тому числі покажчик публікацій, оприлюднених у збірниках № 11–20; результати археологічних, історико-краєзнавчих та біографічних досліджень Чернігівщини. У рубриці “Колекції інші”, яка знайомить з пам'ятками, що зберігаються в державних і комунальних сховищах та приватних колекціях, цього разу представлені артефакти XIX – першої третини XX ст. із зібрання чернігівця О. Ємця. Окремий розділ складають доповіді і повідомлення, виголошені на П'ятій науковій конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років”, яка відбулась у музеї 28 березня 2019 року.

Для наукових працівників, музейників, істориків і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2019

СИТА Л.

Хрести-енколпіони в археологічному зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог

Назва “хрест-енколпion” уже понад сто років використовується у науковій літературі. Так називають візантійські і давньоруські нагрудні металеві хрести домонгольського періоду, які складаються із двох з’єднаних між собою стулок і утворюють ємкість для зберігання мощей. Починаючи з XIV ст. їх прийнято називати хрестами-мощовиками.

Особливої назви для хрестів-складнів у літописах немає. Слово “енколпion” у значенні хрест-релікварій вперше згадується у 811 році в листі грецького патріарха Никифора до папи Лева III. Патріарх серед іншого посилає до Рима золотий енколпion з реліквією Святого Хреста¹. На Русі хрести-складні носили представники церковної та світської влади, ченці, паломники до святих місць. Грецький за походженням термін перекладається “на грудях”² і відображає способи носіння хреста, серед яких основним вважається – поверх одягу. Матеріал, який використовували на Русі для виготовлення енколпionів – метал, переважно сплав на основі міді, на відміну від натільних хрестиків, які робили з металу, каменю, кістки та дерева. Давньоруські вироби вкривалися позолотою, прикрашалися емаллями, черню, інкрустацією сріблом, але все це в рамках серійного мідного лиття³.

Хрести-складні були призначені для зберігання священних вкладень – часточок Животворящего Древа Хреста та різного роду так званих вторинних реліквій, які радше нагадують фрагментовані кісткові тканини та волосся. Перед тим як бути вкладеними до релікварію вони вкривалися особливою сполукою – сумішшю ладану й воску⁴. В окремих енколпionах у середохресті на внутрішньому боці стулок існує спеціально виділений хрестоподібний лоток для укладання часточок древа Хреста Господнього⁵. Г.О. Пескова зазначала: “Кресты-энколпионы, как и кресты-тельники, являясь предметами личного благочестия, прежде всего обозначают причастность верующего церкви, его единение с ней и одновременно несут защитно-охранительную функцию, заложенную уже в самой символике креста. Наряду с этим кресты-энколпионы, благодаря хранимым в них почитаемым святыням, наделены для верующего особой благодатью. Вера в их чудотворную силу связана с культом святых мощей, развитым в христианской церкви, корни которого глубоко уходят в раннехристианскую эпоху”⁶.

На території давньоруської держави перші релікварії з’являються у X ст.; вірогідно, вони були завезені паломниками, які відвідували святі місця, або представниками князівської дружини. Енколпionи X–XI ст. походили з Візантії, її провінцій або ж з Балкано-Дунайського регіону. Вони стали взірцем для давньоруських майстрів, які налагодили виробництво власних типів хрестів. У XII – першій половині XIII ст. відбувається розквіт використання давньоруських хрестів-складнів, основна маса яких виготовлялась у Середньому Подніпров’ї⁷.

Історія вивчення хрестів-релікваріїв Давньої Русі налічує понад сто років: від визнання їх усіх привозними – візантійськими до виокремлення різних типологічних груп давньоруських витворів. Н.П. Кондаков уперше звернув увагу на такий тип пам’яток як енколпion. Він вважав, що їх виготовляли грецькі майстри у Херсонесі, звідки вже вони потрапляли на Русь⁸. Г.Ф. Корзухіна переконливо довела, що у XII – XIII ст. центром їхнього виробництва було Середнє Подніпров’я, і виділила сім основних груп давньоруських енколпionів, узявши за основу техніку виготовлення⁹. В.М. Зоценко вважав, що класифікація, в основі якої лежить технологія виготовлення, дозволяє виділити лише технологічні групи, а не типи, типи ж енколпionів по-

трібно визначати за їхніми сюжетно-композиційними схемами¹⁰. Г.О. Пескова дещо доповнила типологію Г.Ф. Корзухіної. Нею були додатково введені VIII та IX групи і змінений склад I групи, до якої увійшли візантійські хрести-релікварії, виявлені на території Давньої Русі¹¹.

Узвичаєно, що енколпійон складається із двох стулок, штифтів, які їх з'єднують, та рухомого оглав'я. Стулки з одним вушком для скріплення вгорі і внизу прийнято вважати лицевими, а з двома – зворотними. На переважній більшості поширених на Русі хрестів-складнів на лицевій стулці розміщене зображення Розп'яття Христа, на зворотній – Богоматері (Оранта або Одигітрія). На малих і мініатюрних чорнених екземплярах зображення часто замінюється хрестом. Традиційно, в залежності від розмірів стулок (без петель), хрести-релікварії поділяють на великі – 11,0 x 10,0 см, середні – 8,1 x 7,0 см, малі – від 6,1 x 4,5 до 5,2 x 3,5 см та мініатюрні – менше 3,0 см.

На сьогодні у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігаються 40 енколпійонів. 21 складень з них належить до зібрання В.В. Тарновського, яке свого часу було одним із найкращих у Російській імперії і налічувало 53 предмети¹². Більшість їх походила з городища Княжа Гора на Черкащині, розташованого на правому березі р. Дніпро південніше Канева біля с. Пекарі (нині Канівський район Черкаської області). В літературі цю пам'ятку прийнято ототожнювати з літописним містом Родень, що згадується у літописі під 980 роком¹³. Наприкінці XIX ст. городище активно розкопували шукачі скарбів. В.В. Тарновський придбав у власність територію городища та запросив археолога М.Ф. Біляшівського для професійного дослідження пам'ятки. Микола Федотович проводив розкопки протягом двох сезонів 1891–1892 років¹⁴. Матеріали розкопок поповнили зібрання українських старожитностей В.В. Тарновського. Після Другої світової війни у музеї залишився 21 хрест-енколпійон, 15 з них можна ототожнити з номерами за “Каталогом украинских древностей коллекции В.В. Тарновского”.

З решти 19 енколпійонів музейного зібрання 7 – походять із археологічних досліджень на території міста Чернігова, 8 – з городищ та сільських поселень Чернігівщини, місце знахідки ще 4-х – невідоме.

Якщо розглядати колекцію за класифікацією Г.Ф. Корзухіної та Г.О. Пескової, то у збірці музею представлена більшість груп: шість із дев'яти. Найбільш широко – 15 екземплярів різноманітних типів, як прямокінцевих, так й із заокругленими кінцями, репрезентовані енколпійони IV групи – чорнені (№ 23–37). На другому місці – хрести II групи: 11 складнів з високим рельєфом, великі й середні із заокругленими кінцями та прямокінцеві середні й малі (№ 4–14). Дещо менше нараховується енколпійонів III групи – 8, рельєфно-чорнені, із заокругленими кінцями (№ 15–22); I групи – 3, візантійські (№ 1–3); VII групи – 2, з дрібними щільно скомпонованими зображеннями (№ 38–39). Одним екземпляром представлена група IX – енколпійони рідкісних типів (№ 40).

Переважає більшість хрестів-релікваріїв із музейного зібрання створені давньоруськими майстрами. Лише три хрести є імпортом із візантійських провінцій (№ 1, 2, 3). Відомі три центри виготовлення складнів. До візантійського кола пам'яток належить середній енколпійон з прямими, дещо розширеними кінцями і рельєфними зображеннями. На лицевій стулці – Розп'яття з предстоячими та знаками сонця і місяця над фігурою Христа; під руками Христа – напис грецькою мовою. На зворотній – зображення Богоматері Оранти з чотирма євангелістами в медальйонах (№ 1). До “сирійських” належить стулка хреста з прямими, ледь розширеними кінцями і гравірованим зображенням Богоматері Оранти (№ 3). Енколпійони балканської групи представлені складнем з прямими кінцями і рельєфними зображеннями. На лицевій стулці – Богоматір Оранта в мафорії і поясні зображення трьох святих на верхньому та бічних кінцях; на зворотній стулці – пряма фігура Христа, довгий одяг якого схожий на одяг Богоматері, з предстоячими на бокових кінцях під руками Христа (№ 2). Перехідними від візантійських до давньоруських типів можна вважати лицеві стулки з прямими, ледь розширеними сторонами із рельєфним (№ 12) та чорненим (№ 26) зображенням Розп'яття з предстоячими на бічних

кінцях, та символами сонця й місяця. Вірогідно, хрести-релікварії таких типів були одними з перших на Русі, виконаними приїжджими майстрами¹⁵.

Усі інші складні із колекції музею належать переважно до київської групи металопластики. З-поміж домонгольських хрестів виділяються енколпіони із зображеннями перших руських святих Бориса і Гліба. Цей тип представлений у музеї одним екземпляром (№ 13). Єдиний хрест-релікварій, віднесений до IX групи, виокремлюється серед маси давньоруських енколпіонів і за формою, і за пропорціями, і за складом зображень, на ньому вперше з'являються зображення херувима і серафима. За Г.Ф. Корзухіною він був виготовлений якраз напередодні завоювання Русі монголами¹⁶. У каталогах В.В. Тарновського та Б.І. і В.М. Ханенків подані опис та фото цілого складня з біконічним оглав'єм¹⁷. На сьогодні у колекції музею збереглася лише зворотна стулка із зображенням Іоанна Богослова по центру та херувима і серафима по боках із супроводжуючими написами (№ 40).

Колекція хрестів-енколпіонів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського цікава і різноманітна. Як уже зазначалося, репрезентовані шість із дев'яти груп за Г.Ф. Корзухіною та Г.О. Песковою, не представлені тільки енколпіони з емаллями (перегородчасто-виїмчастою та виїмчастою) та з низькорельєфними зображеннями. Але маємо надію, що з новими надходженнями ця лакуна буде заповнена.

У каталозі предмети розміщені згідно з класифікацією Г.Ф. Корзухіної та Г.О. Пескової. Про кожний предмет подаються наступні відомості: тип, датування, матеріал, техніка, розміри (висота х ширина) у сантиметрах, опис (у написах розподіл на рядки передається знаком /, літери, що не читаються, виділені квадратними дужками []), стан збереженості, місце знаходження (якщо область не названа, мова йде про Чернігівщину), інвентарний номер (у дужках № за каталогом колекції В.В. Тарновського 1898 р.), публікація. Ілюстрації – на *кольорових вклейках 1–3*.

1. Башков А.А. Христианские древности Беларуси конца X – XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования). – Минск, 2011. – С. 47.
2. Там же.
3. Пескова А.А. Древнерусские энколпионы XI–XIII веков в русле византийской традиции //Ставрографический сборник. Книга третья. Крест как личная святыня. – М., 2005. – С. 135.
4. Липатов А.А., Медникова Е.Ю., Мусин А.Е., Пескова А.А. Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа //Христианская иконография востока и запада в памятниках материальной культуры древней Руси и Византии. – СПб., 2006. – С. 304.
5. Там же. – С. 292.
6. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003. – С. 5.
7. Асташова Н.И., Петрова Л.А., Сарачева Т.Г. Кресты-энколпионы из собрания Государственного исторического музея. – М., 2013. – С. 5, 6; Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Указ. соч. – С. 35.
8. Кондаков Н.П. Русские клады. Исследования древностей великокняжеского периода. – Т. 1. – СПб., 1896. – С. 43–47.
9. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Указ. соч. – С. 14.
10. Зоценко В.Н. Об одном типе древнерусских энколпионов //Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 113–124.
11. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Указ. соч. – С. 5–7, 40–413.
12. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – Спецвип. 1. – С. 43; Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 6–11, 32–35.
13. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень: Княжа Гора. – К., 1968.
14. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. //Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 61–104; Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. //Киевская старина. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 134–146.
15. Асташова Н.И., Петрова Л.А., Сарачева Т.Г. Указ. соч. – С. 18, 151, 158.
16. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Указ. соч. – С. 25, 26, 229, 230.
17. Каталог украинских древностей... – С. 32–33; Ханенко Б.И. и Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. II. – Табл. XVIII № 220 б.

КАТАЛОГ

1. Тип I.1. XI–XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

7,0 (з петлями 9,1) × 5,6.

Хрест-енколпіон з прямими, ледь розширеними кінцями, з рельєфними зображеннями. Краї стулок підкреслені прямою заглибленою лінією. На лицевій стулці розміщене зображення розп'ятого Христа з хрещатим німбом, у колобії, на фоні виділеного Хресного дерева з підніжжям і оглав'єм; з боків – фігури предстоячих Богоматері та Іоанна Богослова. Під руками Христа заглиблений напис грецькою мовою (текст із Євангелія від Іоанна, XIX, 26, 27) у 2 рядки. Над Розп'яттям символи сонця і місяця, між ними літери Фс. На зворотній стулці центральне зображення Богоматері Оранти, доповнене чотирма погрудними зображеннями євангелістів на кінцях стулки. З обох боків Богоматері – літери МР/О, над лівим медальйоном – Л, над правим – І, над верхнім – М/Т, над нижнім – М/Р.

Нижня петля лицевої стулки розламана, на зворотній стулці тріщини.

Поселення Ланок, с. Хмільниця, Чернігівський район. Розвідки О.В. Шекуна. 1980 р.

Арх-1640.

Веремейчик, 1992: с. 51; *Веремейчик*, 2006: с. 344, 346, рис. 2; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 46, табл. 2; *Шекун*, 1981: с. 321, 322.

2. Тип I.1. Кінець XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

5,4 (з петлями 6,4) × 3,8.

Хрест-енколпіон з прямими, ледь розширеними кінцями, з рельєфними зображеннями. Краї стулок підкреслені рельєфними гладкими бортиками. На лицевій стулці зображення Богоматері Оранти на повний зріст у мафорії, перехрещеному на грудях; три поясні зображення святих на верхньому та бічних кінцях. На зворотній стулці зображення прямої фігури Христа з чотирикінцевим хрестом над головою, під руками на бічних кінцях – предстоячі. Довгий одяг Христа схожий на одяг Богоматері.

м. Чернігів. Випадкова знахідка. Початок XX ст.

А-18-(18-7)/1.

Корзухина, Пескова, 2003: с. 49; *Пескова*, 2006: с. 275.

3. Тип I.2. X–XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

6,8 (з петлями 7,9) × 4,3.

Зворотна стулка енколпіона з прямими, ледь розширеними кінцями. Поверхня пласка з різьбленим зображенням Богоматері Оранти та Богодитини на повний зріст перед нею. Під руками Богоматері дрібні незрозумілі фігурки (свічки?), над головою напис грецькими літерами ΠΑΝΑΓΗΑ.

Нижня ліва петля втрачена, права – обламана.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-2), (35).

Беляшевский, 1892: с. 86; *Тарновский*, 1898: с. 8, табл. 1 № 35; *Ханенко*, 1900: табл. XVIII № 221; *Куницький*, 1990: рис. 6: 1; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 300–301, рис. 1: 4; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 55, табл. 11.

4. Тип II.1.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

7,7 (з петлями 9,5) × 6,9; 8,0 (з петлями 9,7) × 7,0.

Хрест-енколпіон із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Бортики стулок та медальйонів декоровані косою насічкою. На лицевій стулці Розп'яття без виділення Хресного дерева доповнене погрудними зображеннями предстоячих у бічних медальйонах та святого – у верхньому. Тіло Христа зображене майже прямим, голова схилена до правого плеча, руки зігнуті в ліктях. Під руками Христа сліди написів, що не читаються. На зворотній стулці зобра-

ження Богоматері Одигітрії на повний зріст, доповнене трьома медальйонами із зображеннями святих. За якістю лиття і оформленням облич та деталей одягу, вірогідно, стулки належать різним енколпіонам одного типу.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-10).

Тарновский, 1898: с. 8; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 306, рис. 2: 4, 5; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 71.

5. Тип II.1.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

7,7 (з петлями 9,2) × 6,8.

Лицева стулка енколпіона із закругленими кінцями з парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Зображення Розп'яття без виділення Хресного дерева доповнене погрудними зображеннями предстоячих у бокових медальйонах та святого – у верхньому. Тіло Христа зображене майже прямим, ноги зігнуті у колінах, ліва – дещо виступає вперед; великі кисті рук перекривають бортики бічних медальйонів.

Рельєф заплилий, внаслідок неякісного лиття на стулці утворилися три незаповнені металом отвори, верхня петля обламана.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-14), (39).

Тарновский, 1898: с. 8; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 306, рис. 2: 8; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 71.

6. Тип II.1.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

7,9 (з петлями 9,8) × 7,0.

Зворотна стулка енколпіона із закругленими кінцями з парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Бортики стулки та медальйонів декоровані насічками. Зображення Богоматері Одигітрії на повний зріст доповнене погрудними зображеннями святих у бокових та верхньому медальйонах. У середохресті помітні сліди майже стертих заглиблених літер.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-148).

Тарновский, 1898: с. 8; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 306, рис. 2: 7; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 71; *Черненко*, 2007: с. 111, рис. 26: 1.

7. Тип II.1.1. Рубіж XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

8,6 (з петлями 10,5) × 7,5.

Зворотна стулка енколпіона із закругленими кінцями з парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Краї стулки та медальйонів декоровані косою насічкою. У середохресті чітко зображення Богоматері Одигітрії на повний зріст, у бічних та верхньому медальйонах погрудні зображення святих. Написи заглиблені: зліва від зображення Богоматері МР/ГЄ/ОР/ГН, справа []/ПР/КО/ПН.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-154).

Тарновский, 1898: с. 8; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 306, рис. 2: 6; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 71.

8. Тип II.1.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

8,6 (з петлями 10,5) × 7,5.

Хрест-енколпіон із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Краї стулок та медальйонів підкреслені рельєфними бортиками. На лицевій стулці зобра-

ження Розп'яття без виділення поперечини Хресного дерева, але з позначеними оглав'єм та підніжжям, доповнене погрудними зображеннями предстоячих у бокових медальйонах та святого у верхньому. Під лівою рукою Христа напис [H]ONЪ, під правою рукою сліди літер. На зворотній стулці зображення Богоматері Одигітрії на повний зріст та трьох святих у медальйонах на кінцях хреста.

На зворотній стулці нижні петлі обламані.

м. Чернігів, Вал. Розкопки В.П. Коваленка. 1984 р.

Арх-46.

9. Тип II.1.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

7,7 (з петлями 9,5) × 6,9.

Зворотна стулка хреста-енколпіона із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Краї стулки та медальйонів підкреслені рельєфними бортиками з косою насічкою. В середохресті зображення Богоматері Одигітрії на повний зріст; у медальйонах на верхньому і бічних кінцях погрудні зображення святих.

м. Чернігів, Масани. Випадкова знахідка В.В. Зайченко. 1999 р.

Арх-794.

Веремейчик, 2006: с. 345, 346, рис. 2.

10. Тип II.1.1. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

8,4 (з петлями 10,0) × 7,3.

Хрест-енколпіон із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Бортики стулок та медальйонів декоровані косою насічкою. На лицевій стулці зображення Розп'яття без виділення поперечини Хресного дерева, але з позначеними оглав'єм та підніжжям, доповнене погрудними зображеннями предстоячих у бічних медальйонах та святого у верхньому. Під руками Христа сліди написів. На зворотній стулці зображення Богоматері Одигітрії на повний зріст, доповнене трьома медальйонами із зображеннями святих.

На лицевій стулці частина лівого кінця втрачена, верхня петля обламана.

м. Чернігів, Вал. Розкопки В.П. Коваленка. 1987 р.

Арх-837.

11. Тип II.1. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

3,1 × 2,1.

Фрагмент лицеві стулки хреста-енколпіона із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків. Являє собою кінець хреста з рельєфним зображенням Богоматері у медальйоні.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-830) (старий номер А-1(1-49)*.

Черненко, 2007: с. 116, рис. 31.

*За результатами звірення наявності музейних предметів за групою зберігання у 2014 р. фрагмент стулки енколпіона інв. № А-1-(1-49) переведено до колекції знахідок з Княжої Гори і присвоєно інв. № 5-(5-830).

12. Тип II.2.1. Перша чверть XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

9,7 (з петлями 11,1) × 7,9.

Лицева стулка хреста-енколпіона з прямими, ледь розширеними кінцями, з рельєфними зображеннями. Бортики стулки та краї Хресного дерева виділені прямою насічкою. По центру зображення Розп'яття з виділенням поперечини Хресного дерева, з оглав'єм і підніжжям, із символами сонця і місяця над голо-

вою Розп'ятого Христа. Невеличкі погрудні зображення Богоматері та Іоанна Богослова розміщені під руками Христа в нижніх бічних кутах стулки. Написи заглиблені: на оглав'ї МХС, у середохресті під руками Христа зліва НГГ, справа ХГЪ.

Верхня петля втрачена.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-11), (70).

Тарновский, 1898: с. 10; *Ханенко*, 1900: табл. XVIII, 2216; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 301, рис. 1: 1; *Корзухина, Пескова*, 1993: с. 84, табл. 35.

13. Тип П.3.1. XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

5,7 (з петлями 7,3) × 5,0.

Зворотна стулка хреста-енколпіона із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Краї стулки підкреслені рельєфним бортиком з насічкою. По центру зображення князя з моделлю храму в лівій руці; зображення святих на бічних кінцях у маловиразних медальйонах, на верхньому – без медальйона. Рельєф центральної фігури низький, високим рельєфом виконані тільки голови.

Нижні петлі обламані.

Місце знахідки невідоме.

Арх-512.

Корзухина, Пескова, 2003: с. 94.

14. Тип П.4.3. Перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

5,8 (з петлями 7,0) × 4,2.

Зворотна стулка хреста-енколпіона з прямими, ледь розширеними кінцями, з рельєфними зображеннями. По центру рельєфне зображення Богоматері Агіосорітисси на повний зріст у легкому повороті в пози моління зі схиленою головою. На верхньому кінці розміщене поясне зображення святого, на бічних – поясні зображення святих, обернених до Богоматері.

Стулка дуже неглибока, зсередини на бічному кінці збереглася, вірогідно, частина лицевої стулки, закріпленої наскрізною заклепою. Ліва верхня та права нижня петлі втрачені.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-149).

Тарновский, 1898: с. 10; *Мезенцева*, 1968: табл. IX, 28; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 302–303, рис. 1: 5; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 99, табл. 46.

15. Тип III.1.1. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,5 (з петлями 10,6) × 7,2.

Лицева стулка енколпіона із закругленими кінцями з парними виступами з боків. Краї стулки та Хресне древо виділені косою насічкою. У середохресті – рельєфне зображення Розп'яття. Основна поперечина Хресного древа передана заглибленими лініями, оглав'є – черню, впритул до верхнього медальйона з погрудним зображенням святого Георгія (?). На бічних кінцях розміщені чорнені погрудні зображення предстоящих без медальйонів. Під руками Христа написи: зліва ЇМЪОН, справа ΘΟΥΡ.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-150), (45).

Тарновский, 1898: с. 8, 9, табл. 1; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 305, рис. 2: 2; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 106.

16. Тип III.1.1. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,0 (з петлями 9,7) × 6,7.

Лицева стулка енколпіона із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків. Краї стулки виділені косою насічкою. По центру рельєфне зображення Розп'яття. Основна поперечина Хресного дерева передана заглибленими лініями, оглав'є – черню, впритул до верхнього медальйона з погрудним зображенням святого Георгія. На бокових кінцях розміщені погрудні зображення Богоматері та Іоанна Богослова без медальйонів. Зображення святих виконані гравіруванням та де-не-де заповнені черню. Під зображенням святого Георгія читаються написи: зліва ГОР, справа ГРН; в середохресті під руками Христа: зліва МРΘΥ, справа HANO.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-151), (46).

Тарновский, 1898: с. 9; Коваленко, Пуцко, 1993: с. 305, рис. 2: 3; Корзухина, Пескова, 2003: с. 106.

17. Тип III.2.3. За моделлю XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

5,8 (з оглав'єм 9,0) × 4,5.

Хрест-енколпіон цілий. Має рухоме оглав'є у вигляді граненої намистини. Із закругленими кінцями з парними виступами з боків, по краю обох стулок – заглиблена лінія та насічки. На лицевій стулці грубе рельєфне зображення Розп'яття без предстоячих на бокових кінцях хреста, над головою Христа заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест. На зворотній стулці грубе рельєфне зображення, вірогідно, Богоматері Ассунти (з долонями, розкритими перед грудьми) на повний зріст. Заглибленими лініями нанесені чотирикінцевий хрест над головою Богоматері та на бічних кінцях хреста зірочки і незрозумілі значки, що, ймовірно, імітують літери.

На лицевій стулці верхня петля частково обламана.

Знайдений між Мар'їною та Княжою Горами, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Випадкова знахідка. Кінець XIX ст.

А-5-(5-12), (1695).

Тарновский, 1898: с. 32; Ханенко, 1900: табл. XXII, 265–266; Коваленко, Пуцко, 1993: с. 307, рис. 3: 2; Корзухина, Пескова, 2003: с. 122–123.

18. Тип III.2.4. Кінець XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

4,8 (з петлями 6,2) × 4,2.

Хрест-енколпіон із закругленими кінцями, з парними виступами з боків. На лицевій стулці в середохресті рельєфне зображення Розп'яття, на бокових кінцях чорнені зображення, що не читаються. На зворотній стулці виконані заглибленими лініями, заповненими черню, восьмикінцевий хрест із сяянням та монограми в медальйонах на чотирьох кінцях: ІС ХС [N]Н КА.

Лицева стулка ушкоджена корозією, верхня частина втрачена.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-5).

Коваленко, Пуцко, 1993: с. 306–307, рис. 3: 1; Корзухина, Пескова, 2003: с. 130; Черненко, 2007: с. 111, рис. 26: 4.

19. Тип III.2.4. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття, чернь.

4,7 (з оглав'єм 6,9) × 3,9.

Хрест-енколпіон цілий. Має рухоме оглав'є у формі гранованої намистини із закругленими кінцями та парними виступами з боків. На лицевій стулці рельєфне зображення Розп'яття, доповнене майже стергими чорненими зображеннями предстоячих на бокових кінцях та чотирикінцевого хреста – на

верхньому. На зворотній стулці зображення хреста з сянням, виконане заглибленими лініями, та сліди від медальйонів з літерами.

м. Чернігів. Випадкова знахідка. Початок XX ст.

А-18-(18-7)/2.

20. Тип III.2.4. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, чернь.

4,9 (з петлями 5,9) × 4,0.

Зворотна стулка хреста-енколпіона із закругленими кінцями з парними виступами з боків. У середохресті чорнене зображення восьмикінцевого хреста з сянням, на кінцях – медальйони з монограмами, лише у верхньому чітко видно літери ІС.

Петлі частково облямані, зображення майже стерті.

Городище Коровель, с. Шестовиця, Чернігівський район. Розкопки В.П. Коваленка. 1998 р.

Арх-1522.

Сита, 2011: с. 244, 248, рис. 3.

21. Тип III.3.1. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

3,0 (з петлями 4,4) × 2,4.

Хрест-енколпійон цілий. Має оглав'є у формі зонної намистини. Із закругленими кінцями, парними виступами з боків. На лицевій стулці рельєфне зображення Розп'яття. На зворотній – низькорельєфне зображення Богоматері Ассунти, на фоні якого більш високим рельєфом виділяються голова і руки Богоматері та краї мафорія. Монограми на бокових кінцях не читаються, окрім однієї літери М.

На зворотній стулці ліва нижня петля частково втрачена.

Посад городища Коровель, с.Шестовиця, Чернігівський район. Розкопки В.П. Коваленка. 2006 р.

Арх-1453.

Сита, 2011: с. 244, 248, рис. 3.

22. Тип III.3.3. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

3,5 (з петлями 4,5) × 2,6.

Хрест-енколпійон. Із закругленими кінцями, з парними виступами з боків. На лицевій стулці заглибленими лініями нанесене зображення чотирікінцевого хреста з сянням. На зворотній стулці рельєфне зображення Богоматері Ассунти.

На лицевій стулці частково облямана верхня петля, нижня – втрачена; на зворотній – облямана верхня права петля, нижні – втрачені.

м. Чернігів, вул. Коцюбинського, 52. Розкопки Г.А. Мудрицького. 1989 р.

Арх-634.

23. Тип IV.2.1. Третя чверть XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,5 (з петлями 9,9) × 7,3.

Лицева стулка хреста-енколпіона із закругленими кінцями, з парними виступами з боків, край декорований косими насічками. В середохресті розміщене зображення Розп'яття з предстоячими на бокових кінцях та св. Георгія у медальйоні – на верхньому. Усі зображення виконані заглибленими лініями, заповненими черню. Написи заглиблені: в оглав'ї ІС ХС; у середохресті під руками Христа зліва МРӨУ, справа НОАИЪ; під зображенням св. Георгія: зліва ГСО, справа РНГН.

Нижня петля облямана.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-3), (55).

Тарновский, 1898: с. 9; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 305, рис. 2: 1; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 142.

24. Тип IV.3.2. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,0 (з петлями 9,6) × 6,0.

Хрест-енколпіон з прямими ледь розширеними кінцями та двома прямокутними виступами угорі в середохресті. По краю лицевої стулки помітні сліди косої насічки, краї зворотної стулки обведені прямою лінією. На лицевій стулці заглибленими лініями нанесені зображення Розп'яття з предстоячими, над головою Христа – чотирикінцевий хрест із символічними зображеннями сонця й місяця з боків. На зворотній стулці заглибленими лініями без черні нанесені восьмикінцевий хрест із сянням у середохресті та три святих у медальйонах на верхньому та бокових кінцях, під хрестом схематичне зображення Адамової голови, зміщене вправо, на нижньому кінці простежуються сліди трапецієвидної рамки.

На зворотній стулці втрачена ліва верхня петля, права нижня ушкоджена, діри на верхньому кінці.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-9), (57).

Тарновский, 1898: с. 9; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 304, рис. 1: 6; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 146.

25. Тип IV.3.3. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,4 (з петлями 9,8) × 6,3.

Зворотна стулка хреста-енколпіона з прямими розширеними кінцями, по краю збереглися косі насічки. Заглибленими заповненими черню лініями нанесені восьмикінцевий хрест із сянням у середохресті та монограми в трапецієподібних рамках на кінцях: ІС ХС ІН КА.

Права нижня петля втрачена.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-152), (60).

Тарновский, 1898: с. 9; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 303–304, рис. 1: 3; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 148.

26. Тип IV.3.3. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

8,6 (з петлями 10,2) × 6,4.

Лицева стулка хреста-енколпіона з прямими розширеними кінцями, по краю збереглися косі насічки. Зображення нанесені заглибленими лініями та заповнені черню. В середохресті композиція Розп'яття, верхній частині Хресного дерева наданий вигляд рівнокінцевого хреста, обабіч якого зображення сонця і місяця. На бокових кінцях поясні фігури Богоматері та Іоанна Богослова із супровідними заглибленими написами під руками Христа: МР ОУ; Н[А] N.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-153), (59).

Тарновский, 1898: с. 9; *Коваленко, Пуцко*, 1993: с. 303–304, рис. 1: 3; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 148.

27. Тип IV.4.6. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, чернь.

3,5 (з петлями 4,55) × 2,65.

Хрест-енколпіон із закругленими кінцями, парними виступами з боків. На лицевій і зворотній стулках у середохресті чорнене зображення чотирикінцевого хреста з сянням, без медальйонів.

На зворотній стулці втрачені ліві верхня та нижня петлі.

Посад городища, с. Виповзів, Козелецький район. Розкопки В.М. Скорохода. 2015, 2017 рр.

Вр-3880 (лицева стулка), Арх-2201 (зворотна стулка).

Скороход, 2016: с. 230.

1. Хрести-енколпіони

№ 1 Apx №1640

№ 2 A-18(18-7)1

№ 3 A-5(5-2)

№ 5 A-5(5-14)

№ 6 A-5(5-148)

№ 11 A-5(5-830)

№ 4 A-5(5-10)

№ 9 Apx-794

№ 7 A-5(5-154)

№ 8 Apx-46

№ 13 Apx-512

№ 10 Apx-837

№ 12 A-5(5-11)

2. Хрести-енколпіони

№ 14 A-5(5-149)

№ 15 A-5(5-150)

№ 16 A-5(5-151)

№ 17 A-5(5-12)

№ 20 Apx-1522

№ 18 A-5(5-5)

№ 19 A-18(18-7)

№ 21 Apx-1453

№ 22 Apx-634

№ 25 A-5(5-152)

№ 23 A-5(5-3)

№ 24 A-5(5-9)

№ 26 A-5(5-153)

3. Хрести-енколпіони

№ 27 Бр-3880

№ 27 Аpx-2201

№ 28 А-5(5-7)

№ 29 А-5(5-6)

№ 30 Аpx-736

№ 33
А-1(1-40)

№ 34
А-18(18-6)

№ 32
А-1(1-40)

№ 40 А-5(5-4)

№ 31 Аpx-864

№ 35
Аpx-99

№ 36 Аpx-96

№ 37 Аpx-865

№ 38
А-5(5-13)

№ 39 А-5(5-8)

4. Металева скриня

Им-977

Пам'ятки... і людські долі

Скатертина, виткана С.П. Рубіс. Ит-3505

Скатертина, виткана Є.І. Бугай. Ит-3506

28. Тип IV.5.1. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення (?).

5,0 (з петлями 6,2) × 3,5 см.

Лицева стулка хреста-енколпіона з прямими ледь розширеними кінцями. Поверхня стулки без зображень, тільки на нижньому кінці зберігся слід, вірогідно, від заглибленого зображення Розп'яття.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-7), (64).

Тарновский, 1898: с. 10; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 148; *Черненко*, 2007: с. 111, рис. 26: 6.

29. Тип IV.5.4. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

4,6 (з петлями 6,1) × 3,8.

Хрест-енколпіон з прямими кінцями з виступами-“сльозками” в кутах. Зображення виконані заглибленими лініями, заповненими черню. На лицевій стулці Розп'яття, над головою Христа чотирикінцевий хрест. На зворотній стулці восьмикінцевий хрест з чотирма крапками в середохресті, на кінцях медальйони з монограмами (літери не читаються).

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-6), (65).

Тарновский, 1898: с. 10; *Ханенко*, 1900: табл. XX, 239; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 162; *Черненко*, 2007: с. 111, рис. 26: 1.

30. Тип IV.6.1. Друга половина XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, чернь.

3,3 (з оглав'єм 6,1) × 2,4.

Хрест-енколпіон цілий. Має оглав'є у формі зонної намистини. Із прямими, ледь розширеними кінцями. На лицевій стулці чорнене зображення Розп'яття з виділеною поперечиною Хресного дерева, над головою Христа чотирикінцевий хрест. На зворотній стулці чорнене схематичне зображення Богоматері Оранти.

Поселення Ліскове, с. Малий Листвен, Ріпкинський район. Розкопки О.В. Шекуна. 1985 р.

Арх-736.

Веремейчик, 2006: с. 345, 347, рис. 3; *Корзухина*, 2003: с. 168; *Шекун, Веремейчик*, 1997: с. 81, 82, рис. 34; *Шекун, Веремейчик*, 1999: с. 39, 148, рис. 79.

31. Тип IV.6.1. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

3,2 (з оглав'єм 5,4) × 2,3.

Хрест-енколпіон цілий. Має оглав'є у формі зонної намистини. Із прямими, ледь розширеними кінцями. На лицевій стулці чорнене зображення Розп'яття, додатково оброблене різцем; над головою Христа – чотирикінцевий хрест. На зворотній – чорнене зображення Богоматері Оранти.

На зворотній стулці нижні петлі частково обламані.

м. Чернігів, вул. Коцюбинського, 52. Розкопки А.Л. Казакова. 1980-ті роки.

Арх-864.

32. Тип IV.6.1. XII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

3,4 (з петлями 4,4) × 2,4.

Хрест-енколпіон з прямими, ледь розширеними кінцями. Краї стулок підкреслені прямою заглибленою лінією та насічками. На лицевій стулці чорнене зображення Розп'яття, додатково оброблене різцем. На зворотній – чорнене зображення Богоматері Оранти, допрацьоване різцем, над головою Богоматері чотирма крапками позначено хрест, над яким напис тонкими заглибленими лініями: МРΘΥ.

с. Гориця, Менський район. Випадкова знахідка. Початок XX ст.

Арх-1-(1-40)/2.

Веремейчик, 2006: с. 347, рис. 3; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 166; *Черненко*, 2007: с. 116, рис. 31.

33. Тип IV.6.3. XII – початок XIII ст.

Мідний сплав; лиття, чернь.

2,2 (з петлями 3,2) × 1,8.

Хрест-енколпіон, з прямими ледь розширеними кінцями. На лицевій і зворотній стулках чорнені зображення чотирикінцевого хреста.

На зворотній стулці ліва нижня петля частково втрачена.

с. Гориця, Менський район. Випадкова знахідка. Початок XX ст.

Арх-1-(1-40)/1.

Веремейчик, 2006: с. 347, рис. 3; *Корзухина, Пескова*, 2003: с. 171; *Черненко*, 2007: с. 116, рис. 31.

34. Тип IV.6.4. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення, чернь.

2,3 (з оглав'єм 4,5) × 2,0 см.

Хрест-енколпіон цілий. Має оглав'є у формі зонної намистини; прямокінцевий з чотирма виступами у середохресті. На лицевій і зворотній стулках чорнені зображення чотирикінцевого хреста з сянням у середохресті, оконтуреного майже затертою заглибленою лінією.

м. Чернігів. Випадкова знахідка. Початок XX ст.

А-18-(18-6).

35. Тип IV.6.4. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

2,1 (з петлями 2,5) × 1,9.

Зворотна стулка хреста-енколпіона прямокінцевого, з чотирма виступами у середохресті. По центру заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест (можливо, був заповнений черню).

Петлі обламані, у нижній частині посередині велика дірка.

м. Чернігів, район річкового порту. Випадкова знахідка. 1982 р.

Арх-99.

Веремейчик, Шекун: 2008, с. 58.

36. Тип IV.6.5. XII – перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

2,2 (з петлями 2,9) × 1,8.

Лицева стулка хреста-енколпіона прямокінцевого із загостреними виступами на кутах. У середохресті зображення чотирикінцевого хреста, виконане заглибленими лініями.

Верхня і нижня петлі обламані.

м. Чернігів, район річкового порту. Випадкова знахідка. 1982 р.

Арх-96.

Веремейчик, Шекун, 2008: с. 58.

37. Тип IV.6.5. XII–XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

(з петлями 2,2) × 1,7.

Лицева стулка хреста-енколпіона прямокінцевого із загостреними виступами на кутах. По центру зображення чотирикінцевого хреста, виконане заглибленими лініями.

Верхня та нижня петлі частково втрачені.

м. Чернігів, вул. Комсомольська, 27. Розкопки А.Л. Казакова. 1988 р.

Арх-865.

38. Тип VII.2.1. Перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

6,3 (з оглав'єм 9,6) × 5,4.

Хрест-енколпійон цілий. Має рухоме оглав'є у формі гранованої намистини, із закругленими кінцями з виступами з боків, з рельєфними зображеннями. Краї стулок і медальйонів виділені гладким бортиком, усі фігури – з великими головами та масивними носами. На лицевій стулці поколінне зображення Богоматері Ассунти (з долонями перед грудьми) та чотири погрудні зображення євангелістів у медальйонах на кінцях стулки. Написи заглиблені: зліва від зображення Богоматері МР, справа УФ. На зворотній стулці зображення Розп'яття в середохресті, в медальйонах предстоячі – Богоматір та Іоанн Богослов на бокових кінцях та два архангели – на верхньому і нижньому.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-13), (74).

Тарновский, 1898: с. 10; Коваленко, Пуцко, 1993: с. 307, рис. 3: 4; Корзухина, Пескова, 2003: с. 214.

39. Тип VII.3.1. Перша половина XIII ст.

Мідний сплав; лиття.

7,2 (з оглав'єм 10,6) × 5,6.

Хрест-енколпійон цілий. Має рухоме оглав'є у формі гранованої намистини, з прямими кінцями, з рельєфними зображеннями. Краї стулок виділені гладким бортиком. На лицевій стулці зображення Етимасії в середохресті, на бокових кінцях погрудні зображення предстоячих Богоматері та Іоанна Богослова у прямокутних рамках, виділених невисоким бортиком, на верхньому і нижньому – двох святих. На зворотній стулці поясне зображення Богоматері Оранти в середохресті та символи чотирьох євангелістів (Телець, Ангел, Лев, Орел) у прямокутних рамках на кінцях.

Городище Княжа Гора, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Розкопки М.Ф. Біляшівського. 1891–1892 рр.

А-5-(5-8), (71).

Беляшевский, 1892: с. 86; Тарновский, 1898: с. 10; Мезенцева, 1968: табл. IX, 14; Коваленко, Пуцко, 1993: с. 302, рис. 2: 1; Корзухина, Пескова, 2003: с. 216.

40. Тип IX.1. Початок XIII ст.

Мідний сплав; лиття, різьблення.

7,5 (з петлями 8,8) × 5,3.

Зворотна стулка хреста-енколпійона з прямими кінцями з рельєфними зображенням скорботного Іоанна Богослова та написом над його головою: ІОАН/ О БГО/ СЛОВО; на бокових кінцях – херувим та серафим із супровідними заглибленими написами.

Знайдений між Мар'їною та Княжою Горами, с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область. Випадкова знахідка. Кінець XIX ст.

А-5-(5-4), (1696).

Тарновский, 1898: с. 33; Ханенко, 1900: табл. XVIII, 2206; Коваленко, Пуцко, 1993: с. 307–308, рис. 3: 3; 4; Корзухина, Пескова, 2003: с. 229–230, табл. 158.

Список літератури

1. Асташова Н.И., Петрова Л.А., Сарачева Т.Г. Кресты-энколпионы из собрания Государственного исторического музея. – М., 2013. – С. 5, 6;
2. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. //Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 61–104.
3. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. //Киевская старина. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 134–146.
4. Веремейчик Е.М. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли

- //1000 років Чернігівської єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С.50–52.
5. Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья //Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 344–355.
6. Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о Черниговском Остроге //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 55–64.
7. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 6–35.
8. Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей Горы //Byzantinoslavica, LIV. – Praha, 1993. – С. 300–309.
9. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003. – 428 с.
10. Куницький В.А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі //Археологія. – № 1. – К., 1990. – С. 106–116.
11. Липатов А.А., Медникова Е.Ю., Мусин А.Е., Пескова А.А. Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа //Христианская иконография востока и запада в памятниках материальной культуры древней Руси и Византии. – СПб., 2006. – С. 291–310.
12. Мезенцева Г.Г. Древньюрське місто Родень: Княжа Гора. – К., 1968.
13. Пескова А.А. Древнерусские энколпионы XI–XIII веков в русле византийской традиции //Ставрографический сборник. Книга третья. Крест как личная святыня. – М., 2005. – С. 135.
14. Пескова А.А. Памятники культового литья Балкано-Дунайской традиции в древнем Новгороде //У истоков русской государственности. Историко-археологический сборник. – СПб., 2006. – С. 268–279.
15. Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 34–38.
16. Сита Л.Ф. Хрестики з розкопок у Шестовиці із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 242–248.
17. Скороход В.М., Капустін К.М., Сита Л.Ф., Терещенко О.В. Дослідження на посаді Виповзівського городища //Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 229–230.
18. Ханенко Б.И. и Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. II. – 64 с., PLXL табл.
19. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции //АО 1980 года. – М., 1981. – С. 321–322.
20. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С. 69–98.
21. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньюрське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – 184 с.
22. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – Спецвип. 1. – С. 31–49.

СИТИЙ І.

Литовський Статут у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

Перед тим як перейти до характеристики примірників кодексу варто охарактеризувати музейну збірку рукописних книг загалом, що дозволить нам зрозуміти їхню роль і місце у рукописній спадщині минулого. Колекція нараховує 317 примірників з хронологічними рамками 1511–1964 рр. Сформувалася вона протягом другої половини XIX – XX ст.: 79 прим. надійшло у складі колекції В.В.Тарновського, 45 – зі збірки Чернігівського єпархіального сховища старожитностей, 19 – Чернігівської губернської архівної комісії, по 11 – із Сосницького і Прилуцького краєзнавчих музеїв у 1950-х роках, решта – з церков, монастирів, бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, виставки XIV Археологічного з'їзду, від приватних осіб. У 1998 р. був складений їхній реєстр і опублікований у музейному збірнику “Скарбниця”¹. Протягом 20-ти останніх років до музею надійшло лише дві книги.

Збірка нараховує 10 книг XVI ст. Всі вони релігійні. Найбільш ранньою є Апостол з вкладними записами 1511 р. XVII ст. представлено 46 прим., XVIII – 140, XIX – 106, XX – 15.

Серед 63 релігійних і богослужбових книг – 12 Євангелій, 14 – Ірмологіонів, Біблія, Служебники, Мінеї, Псалтирі, Апокаліпсис з малюнками XVII ст. Представлені віршоване Євангеліє від Луки (1826), два рукописи П. Морачевського – переклади Євангелія на українську мову, фрагменти перекладів Біблії П. Куліша та І. Нечуя-Левицького. В окрему групу можна виділити синодики – 15 од. і метричні книги – 7 од. Найдавнішим з них є Синодик Сосницької Воскресенської церкви (1664–1821), а найбільш відомим – Синодик Любецького Антоніївського монастиря (1663–1901, фактично 1712–1901), започаткований і оформлений, вірогідно, відомим культурним і церковним діячем І. Щирським. Любецький синодик містить цікаві матеріали з історії Чернігово-Сіверської землі XIII–XIV ст., а найголовніше – список чернігівських князів із зазначенням світських та християнських імен і по-батькові, що дозволяє відтворити їхній родовід.

Важливими історичними джерелами є літописи, географічні і статистичні описи, історичні і юридичні збірники, збірники указів, розпоряджень представників світської і духовної влади, документів місцевих органів самоврядування, родинних архівів тощо. Ця група нараховує 139 од. збереження. З-поміж них – “Розповідь про Переяславську Раду” (згорток 1654 р.), літописи Самовидця і Грабянки (60-ті рр. XVIII ст.), “Скорочений географічний опис Київської губернії” (1787), альбом малюнків з анотаціями “Некоторые древности, собранные в уездах Черкасском и Чигиринском Киевской губернии” та медико-географічні описи Київського і Сквирського округів Де ля Фліза, 6 списків Литовського статуту (XVII–XVIII ст.), “Права, за якими судиться малоросійський народ” (XVIII ст.), 19 цехових книг (XVII–XX ст.), “мъские” книги Полтави і Почепи (XVII – перша пол. XVIII ст.), Актова книга Острозького магістратського суду (XVII ст.), Журнали Ніжинського повітового суду і Ніжинської нижньої розправи, відомості про маєтки І. Мазепи (1726), книги-архіви старшинсько-козацьких родин Забіл, Полетик, Шихуцьких, де крім майнових документів вміщені виписки з хронік, друкованих книжок, записи мемуарного характеру, календарі (XVIII ст.).

Підручники і навчальні посібники – 14 од. – представлені Риториками, в т.ч. і латиною, Арифметикою (1752 р.), Азбукою словеноросійською (дев'ятиметровий згорток 1755 р.), “Короткое понятие про физику для... Великого князя Павла Петровича” (XVIII ст.), “Лекциями к геодезии, практике или землемерию” Г.Попова.

В колекції зберігаються 18 богословських і філософських трактатів, у т.ч. праці Дмитрія

Ростовського, Іоанна Дамаскіна, Повчання Лествичника (XVII–XVIII ст.), твори Вольтера (1826).

Медицина репрезентована лікарськими посібниками XVIII–XIX ст., в т.ч. з присвятою П. Прокоповичу, та двома книгами – прибутково-видатковою і запасів – Глухівської аптеки (1743–1749).

Красне письмо, історична і мемуарна література представлені списком “Енеїди” 1801 р., автографами П. Куліша – “Оріся”, “Чорна рада”, “Этнографические записки о Южной Руси” т. 1; М. Костомарова – збірник віршів, “Мазепа”, “Мазепинцы”, “Архив иностранных дел Мазепы 1698–1710”; Ф. Галузенка (П. Морачевський) “Чумаки або Україна з 1768 року”; Д. Мордовця; К. Рилєєва; С. Руданського; В. Коховського “Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого”, Є. Спаської, Г. Артозєєва, нарисами чернігівських краєзнавців тощо.

Географічно переважна більшість рукописних книг музейної збірки стосується Лівобережної України та Києва. Вони були створені на Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині у таких містах і селах як Любеч, Сосниця, Чернігів, Кролевець, Охтирка, Короп, Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин, Ямпіль, Язловка, Красилівка, Блестова, Стольне, Мале Устя, Козари, Смолин, Кудрівка, Баба. Незначна частина надійшла з Правобережної України, Прибалтики, Молдови, Росії – головним чином з території колишнього Стародубського полку, а також Ростовщини та Москви.

Серед місць побутування книг бачимо Розритівський, Батуринський, Каташинський, Новгород-Сіверський, Густинський, Любецький, Максаківський, Рихлівський, Чернігівський Єлецький монастирі, Києво-Печерську лавру, Свято-Троїцьку Никодимову старообрядницьку обитель.

Художнє оздоблення рукописних книг здебільшого доволі бідне. Книги XVI ст., як правило, прикрашені заставками у вигляді циркульної плетінки та кіноварними ломбардами. Для книг XVII–XVIII ст. характерніший рослинний орнамент, часто-густо вони копіюють поліграфічну продукцію як вітчизняних, так і західноєвропейських друкарень (Синодик Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря, започаткований у 1687 р. Дмитрієм Ростовським). Характерним є також використання в’язі, кіноварних ініціалів-ломбардів або досконаліших багатобарвних ініціалів на тлі рослин, звірів, споруд. Художнє оформлення титулу, як правило, складається з двох колон, замкнених угорі аркою, прикрашеною рослинним орнаментом (книги Воронізького ткацького, Глухівського різницького цехів). Частіше малюнки робились темно або світло-брунатним чорнилом, інколи використовувались вирізані зі стародруків заставки, ілюстрації тощо, часом розфарбовані (“Чин бываемый на одевание рясы и камилавки”, Ірмолой, інв. № Ал-1631). Книги XIX ст. відрізняються зовсім бідним художнім оформленням. Відчувається чисто утилітарний підхід, на відміну від попередніх століть, коли книга задовольняла не тільки духовні, але й естетичні смаки людини. В цей час з’являється народний малюнок, який часто має характер лубка. В першу чергу це стосується книг, створених у глибинці сільськими дячками, священиками, парафіянами (Батуринський синодик).

Книги написані в основному на іноземному папері, переважно західноєвропейського походження, який із середини XVIII ст. внаслідок знищення української автономії російським царем заміщується папером російського виробництва.

Окремі пам’ятки або їхні фрагменти були оприлюднені².

З-поміж інших раритетів у зібранні музею представлені списки Литовського статуту. “Статут Великого князівства Литовського”, така офіційна назва документа, це – звід законів, який постав на основі місцевого литовського, білоруського, українського права та судових практик і охоплював увесь спектр життя суспільства. Це були перші в Європі цілковито світські зводи законів, які не містили канонів церковного права.

Перший – Старий – Статут був укладений у 1529 р. В результаті постійного удосконалення в 1566 р. з’явилася 2-га, а в 1588 р. – 3-тя його редакції. Саме остання, як основний кодекс

права, була правочинною пануючою законодавчою нормою в Українській козацькій державі 1648–1781 рр.

У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігаються 6 рукописних примірників Литовського статуту: 4 повних списки кодексу та 2 фрагменти. За висновками Алдони Василяускене всі вони належать до Литовського статуту 3-ї редакції, тобто 1588 р.

У пропонованому описі документів зазначається інвентарний номер; назва (згадка, що це 3-тя редакція, опущена); датування за палеографією й філігранями (титул зберігся лише на одному списку); розмір у долях аркуша та см; аркушевий склад; джерело та дата надходження списку до Музею; власники й переписувачі.

Ал-403. Литовський статут; XVII – початок XVIII ст.; 2^о, 30 x 20 см; 296 арк.; придбаний ЧАК 15.01.1912 р. за 15 рублів; належав В. Казановичу. За художнім оформленням подібний до Литовського Статуту, переписаного у 1683 р. в Луцьку П. Зарушкевичем (Національний музей історії України).

Ал-967. Литовський статут; середина XVIII ст.; 2^о, 32 x 20 см; 462 арк.; 1903 р. надійшов до ЧАК від О.Р. Бакуринської-Тризни; переписав Власій Опанасович Целинський, належав підполковнику І. Лашкевичу.

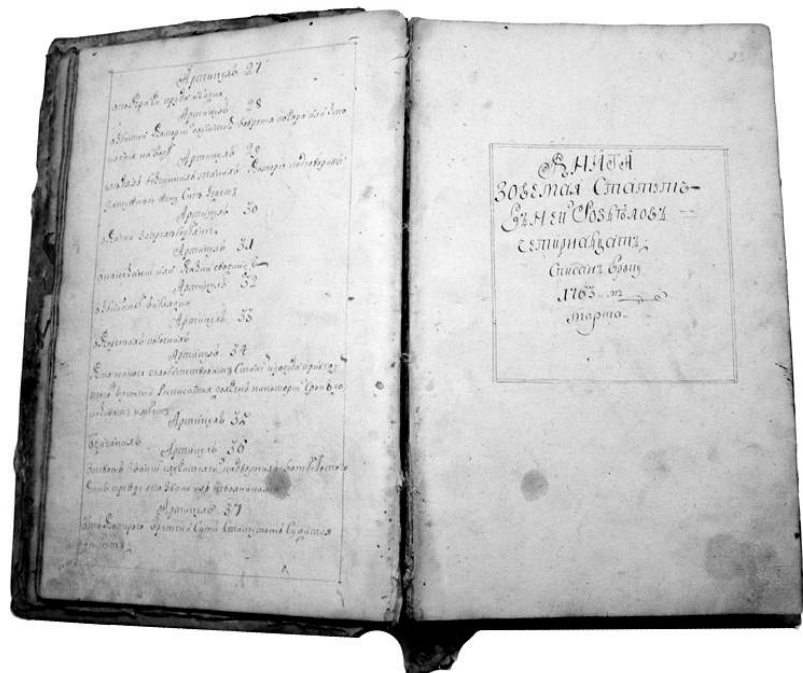
Ал-504/90. Литовський статут (Розділ 3 “О волностях Великого Княжения Литовского”, розділ 4 “О судиях и судах”); друга половина XVIII ст.; 2^о, 36 x 22 см; 87 арк.; 1909 р. надійшов до ЧАК, від кн. В.Д. Голіцина, якому дістався від Псіола; належав протопопу Я. Ленковському.

Ал-394. Литовський статут; друга половина. XVIII ст.; 2^о, 33 x 20 см; 361 арк.; 1908 р. надійшов до ЧАК від Олександра Долинського. У 1818 р. був опрацьований у шкіряну оправу за 7 рублів 50 коп.

Ал-401. Литовський статут з додатками (копії указів Катерини II, уряду 1723–1776, розпоряджень гетьмана К. Розумовського 1751 р.); 1763 р.; 2^о, 35 x 22 см; 334 арк.; надійшов до ЧАК; переписав писар погарського магістрату Іван Лугавицький, належав А. Монтанському (1813 р.), А. Антиохову (1829 р.).

Вп-1474/89. Збірник “Реестр Статута Великаго Княжества Литовскаго чотырнадцати розделов..., Экономийка краткая. Лекарства. Грамата дворянская... 1785 года апреля 24 д. Указ... Сената 22 августа 1794 года о винокурении для домового обихода вин. Указ... Петра Великаго о писаньи взятых козаков в подданство по прежнему в козаки априля 16 дня 1723 года»; після 1794 р.; 4^о, 21 x 16 см; 42 арк.; надійшов до ЧАК.

Ліквідація української автономії не призвела до автоматичного скасування Литовського статуту, його правові норми в Україні офіційно діяли до 1840 р. Ба, більше, окремі норми на теренах Чернігівської губернії діяли аж до 1918 р. включно. Слід згадати, що на базі кодексу в XVIII ст. розроблялися власні українські відповідники, а саме: “Права, за якими судиться український народ”, “Процес”, “Цвет”, “Суд

Литовський статут. Інв. № Ал-401.

и росправа”, “Ексерпт з прав малороссийских”, “Акцес”, “Экономийка краткая” (усі представлені у збірці музею). Половина списків надійшла у складі колекції музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК). І це – невипадково: подібні артефакти були у полі зору ЧАКу. Зауважимо, що на 1896 р., коли розпочала свою діяльність комісія, залишилося чимало пам’яток Козацької доби, адже усі структури козацького й міщанського урядування, церковні інституції, правники, чимало представників козацької старшини мали власні примірники Статуту, переважно рукописні.

Друкованих кириличних видань бракувало, бо в силу відомих обмежень українських друкарень кодекс не став предметом широкого тиражування. Проте музей має у своїй збірці два примірники Литовського статуту, надрукованого 1744 року у Вільно друкарнею Академії єзуїтів польською мовою. Одна книга належала фундаментальній бібліотеці Чернігівської духовної семінарії, а друга свого часу – Чернігівському дворянському депутатському зібранню і в 1892 р. була опрацьована коштом графа Г. Милорадовича.

З-поміж музейних закладів області окрім Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського повний список Литовського Статуту третьої редакції 1588 р. зберігається у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.С. Виноградського.

Зазначимо, що списки кодексу зі збірки музею ім. В.В. Тарновського останнім часом двічі ставали об’єктом наукового зацікавлення – згаданої вище литовської дослідниці та автора цих рядків, який реконструював на їхній підставі сфрагістичне законодавство козацької України.

1. Ситий І.М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.4 – Чернігів, 2004. – С. 3–37.
2. Ситий І. Крелевецькі кравці та кушніри //Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29–33.
- Ситий І.М. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Вип. 10. Частина 1. – Київ: НАН України, 2003. – С. 222–236.
- Ситий І. Метрична книга с. Редьківка як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров’я XVIII ст. – Чернігів: ОУНБ ім. В. Короленка, 2004. – 64 с.
- Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому //Пам’ятки України: історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 104–113.
- Мазепина книга. Збірник документів 1726 р. /Упор. та вступ І. Ситого. – Чернігів, 2005. – 524 с.
- Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) /Упор. та вступ Ігоря Ситого. – Чернігів, 2006. – 100 с.
- Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії //Дніпропетровський історико-археографічний збірник /За ред. О.І. Журби. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 437–448.
- Качанівка. Альбом автографів //Авт.-упоряд. С. Половнікова. – К., 2010. – 326 с.: іл.
- Ситий І. Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України //Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. – Вип.11 (14). – К., 2011. – С. 57–68.
- Зайченко В. Новобілоуська метрична книга та її персоналії. – Чернігів, 2012. – 95 с.: іл.
- Ситий І.М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – К.: Темпора, 2017. – 972 с.: іл.
- Писемна спадщина Гетьманщини. Книги Забіл (1671–1745): історія, структура, склад /Упор. та вступ І. Ситого //Сіверянський літопис. – 2017. – № 1–2. – С. 270–333.

СИТИЙ І.

З архівної спадщини козацької України (Книга копій царських указів і маніфестів XVIII ст.)

Вивчати історію Гетьманщини (і не тільки) без першоджерел неможливо. Це – аксіома. Хоча маємо чимало прикладів, коли автори псевдоісторичних опусів не обтяжують себе важкою, виснажливою роботою в архівах та музеях. Наша публікація до тих, хто хоче скласти для себе більш-менш адекватне уявлення про минуле. Не зважаючи на значний доробок публікаторів старовини, чимало писемної спадщини, особливо тієї що стосується побутової та церковної історії, ще чекає свого виходу в науковий світ. З огляду на це ми підготували до оприлюднення низку документів з архівної збірки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, які висвітлюють історію України XVIII ст.

Перший документ знайомить нас із будівництвом такої розповсюдженої в козацькій Україні господарської споруди як склеп. З нього ми дізнаємося про її розмір, конструктивні особливості, вартість, як грошову, так і натуральну.

Зовсім мало опубліковано описів майна людей нижчих верств Гетьманщини (№ 2). Микола Армашенко (Гармашенко) був усього-навсього товаришем Коропської сотні Ніжинського полку. Серед речей, що його оточували, природно, бачимо різну зброю, приладдя для підтримання її у робочому стані, посуд, у т. ч. похідний, кінську упряж, ікони, що свідчать про його набожність, та зовсім несподівано серед майна військової людини звичайного сотенного містечка зустрічаємо книги латинською мовою. Але саме ця деталь дуже важлива, бо необхідна для реконструкції духовних потреб людей української глибинки XVIII ст.

Наступні документи цікаві для реконструкції вартості спорядження виборного козака (№ 3). Проте козаки не тільки ходили у походи. Вагомою складовою їхньої служби було відбування караулів, перебування у пікетах тощо, що добре ілюструється листом Стародубської полкової канцелярії (№ 4).

Характерним явищем у житті української спільноти XVIII ст. стали ревізії населення, які були запроваджені царатом для мобілізації ресурсів Гетьманщини в інтересах імперії, що вела перманентні війни і гостро потребувала грошей, продовольства, людського контингенту. Нами виявлена досі невідома ревізія селян с. Костобобрів Стародубського полку, яка збагачує знання про це явище (№ 5).

З наказу Шептаківської волосної канцелярії (№ 6) можна дізнатися, які головні сільськогосподарські культури вирощували на Стародубщині, про вимоги агротехніки (обов'язкове використання гною) тощо.

Чолобитна парафіян Троїцької церкви Любеча (№ 7) знайомить нас з такою важливою складовою життя парафії як підтримання у належному стані свого храму, його реставрація, забезпечення якісного богослужіння, висвітлює роль в цих процесах власника містечка – останнього чернігівського полковника Петра Милорадовича.

Універсал Кирила Розумовського (№ 8) поглиблює наші знання стосовно історії судової реформи, яку проводив останній гетьман, намагаючись модернізувати старосвітську Україну. Цей документ, як і решта пропонує публікацій, зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського у грубесному зшитку під назвою “Книга рукописная, XVIII в. Копии царских указов и манифестов” (інв. № Ал-1183), який надійшов до збірки 27.05.1952 р. з Прилуцького краєзнавчого музею. Це була майже вся інформація про

артефакт. Тому було проведене ретельне опрацювання цієї пам'ятки та складений детальний опис колекції під № 226. З'ясувалося, що зшиток потрапив до Прилуцького музею з архіву Прилуцького духовного правління. У книзі на 658 аркушах містяться 712 документів з хронологічними рамками від 8.04.1736 р. до 5.04.1755 р. Це – укази імператорські, Сенату, Синоду, київського архієпископа, митрополита, Київської духовної консисторії, Колегії економії, Військової колегії, Київської губернської канцелярії, Медичної канцелярії, канцелярії київського митрополита, канцелярії Московського синодального правління, Генеральної військової канцелярії; імператорські маніфести; накази духовного правління та намісника Прилуцької протопопії, листи київського губернатора; форми, оголошення, реляції, екстракти, присяги, реєстри та опис обряду хрещення спадкоємця престолу царевича Петра Федоровича.

Документи виготовлені багатьма переписувачами на російському папері з філігранями “РФ” та “АГ” у фігурних рамках. Усі документи є оригінальними тогочасними копіями, виготовленими згідно з нормами справочинства XVIII ст. На важливості цього різновиду архівних збірок для історичних реконструкцій наголосив свого часу Олександр Лазаревський¹. З огляду на це ми підготували до друку низку найцікавіших, на наш погляд, маловідомих або взагалі невідомих документів, які стосуються як церковно-релігійних відносин тогочасного суспільства, так і світського життя-буття. Зауважимо при цьому, що до 1932 р. Прилуччина як адміністративно-територіальна одиниця перебувала у складі Полтавської губернії, а отже й Полтавської єпархії.

Окремої уваги заслуговують документи, де згадуються конкретні особи так чи інакше причетні до церкви, як-от: “кресторез” – майстер з виготовлення хрестів Мельхиседек з Переяславського кафедрального монастиря (20.02.1740, арк. 217зв.–218). Чи варто нагадувати, що імена майстрів з виготовлення витворів сакрального мистецтва, тим більш “кресторезов”, майже суцільна біла пляма в історії українського мистецтва) або ченці з мовними та вокальними здібностями: чернець Полтавського монастиря Мефодій Ужевський “в наречиях малоросійской мови неискусен” (30.12.1744 р., арк. 407–408), чернець Чернігівської кафедри Вассіян “мови литовской” (30.12.1744 р., арк. 407–408), ієромонах молдавського монастиря Симеон Ронвод “говорит по волоску” (17.03.1745 р., арк. 410зв.–411), ієромонах Києво-Пустинського Микільського монастиря Тарасій Попельницький “мови мало якобы полской” (9.02.1746 р., арк. 422–423), ієродиякон Мгарського монастиря Іезекеїль Діяковський “спевает тенорца стихах” (30.11.1746 р., арк. 441зв.–442), ченці Києво-Пустинського Микільського монастиря Паїсій та Іларіон “співает тенора” (22.11.1746 р., арк. 442–443зв.), ієродиякон Сорочинського монастиря Варлаам Гурсовський “спевает басом” чернець цього ж монастиря Ісайя Іванов “мови прямой литовской, спивает тенора” (13.05.1749 р., арк. 470зв.–471), ієродиякон Гадяцького монастиря Філімон Витушинський “говорит громко полским языком, обучен языка латинского” (19.05.1749 р., арк. 477–478), ієромонах, писар Ніжинського Благовіщенського монастиря Варлаам “языка волоского умеет, спивает тенора” (№ 34, 6.11.1750 р., 488–488зв.), ієродиякон Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Єфрем “мови полков украинских полевих” (19.07.1751 р., арк. 521зв.–522зв.), чернець Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Гавриїл Іскра “мови помишаной руской з литовскою” (8.10.1752 р., арк. 548–549), чернець Києво-Братського училищного монастиря Лаврентій Червинський “вишедший из Полши для обучения латинского диалекта” в Київській академії “спивает басом” (14.03.1753 р., арк. 567зв.–568), чернець Києво-Софійського кафедрального монастиря Давид “грамоти руской і мало латинской” (3.04.1755 р., арк. 653зв.–654). Наскільки нам відомо подібні джерела ще досі не задіяні для реконструкції мовної мапи козацької України та її музичного життя.

Чимало документів стосується воєн Російської імперії з Османською імперією та Кримським ханством, у яких активну участь брали українці. Це – описи військових дій на півдні України, укази щодо мобілізації коней на потреби армії та набору рекрутів, боротьби

з дезертирами, збирання податків, організації продовольчих баз, впорядкування грошового обігу (з цією метою з Імперії висилалися євреї, що звинувачувалися у спекуляціях, див. указ від 2.12.1742 р., який підтверджував указ від 20.04.1727 р.). Відомо, що наслідком цих війн було економічне виснаження козацької України. Царат був вимушений вжити низку заходів для покращання становища української людності аби не залишитися без міцного тилу (указами від 3.07.1742 р. та від 14.08.1742 р. було заборонено обертати українців на кріпаків).

Болючими проблемами були низький фаховий рівень духовенства, недотримання населенням церковних обрядів, неправильне ведення церковного справочинства, зловживання та хабарі. На їхнє вирішення були скеровані відповідні укази, які примушували священників навчати своїх синів у Києво-Могилянській академії або у “латинських училищах”. Зважаючи на те, що ці укази неодноразово повторювалися, можна зробити висновок, що панотці частогусто їх просто ігнорували, тобто підтверджувалася стара народна приказка: “До бога високо, а до царя далеко”. Така сама доля спіткала й укази щодо справочинства, зловживань, виконання обрядів.

Привертає до себе увагу справа (№ 13, 1738 р.) щодо самозванця Івана Миницького, вихідця з Басанської сотні, який називав себе царевичем Олексієм Петровичем і підбурював селян с. Ярославця (тепер Ярославка) Бобровицької сотні і, що цікаво, кількох солдат-росіян.

Кілька указів стосуються вилучення книг, зміст яких не задовольняв царський уряд з політичних та ідеологічних міркувань, або виправлення допущених у них помилок: календаря львівського друку авторства Станіслава Дунчевського (№ 12, 1738 р.), Мінеї на грудень–січень, де помилково було надруковано “імператрице Казанской” (1.07.1742 р.), книги “Феатрон или Позор гисторический”, надрукованої 1724 року Олександром-Невською Лаврою (26.05.1749 р.), церковних книг, де згадувалася імператриця Анна Іоанівна та її спільники, для виправлення у титулах (13.01.1742, 1.07.1742, 26.09.1748 рр.), про вилучення з обігу книги, надрукованої у Ляйпцігу 1742 р., у якій йшлося про горезвісних Остермана, Мініха, Бірона (5.05.1743 р.), про друкування у Московській друкарні нових букварів та катехізисів для заміни старих (30.01.1744 р.), про заборону та скасування історичної праці німецького історика С. Пуфендорфа “De jure naturae et gentium” (№ 26, 21.04.1744 р.). Ці документи важливі з огляду на історію книги в Україні та для атрибуції дефектних екземплярів.

Знаковим для розвитку музики в Україні був указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського від 27.11.1739 р. про створення у Глухові школи співаків на 20 учнів (№ 16). Цікавим є також його указ від 20.04.1739 р. про поселення старообрядців з білоруської Ветки у Батурині та Глухівському повіті (№ 9), факт, який оминули (або просто не знали) як історики розколу, так і місцеві краєзнавці. Та, зрештою, й указ Синоду від 26.06.1743 р. про відновлення Київської митрополії і призначення київським митрополитом Тимофія Щербацького (№ 33, 6.04.1748 р.). Загалом із 42 оприлюднених документів 35 – репрезентують “Книгу указів... XVIII ст.”.

Пам’ятки подаються за наступною схемою: назва, текст із збереженням мовних та стилістичних особливостей оригіналу, вихідні дані й місце зберігання.

№ 1

Договір про будівництво склепу²

Постановление из Саском Гонъчаром о зробленне склепу могорич таковий [1690–1695]

В долготу локоть³ І [10], в шир локот шист, у висоту локот пят

А фундаменту в три цеглѣ⁴
Грошей готових таляровѣ двадцет
Борошна житного осмачок⁵ шист, а пшеничного двѣ осмачки
Гречаного три осмачки, пшона двѣ осмачки
Солоныны саль двѣ и полост одинѣ
Горѣлки кварть⁶ шистдесят, солы сот чотири⁷
Рибы иголнѣ сотѣ пят дровѣ возовѣ⁸ двадцет
На звороті напис: “Постановенне на склепѣ”

Зберігається між документами за 1690–1695 рр. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. II. Збірка Новицького (5), спр.14589, арк. 205.

№ 2

Опис майна Миколи Армашенка, складений коропськими міськими урядниками

1731 году марта...

Опись что в дому имѣется раз[них] найдующихся вещей Николая Армашенка
Лубя до лука в немѣ два бичики что конѣ поганяют,
Ойстрѣ пистолетныхъ пара
В ковшѣ лому залѣзного молоток
Защепка шилце і хорма до оруж[я]
И брусъ пол папуши тютюну
Свердель долото жолобчатее,
Посуду склянного, збанокъ еден сулѣйка
Склянная желтая, фляшка, шклянних
Маленкихъ фляшечокъ двѣ, шинковныхъ фляшка третая
З олѣмѣ в т[р]етой части,
Шклянчокъ шинковныхъ шест
порцѣя [і во]лочокъ, терка жестянная,
носаточка черепяная,
мисокъ черепяныхъ три,
ринка една, шкура возовая за[]
дѣжа пѣлная, вдерь двѣ одно
без одное, коновѣ двѣ, кошиковѣ
два михалокъ третих, ковган
щербатая, ложокъ двѣ, талѣрка
една, ящикъ черепяныхъ лѣрка
жестяная, можчирѣ бати...
желѣзныхъ, ножни поржніе наперскѣ
косних, протов два печк...
образъ деревяныхъ московскихъ пред
нимъ рурка лихтарная мосѣжна
лихтарня, торба шкурата
шо конямъ овесъ дают,
..р...я пере[д]няя без подоковѣ, швазка до заволоковѣ коновалская
и при ней пуцадлѣ двѣ коновалская
ланцюжокъ до таганця желѣзний
тринога шматъ от задной ноги
двѣ книжки Валюціи зовемая

Минуцѣя друя недовѣдомая⁹
Рулка черепяная;
В лодовнѣ зверху
дѣжечокъ двѣ одна в три ведрѣ
другая в двѣ чашок двѣ, поставецъ одинѣ, ведро и кувш,
стужка прожня; два шматки лубя
столовъ пять якіе ест, ослонов
два, коробочка деревяная
окованая, грудка креддаля
циовая, макотра за пѣчку
горшковъ три кошикъ
дѣжечка липовая крѣсло
гнутое ночовочки маліе
колотіе,
в свѣтлицѣ икон деревяних
двѣ мо[с]ковских плотняных
двѣ простих старых

А сіе вещи писани при людех Алексѣю Тимофѣеву на тотъ часъ бившимъ ввотом короповским Стефану Солянику, Евфиму Гребеннику, Івану Тимофѣеву мѣщанъ короповских

1731 году марта 11 дня чрез Даніила Савоска явленъ на ратуши реестръ и читан атаман городовий Петро Тупицкий без битности настоящего войта Феодора Тимофѣева, приказный войтъ Алексѣй Тимофѣев подписал

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ). Інв. № Ал-14, арк. 55.

№ 3

Спорядження роїщенського виборного козака Степана Палія у похід

1771 году при виходѣ козака Степана Палѣя в поход от мене нижеозначенного видано ему, а именно на верхней мундир готових денег два рубли и дванадцят копѣек да козацкіе росходи рубль, сукна бѣлого свитного шестнадцат аршин с половиною, кожу купил на покровец за оную денег пятьдесят пять копѣек, сапоги дани мноюж едни да пояс червоний цена восемнадцат копѣек, за половину войлока денег приставил четверт рубля, коса одна мною дана цена сорок копѣек.

1772 году козаку Степану дано мною денег рубля за подчинку шабли майстру заплатил 40 ко., за сапоги двѣ пари заплатил рубль, на куфайку дал три овчини, да на свиту и на шаровари дал половину сукна бѣлого, на шапку дал двадцят 8 копѣек, сала дано пять фунтов, сухарей мѣрку.

1773 году марта 14 д. козаку виборному Стефану Полѣю на муницию и на лошад, на шапку 53 к. и на трок на сѣдло 15 к., на недоуздок 10 к., на попругу переднѣю 10 к., на плащ 1 р. и 50 к. и 8 копѣек, на порох 18 ко., на покровец 70 к., на чоботи 50 к., в скарбец 1 р., на дорогу 1 р. и 50 ко., на другіе чоботи 50 к., на свиту сукна бѣлого на половинку да в повозку серп, муки полчетверичка, сухарей 3 четверичка, сала сѣм фунтов, гарнец круп, овса 9 четверток с половиною, сѣна половину част.

1774 году на мундир верхний 2 р. и 25 к., на дорогу 3 рублѣ и 50 к., на подкови 20 к., двѣ пари 90 ко., штани суконіе собствєніе, на подбивку мундира 5 аршин, нагалище руже своим коштом 25 к., на дорогу 7 фунтов сала, сухарей 2 мѣрки, круп гарнец, овса 3 четвер., сѣна половина част

ЧОІМ. Інв. № Ад-2275, старий номер 737/1920 г. Угорі с. 1 напис простим олівцем: "Роище Чернигов. Уѣзд".

Опубліковано: Горобець С., Ситий І. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина. Чернівці, 2012, с. 151.

№ 4

**Лист Стародубської полкової канцелярії щодо
несення караульної служби козаками Топальської та Ропської сотень**

... Топалский

Велце зичливий приятелю и бла...

... писано от мене до в.м. пна о висилки в Стародуб на караул к магазейну сотнѣ Новомѣской козаков которых в.м. м пнѣ не вислала, того ради ... до в.м. м пна пишучи предлагаем в.м. пнѣ сам з оными козаками прибил в Стародуб и явился в полковой канцелярию да и предбы в.м. м пнѣ себѣ сего в полегкости мѣл, о чем и повторне пилно предлагается ... извол в.м. м пн по... к вам отправленным прика... ... брат и исполнение. Асаул полковий Степан Якимович.

По сему инструкция дана Василю Савченку жителю топалскому что он атаман с козаками наряженными на караул в магазейн припровадил в сотенное правление июля 24 1735 Иван Оршава¹⁰.

По сему листу вислано козаков в Стародуб числом 4 х к магазейну на караул два з Ропского а два з Сачковского курени при писми до асаулу полкового стародубовского пна Якимовича. Атаман ропский. Пол: 24 д 1735 году.

ЧОІМ. Інв. № Вп-1474/2. Форзац нижньої кришки оправи книги.

№ 5

Ревізія с. Костобобри (Костобобрів). Друга половина XVIII ст.

В селѣ Костобобры

Малогрунтовие	Двори	Хати	Семьи
Іосиф Димитриев	1	2	1
Карп Марченко	1	1	1
Андрей Пеисок	1	1	1
Петро Лицарев	1	1	1
Андрей Ложковий	1	2	1
Итого			
Нищетные			
Яков Будик	1	3	2
Васил Буика	1	1	1
Михал Мицуков	1	1	1
Прохор Мицуков	1	2	1
Роман Дегтяренко	1	1	1
Іван Лобчонок	1	2	2
Григорий Галутва	1	1	1
Яков Галутва	1	2	1
Іван Харитоненко	1	1	1
Петро Пенчонок	1	1	1
Евдокия Івчиха	1	1	1
Захарія Бондарев зят	1	1	1
Моисей Приход	1	1	1
Петро Шкабарик	1	2	1
Степан Шкабарик	1	1	1

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Григорий Гавриленок	1	1	1
Вдова Домникия [Кулациха]	1	1	1
Иосиф Пилецкий	1	1	1
Гаврило Копот	1	1	1
Илия Швайка	1	1	1
Фома Клепий	1	1	1
Курило Ложковий	1	1	1
Данило Гулаков	1	1	1
Грицко Шевченко	1	1	1
Грицко Глазкун	1	1	1
Артем Лупек	1	1	1
Семен Пастух	1	1	1
Кузма Давидов	1	1	1
Михайло Ковбасник	1	1	1
Яков Глазок	1	1	1
Гришко Глазок	1	1	1
Удова Катра Вовчиха	1	1	1
Федор Пузан	1	1	1
Максим Ковал	1	1	1
Итого	43	43	43
Разних чинов подсосудки			
Іван Копот	1	1	„11
Іван Пятачок	1	1	-
Дмитро Иванов	1	1	-
Володко Василиев	1	1	-
Стефан Иков	1	1	-
Федор Ков[баса]	1	1	-
Андрей Рижий	1	1	1
Петро Муха	1	1	1
Іван Шевчик	1	1	1
Федор Алешков	1	1	1
Петро Ковтун	1	1	1
Васил Иванцов	1	1	1
Васил Тищенко	1	1	1
Гаврило Ткач	1	1	1
Іван Кравчик	1	1	1
Давид Лирвин	1	1	1
Павел Зьнков	1	1	1
Іван Бладарний	1	1	1
Сила Гурский	1	1	1
Пилип Пичик	1	1	1
Васил Праха	1	1	1
Ярмола Кучер	1	1	1
Охремка Дѣдик	1	1	1
Евдаш Квас	1	1	1
Михайло Швабовский	1	1	1
Яков Липовка	1	1	1
Іван Полегенкей	1	1	1
Итого	66	66	66

ЧОІМ. Інв. № Ал-1509. Форзац верхньої кришки книги.

№ 6

**Наказ Шептаківської волосної канцелярії війтам
щодо обробітку “пустовских” земель**

З волости Шептаковской канцелярії Шептаковской войтам Ордер

По предложеним обездного маестности ... велможности економа сотника ...ского Саханского з оной волостной ...вской канцелярії ордерами к вам ...гано о пасѣянїи на огородах господских ...пустовских пашнѣ яриной якото ... ячменю, конопель, а особливо лену и огро... ..ники гдѣби не били пустовские грун... ..гноивши добре без остатка засѣв... ..же волостной Шептаковской кан... ..поданым от вас ведомостям за... ..трено что много сел ваших о... ..и протчие владельцы таковыми и огородами неналежно владѣют ... от обездного маестностей его ясне... ..ности економа гпдна Соханского ...тю притверждено да в инструк... в прибилѣ и ...его ясневелможности явится и чрез то послѣдует упущение и убиток то то не на ком ином как толко на вас самих взискано бит имѣет ежелиж ви окажет раболѣпное его ясневелможности интересу прибел то смотря по той прибелѣ упущен вам будет оклад годовой напоминаю. З Шептаков 1752 году марта 28 д.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1509. Форзац спідньої кришки книги.

№ 7

Чолобитна парафіян Любецької Святотроїцької церкви

Всепресвѣтлейшая державнѣйшая и великая государыня императрица Екатерина Алексѣевна самодержица всероссийская государиня всемилостивѣйшая:

Бьют челом епархии Чернѣговской мѣстечка Любеча церкви Сѣо Троецкой Любецкой прихожане а в чем наше прошение тому слѣдуют пункта

1

Епархии и протопопии Чернѣговской в оном местечки Любечы устроена внов церков за обветшанием старой во имя Сѣия Живонаначалныя Троицы которая и освященна прошлаго 1771 года августа 28 дня:

2

А яко оной церкви настоящий священник прыходский Иоанн Маковский по престарѣлости лѣт его вовся на зѣдоровю нѣ находится драхл к томуж мало выдит и слышит; за чем священнодѣйствовать, и нам случающихся хрыстіянский треб исправлят не может и потому прошлаго 1768 года з опредѣления владѣлцы его высокородия гспдна полковника чернѣговского Петра Степановича Мылорадовыча избран бил от нас к той нашей прыходской церквѣ на всю порохию жител любецкий Александр Камѣнский чест... обходителный человек и священныческаго чына достойнаго; который Каменский о докончании тоей церквѣ за рестоврацѣею внов выстроинною немало прыложил своих трудов и попечения, за что ему были данны кои еще за жизни покойному преосвященному епѣску Кириллу от его Камѣнского поданны но скорым его преосвященства жизни прекращением а за крайнею его Камѣнского болѣзнею тѣ презента остались в катедрѣ без всякаго их опредѣления:

3

В оной же церквѣ от времени вышшеписанного посвящения по опредѣлению Его преосвященства гспдна Феофила епископа Чернѣговского священнодѣйствует и прыхожанам хрыстіянские требы исправляет посторонний пречистенский любецкий священник Василий Чигиринец но поелику он на время опредѣлен так никакова старательства к исправлению надобностей церковных не имѣет, чрез то имѣет к той нашей церкви в настоящем священнику всякрайнюю надобност:

Почему нѣ избран нами внов вишшеписанногож Александра Камѣнскаго сын Александр же Камѣнский по вишшеписанному ж человѣк состояния добраго нѣ в чем неподозрительнаго к вишшеписанной Сѣо Троецкой нашей церкви во священники на всю порохию, что ж он Камѣнский никаким к священству препятствующими дѣлами нѣгдѣ необовязан и в у... .. гах был о том он ни...¹¹

ЧОІМ. Інв. № Ал-393. По правому краю напис олівцем: "1-39 Любеч Троицк"(1907).

№ 8

Універсал Кирила Розумовського про порядок розгляду в судах скарг між світськими та духовними особами

Граф Кирил Розумовский гетман и кавалер полковнику прилуцкому гспдину Галагану
Прошлого априля от 26 в силѣ состоявшегося от нас в Енералную войсковую канцелярию ордером велѣнно з дховными персонами в сиску их к судам до когоби по земству і другим тяжбам и самоволним от оних поступкам по коим о них суду Малоросийскому подлежать ни касалос судам сотенним, полковим і Генералному поступать во всем по Малоросийским правам без всякия отмѣнки, не чиня о том никаких далних персон даби никто із обидимих і з настоящего удовольствия остатся и напрасной волокити і обиди претерпѣть не могл, розосланни ко всем гспдам полковникам малоросийским в том числѣ і к вам з оной Генералной канцелярии ко исполнению, в силѣ того нашего ордера указы надаби іногда от мирскаго суда в разсуждении того повелѣния в нашем ордерѣ не чиня далних переписок немоело в сискивании к суду дховних персон поступленно бить с наглостию без всякаго сношения с началствующими властями, для того во изяснение того прежнего нашего ордера сим унѣверсалом повелѣваем в случае каковых жалоб от мирских на дховних персон о побоях грабежах і других подобных тому тяжбах поточних о коих в книгѣ Статут роздѣли 3 в артикулѣ 32 напечатанно по оним и сперва от того уряду на котором жалоба от обидимаго занесення будет требовать писменной сатисфакции от началствующих дховних персон, ежелиже от оних сатисфакции не мѣло бить дано то от полковой канцелярии о том представлять к нам, а в земских дѣлах между дховними с мирскими імѣть росправу в мирских судах по силѣ Малоросийских же прав как то і доселѣ било чинено. Дан в Глуховѣ августа 6 дня 1751 года. В точной копии подписанно тако *Гетман граф Разумовский*.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 521-521зв.

№ 9

Указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського щодо розкольників, що мешкали у Батурині та Глухівському повіті

Рафаил Заборовскій бжїею мѣтію православній архієпп Київскій Галицкій и Малія Росіи всечеснім протопопам Ичанскому Іоану, Прилуцкому Феодору бжїе блгословеніе и нше архиерейское препославше предлагаем сего 1739 года априля 24 д. указ Ея І.В. самодержци Всеросійскія и Сѣйшаго правит. Синода получили ми пастир в катедрѣ ншей Киевской імѣющихся в Нѣжинском полку в городѣ Батуринѣ и в Глуховском уездѣ вѣтковских расколниках в прошлом 736 м году из Полского рубежа переведенных которого указа точная копія при сем писаніи ншем посилается для вѣдома и дѣйствителного исполненія і о крепком смотреніи чтоб расколніческого плеворазсѣянія нигдѣ в епархії ншей не обрѣлос и вам по полученіи сего Ея І.В. указа і писанія ншего скопиевав отсилат оніе в другіе мѣста по надлежащому тракту. О чем вам вѣдат и чинит и о полученіи сего репортоват архієрейско повелѣваем. З катебри ншей Киевской 1739 года априля 20 д. Више именованній Рафаил архієпп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 192зв.

№ 10

**Указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського
про порядок призначення священнослужителів у парафію**

Рафаил Заборовский бжыею милостию
православний архієпп Київский Галицкий і Малия Росии

Вам пречестнѣйшим ігуменам густинскому Гавриилу, мгарскому Тимофею Щербацкому, всечестним протопопам ічанскому Івану, прилуцкому Ігнатию, пѣратинскому Ілии, лубенскому Івану, лохвицкому Григорию, роменскому Павлу бжїе благословеніе і њше архиерейское препославше, предлагаем извѣстно нам пастиревѣ з того приключающихся представлении бит стало, что промующиися в акколѣти, во иереи или в диякони да розних приходов і ниней безвладѣлческих и прихожанских презентов нини с прихожаных токмо безвладѣлческих писаний із самими от властей монастырских іли от протопопских презентами являются в кафедрѣ, а за какими презентами и препятствии и причинами от кого надлежит обстоятелних презентов по силѣ прежних нѣших указов не получают, о том нѣт нам извѣстия, а таковыя акколѣти являющіися в катедрѣ напрасно, волокиту и убиток поносят, того ради так пречестнѣйшим ігуменам, котрым в команду приходские церкви поручени, як и всечестным протопопам повелѣваем даби от всякаго акколѣта і промующиися во настоятели или на вѣкарии или в диякони требовали імѣютли они от державцов своих за собою писменное прошение и от прихожан согласное на доношении желание, да от священников двоих іли троих таковое свѣдѣтельство, что тѣ акколѣти по согласію прихожан безжаднѣйша подозрителства ізбрани, как прежними нашими указами повелѣно і буди такие презенти которой акколѣт імѣтимет такового к нам при своем обикновенном писании і при свѣдѣтельствах о битии присягах присилат в кафедру, будеже кто ис промовавшихся акколѣт от державцов іли от прихожан не будет імѣти і крайное получит немогтимет, то за яким препятствием імяно і за якую причину державских презентов получив немогтимет без всякой утайки правѣдно в том всем доношении своими нам представляют, даби ми в том били извѣстни архієрейски повелѣваем. Дан с кафедрѣ нѣшой Киевской 1737 года марта 23 дня. Вишеіменованный Рафаил архієпскп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 82зв. – 83.

№ 11

**Указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського
про вилучення календаря львівського друку
професора Станіслава Дунчевського**

Ясне в бгу преосвященнѣйшіи архієпсп
Київскій, Галицкій и Малия Росіи

В указе Ея імператорского величества из високоучрежденного кабинета от 8 марта отпущеним а в Киевѣ тогож мѣся 25 числа полученном написанно, что календари напечатанном полским городѣ Лвовѣ чрез доктора философіи и математики професора Станислава Дунчевского на полским языке на нѣшній 738 год сочиненном в прогончиках находятся многіе непристойніи и весма предросудителніе Російской імперіи злосно вымишленніи пасаже за что онаго безсовѣсное авктор за такую предерзост повсенародним правам не токмо великаго штрафа но и жестокаго наказанія достоин, а поблизости російской Украинѣ к полским границам в оной таки календари без сумленія у нѣкоторих людей ест, а весма непристойно чтоб онія мерзостнія составленія в государствѣ Ея імператорского величества імперіи места вивозит под опасеніем жесточайшего наказанія отнюд не дерзали, а употреблялиб Ея імператорского величества подданіе календари издание в печате как Санктпѣтербурге так и в Киеве, с которых для того там довольно печатат нужно, о чом изволите Ваше преосієнство бит известны и во

исполнение Ея імператорского величества вышше именованного указа во всѣ епархіи ви́шего преоси́щенства мнѣстрах и в протчіих местах приказат помянутіе календари в кого нибилиб изнайду́ются собрат и присилат ко мнѣ немедленно и сколько в кого имянно таких календаров сискано и отобранно будет і что кромѣ того болѣе сиску неявилис і нѣднаго неосталис и с чого я в кабинет Ея імператорского величества репортоват мѣю. В Киевѣ 26 марта 1738 года.

ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 116зв.

№ 12

**Указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського
про вилучення календаря львівського друку
професора Станіслава Дунчевського**

Рафаил Заборовскій бжїєю млстію
православний архієпїп Київскій, Галицкій і Малія Росіи

Вам пречесним ігуменам густинскому всечесному протопопу прилуцкому Феодору бжїе блгословеніе и нше архиерейское препославше предлагаем прежним писаніем ншим сего 738 года марта 28 д к вам отпущенному по писанію гсїдна генерала лейтенанта и кавалера его превосходительства Михаила Івановича Леонтієва, ннѣ правленіе губерніи Киевской содержащего, велѣли ми календари печатніе в полском городѣ Львовѣ на полском язике чрез авктора Станислава Дунчевского философіи доктора и математики профессора изданніи, которіе в кого нибуд из дховних персон могли б сискатис присилат в катедру ншу для отдачи оних в Киевогубернскую канцелярію, а понеже писаннім своим настоящего априля 15 нами полученным гсїдн генерал аншеф и кавалер его превосходительство Александр Іванович Румянцов требовал даби оные календари в кого би нибуд з дховних персон імѣлис отдавани были в полков с тѣх полков в коих кто обрѣтается канцеляріи для отсылки оних в Глухов, того ради чрез сіе повелѣваем вѣдомствѣ ви́шем обрѣтающихся дховного чина людем ви́шпоказанные печатніе авктора Станѣслава Дунчевского календари в кого би нибуд могли сискатис отдават по близости в полковіе тѣх полков в коих кто найдуется канцеляріи с росписми о которых календаров приемѣ в полковых канцеляриях от его превосходительства повеленно указами и вам о ви́шписанном вѣдат и чынит, а сколько оних календаров і кого імянно си́щутся і какіе канцеляріи отданни будут о том репортоват нас архиерейско повелеваем. З катедри ншѣй Киевской 1738 года априля 17.

ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 115.

№ 13

**Указ Таємної канцелярії про лжецаревича Олексія Петровича
– Івана Миницького з Басанської сотні**

Указ Ея імператорского величества самодержици всероссийской із Канцелярии тайних розискних дѣл обявляється во всенародное ізвѣстие

Понеже о кончинѣ блаженной памяти государа царевича Алексѣя Петровича довольно всѣм так духовним так і мирским всякого чина і звания всего імперии Росийской жителем ізвѣстно, что Его височество по воли божей у прошлом 1718 году июня 26 дня преставился в котором и поют его литургии и панахидах с протчими царскими фамилии персонами по церковному обикновению поминаются, а нинѣ по слѣдствию і по розиску у Тайной канцелярии явилос слѣдующее дѣло а імянно

1. Бившей командѣ басанского сотника Семена Климовича работнии человек Иван Мѣницкой которой забив родную свою подлост вимислив в себѣ ложное якобы в нѣкоторих соних видений ему бивших, что он царевич Алексѣй Петрович і такая злодѣйствения и

возмутительная слова, у которых явно по дѣлу говорил неоднократно говорил бывшему наказному сотнику малороссийского Переясловского полку сотнѣ Барошовской мещанину Андрею Полозку и протчим, а к тому его пре...тическому и злоумышленому дѣлу и намерению предводителем и сообщником бил малороссийского Киевского полку Бобровицкой сотнѣ села Ярославца бывший поп а нинѣ роспоп Гаврила Могила, которой [...] свою священническую должност и забив клятвенное свое пред богом обѣщание в тот час без всякого расуждения оного самозванца за истинного царевича Алексѣя Петровича увѣрал і будучи у него ...варѣ по воли того самозванца все исполнят обещался, а когда оной самозванец Новгородского пехотного полку салдатами Алексѣем Скаскуриным, Еремѣем Шурмаевым, Степаном Онуфриевым, Артешком Микулиным, Изотом Козловым из помянутим наказним сотником Полозком та наказним же атаманом помянутой Баришовской сотнѣ села Кучиновки посполитим Осипом Кучановским из протчими приставшими к тому воровскому замыслу, пришел в церков Покрова Пресвятия Брѣдци и за ним пришли многіе другіе люди, тогда он роспоп Гаврила приказал учинит звон в колокола, а сам обличас в ризи вышел на встрѣчу того самозванца имѣя в руках своих блюдо а на блюдѣ крест сѣтый, а в тож самое время внесени били корогви из церкви рад и болшого обману и прелщения даби видя то незнаючи простой народ скорей мог злоумышленному дѣлу повѣрить, а в церквѣ по приказу того роспопа Гаврила пред сѣтими намѣсными иконами в лампадах зажжени били свещи болшие (такови торжественніа праздніки бувають засвещаеми) (царские двери состворени били) и во время того как помянутой самозванец к церкви приближался і вошел на порог тогда взял у его роспопи Гаврила з блюда крест сѣтой і приложился, а потом он роспоп Гаврила к тому ж кресту которой тогда оной самозванец Мѣницкій держа уже в руках своих приложился і поцѣловал у того самозванца руку, а послѣ того с тѣм крестом пошел он самозванец обще с оным роспопом і протчими в церков без всякого расужденія и неубояс страха бжїа дерзнул войти царскими двери в олтар коснулся дерзостію своею по допущенію оного роспопи Гаврила престола бжїа, чего чинит непосвященнім простолюдинам правилом шестидесятдевятим Вселенскаго собора запрещено, он несмотря на то не токмо дерзнул коснутія престола бжїа но еще на том же престолѣ взял сѣое Евѣліе і обратяс из олтара к собравшему до народу стоял он самозванец в царских дверех и бывший тогда народ в церкви приходя к нему самозванцу прикладывали до кресту і ко сѣому Евѣлію и цѣловали в него руку и без совѣсти роспоп Гаврила в то самое время в означенной церкви служил молебен і часи, а потом читал акафист чудотворному Николаю і на ектеніях воспоминал он роспоп оного самозванца процаревичем Алексѣем Петровичем і по приказу его пѣли тому самозванцу многолѣтіе і тропар пѣтдесятницы, котори своими противніми поступками показал себя явно прямым во оном злодѣйствѣ прелестником и сообщением оному самозванцу вѣдая подлинно, что гѣдр Алексѣй Петрович по воли бжїей давно уже преставился, но он хотя простой народ приведет восмушчение нарочно служил в злодѣйственном умышлении оному самозванцу понеже будучи оной самозванец в церкви кроме показанного своего злодѣйства чинил многіе непрестайніе предерзости и ненамѣреніи показал і ежели басанской сотник Климович из церкви за караул его не взял, то по послуженіи молебня с вишше помянутими салдатами и сотником Полозком и с атаманом Кучанским и с прочими козаками хотѣл іти ко оному сотнику Климовичу і об оном своем злодѣйственном умышлении і назн...ствѣ, а оной сотник к нему не пристал силою ево к тому понуждат намѣрался, так же и другіе противніе умисли ізмѣническіе поступки оного самозванца происходили і произносили били.

2. Вишепомянутии солдати Осиф Стрѣлков с товарищи імѣлис о командиров поставлени в означеном селѣ Ярославце на учрежденной почтѣ і оставя то пошли с ружем презря присяжную свою должност прямым ізмѣническим своим умислом к помянутому самозванцу і умышлено сообщением к нему пристали і во всем услуги ему чинили і з них вишепоказание Стрелков, Мишкулин, Шурлиев кланялис ему самозванцу в землю і стояли пред ним на колѣнах

и во время того на колѣнах стояния означеной солдат Стрелков первой перед прочими вишепомянутыми солдатами оному злу ... с плачем говорил тому самозванцу что хотят о вишепомянутом злодѣйствѣ і донесло но они же за оного самозванца стоят будут і потом он Стрѣлков, а послѣ того по приказу ево означеной Маскурин оберегая оного самозванца стояли у него с ружем на караулѣ і оному Маскурин явно измѣнически называя Стрѣлков і оного самозванца прямо царевичем при...виль того самозванца беречь и не пускат к нему нѣково, а потом и оной Маскурин означенному салдату Онуфриеву злодѣйских называл оного самозванца царевичем да и прочим о том же злодѣйствѣ отого Мискурина роззгачиемо било и по злодѣйстве оном бо оном разглашению умышлено воровские они салдаты признали оного самозванца за подлинного якобы царевича и послѣ того по согласию с тѣм самозванцом к імѣвшому у себя ружу примкнув штики пошли с тѣм самозванцом в объявленою церков і идучи дорогою оной салдат Стрелков зловимышлено обнадеживая говорил оному самозванцу, чтоб он ничего неопасался и куда хочет іти то и они за ним іти ради и стоят за него будут і шли по сторонам того самозванца с зареженом пулми ружем с примкнутыми штиками [а которым] ружем і по приходѣ в церков во время молебня стояли они всѣ у церковных дверей и потом походя к оному самозванцу прикладывалис ко кресту и к еѣгелию и тѣм к явному во оном злодѣйствѣ сообщенному дѣйствителную уже в обряд присяги вѣрност свою ему оказывали и ежели б з церкви оной самозванец за караул взят не бил то імѣли злое намѣрение по отслужении молебня из показаного зареженого с пулми ружа при церквѣ выполит для знания, что оной самозванец якобы он царевич и по такому их злодѣйственному намѣренію егда би дѣйством могло бит исполнено и так не знающей простой народ мог во искушение приити.

3. Наказный сотник Андрей Ползок от помянутого самозванца слыша а потом и сам видя показаное происходимое от того самозванца все злодѣйство умышленно оказывая к доносу якобы ревност свою приходя к вишепомянутому сотнику Климовичу объявил о показанном самозванцу, а возвратя к тому самозванцу чинит ему вслуги ибо сам оной Полозок показал, что того самозванца почитал за подлинного царевича и слыша приказ от командира своего помянутого сотника Климовича каковым образом от него самозванца содержат, то не токмо оного самозванца так не содержал, но и колодок на ноги его не положил, и потом імѣвшую с оного Полозка рыбу сидя за столом со оным самозванцем, с помянутим распопом илы, послѣ того на другій ден обще ж с тѣм самозванцем пошел он Полозок к объявленной церкви і по приходѣ допустя он Полозок самозванца в церков пошел к оному сотнику Климовичу скривая об оном злодѣйственном самозванцем сообщенніи свои умѣсла, ложно сказывал тому сотнику Климовичу, что оного самозванца ему Полозку якобы не дали взят вишепомянутіе салдаты б члѣвк, а послѣдствію что б во взятіе оного самозванца імѣло каковое ему препятствіе не показалос но болше от самого ево Полозка не токмо угожденеі тому самозванцу било не по допущенію его в церков оной самозванец пришол гдѣ пуще от того самозванца злодѣйство пришло к тому и вторично от помянутого сотника Климовича возвратя он Полозок в церков видя показанное происходимое от того самозванца злодѣйство за недлежащій караул того самозванца сам не взял и бывшим тогда в церквѣ команды своей ратных людей взят того самозванца не приказал, но вовемя того происходимого злодѣйства до приходу взят оного самозванца сотником Климовичем стоял он Полозок в олтарѣ.

4. Означенного села Ярославца козак Павел Малмея слыша от помянутого самозванца в битност ево с прочими в домѣ у него Малмеги на квартирѣ вишше объявление злодѣйственніе називателство ходил с помянутим Полозком ко означенному сотнику Климовичу и видя, что оной Полозок оного самозванца так как от оного сотника Климовича при нем Малмегѣ приказано не содержал, но показаніе услуги ему чинил о том умолчал и оного самозванца принял за подлинного якобы царевича и мѣсти себѣ в том самозванцѣ он Малмега искал и вишше объявленного распопы Гаврила зват ко оному самозванцу сына своего Тимофѣя посылал и сам потом он Малмега не взирая, что от сотника Климовича о содержаніи оного самозванца

означенной приказ бил явно ізмѣнический, своим замислом ходил до Б[об]ровской сотнѣ по атамана Івана Краснощокова и говоря с тѣм Краснощоковым об оного самозванца называл его прямо царевичем і призвал того Краснощокова ко оному самозванцу по которому злодѣйственным разглашенію со оним Краснощоковым к тому самозванцу оного села Ярославец хоружий Никифор Кравец і другіе которим і от самого самозванца показаное злодѣйственное називателство произносимо било і по приказ оного самозванца злодѣйски он Мамега со оним Краснощоковым издил к бобровицкому сотнику Василю Кшташевичу і привез дѣ оной Краснощоков при нем облявлял Малмега тому Кошташу, что явился якобы царевич і зван бил к Кошташ ко оному самозванцу сознатѣм і сказками і что привез тому тому самозванцу кафтан от чего оной Кошташ отрекся из ними к тому самозванцу не поихав но он Малмега сотником Краснощоком и потом к тому самозванцу поихав.

5. Атаман Осип Кучановский імѣя на подпомянутим самозванцем Мѣнѣцким и над протчими казаками 18 человекѣ команду і слиша от оного самозванца показніе злодѣйствие називателство и другіе произносиміе от него возмутителніе слова тому всему повѣрил и признав того самозванца за подлиннаго якобы царевича кланяяс ему плакал і во битной того самозванца и в домѣ означенаго казака Малмеги допустил его стрѣлянію із мушкета и по злодѣйскому его со оним самозванцем сообщеною общіе с ним злодѣйствие намѣрение он Кучиновский імѣл и стѣм самозванцем в церковь ходил і ко кресту прикладывался. І по указу Ея І. В. по силѣ государственных прав велѣно вишеозначених самозванца Мѣнѣцкого, роспопу Гаврила Могила, салдата Осипа Стрѣлникова, наказного сотника Полозка, казака Павла Малмеги за вишепоказніе зловимышление злодѣйствие их вини при публѣцѣ во объявленом селѣ Ярославцѣ гдѣ от них вишепоказное злодѣйство происходило казнить смертію а имяно самозванца Мѣнѣцкого, роспопу Гаврила посадит живем на кол, салдата Стрелникова, наказного сотника Полозка четверговат, у Павла Малмеги сперва отсѣч голову и тѣ головы, руки і ноги взяв на коля а тѣла их на колеса положит, которим они казни в помянутом селѣ и учинени, а више помянутом салдатом Маскурину с товарищи и наказному атаману Кучановскому смертная казн учинена при публѣки в Санктпѣтербургѣ, також и протчим приличившимся с означенним самозванцем по оному дѣлу виновним людям как в Санктпѣтербургѣ так і Москвѣ жестокія наказанія и ссылки учиненни.

6. А понеже такія прямо вимишленія и безсовѣстнія многих клятвопреступников явилися обмани и вѣроломства, которія забив страшній суд и неизбѣжній суд бжій вѣрност свою и природнѣй своей гѣдаринѣ, которую пред всевѣдящим бѣгом клятвою утвердили і в том потребном случае живота своего не щадит обѣщалися, а нѣ вѣрност ту измѣнили і прямо тому плуту и обманщику повѣрили, к нему без всякаго страха пристали и к злоумышленному ево намѣренію служили и оному во всем согласовали обман ево в дѣло производили и мѣсти себѣ у него самозванца искали. Того ради всѣ такіе как пряміе измѣнники вѣроломцы и клятвопрѣступники по всякому суду без всякаго милосердія и пощаждѣнія подлежали смертной казни, однако ж Ея Імператорское Величество всемилостивѣйшая гѣдрня по високоматерному своему великодушію к своим подданим всѣх в том согласіи бывших к слѣдствію и суду сискиват не повелѣла. Таков своего величества указ во всенародное извѣстіе обявит и вездѣ публиковат указат соизволила дабы всѣ помятуя суд бжій и безконечную клятвопреступников муку твердо и непоколѣбимо стояли в вѣрности и нелицемѣрном послушаніи к Ея Імператорскому величеству, а таким злодѣям и обманщикам отнюд би не вѣрили под лишеніем живота своего, понеже таковія злодѣйства происходят от прямого безстрашія і скорого вероятія подобним плутом и затѣйщикам крѣпкоудобно всѣм подданим Ея Ів всякаго чина и звания как дѣховним так и мирским потверждается, что аще хто какого чина і званія не били, так же подотный тому явится про дерзост и вѣроломство таковіе не токмо здѣсь на земли без всякаго пощаждѣнія і милосердія на тѣлѣ казнен будет смертію, но и вѣчно по правосудію бжію яко клятвопреступник дѣшею

погибнет ибо противляся вѣлсти бжїя велѣнія сопротивляется к тому ж всякаго помислу ест должны кайся от таковых обманчиков происходят бѣдствїя, разоренїя, трати, турбаціи и вся злая от того послѣдуют чего впред даби отнюд воспослѣдоват сим милостивим Ея І. в. накрѣпко подтверждается і для того сия Ея Императорского величества указ повелѣно напечатав публиковать во всей Малой Росіи подлинной за подписаніем гсѣд

Кабинет министров да генерала Ушакова сентябра 11 д. 738 году М. П. Печатан в Санктпѣтербурхѣ при Сенатѣ сентабра 13 д. 738 году.

ЧОИМ. Інв. № Ал-1183, арк. 118–122зв.

№ 14

Указ київського архієпископа Рафаїла Заборовського щодо виправлення церковних “непорядков”

Рафаил Заборовскій бжїєю млстію православній архієпп Кіевскій,
Галицкій и Малия Росіи

Всечестному протопопу прилуцкому Феодору Макгеровскому бжїе блгословеніе и нше архіерейское препославше предлагаем. Извѣстно нам пастиревѣ о некоторых непорядках церковных и требующих исправленїя обхожденїях свщеннослужителских в епархїи ншей являющихся. Того ради по званїю ншему пастирскому желаючи тое исправит повелѣваем сим ншим указом слѣдующіе ко ісправленїю:

1

Умножившіеся прошаки под образом немощных в нутр церкви волочась во время пѣний и чтенїя церковного просят млстини и в богомолении людем претяствие и помѣшателство своим нахалством, а паче в его соблазн порок и неблагообразіе дѣлают, якие неприличіе прежде уже давно указами возбранено, точию как нам извѣстно прошаки испрашивая млстини вчинают ссоры и галасы между собою и побои до кровѣ чинят и от кровопролитїя же и мѣста стїя оскверняются, что всемирно дабы отставлено било дховним комендиром имѣт наблюдателство и подчиненним себѣ пресвитерам, причетникам накрѣпко приказат, чтоб прошкам волочитис по церквам, в монастырѣх и по приходским во вся недопускали во время отправляемых церемоній црковных, а являющихся упорчивых и проиво указу дѣлающих з церковей выводит и за упрямост непоблажно наказиват, ибо в црков бжїю не на іспрошеніе млстини но на бгомоліе собиратис должны, також де и нутр цвинтари ради явившихся соблазнительных случаев просит млстини становится оним же прошкам не доущат, а против дѣлающих вигонит и жестоко наказиват, просит же им млстини внѣ цвинтара незапрещается, буде же впред оним прошкам по церквам волочитис во время церемоній не запрещенно будет и ежели от них на мѣстах црковных какіе случаи нежелаеміе соблазнительніи за чїим либо недосмотром и нерадѣніем начальников или подчиненных произойдут и противост ншему указу прежніе указы потверждающему что явится, то кто тому виною в своей неисправности покажется яко нерадивых справител дому бжїю и противним правильное без послабленїя узрит на себѣ сужденіе і наказаніе.

2

З обретающихся при церквах епархїи ншей діяконов многіе при обикновенни з презентях бивают присилаемїи и предстояемїи нам и по розсмотренїю и испитанїю надлежащому производятся в священство, а на убиліе их мѣста мало кого дховніе коммендири для рукоположенїя в дїякони в катедру ншу не представляют, а чаятельно в надежду тую, что якобы то упущеніе на них спрошено впред бить не имѣет и в началѣ точию по указу ншему отпущеному

о присилки ставленников ради посвещения в надлежащия мѣста в диякони показавши мнимих якобы ревностные старание ко исполнению болѣе о том ради чиятелного заботия старательства при... для црковного блгоуспия не хочется, того ради повелѣваем буде кто з дияконов имѣет бит избран во презвитери то оного потоля не представляют к ним с презентантими писаниями своими поколя на его мѣстѣ инних в диякона не будет избран, а по избрании ставленники в диякони с надлежащими порозн со ставленными презентами промуемого диякона в презвитерѣ и избранного ставленника в диякони вмѣстѣ присилат в катедрѣ нѣшу, аще же противно сему здѣлается то присилаемим диякон ради посвящения во ерея без собраного на его мѣсто в диякона ставленника бездѣлен воспят отослан будет неотмѣно, в прибавлени иже прежде в 736 году состоявшагося и во всей епархии нѣшей публѣкованого указа и сие прилагаем даби по оному и по сему указу неточию гдѣ два настоятели при доволной парохии обрѣтаются били би к таким црквам а паче градским соборным и приходским ради благочинного сщеноцерковного служения и протчих церемоний собираемая и к нам присилаемая ради посвещения в диякони ставленники непременно с прибавления диякона гдѣ оного нѣтъ к церковному клиру к свщенику желающем благочинение по своей должности служение исправлят корист не умалится а благочинное благоуспіе украшение к служению црковному прибавится.

3

Являются к нам в катедрѣ многии вдовицѣ сщеники от да вдовѣния своего не получив нѣшей граматѣ епатрахилной ко священнодѣйствию благославительной дерзающии сами собой а иннии позволенію комендиров своих противу указов запрещающих без блгословения архиерейского вдовим сщеникам и единого времени сщенодѣйствовать сщєная по полгода, а иннии и чрез нѣсколко год с которых виновни явившиися и истязали такождѣ и тѣи сщеники которіе уже епатрахилные граматѣ имѣют по прошествии срока в граматѣх им данных означеного не являяс в катедрѣ нѣшу для получения нѣшего писменного блгословения сщенодѣйствуют же дерзают. Того ради повелѣваем дхвниму начальникам накрѣпко надсматриват буди который иерей овдовѣет то не точию и единого раза сщенодѣйствовать не дерзал би, кромѣ уручених дней которіе по указам црковнии церемонии и молебствие отправлят их должни, також праздничних великих господских и бгородичних ниже же срока и епатрахилю возлагат поколя три рекомендации своего начальника явивших в катедрѣ блгословѣния нѣшего не получит, також де имѣющіе епатрахилные граматѣ сщеники по прошествіи сроков в тѣх граматѣх написанных по вишеписаному отнюд никакого сщенодѣйствия кромѣ вышуканных дней исправлят не дерзали би, до нѣлѣ прѣ свѣдѣтельства от своих начальников о своем состояніи не являтсѣ в катедрѣ и совѣсти свои пред генералним отцем дхвним в катедрѣ нѣшей не очистят и нѣшего не получают благословения, а ежели кто в противност сего дерзнет и малѣйше поступат подчинении за самоволство и дерзновение упрямство а начальника запрещение себѣ неналежном власти в позволеніи чого и сами не имѣют или да незнание недосмотром или из их на тие да утайку всѣ жестоко наказани будут.

4

З репортов от начальников дхвних о благочиниях и небезчинениях црковних к нам в двожди в год прѣсилаемых извѣстно сие что многіе цвинтарѣ необгороженіе как такіе мѣста около себе ограду даби на них не могло ни какое биват оскверненіе от ходящаго самоволно сѣста что обикло биват при селских а в иних мѣстах и при градских црквах да еще ж и саміе цркви за ветхост свою вовремя дожда текут, а о починки надлежащой должно старания презвитерѣ ни мало имѣют. Того ради повелѣваем поелику возможно старательства прилагаат даби так цркви бжєстvenіе гдѣ какою порч имѣют всконечно с нѣшим пастирским блгословением били пристойно поукривани чтоб от малого начинания порчи конечно не испортилис, також де и цвинтарѣ ради многих извѣстных нестроений и неблагочиний конечно ограждени били би.

О том так начальникам дѣховним в надсмотрении и прихожанами своими имѣт неотступное старательство.

Донесено нам весьма неприличнѣй невѣдомо откуда взятии и по каким неразумным самоволіям невѣждами уведени обичаи в цѣрков, что сѣщеники на литургиях и во время протчих церемонѣй по уставленію цѣркви сѣтой евангелія сѣтого ж начинают обикновено на пристолѣ но обратяс к народу на царских вратах и еще приходящи под евангеліе народ к вратам по главам епатрахилом покривая читают и понеже тое во всѣх епархиях православных неводится и уставленія цѣрковнаго нѣт но точію самоволнии невѣжи власт себѣ ненадлежащую слѣпо и неразумно притворяюще такія неприличія и неблагочинія к неблагообразію уставленіих церемонѣй и в противност чина цѣрковнаго дѣла дерзают. Того ради дабы такой весьма неприличнѣй и худой обичай цѣркви сѣтой от самоволних неразумных невѣжд продерзостно внесений искорен бил повелѣваем дѣховним начальникам накрѣпко нѣшею пастирскою властію запретит подчинѣним себѣ презвитерам дабы они показаного неприличія чинит отнюд не дерзали но евангеліе сѣтое на литургиях, утреньях и молебствіях партикулярных, когда оніе в олтарѣ сѣщеник стоя отправливает, читали би на бѣжественном престолѣ, кромѣ соборных мѣбствіих на которых евангеліе сѣое должно читано бит посредѣ цѣркви и прямо ко олтару бѣжію, також в уставленія дни сѣаго поста великаго и в протчии непремѣно, ежелиж кто в противност чина и устава цѣрковнаго и сего нѣшего пастирскаго потверждения учинет дѣлат, то яко противник и преступник установленія и чина цѣрковнаго правильное сужденіе подѣймет. О сем вам пречестным игуменам, всечестным протопопам и всѣм презвитерам епархії нѣшей Кіевской вѣдат и чинит архиерейско повелѣваем. Дан з катедрі нѣшей Кіевской 1738 года августа 28 д. Вишеименованнѣй Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 131–134.

№ 15

Указ Рафаїла Заборовського про обов'язковість освіти для дітей священників

Рафаил Заборовский божіею милостіею православнѣй архіепп Кіевскій і Малія Росіи
Вам пречестным ігуменам густинскому Гаврилу, мгарскому Іоасафу, всечестным протопопам ичанскому Іоану, прилуцкому Феодору божіе благословеніе и наше архиерейское препославше предлагаем сего 738 года октоврія 30 д. указ Ея І.В. самодержици всеросійской из Святѣйшаго правительствующаго синода получили ми пастир с катедрі нашей, в котором подлино о сочинении вѣдомостей о церквах и о священослужителех и о присилки таковых вѣдомостей в Святѣйшій правительствующій синод в генварѣ и по крайней мѣрѣ в февралѣ мѣсяцѣ повсягодно да в том же указѣ Ея імператорскаго величества поведено что б силѣ Ея І.В. 738 года сентабра 25 д. состоявшогося указа з неучених школах во священство мимо учених ежели в школах учених кои удоволно [скав всю] можем нинѣ никого непроизводено, всѣм же свѣщенослужителем епархії нѣшой дѣтей своих в школьное ученіе отдават повелено б и по сѣлѣ оних Ея І.В. указов вам имѣющим вѣдомствѣ своем приходскіе церкви чрез сіе повелѣваем требуеміе вѣдомости колико в епархії нѣшой церквей и при них свѣщенослужителей по приложенной при сем примѣрной формѣ без всякаго помедлѣнія присилат в катедру нашу при доношеніях своих и впред повсягодно таковія вѣдомостѣ в мѣсцѣ ноябрѣ при доношеніях от вас в катедру нашу присланны б были. Свѣрх же сего по сѣлѣ вишшеизображеннаго и прежних Ея І.В. указов накрѣпчайше потверждаем дабы всяк пресветер нѣмалѣйшаго имѣющей дѣтей своих ко ученію способных отдават в наученіе школ латинских непремѣно впред же ради расположенія во священніа чини неучителних кромѣ крайней нужди при презентях своих к нам не присилат, хотя би и поповскіе в школах латинских сины били не смотря на

их наслѣдіе, а которіе поповскіе дѣти в школах латинских обучатис будут и достойніе сана іерейского явятся тѣ и наслѣдія отческіх парохій нелишенни будут, буде ж гдѣ при какой цркви настоятел в вѣдомствѣ чием измрет на мѣсто же его учителного и постоянного члѣвка вскорости сискат немощно будет о том вам писменно нам пастиревѣ представлят да и всем по указу Ея І.В. из Сѣйшаго правительствующаго синода полученному вам имѣющим в вѣдомствѣ своем приходских свѣщенников подтверждаем приказат тѣм свѣщеніком дабы они снов своих в училища кіевскіе и не в другіе каковіе отдавали для ученія непремѣнно. О сем вам вѣдат и чинит пастирско приказуем. З катедрі нашей Киевской 1739 года ноября 22 дня вишшеименованній Рафаил архіепп Кіевскій, Галицкій и Малія Росіи.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 168а зв. – 168зв.

№ 16

Указ Рафаїла Заборовського щодо створення у Глухові співочої школи та відрядження до неї здібних дітей

Рафаил Заборовскій бжїєю милостію православній архіепп Кіевскій, Галицкій и Малія Росіи

Всечестному протопопу прилуцкому Феодору Макгеровскому бжїее бл҃гословеніе и наше архіерейское препославше предлагаем писаніем своим сего 1739 года ноября 26 д. превосходителній гспдн от гвардіи маіор Іван Афанасиевич Шипов предложил нам пастиревѣ по имянному же Ея Імператорского величества указу всемилостивѣйше повеленно учредит в Глуховѣ школу в которую набират со всей Малой Росіи ис цѣвников також ис козачих и мещанских дѣтей и ис протчих и содержат всегда в той школѣ до 20 человек, выбирая чтоб саміе лучшіе голоса били и обучат их киевского и партесного пѣнія и требовал его превосходительство дабы приказано било от нас все епархіи ншей проискав искусних к пѣнію хлопцов до 20 человек присилат в Глухов, того ради вам по оному Ея І.В. указу повелѣваем свѣщеніческих причетниковских дѣтей в обученіи школном и пѣнія голосов самих лучших без замедлѣнія в Глухов для обученія пѣнія партесного и киевского всем всечесностем вашим вѣдат и чинит пастирско приказуем. З катедрі ншой Киевской 1739 года ноября 27 дня вишшеименованній Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 168зв. – 169.

№ 17

Указ Синоду про покарання Мануїла Козачинського за порушення правил висвячення у священнослужителі

Указ Ея Імператорского величества самодержици всеросійской із сѣйшаго правительствующаго Синода прѣосщенному Рафаилу архіеппу Кіевскому, Галицкому

По указу Ея І.В. сѣйшіій правительствующій Синод слушав учиненной на подаванной в кабинет Ея І.В. из сѣйшаго правительствующаго Синода по доношенію вшего преосвященства полской націи местечка Ямпольа по тамошному обикновенію о осадном шляхтичу Мануилѣ Александровѣ синѣ Козачинском, которій во училищах латинских киевских учился тцательно и разумно и тиоло[г]ическое окончил ученіе со отправленою похвалою диспутою и бив в Сербіи произведен православним Симеоном епископом хорватским безженной во діякона, а потом в попа, с таким сѣйшаго Синода мнѣніем, что оного Козачинского по свѣдѣтельству о благоправном і благоговѣрном его житіи і ученіи от многих честних лиц и от вшего преосвященства і по желанію ево монашеского чина яко уже чрез едионадесятомѣсячное

время во искушении бывшего сподобит надлежит сообщению за подписанием кабинетских господ министров резолюции, которую повелѣно о пострижении оного свѣщенника Мануила Козачинского когда он добраго состоянія по шестимѣсячном искушении учинит по рассужденіи свѣтѣйшаго Синода приказали оного іерея Мануила Козачинского по вишшепоказанному чиноположенію сподобит, а что оной Козачинской сербским епископом произведен во иерея безженій яко с немалым соблазном учинит дерзнувший, вѣдая противно ж тому с обычая свѣтѣй православнія церкви, за то ему Козачинскому дабы впред другим того учинит било неповадно воспретит свѣщнодѣйствовать чрез три мѣсяца і в Кіевской епархіи публиковать, чтоб церковнослужители також студенти і протчія чини по каковым либо причинам в Сербіи или в других заграницею мѣстах бит случится в противностже обычая свѣтѣй православнія восточной церкви безженіе произведенія себѣ во иереи отнюд не происковали под опасеніем буде кто таков явится, то не токмо постриженію в монашество желающіи того совершенно допущен не будет, но и священства имѣет бит лишен і преосвященному Рафаилу архіепископу Киевскому і Галицкому чинит о том по сему Ея Императорскаго величества указу. Іюля 16 дня 1739 года. Мѣсто Печати. Секретар Яков Левадов, секретар Никифор Слопцов, подканцелярист Олексѣй Головков.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 189–190.

№ 18

**Універсал Генеральної військової канцелярії
щодо звільнення населення Гетьманщини та
Слобожанщини від податків на утримання російських військ**

По указу великаго Ея Императорскаго величества самодержици всеросійской и протчая і протчая и протчая объявляется во всенародное извѣстіе

Всѣм обще и особливо всякого дѣховнаго и мирскаго чина рознаго званія и достоинства и всѣм малоросійскаго народа людем должно бит памятно с учиненних в минувших годах чрез унѣверсали неоднократних публѣкацій коим образом с начала предвоспріятія благополучія Всеросійской імперіи с Портою Оттоманскою до сего продолженной войне Ея Императорскаго Величества яко істинная и наслѣдія гѣдариня по природном високоматерном своему милосердія всемилостивѣйше соизволили повелеват височайшим своим Ея І.В. указом чрез публѣкаціи малоросійскій народ за понесенніе іх службы і всякія подданіческія вѣрно і усердно учиненія ісправленія обнадежит что по миновани того военного времени пристойим образом обиватели малоросійскіе високомонаршими Ея І.В. призреніи неоставаема будут і как в прошлом годѣ явно оную височайшую імператорскую милост повеленіем обивателем за взятіе у них воли к арміи за плату учинит какова едва неполним числом и учинени, а за досталніе по справкам произведена бит имѣет, а иним многим волами возвращается, которых великое число от арміи возвратилос показат всемилостивѣйше соизволила так, а ѣнѣ оное височайшее всемилостивѣйшее обнадеживаніе паки в самое дѣйство другим образом произвест и чрез присланіи сего ноября 28 д. именній промощнѣйшій указ з високо учрежденного Ея І.В. кабинета за подписаніем господ кабинетних министров к лебгвардіи маіору Шипову состоявшой того ж теченія от 22 числа соизволила указат понеже де Ея І.В. извѣстно учинилос что в малоросійских и слободскіх полках сего году хлѣб против прошлых лѣт с оскудѣніем родился и сверх того здешніе жители во все время имѣющои с турками войны немалую тагост понесли итого ради для облегченія и поправленія в их содержаніи всемилостивѣйше повелѣла как малоросійскіе так и слободскіе полки обложених на их содержаніях правентом і фуражом осми драгунских и дву гарнизонских полков ѣнѣ на цѣлой год уволнит и место того доволствоват оніе полки превентом и фуражом из магазейнов, о чем де и указы Ея І.В. как к обоим генералом фелтмаршалом графу фон

Миниху и фон Лессію так и к генералу лейтенанту і генералу криксамисару кнзю Трубецкому отправлены і мало де надлежит об оном Ея І.В. малоросійских и слободских полков народу імператорского склонного милости во всѣх тих полках пристойным образом объявление учинит, дабы каждой о том пожалованом Ея І.В. всемилостивѣйшем облегченіи видат могл. Того ради по содержанию оного Ея І.В. височайшого именного указа всѣм обще малоросійского народа обивателем и всякаго званія і достоинства дѣховнаго и мирского чина людем о високомонар Ея І.В. матерней милости і верних Ея І.В. рабов малоросійских и слободских полков народа жалованих во увольненіи чрез цѣлой год от произвожденія на показаніе опредѣленіе армейских полков консистенти и провіята и фуража и о доволствіи оних вомѣсто того з магазейнов видат и содержат то в сердцах своих и готовую всегда по присяжной их должности и напрод к службѣ Ея І.В. и исправленіях височайших интересов ревност имѣт Ея І.Вѣ по крайней возможности и силѣ во всяких повелеваемых им случаях яко вѣрним рабом служит и впред на височайшую Ея І.В. милост твердое надѣяніе имѣт, взирая что Ея І.В. яко милосердая мати об них високо монаршого своего попеченія імператорской милости не оставляет. Для чего сей унѣверсал везде в малоросійских полках и тих полков в сотнях по городам местечкам селам и деревням публѣчно в церквах при народном собраніи и торгам ежечасто публѣковат. Дан в Глуховѣ ноября 30 дня 1739 года.

Таков унѣверсал за рукою его високородія гсѣдна лейбгвардіи маіора Шипова при печати воисковой. По листам подпис таков с отпуском свѣдѣтельстввал канцелярист Иван Александрович.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 201зв. – 202зв.

№ 19

Указ Рафаїла Заборовського про порядок обрання парафіяльного священика

Рафаил Заборовскій бжїєю млстїю православній архієпп Кїевскій, Галицкій і Малія Россіи

Вам всечесним протопопам ічанскому Іоану, прилуцкому Феодору сѣе бжїє блгословеніе и нше архієрейское препославше предлагаем каков Ея І.В. указ по состоявшомуся настоящего 1739 год генваря 8 д. імянному за собственоручним Ея І.В. подписаніем указу из Сѣйшаго правителствующаго сінода сего ж 739 года февраля 14 д. ми пастир получили 1. О имѣніи крайняго і всевозможнаго старанія и попеченія о сїсненіи дш члѣвческих, 2. О наблюденіи к церквам во сїщенослужители без всякаго пристрастія по сущей совѣсти усматривая достойних и разумних людей блгочестиваго и безпорочнаго житія і протчая на едно порожное свѣщеническое и діаконское мѣсто по два іли по три кандидата полная естли от одной церкви избрат толикаго числа нѣлзя и от других ближних приходов в кандидати і о протчем в том Ея І.В. указѣ обширно выражением с оного Ея І.В. указа для распублѣкованія і достодожного во всем исполненія как в протчіе всей епархїи ншей репортиції так и к вам точніе копии при предложеніях нших того ж февраля от 16 числа отправлены с таковым ншим пастирским повелѣніем дабы ставленіков во свѣщеній чин имѣющихся впред промоват достойних того чина по желанію прихожан ізбрав опредѣляли их кучрежденному учителному честному свѣщеніку вѣдомства своего которой возмогл би оних ставленіков обучит того что к должности свѣщенической касается, а імянно вѣдалб тѣ ставленікы заповѣди бжїя црковніе таинства апостолскія і стих оцѣ преданія і протчія догмати православнокафолическія вѣри, а неискусних і вишепоказанного писанія неразумѣющих також и младих лѣтами для произвожденія во свѣщенія чини к нам би не присилано под опасеніем за то неопусних штрафов, а понеже пастир доволне усмотрѣли нѣкоторих протопопов в вишеписанном небреженіи с присилаемых для произвожденія во священія і діаконскія чини

ставленіков которіх оніє протопопи хочай в доношеніях своих і рекомєндуют показаних чинов во всем бит достойними но по нашей пастирской апробації тѣ ставленіки являються неточію надлежащаго как оним Ея І.В. імянним указом повелено писанія несвеѣдущей но и граматов читают неумѣющіи, за каковое небреженіе и неправедную рекомєндацію таковіє протопопи и штрафовани, к тому ж оніє ставленіки на порожніе приходскіе мѣста присилаются точію поедному а не как више повелено по два іли по три кандидати с чего видно что оной Ея І.В. імянній указ в яком всемілостивѣйше повелѣніе изображено ко вседѣйствителному во всем ісполненію у них протопопов содержится не во всегдашней памяти.

Того ради сім нашим пастирским повторним указом накрѣпко притверждается всѣм више писанным властем в достодолжном по више упомянутом Ея І.В. імянному указу ісполненіи без малѣйшаго упущенія крайное имѣт старателство и попеченіе под крѣпким опасеніем за небреженіе в том жесточайшаго пред Ея І.В. отвѣта істязанія, особливо же вам всѣм епархіи нѣшей протопопам архіерейско жесточайше приказуем: 1. Оной же прежде от нас сообщенной Ея І.В. імянній з Стѣйшаго правител. Синода указ во всѣх вѣдомства своего црквах для знанія всѣм прихожанам в ден неделний іли праздничній паки опублѣковат обявит даби оніє прихожанскіе люде по силѣ того Ея І.В. указа по сущей справедливости выбирали на одно порожнее священническое іли діаконское мѣсто по три, по крайней мѣри по два кандидати з людей доброго и непорочного житія і прилѣжных во чтеніи книг с разумом свѣщеннаго писанія також и в пѣніи церковном іскусних, дополнія за неимѣніем таковых при одном приходѣ и от других ближних приходов в показаніе кандидата и вам би при обикновенних своих выборах представляни. 2. Самим вам представлени их кандидатов опробовав о добром і непорочном их житіи і о совершенном во чтеніи свѣщеннаго писанія і пѣніи церковном искуствѣ зараз к нам для полученія свѣщеннаго чина не отправляя опредѣлят и отправлят оних імѣющимся в вѣдомствѣ своем учителним честним свѣщенникам для совершеннаго их обученія как више изображеном Ея І.В. указом повелено, а імянно заповѣдей бжѣих і преданій церковних с толкованіем свѣщеннаго писанія в чем состоит закон христіянскій и протчая которым свѣщенникам от такового обученія ставленіков не отказываяс порученное ісполнят неотмѣнно, опасаяс за противност в том нашего архіерейскаго гнѣва и неопуснаго штрафа и имже свѣщенникам по таком обученіи тѣх кандидатов представляют своим протопопам или намѣстникам при писменном о том изученіи аттестатѣ. 3. По обученіи вишеповеленаго и по доволной своей в том безпохлѣбной апробації естли оніи кандидати желаемаго чина являються бит достойни, отправляи их к нам в катедру нашу со обикновеним прихожанским выборами і спомянутим свѣщенническим во обученіи свѣдѣтельством при своем протопопском доношеніи с прилогом мнѣнія которой с оних кандидатов означеннаго священническаго іли діаконскаго чина достойнѣйшой, каковым кандидатом хочай обоим к одной церкви без потреби в надлежащей свѣщенной чин произведением бит не мощно, однако ж как више объявленное в протопопії так по том еще и в катедрѣ нѣшой імѣющее преподаис им надлежащее обученіе будут оним небезполезно для того что когда оба таковіє кандидати по нашей пастирской апробації произведенія в свѣщенній чин покажутся бит достойны, то при опредѣленіи яком требуется приходу по усмотренію достойнѣйшаго вторій оставшій кандадат о его іскуствѣ обученіи і свѣщеннаго чина достоинствѣ в канцелярії нѣшей катедральной будет занотован и упред к другому приходу к якому потреба укажет по прошенію прихожан к своему желанію первѣйше в произведеніи імѣет бит от нас пастира усмотривано и опредѣля, а буде от селѣ они ставленіки іли точію по единому члѣву или без више повеленаго іскуства и обученія или в неуказних лѣтах присилиеми к нам будут, то не токмо желаемаго чина ісполучат с обратним отсюду их вотще отправленіем, но чией они протопопії тѣ протопопи жесточайшому отвѣту и без всякаго нѣшего снисхожденія немалому штрафу імѣют подлежат непремѣнно і о више писанном всѣм з више вираженім ісполненіе по силѣ помянутого Ея І.В. імянного указа, недожидаяс о том властем, особливо же протопопам

и их намѣстникам вѣдат і чинит всенепремѣнно, от нас триплѣката і как о полученіи сего так і о исполненіи по оному нас пастира скоро за полученіем репортоват без упущенія архіерейско повелѣваем, о том же и в протчіе епархіи нѣшей мѣста куда надлежало указы нѣши отправлени. Дан в катедрі нѣшей Кіевской ноябра 22 дня 1739 года. Вышшеименованій Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 208–209зв.

№ 20

Указ Рафаїла Заборовського про порядок поховання небіжчиків

Рафаил Заборовскій бжїєю млстію православній архіепп Кіевскій, Галицкій і Малія Россіи

Вам всечестним протопопам ічанскому Іоану, прилуцкому Феодору сѣе бжїе благословеніе і нѣше архіерейское препославше предлагаем: всечестній протопоп прилуцкій Феодор Макгеровскій поданным доношением своим сего 740 года прошлого февраля объявил нам пастиревѣ что де по силѣ предложенія нашего пастирскаго а по требованію в силѣ указов от Войсковой енеральной канцеляріи прошлого 739 года з катедрі нашей во всю епархію в том числѣ в ведомство више означенного протопопа прилуцкого отправленного о нехороненіи тѣлес умирающих людей в церквах и близ церквей гдѣ тѣсно и в близости от церквей людскіе жилля состоят но для предосторожности от опасной болѣзни о зариваніи в полю глубоко і о протчем, нѣкоторые вѣдомства его свѣщеники не чиня ісполненія по окончаніи прошедшаго 739 года в сем 740 м году тѣлеса мертвіи внутр церквей бжѣственныхнх по требованію своих прихожан начали погребат, о чем оной всечестний протопоп за подленно увѣдомившися хочай де тѣм свѣщеником и предлагал дабы они внутр церквей тѣлес погребат не дерзали так по вишеобъявленому нѣшему предложенію яко и усмотрел де он что от изритія ям немалая порча чинится церквам, подвалини скорѣе гниют и в землю церкви осѣдают, потому что де в иной церквѣ мало цѣліе мѣсця могут сискиватися, однак оніе де свѣщеники извиняя себе прежним обикновением внутр и близ церквей умершія тѣлеса погребают, с чего небезсумнительно показуется не чинится ли оное тѣлес мертвих внутр церквей погребаніе и во всей епархіи нѣшей, а понеже в указѣ блаженнія і вѣчнодостойнія памяти государа Петра Великаго императора і самодержца всеросійского прошлого 723 года ноябра 19 д. состоявшомся, а в катедрѣ нѣшей того ж года декабра 28 д. з Сѣйшаго правителствующаго синода полученом написанно в Москвѣ і во всѣх городѣх мертвих челоувѣческих тѣлес кромѣ знатних персон внутр градов не погребат, а погребат их в монастырѣх и при приходских церквах внѣ градов, оним же указом повелено как в Москвѣ так і во всѣх городѣх челоувѣческіе тѣлеса кромѣ знатних персон погребат в монастырѣх и в приходских церквах внѣ градов, а внутр градов от толе не погребат и дабы о том никто сумнѣнія не имѣл объявит такое разсужденіе что от таких внутр градов погребенных мертвых тѣлес приключаются воздуху поврежденіе от чего бивают иногда и тяжкія болѣзны и протчія тому подобнія злія припадкы члѣвческому здравію вреднія, чего для ежелы которія из градских жителей пожелают тѣлеса мертвецов своих погребсти гдѣ внутр градов и тѣ в опасніе вышозначенных вредных припадков могили копали в три аршины в глубину і викладиват оніе кирпичами сводили б над гробами кирпичніе свода і сверх того насипали землею в равност с мистоположением, також і в писаніи его високородія гспдна лейб гвардіи маіора Івана Афанасіевича Шипова прошлого 739 года сентябра 10 д. с Войсковой енеральной канцеліріи по силѣ указу к нам в катедру нѣшу присланном требовано для лучшаго пересмотренія от опасной болѣзны которая бжїим посѣщеніем в нѣкоторих мѣстах продолжалас в городах и мѣстечках гдѣ тесно і близости церквей людскіе жилля состоят умирающих людей в церквах и близ церквей не хоронит но за надлежащим освѣдителствованием что умрет кто не с опасное болѣзны хоронит в полю в отдаленіи от людских жиллей, но и тамо в землю зариват глубоко,

а неменше как в тры аршина і землею доволно над оним мѣстом гдѣ тѣло мертвое погребенно будет насипано б чтоб иногда впред при растаяніи землѣ от исходящаго от туду тяжкого дѣху не могло последоват вреда и опасной болезни і о том в прошедшіе времена во всю епархію нѣшу предлагано. Того ради о вишеписанном вам вѣдат и в вѣдомствах своих о погрѣбаніи тѣлес мертвых поступат и ісполненіи чинит по силѣ више изображенных высокомонаршого указа и от Войсковой еeneralной канцелярѣи в силѣж указов требованія непремѣнно и о ісполненіи по оному нас пастира в канцелярію нашу репортоват архіерейско повелѣваем. З катедры нѣшей Кіевскія 1740 года маія 6 дня. Вышше іменованій Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 221зв. – 222зв.

№ 21

Указ Рафаїла Заборовського про порядок будівництва парафіяльних церков

Рафаїл Заборовскій бжїєю млостію православній архіепп Кіевскій, Галицкій і Малія Росіи Всечесним протопопам ічанскому Иоану, прил: Феодору етс бжїе благословеніе и наше архіерейское препославше предлагаем по учинившийся справки в кїрії нѣшей с указами из Свѣтѣйшаго правител: синода в катедрѣ нѣшей в разних годѣх посмотренніи которіе и во всю епархію для вѣдома і ісполненія за бившаго архіеппа кіевского Варлаама Ванатовича в распублѣкованіе послани, хочай в епархіях в том числѣ и в Киевской строеніе вновѣ церковей гдѣ пред тѣм не бивало і позволено, токмо ж тое позволеніе чинит архіереям велено с крѣпким смотреніем чтоб таковое строеніе не било противно Генералному дѣховному регляменту і указам государя Петра Перваго імпера: і самодержца всеросійскаго 1722 года мѣя іюля 13 числа состоявшемся, каков указ из Свѣтѣйшаго правител: синода того ж года октября 30 д. отпущен между прочим велено всяких чинов ежели люди пожелают гдѣ прежде били и вновѣ построить церкви и таковым желающим о том строеніи подават прошеніи свои архіереєм чрез доношенія всяких доношеніях тѣм людям всѣ до церкви касающаеся обстоятелства по обикновенію объявят, а имяно на каком мѣстѣ и на чіей земли каменицю и деревную црков построи́т кто пожелает и во чіе имя и какая его нужда к тому оной церкви строенію ведет і чем он свѣщеннослужителей доволствоват будет и откуда она́я церков будет ко всегдашнему свѣщеннослуженіи потребнія получат и какое быт имѣет и тѣ двори до того времени в которых приходах і в коликом растояніи от оно́го мѣста обрѣтаются когда и прочіе какіе ко оному строенію важности и необходимія нужди находятся; і все више писанное обстоятелства в помянутом прошенію писат имяно без всякаго упущенія и приниманія прошенія тѣ чинит свѣдѣтелства самою сущею правдою без всякаго пристрастія вѣроятія достойными персонами и потому свѣдѣтелству рассматриват архіереєм и ежели конечно гдѣ тому церковному строенію бити надлежит и как дѣховному расположенію регляменту так и вишшѣ изображенным из Стѣйшаго синода по силѣ бжєннїя і вѣчнодостойнїя памяти его величества Петра Великаго государя імператора и самодержца всеросійскаго імяного указа о нестроеніи вновѣ без позволенія синодалного церковей указом противности и никаго препятствїя не будет таковым правителем обявивая их в надлежащем писмено в рукоприкладованіем не описываясь в Стѣйший синод о строеніи церковей дават позволеніе в епархіях архіереєм чтоб о нестроеніи гдѣ конечнїя в том имѣется нужда і долговременно за писменною о позволеніи того пересилкою всяких церковних исправленїях по закону християнскому в тѣх мѣстах обивателем никакой нужды не происходило токмо оніе чинит со всякою осторожностію даби нигдѣ излишних и без потреби надлежащей церковей строенно отнюд не било опасаяс за то ежели гдѣ явитсѣ позволившис взяття немалого штрафа без всякаго упущенія і как таковіе церкви по рассмотренію от архіереов позволятсѣ строит и в то время з оних мѣст в Стѣйшій правител: синод для

разсмотренія о више объявленных строеніях подлених прошеніев і свѣдѣтельств точная копія при обикновенных доношеніях присилат без замедлѣнія неотложно и хочай от нас пастира ко строенію вновь церквей в епархіях ѣшей без надлежащаго во силѣ вишшеписанной крѣпких фундушей позволенія ни кому не учиненно но понеже усмотрѣли мы что нѣкоторые протопопи в таком намѣреніи к осмотренію вновь церквей от просителей принимают і к нам присилают доношенія весма не по силѣ вишшеизображенных указов с чего как нам самим так дховной консисторіи кѣрии ѣшей в расмотревани опредѣленіях и по такимъ необстоятельнымъ доношеніемъ во излишнемъ исправленіи и отправленіи к помянутимъ протопопамъ ѣшимъ пастирамъ указовъ знатно і затрудненіе и ко произведенію настоящихъ дѣлъ препятствіе чинится, того ради вамъ сіе предложеніе ѣше получивъ и каждому в вѣдомствѣ своемъ учинится справку прислат к намъ в катедральную кѣрію ѣшу обстоятельными при своихъ доношеніяхъ вѣдомости заручніе, а имяно прошлаго 1731 года мѣся октября коликое число церквей каменныхъ или деревяныхъ где предъ тѣмъ не бывало гдѣ на какомъ мѣстѣ и на чией земли в какомъ году, мѣсе и числѣ і во чіе імя и по каковымъ к вамъ прошеніямъ, к намъ писменнымъ представляніямъ вновь построено і какого к тому строенію всякой церквѣ вновь нужда была и при тѣхъ новоустроенихъ церквахъ сколько свѣщеннослужителей і с чего они довольствуются и тѣ церкви ко всегдашнему свѣщеннослуженію потребная от куду получаютъ і какое от кого утвержденіе на то положено и тое утвержденіе не премѣноль и в чемъ и кемъ и для чего і от какого времени имяно і при такихъ церквахъ колико какова званія приходскихъ дворовъ и оніе двори до построенія вновь церквей к какимъ церквамъ принадлежало и какіе к строенію правилніе вини і необходиміе нужди во время прежнихъ прошеній имѣлися, а впредъ оннѣ ежели какова ни ест чина люди пожелаютъ гдѣ прежде били а паче вновь гдѣ не были построи церкви, такимъ желающимъ владѣльцамъ и прихожанамъ в томъ строеніи подаватъ прошеніи свои вамъ в чемъ вѣдомствѣ под именемъ ѣшимъ пастирскимъ всякихъ прошеніяхъ объявятъ пунктами порознь всѣ вишшей обстоятелства безъ наименьшаго в чемъ изображено по силѣ имяного высокомоунаршого указа упущенія на которыхъ прошеніяхъ не утверждаясь в протопопскомъ самомъ протопопамъ, а в монастырскомъ вѣдомствахъ кому пристойнѣе начальникамъ сехатъ в то мѣсто гдѣ надлежитъ мѣстѣ или вновь церковь устроена бытъ имѣютъ, а ежели тое мѣсто в далекомъ разстояніи будетъ то по усмотренію какихъ вѣдомства своего честныхъ и вѣчидостойныхъ намѣстниковъ или свѣщенниковъ троихъ а по крайней мѣри двоихъ опредѣливъ отправитъ з даними имъ всѣхъ вишшеизображенныхъ обстоятелствахъ и что к тому усмотренію сверхъ будетъ построено полными и ясными за своимъ подписаніемъ инструкціями і со осоливими от себе ко владѣльцамъ тѣхъ мѣстечекъ или селъ, а гдѣ владѣльцы в отсутствіи такихъ прикащикамъ или надлежачей старшинѣ писаніями со объявленіямъ зачимъ оніе свѣщенники ординовани и за прибитіемъ в мѣсто гдѣ такіе церкви строитъ намѣрено самимъ начальникамъ или за вишшеозначеннымъ препятствіемъ опридѣленнымъ свѣщенникамъ слѣдоватъ по всякому показаной инструкціи пункту праведноль такъ естъ какъ в данихъ доношеніяхъ написано будетъ безъ всякаго пристрастія и похвѣльбства, под опасеніемъ за неправедное в томъ ихъ слѣдованія неточію жесточайшаго отвѣта и штрафа но и чиновъ своихъ во вся лишенія, сверхъжъ всѣхъ по силѣ указа высокомоунаршого вишписаныхъ с обстоятелствомъ освѣдѣтельствъ имъ же опрѣленнымъ свѣщенникамъ отнюдъ не упуститъ сколько при тѣхъ репараціи надлежачихъ, паче воновь строитисъ имѣющихъ церквахъ дворовъ числа обивателей и какова званія и имущества и до которой церкви предъ тѣмъ надлежали и ннѣ надлежитъ и в какомъ имяно растояніи верстъ тѣ прихожане от настоящихъ церквей находятся і имѣютсяль к хожденію к тѣмъ церквамъ онимъ обивателемъ какіе имяно препятствія і при онихъ прежнихъ церквахъ за отлученіемъ частіе с приходу к новостроящимся церквамъ какой нужди и о всемъ вишшписаномъ по силѣ помянутого имяного Высокомоунаршого указа безъ ималѣйшаго упущенія изслѣдоватъ и освѣдѣтельствовавъ имъ свѣщенникамъ по самой сущей истиннѣ и тое слѣдствіе і свѣдѣтельство закрѣпивъ своими руками по листамъ дать имъ при своемъ доездомъ доношеніи до рукъ ѣшихъ, а вамъ оніе слѣдствіе і освѣдѣтельствованіе принявъ и довольно расмотривъ

и паки в чем би добре не ислѣдовано или нужнѣйшее что упущено или неизяснено дополнив изяснив, оставя у себе со всего того точніе копїи, как вишеупомянуто владѣлческое или прикащицкое и прихожанское под именем ѣшим поданое доношеніе так означеное слѣдованіе и освѣдѣлствованіе саміе подлинніе из своего по всѣм вышше повелених кондиціях порозн ясно пунктами ж выраженных доношеніях с приложеніях во оних надлежит ли по требованію чіем вновѣ такову церков закладат и строит и обветшалу репароват мнѣнія своего, а естли впрѣд таковых к репараціи подлежащих, а пачеже з упущеніем надлежаше или к напрасному нас пастира дѣховной консисторїи и кѣріи нѣшей затрудненію от вас писменіе представленія к нам присилани будут за таковое небреженіе жесточайшому нѣшему гнѣву и непоблажному штрафованію а у усмотренія вини і чинов лышенію подлежат имѣет и для того сего ѣш пастирский указ всякому началнику во всем своем вѣдомствѣ для вѣдома своих подкомандним чрез точніе за справками копїи обявит о чем вам вѣдат и чинит исполненіе всенепремено о полученіи же сего і исполненія в кѣрію нѣшу репортоват без упущенія архіерейско накрѣпко приказуем. З катедрі нѣшей кїевскїя 1740 года априля 1 дня. Вышше іменованїй Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 224–226зв.

№ 22

Указ Рафаїла Заборовського про запровадження кухні для харчування канцеляристів кафедральної канцелярії та встановлення податку на її утримання

Рафаил Заборовскїй бжїєю млстію православнїй архіепп Кїевскїй, Галицкїй і Малїя Россїи

Вам пречестним игуменам густинскому Леонтїю, мгарскому Иоасафу, всечестным протопопам ичанскому Иоану, пиратинскому Іліі, лубенскому Иоану, лохвицкому Григорїю, роменскому Павлу, честным правленїй протопопїй прилуцким содержащим намѣстнику прилуцкому Петру и Стефану Карпѣнскому и честной игуменїи дѣвичого Ладинского мснѣтра Тавифѣ бжїе благословеніе и нѣше архіерейское препославше предлагаем понеже з представленія бившаго писара Петра також и настоящаго пречестнаго иеромонаха Андрѣана Щербины а з рассмотренія дѣховной консисторїи и нами представленія усмотренно нами пастирем яко во исправленїи дѣл канцелярії нѣшей умножившихся и умножающихся за имѣющуюся катедрі нѣшей канцелярії том скудост о харчах повседневних кромѣ общей монастырской трапезы какой трапезѣ ходит им во время засѣданія консисторїи и занятим нужными дѣлами немощно может воспослѣдоват крайная в дѣлах остановка, потому что многіе канцеляристи принасим дѣлам обучившимся з канцелярії нѣшей и обикли ко продолжително в той канцелярії немало временно как по сіе число служит могли прилѣжное и ревностное стараніе к дѣлам, а наипаче касающимся к скорому произвожденію и правленію по силѣ високомонарших указов без малѣйшаго упущенія или продолженія и протчим всѣм по епархіи нѣшей ко исправленію ко надлежашим по должности своей имѣли и никакой би нужди от нѣш и впрѣд не претерпѣвали в скудости настоящей харчи з монастыра катедрального опредѣленной общаго монастырскаго трапезою какова во время свое бывает раз еден повседневно, а в вечеру точїю едина порція хлеба чим им доволствоватся как више показано, что за случаем многодѣйства и в трапезу ходит не мощно не безнатурной нужди, ми пастир по учиненному в дѣховной нѣшей консисторїи приговору для устроенія ради канцелярії нѣшей катедральной повседневной без излишества доволной кухнѣ по силѣ чинит основаніе, понеже писанному ко всѣм протопопїй епархіи нѣшей от приходских церков всѣм достоятельным от дворового числа и отчисляя тое дворовое число по вѣдомостям по всягодним о исповѣдавшихся дават оклад по одной денежки, а именно которїй приходских настоящих не виключая протопопов и намѣстников і крестових во всем

приходѣ дворових числ не имѣет сколько от всякого двора и денежно от себе дават должен, а особливо з монастырей неоскудных пристойности, кромѣ виключених монастырей киевских коих начальными в дѣховной консисторіи засѣданіе имѣют, імяно же монастырей мужеских з Густинского Троецкого пять рублей, з Мгарского Преображенского пят рублей, з монастыра дѣвичого Ладинского Покровского еден рубл, а таковой збор начальникам монастырским и протопопам за получением сего ѣшого указу ко всякому вѣдовства своего по вишеписанному по начатой от настоящего 1740 года нѣѣ собрал зараз прислат в катедру нашу, а впред повсягдно при своих доношеніях у канцелярію катедральную писаних со означеніем в тѣх доношеніях числа посылаемых денег по расположенію купно с книгами о исповѣдавшихся в каков збори и в тоеж едное положенное число должны бит зачитаеми итѣ денги кои собираются должны з епархіи для отвозу в Санктпѣтербург означених книг без особливаго впред таковых денег собиранія зображенно денежно зображенно з епархіи собираеми за присилкою в ка[те]дру при доношеніях, а не при партикулярних писмах отдават всегда настоящому ѣшему писару катедральному, о чем вам вѣдат і за полученіем сего указа всякому вѣдомства своего, особливо же в протопопов с них правленій для непомѣшательства как от намѣстній своих так и от крестових всѣх с коих протопопи як оніе находятся собрал више опредѣленной оклад денежной прислат зараз без малѣйшаго продолженія не дожидая о том дуплѣкатов, а пред по всягдно чинит ісполненіе по вишеписанному безостановочно архіерейско повелѣваем точию би оний оклад бил собираемый как без наименьшой утайки дворового числа так и без малѣйшаго излишнего настоятелем отягощенія под опасеніем за изобліченіе в том пред нами жесточайшаго отвѣта истязанія, чего ради сей указ во всякаго настоятеля должен бит для вѣдома точно безнеотмѣнно переписан. З катедрі ѣшей кіевской 1740 года іюля 18 дня. Вышше именованній Рафаил архіепп.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 236–237.

№ 23

Указ Рафаїла Заборовського прилуцькому протопопу Василію Богдановичу про запровадження податку на утримання писаря протопопії

Всечесному протопопу прилуцькому Василію Богдановичу бжїе блгословеніе и наше архіерейское препославше предлагаем настоящего 1743 года марта 11 дня доношеніем нас пастира всечестност твоя между протчіим просил даби по примѣру протчіих епархій нашей протопопій как на писара протопопії прилуцкой так и на папѣр и на сургуч позволенно было от нас з дворового числа по три полушки денег взимат по которому всечестности твоей прошенію для содержания в оной прилуцкой протопопії писара для переписки указов и отправления разных указних дѣл також для покупки на оніе бумаги, сургучу и протчого собирав в оной протопопії денги от священников всякаго года по наличію дворового числа от всякого двора по три полушки архіерейско повелѣваем. Из катедрі ѣшей Кіевософѣйской 1743 года марта 11 дня. Смиренній Рафаил архіепископ кіевскій.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 362зв.

№ 24

Наказ духовного правління Прилуцької протопопії про запровадження податку на утримання писаря

З дѣховнаго протопопії Прилуцкой правленія всечестним іереом преображенскому, благовѣщенскому и трієстителскому прилуцким да селским боршенскому, валковскому,

висоцькому, мацьєвському, половянським, олшанським, калюжинському, переволочанському, краснянському, подискому, ладинським, журавським

Приказ

Каков указ великаго гсїдна ясне в б҃гу преосвященѣйшаго кір Заборовскаго архієїпа митрополита Кієвскаго, Галицкаго и Малія Росїи за собственноручним его архипастирской стыни подписаніем сего 1743 года о собираніи денег повсягодно з сѣщеников протопопїи прилуцкой по наличію дворового числа от всякаго двора по три полушки так на писара потопопїи здешной, на папѣр и на сургуч ради указних дѣл состоялся в правленїи минувшаго априля 4 числа получен с оного при сем точная копія всечестностем вашим сообщается и вам за силу онаго его преосвященства указа таковіе денги по приложенному при сем реестру без упущенія времени, за неже писаривѣ уже год в слѣдующом декабрѣ послѣдних числ окончится, по три полушки от всякаго двора своего приходского купно з денгами казенными столовыми в ноябрѣ сред числ привозит неотмѣнно і из указа точніе копіи себѣ для видѣ снять, сей же приказ и помянутого указа копію з реестром прописаним без малѣйшаго удержанія со означеніем числа полученія и отсилки отправлят о сем вам вѣдат и учинит неотмѣнное ісполненіе пилно приказуется. З Прилуки 1743 года октоврія 11 дня.

ЧОІМ. Инв. № Ал-1183, арк. 362.

№ 25

Указ із канцелярії кїївської митрополії, який забороняє вїнчати втікачів Івана Дмитровського та Ганну Новицьку

По указу великаго гїдна ясне в богу преосщєнѣйшаго кір Рафаїла Заборовскаго архієїпа Кієвскаго, Галицкаго и Малія Россїи из канцелярії митрополїи кїєвскїя вам пречестному игумену густинському Леонтїю, всечестним протопопам ічанському Іоану, прилуцкому Василю и протчим предлагается настоящаго 1744 года марта 22 д. по присланному в оную митрополїя кїєвскїя канцелярію повѣреннїи полку Прилуцкого зборов Іван Новѣцкїй доношеніем представил сего де 1744 года минувшаго генвара 26 д. дочь его Новѣцкого девица Анна в доживотнїя приятелѣ козака красноколядинскаго Данила Зуба за сина его Вакулу по общему из обоих доброволному желанію зарученія о чем де и свадьба того ж дни учиненна и того ж мѣя 27 д. по обикновенію христїянскому в церкви Михайловской монастырской от тамошнего сѣщеника Петра Соханскаго і обрученія без всякаго принужденія з доброй своей волѣ оная дочь его Новѣцкого и син предписаннаго Зуба Вакула прїїняли сего же де марта против 1 войскового товарища Дмитра Іванова син Іван Дмитровскїй прїехавши в дом его Новѣцкого в Монастирище без битности его ночью оную дочь его Новѣцкаго своровал и из собою увез и гдѣ он Дмитровскїй з нею ннѣ обретається неизвѣстно, а упователно де что он на сторону сехавши тайно впредбудучїя мясницѣ звѣнчатися намѣрен, с прошеніем о послїлки во всѣ подсутственїе епархїи Кієвской мѣста о невѣнчанїи онаго, буди же явится з дочерею реченного Новѣцкого дѣвицею Анною предложених по которому доношенію преосщєнѣйшїй архїерей бжїй приказал реченного Дмитровскаго яко в противност сѣтих ѡц правил восхитившаго обрученную дѣвицу нигдѣ с оную не вѣнчат ибо правила сѣтих ѡц обранную дѣвицу обручнику ея отдат повелѣвають и восхитившаго оную подвергают отлученію, буди же он гдѣ с реченною дѣвицею явится и требоват будет до обвѣнчанія бл҃гословенія то их обоих приарештовав прислат в катедру для разсмотренія по оному что дѣла о бракосочетающихся по правилам сѣтих ѡц и ея імператорскаго величества указам принадлежат дѣховнаго суда, о чем вам вѣдат и чинит. 1744 года марта 31 дня.

Писар ієромонах Модест, реент ієродїякон Антонїй, канцелярист Лукян Терпиловскїй.

ЧОІМ. Инв. № Ал-1183, арк. 384–384зв.

№ 26

Указ із канцелярії київської митрополії про повернення власникам книг авторства історика Пуфендорфа та їхній вільний продаж

О книгах Пуфендорфових

По указу великаго гспдна ясне в Бгу пресвщенйшаго кир Рафаила Заборовскаго архієппа митрополита Киевского, Галицкого и Малія Россіи из канцелярії митрополіи Кіевскія Вам пречестному отцу игумену густинскому Леонтію, всечестним протопопам ичанскому Іоанну, прилуцкому Василю и протчим предлагается, в указѣ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійскія из стѣйшаго правительствующаго Синода к пресвщенйшому Рафаилу архієппу митрополиту Киевскому, Галицкому и Малія Россіи прошлаго 740 года февраля 19 д. отпущенному написанно Стѣйшему Синоду правительствующаго сената видѣніем объявлено ноября 17 Ея імператорское величество указат соизволила книги Пофендорфови, которія прочитани в 718 году и указом блаженнаго памяти государины імператрици Анни Іоановни запрещенни, позволит по прежнему в волное употребленіе и велѣтъ по прежнему продават и во исполненіе онаго Ея імператорскаго величества височайшаго указа правительствующий сенат приказали о [п]родаже тѣх Пофендорфових книг в народѣ в стѣйший правительствующий Синод сообщить видѣніе, а сколько тѣх книг по указу 1731 году из губерній и провинцій в стѣйший Синод в присилкѣ есть тѣ роздат тѣже людям у которых онія книги были взяти и Вам за силу онаго Ея імператорскаго величества указа в вдомствах своих исполнены чинить. Сей же его прсвщенства указ получив и скопиевав отсилат в другіе по тракту мѣста, полученіе же сего во мѣсто репорта под сим подписав с послѣднаго мѣста обратно Его прсвщенства прислать. 1744 года генвара 22 д.

Писар іеромонах Модест

Реент іеродіакон Антоній

Писар Федор Станѣславскій

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 387–387зв.

№ 27

Указ із канцелярії київської митрополії про зберігання ікон у чистоті та реставрацію забруднених

О иконах чтоб чистіе били в избах

По указу великаго гспдна ясне в Бгу пресвщенйшаго кир Рафаила Заборовскаго архієппа Киевского, Галицкого и Малія Россіи из канцелярії митрополіи Кіевскія всечесному протопопу прилуцкому Василю Богдановичу и протчим предлагается в указѣ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійскіе из стѣйшаго правительствующаго Синода настоящаго 1744 года мая от 10 д. к его прсвщенству отпущенном, каков в катедрѣ его прсвщенства сего ж года іюня 4 д. получен, написано. По указу Ея імператорскаго величества стѣйшій правительствующій Синод разсуждая, что в селах и деревнях у крестьянских избах на полках свтія иконы стоят без всякаго о чистотѣ оних наблюдателства и так от диму закоптели, что и ликов не видно, а понеже многіе иностранніе люди по дорогам ездят и становятся для обнощованія в крестьянских избах, от чего имѣет быть посмѣяніе, того ради приказали от нѣѣ поселяном чрез их селских свщеников приказать и впред тѣм свщенникам и посылаемым из домов архиерейских для с[мо]трения церковнаго блгочинія смотрѣтъ даби поселяне свтія ікони в избах своих имѣли во всякой чистотѣ и почасту их обмивали і пиль обметали, а иконы закоптелія велѣтъ понадлежащому возобновлять і на которых изображеніе весьма не знат таковія отобрав приходским свщеникам учинит о них по правилам свтих отц, токмо тѣм как селским свщеникам так і посылаемым

из домов архиерейских смотренія бл҃гочинія наикрѣпчайше указами подтвердит чтоб они при осмотрѣ вишше писанных ікон поселяном никаких обид и озлобленій отнюдь не причинили и никаких же взятков брать з них недомогалис под опасеніем совершенно без всякой пощади лишенія свѣщенства и тяжкаго в свѣцком судѣ истязанія и вам по силѣ онаго Ея імператорскаго величества указа в вѣдомствах своих неотмѣнное ісполненіе чинить, полученіе же сего вомѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в канцелярію его преосвѣщенства прислат. 1744 года іюня 8 дня.

Писар іеромонах Модест

Реент іеродіакон Антоній

Канцелярист Лукян Терпиловскій

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 388–388зв.

№ 28

Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського про затвердження Феодора Магеровського прилуцьким протопопом, про іменування прилуцького протопопа Василя Богдановича хрестовим протопопом, про порядок збору грошей за вінчання та видачу “венечних памятей”

Всечестному протопопу прилуцкому Василю Богдановичу бжїе бл҃гословеніе и њше архіерейское препославше предлагаем по поданному нам пастиревѣ настоящаго 1744 года декабря 8 д. от крестового протоіерея Феодора Магеровского доношенія с прошеніем о привращеніи ему за силу всемилостивѣйшаго Ея імператорскаго величества сего 744 года іюля 15 д. состоявшагося указа ранга протопопскаго по прежнему с командою ему протоиерею Феодору Магеровскому битъ по прежнему протопопом прилуцким и имѣти командою над тѣми ж священниками кои і прежде в вѣдомстве его состояли и в вѣдомствѣж своем приключаются удобразсужденія дѣла праведно и беспристрастно отправлять всяких бл҃гочиній церковних и обхожденій священнических смотреть точію ему пропопу в вѣдомство свое венечных памятей не выдават и за онія указних денег в катедральную њшу казну надлежащих не собирать, а выдават онія вѣнечніе памяти и денги указніе в катедральную казну собирает всечестности твоей и отѣнѣ вам именоватся и писатся крестовим протопопом, а ему протопопу в приходѣ своем позволяется своих прихожан без вѣнечных памятей вѣнчат и за оніе указніе денги њшу катедральную жалованіе собирает с вѣрою по силѣ указов запискою не так как прежде он дѣлал, в чем всечестности твоей вѣдат. Из катедри њшей митрополитской киевской 1744 года декабря 11 дня.

Смиренній Рафаил митрополит кїевскій

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 404–404зв.

№ 29

Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського про друкування в Києві “Поучения” московського видання 1696 р.

Бжїею милостію Рафаил Заборовскій православній архієпп митрополіт
Кїевскій, Галицкій і Малія Россіи

Вам всечестним намѣстнику мнѣтрян Мгарского Наркиссу, протопопам прилуцкому Феодору Магеровскому бжїе бл҃гословеніе и њше архіерейское препославше предлагаем понеже вдаемых новосвященным иереем ставлених грамотах между протчим преокончаніем напечатанно яко вручили ему обикновеное о том поучение наше печатним тисненіем изданое еже должен он изучити и памятно всегда изуст умѣти да удобіе возможет и жителству своему

внимати и паству свою поучати, которое поученіе новопосвященным іереем как извѣстно и давно было в катедрѣ ѣшей писанное, того ради приказали Мы вышше означенное поученіе в царствующем градѣ Москвѣ 1696 года напечатанное в Кіевѣ Печерской типографіи в сем 1745 году перепечатат, которое и перепечатано и при сем една печатная книжица сообщается, почему вам учинитв вѣдомствах своих обстоятельную справку не минуя ні единого свѣщенника имѣетсяль в кого из них таковыіе печатніе или писанніе поученія и в коих имѣются и сколько оних в чіе вѣдомство надлежит сочинив вѣдомости присилат в катедрѣ ѣшу, сей же указ получив и скопировав отсылат с книжецею по тракту в другіе мѣста бѣз задержанія, полученіе же сего под сим подписав, а с послѣднего мѣста купно с приложенною книжицею в катедрѣ ѣшу обратно присилат, а с катедрѣ ѣшей митрополитской кіевской 1746 марта 14 дня.

В подлинном написани тако

Вышше іменнованій Рафаил мѣтрополит

ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 423–423зв.

№ 30

Указ із канцелярії київської митрополії про порядок призначення парафіяльних священників

По указу великаго гѣдна ясне в Ёгу преосвѣщенѣйшаго кір Рафаила Заборовскаго архієппа митрополита Кіевскаго, Галицкаго і Малія Россіи из канцелярії митрополії Кіевскія Вам превелебнѣйшим архимандритам, пречесним ігуменам и всечесним протопопам прилуцкому Феодору Макгеровскому предлагается. В указѣ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійскія из стѣйшаго правительствующаго Синода прошлаго 1745 года ноябра от 26 к преосвѣщеннѣйшому Рафаилу архієппу митрополиту Кіевскому, Галицкому і Малія Россіи отпущеном каков в катедрѣ его преосвѣщенства прошедшаго декабра 31 чисел получен написано по указу Ея імператорскаго величества стѣйшій правительствующій Синод по доношенію его преосвѣщенства с представленіем его преосвѣщенства мнѣніем требующему на оное рѣшенія:

1: Даби соблѣговолено было во іереи к парохіялном церквам к коим парохіяне будут для произвѣденія в свѣщенство презента свои выдават і з неучених в школах минуя таковых по силѣ Дѣховнаго регламента о дѣлах епископов десятого пункта і 1737 декабра 2 дня указа производит из учителних желающих свѣщеннаго чина людей, хотя і презентов за ним от старшин и владѣлцов і парохіян, без каковых по указу 1735 году париля 24 дня священников насилат било запрещено, видано не било, толкоб о состояніи и достоинствѣ их о о протчем по силѣ указов и в духовнаго регламента имѣли свидѣтельство академіи кіевской от ректора, префектора и настоящих своих учителей,

2: Свѣщеннаго чина людей по каким либо винословіям в латинских школах свое ученіе необучавшихся или начавших точію обучатис да оставивших свое ученіе за непроисканіем к тѣм мѣстам учителних людей по вишше писаному ж рукополагат бы в свѣщенники по свидѣтелствам и презентам протопопским намѣстничим и священническим без презентов же прихожан, старшини и владѣлцов, потому, что оніе в дѣховной, а не мирской командѣ состоят и настоящая их дѣховная команда лучше может вѣдат о них состояніи, обхожденіи и достоинствѣ нежели мирская в коей они не состоят і состоят не должны,

3: Присилаемых во свѣщенство козаков со увольнительним от служб атестатами и посполитого людей звания, також за непроисканіем учителних людей рукополагат би по презентам и свидѣтелствам о их состояніи старшини, владилцов и прихожан, яко в их вѣдомствѣ и камандѣ состоящих и они о состояніи таковых людей доволнѣйше извѣстни нежели дѣховной чин,

4: Кои свѣщенническаго чина людій в публѣкаціи високомонарших указов в латинских школах необучалися в ту надежду, что о них по отцах своих наслѣдники до церкви, тѣх би за

презрѣніе указов во иереи нурукополагат, развѣ би к тѣм мѣстам из учителних людей охотников и желателей не проискалос, приказали учинит слѣдующее:

1: В произведеніи из ученных в школах людей в свѣщенній чин мимо неученных хотя б за ними в школах обучавшимися от старшины, владѣлцов и парохіян и презентов видано не било но они по аттестатам из академіи в состояніи изьявляются, того званія битъ достойни і в том свѣщенній чин пожелают его преосвѣщенству исполненіе чинить, как о том означенным дѣховнаго регламента о дѣлах епипв 10 пунктом і состоявшимся согласным оному 1737 декабра 2 дня указом повелѣно, а хотя в указѣ 1735 априля 24 дня и написанно такое повелѣніе чтоб обрѣтающіися в Малой Россіи кіевской, чернѣговской и переяславской архіереи в города и села без согласія прихожан попов и діаконѣ насилно по силѣ дѣховнаго регламента не насилали, а в оном дѣховном регламентѣ о помянутых дѣлах епископов в слѣдующих пунктах напечатано в 9-м: велми коих правленія церкви полезное ест, сіе чтоб всяк епископ имѣл в домѣ или при домѣ своем школу для дѣтей свѣщеннических или протчих в надежду свѣщенства опредѣленных, в 10 м таковых же едних в школѣ архіерейской наставленных учеников производит на свѣщенство или аще кто от них монашескій чин изберет то в архимандрити или ігумени развѣ на котором явилася важная какая вина, тог ему не допущающая, а естли епископ неученаго в оной школѣ человекѣ поставит в свѣщенники или монашескій степени минув ученого и без вини правильной, то надлежит наказанію, в прибавленіи того ж регламента о присвитерах и діаконѣх в пунктѣ первом многи в свѣщеннической чин вдираются не для чего іннаго толко для болшой свободы и препитанія, а никаковаго званія своему должнаго искуства не имѣют, того ради не ставит в свѣщенники и діакони ні еднаго которій в школѣ дому архіерейского, ненаставлен ест о которой слово било в дѣлах епископских пред числом 10, а чтоб таким в архіерейских школах наставленным к поставленію их имѣт і внѣшное от прихожан о состояніи своем свѣдѣтельство, того в духовном регламентѣ не напечатанно, а что вторым того ж прибавленія пунктом повелѣнно приходящим ставлеником имѣт в доношеніи извѣстное о состояніи их от прихожан свѣдѣтельство і тот пункт і гласит о таких состояніи по не битію их никогда в архіерейских школах в ученіи самим архіереом без такового внѣшняго свѣдѣтельства вѣдат не возможно и нѣсчего,, а по имяному нинѣ блгополучно державствующея всемилостѣвѣйшая наша государини імператрицы Елисавет Петровны самодержицы всеросійскія состоявшемуся декабра 12 дня 741 году указу повелѣно всѣдержавнейшаго Ея імператорскаго величества родителя блаженія и вѣчной славы достойнаго памяти государя імператора Петра Великаго указы и регламенти наикрѣпчайше содержат и по них во всем и во всѣх правительствах государства Російскаго яко коллегіях, канцеляріях, канторах, губерніях и провинціях и в протчих мѣстах какого б онія званія гдѣ не били неотмѣнно поступат, чего ради оных учеников в школах людей хотя б за ними и презентѣ от старшин, владѣлцов и прихожан видано не било по силѣ означенаго дѣховнаго регламента в свѣщеннія чини по аттестатам ректора и учителей и производит,

2: в дѣйствительном церковном причтѣ находящихсѣ людей которія по каким либо винословіям в латинских школах не обучалисѣ или начавших обучатисѣ то ученіе оставивших во священство мимо учених в школах не производит, а і вне приисканія таковых учителных людей недоволено ест ко удостоенію во оное званіе и тѣм им едни точію от протопопов намѣстников и свѣщенослужителей о состояніи и безпорочном их житіи свѣдѣтельства и презента но от старшины и владѣлцов и парохіян желателніе прошенія имѣт они должны, без каковых произвожденія им отнюд не чинит,

3 : и о произвожденіи ж козаков кои имѣт будут уволнітелніе от служби отпуски и посполитого званія людей по презентам старшины, владѣлцов и парохіян хотя по мнѣнію его просвященства бит и позволяется да толко под такою кондицею ежели к тѣм мѣстам из учених в школах того чина достойных и желающих людей несищется,

4: о священослужителских и протчаго церковнаго причта дѣтех кои с публѣкаціи

високомонарших указов в учрежденных школах не обучалис в ту надежду, что они по отцах своих наслѣдники до церкви мнѣніем его преосвѣщенства конфирмуется о чем вам вѣдат и сей его преосвященства указ скопіевав и вѣдомства свои распублѣковат отсылать в другіе мѣста, полученіи же во мѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в канцелярію его преосвященства прислат. 1746 года генвара 11 д.

Катедралній писар ієромонах Модест, канцелярист Данило Базилевич, протопопії прилуцкой канцелярист Афанасій Касияковскій

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 424зв. – 426зв.

№ 31

Указ із канцелярії київської митрополії про крадіжку срібних речей з остерських Воскресенської та Іоаннівської церков

По указу великаго гѣдна ясне в Їгу преосвѣщенѣйшого кир Рафаила Заборовского архієпѣа митрополита Киевскаго, Галицкаго и Маляя Росии из канцелярии митрополіи Киевския Вам превелебнѣйшим отцем архимандритам, пречесним ігуменам и всечесним протопопам прилуцкому Феодору Макгеровскому и протчим предлагается настоящаго 1746 года априля 8 дня присланим к его преосвященству протопоп козелецкій Николай Язловецкій доношением объявил сего де априля третѣго дна церкви остерских Воскресенской крестовій священник Іоанн Вишниовскій да Іоановския вѣкарий Андрей Силѣч поданим в духовное протопопії козелецкой правленія репортами представили яко прошлаго марта 31 дня ночной доби в оних церквах виломавши окно боковое покрадено неведомо каких немало церковних вещей о яких поворованих вещах и копіи реестров при том доношеніи сообщени с прошением о предложении гдѣ надлежит о сиску воров и покраденых вещей с яких реестров пре сем и вам точниие сообщаются копіи в вѣдомствах своих по сообщеним при сем реестрах вишписаних поворованих церковных вещей накрѣпко смотрѣть не обищутся ли гдѣ и будиж гдѣ обискатся обявленія поворование церковніе вещи могли, то с оними людми в коих тѣ вещи сищутся учиненно било по силѣ Ея імператорскаго величества указов, полученіи же сего во мѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста собрано в канцелярію его преосвященства прислати. 1746 года априля 11 дня, судовий консисторскій писар иєромонах Антоній, канцелярист Данило Базилевич.

Реестр сколько имено и которых вещей з церкви остерской Іоановской поворовано, о том ниже сего извѣствует: 3 намѣстных образцов разных серебряных, табличок пят десят шѣст, крест болшій с подножіем сребраній визлоченній всюди наедном боку изображеніе Богоявленія Гѣддня, а на другом бокуж Бѣ Отц и Распятіе отливаное ж позлоченое, к якому кресту с правой стороны прибито изображеніе Матери Бѣей, а з лѣвой стороны Іоана Богослова, под крестом Адамова голова, округи креста фѣрурок сѣмнадцать. С другого креста подножие сребное визлоченое, келюшок сребраній визлоченій всюду на стebelцѣ, ложка сребраная на пол локтя, литого сребра шесть шматов, а ваги в них неизвѣстно, корона и рука сребранніе, агнушков два кришталевих серебром обложеніх, крестов малых серебряных три, пояс шолковій великой руки чирвоній, на концах серебром позатикано.

Реестр сколько імено і которых вещей з церкви Воскресенской остерской поворовано о том значит ниже сего. Розламав двѣ скринѣ одну казнавочну и с оной виняв денег вишше десяти, а другую скриню в якой хранилися вещи и сосуди сребраніе, виняв с ней полтину пробитую ради привѣски, с чудотворной Богородицной иконы привѣсние вещи, а имяно крестиков сребраных с позлоткою вошѣм, пят главних поз[ло]цаних, два з разним каменцами да еден под

каменцем, панагийка малая сребная визлоченая с ланцюжками, ятушков хрусталних чотири сребром обложених, с которых еден розложистій, в серединѣ тябличка сребная визлочена, портрет святых апостол Петра и Павла сребніе визлоченія, червоних золотих пять.

ЧОІМ. Инв. № Ал-1183, арк. 429–430.

№ 32

Указ із духовної київської консисторії про смерть Рафаїла Заборовського

Указ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійския із духовной киевской консистории пречестному игумену густинскому Леонтию, всечестному протопопу прилуцкому Феодору Магеровскому понеже преосвященнѣйший Рафаил архиепископ, митрополит Киевский, Галицкий і Малия России архипастир наш подолговременной болезни сего октября 22 дня в 9 с половины дня часѣ в исходѣ на вѣчное блаженство преселился, того ради как в монастырѣх так і в приходских всѣх церквах і кому гдѣ по вѣдомству надлежит приказать колокольной звон продолжать чрез одну седмицу рано і к вечеру і обикновенное поминовение по нем преосвященнѣйшем Рафаилу чрез цѣлогодное время отправлять как церковный устав повелѣвает. 1747 года октября 24 дня.

В подлинном подписано

Монастира Николаевского Пустинно Киевского архимандрит Назарий

Модест, архимандрит Золотоверхо Михайловский

Киево училищного братского монастыра і ректор Силвестр Яскородский

Киево Видубицкого монастыра ігумен Викентий

Катедральный намѣстник іеромонах Венямин

Киево Петро Павловский ігумен іеромонах Силвестр Добрина

С подлинно с указом читал писар протопопии Прилуцкой Афанасий Касяновский

ЧОІМ. Инв. № Ал-1183, арк. 449–449зв.

№ 33

Указ із духовної київської консисторії про призначення київським митрополитом Тимофія Щербацького

Указ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійския из дѣховной консистории всечестному протопопу прилуцкому Феодору в указѣ Ея імператорскаго величества самодержици всеросійския из свѣтѣйшаго правительствующаго Синода настоящаго 1748 года марта от 10 в Киевскую дѣховную консисторию отпущенном, а в оной дѣховной консистории того ж 748 года априля 13 чисел полученном написанно: по имянному де Ея імператорскаго величества височайшому указу Киевопечерския Лаври архимандрит Тимофей прошлого марта 6 дня в придворной Ея імператорскаго величества церкви Стрѣтениа Гѣспдня височайшее Ея імператорскаго величества и их імператорских величеств присудствіи по церковному чиноположению киротонисан в Киевскую епархию в митрополита и по Ея імператорскаго величества указу и по опредѣленію свѣтѣйшаго правительствующаго Синода велѣно для достодожного о том вѣдома и надлежащем в Киевской катедре и в протчих Киевской епархии соборних и приходских церквах и монастырах в бѣжественних свѣщеннослужениях Его преосвященства яко пастиру своему подобающаго и достодожнаго во всем послушания и о розсилки о том в надлежащие Киевской епархии мѣста указов в оную Киевскую дѣховную консисторию послать указ. О чем сей и прислан и вам за силу онаго Ея імператорскаго величества указа приказать во всех вѣдомства своего соборних и приходских церквах и монастырях

в бжественных свщеннослужениях онаго преосвященнѣйшаго Тимофея архиепископа митрополита Киевскаго, Галицкаго и Маляя Росии архипастира нашего воспоминать по чину церковном и его преосвященству яко пастиру своему подобающее и достодолжное во всем послушание чинить, получение же сего вмѣсто репорта под сим подписав с послѣднаго мѣста обратно в дховную Киевскую консисторию прислать. 1748 года априля 6 дня.

Монастира Николаевского Пустинно Киевскаго архимандрит Назарий
Киево училищного братскаго монастира архимандрит и ректор Силвестр
Киевокириловский игумен иеромонах Веніямин
Иеромонах Варсонофій Гуторович консисториста
ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 455–455зв.

№ 34

Указ із канцелярії київської митрополії про крадіжку срібних речей з Ніжинського Благовіщенського монастиря

По указу великаго гспдна ясне в Їгу преосвщеннѣйшаго кир Тимофея Шербацкаго архієпска, митрополита Киевскаго, Галицкаго и Маляя Росии, отца и архипастира нашего, всечестному протопопу прилуцкому Михайлу Лисаніевичу и протчим предлагается настоящаго 1750 года ноября 1 д. присланным к его пресвщенству превелебнѣйший нѣжинскаго монастира архимандрит Платон доношением представил, что сего 750 года октября против 24 д. в вечеру Блговѣщенского Нѣжинскаго монастира іеромонах Варлаам, писарь, житием непостоянный, оставя всѣ дѣла монастирские поручение ему з монастира невѣдомо куда бежал, а во время до избѣгу его іеромонаха Варлаама того монастира з церкви Блговѣщення Пресвтія Бѣи со олтаря разных немало церковных з шафи вещей поворовано, а именно поясов шалевых красных великой руки четири, материи зеленой полуатласок локоть востм, штофу разноцвѣтного локоть четири, кружку кошелкову розламано і денег до полтора рубля взято, на митрѣ сребропозлащенной двѣ штучки алмазных оторвато, на митрѣ парчевой вѣнчик жемчужный отрѣзано, ікону Пресвтія Бѣи Казанския, которую писал Петр, митрополит киевский з затвором и по краях тоей ікони и на затворах оклад золотий, а вѣнец жемчужный, ввѣсь здѣланный над жертвенником висящую снято і невѣдомо гдѣ оную ікону било подѣто, а послѣ де таяж ікона в црѣков невѣдомо ким подкинена і с оной ікони до десяти зорнят жемчужных отрѣзано да и прежде сего в недавном времени в мѣсцѣ сентябрѣ первых чисел також кружку в церквѣ отбито і денег 15 рублей с оной кружки взято, вишшеписанный же иеромонах Варлаам примѣтами таков, росту средний, волосов на головѣ черных долгих простих, лица смаглеватога, бров черных, очей карих, усов і борода невеликих черных же, нос продолговатый, мови тихой пространной і языка волоского умѣет, спѣвает тенора, лѣт ему от роду как би 30 і по Ея імператорскаго велічества указу і по приказу Его преосвщенства веленно вам с получения сего показаного бежавшаго іеромонаха Варлаама по изображенным примѣтам, також и вишшеозначенных покраденых з церкви Блговѣщенского Нѣжинскаго монастира вещей во всѣх вѣдомства своего мѣстах кому надлежит накрѣпко приказать смотреть не являетсяь гдѣ и буди гдѣ явится, то онога іеромонаха Варлаама забив в колодки і вещи взяв при нарочном прислат в катедру Его преосвщенства. О чем вам вѣдать і учинить, полученных же сего вомѣсто репорта под сим подписав с послѣднаго мѣста обратно в канцелярию Его преосвщенства митрополии Киевския прислать. 1750 года ноября 6 дня.

Катедралний писарь іеромонах Досифей Галяховский, катедральной канцелярии реент
Иоан Станѣславский, канцелярист Иван Новодворский

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 488–488зв.

№ 35

Указ із київської духовної консисторії про вилучення часточок “животворящего дерева”, які роздав Косма, архімандрит Афонської Лаври

Указ Ея імператорскаго величества самодержици всероссийскія із дховной митрополии Киевския консистории всечестному протопопу прилуцкому Михаилу Лисаніевичу и протчиим. Извѣстно преосвѣщеннѣйшему кир Тимофею Шербацкому архиепѣску, митрополиту Киевскому, Галицкому і Маля Росии, отцу і архипастиревѣ нашему учинилось, что гори Афонския ставропигиялния Лаври, архимандрит Косма, минувшаго 1749 года ноября с послѣдних чисел при грамматѣ его преосвѣщенства в епархию Киевскую за испрошеніем от dobroxотов на оную Лавру милостини с Киева отправившися который имѣл при себѣ і част животворящаго дерева во многих мѣстах оной его преосвѣщенства епархии на желание бглюбцов того свѣтаго дерева частици раздал, кои частици ко освѣдѣтелствованію его преосвѣщенству необходимо нужни, того ради по указу Ея імператорскаго величества і по приказу его преосвѣщенства в дховной митрополии Киевския консистории опредѣлено как к протчиим его преосвѣщенства епархии дховним властям, так і вам сей Ея імператорскаго величества указ послат, і послан, с таковым крѣпчайшим подтверждением даби ви по опубликовании сего Ея імператорскаго величества указа во всѣх вѣдомства своего церквах всеприлѣжное искателство учинили не имѣет ли кто з дховних и мирских всякаго звания людей в полученіи от пред писанного архимандрита Косми частиц животворящаго дерева и буди у кого обявится, то вам самим онія частици безостаточно от тѣх людей с подобающим храненіем отобрав и опредѣлив на то нарочного от себе свѣщенника прислат в катедре его преосвѣщенства в самой скорости при своих доношениях с означением, что именно за тѣ частици от кого оному архимандритѣ Козмѣ дано, о чем вам вѣдат и чиним по сему Ея імператорскаго величества указу всенепремѣнно і сей Ея імператорскаго величества указ скопѣвав по тракту нарочными в самой скорости отправлять, получение же сего вмѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в канцелярию митрополии Киевския прислат. 1750 года ноября 7 дня.

Архимандрит Іоанікий
Катедралний намѣстник іеромонах Веніамин
Іеромонах Георгій префект
Іеромонах Досифей писар
Митрополии Киевския архидиякон Манасій
Катедральной канцелярии реент Іоан Станѣславскій
Канцелярист Іван Новодворскій
ЧОІМ. Інв. № Ал 1183, арк. 489–489зв.

№ 36

Указ із київської духовної консисторії щодо титулування духовних осіб

Указ Ея імператорскаго величества самодержици всероссийскія із освѣщенной дховной митрополии Киевския консистории превелебнѣйшим архимандритам монастырей Мгарского, Лубенского Леонтию, густинскому Пахомию, всечестным протопопам прилуцкому Михаилу, ичанскому Петру, пиратинскому Илиі, лубенскому Іоану, роменскому Павлу, лохвицкому Трофиму, крестовим лубенскому Матфею, пиратинскому Іоану, роменскому Евстафію, крестовому намѣстнику медвежовскому намѣстнику Василю да честной дѣвичого Ладинского монастыра ігумении Александрѣ понеже в дховной митрополии Киевския консистории, что в многих доношениях как Его преосвѣщенству, так и в дховную консисторию подаваемых

многих дѣховним персонам пишутся титули вишше достоинства их не по приличию, как то и недавно в присланом к Его преосѣщенству в доношеніи нѣкоторого протопопа прописанно високопревелебнѣйшим да нѣкоторого яконома високопреподобнѣйшим, таковым же образом і до іродияконов уже пишется, зачим между болшими і меншими чиними жи какой уже разни неимѣется ибо всѣ стали всѣ бить високопревелебнѣйшими да високопреподобнѣйшими с чего и кичения многим урастают, того ради по указу Ея императорскаго величества і по приказанію его ясне в Ёгу преосѣщенства сего 1751 года июля 7 дня опредѣленно в дѣховной митрополии Киевския консистории дѣховнаго звания персон отсель как в доношениях, так и в писмах титуловать и именовать по ниже слѣдующему рядових дияконов, іеродияконов, иереев, иеромонахов честными, намѣстников протопопских, якономов монастырских і протчих чиновников пречестными, протопопов, протопопов и намѣстников монастырских і строителей пречестнѣйшими, ігуменов превелебными, игуменов киевских кои в консистории засѣдание имѣют и кои в подобном тому рангѣ состоят превелебнѣйшими, архимандритов преподобнѣйшими, архимандритов киевских респектом засѣдание их в консистории високопреподобнѣйшими и о том для вѣдома и непремѣннаго исполнения во всю епархию указами предложить і предлагается и вам за получением сего во всѣх вѣдомства вашего мѣстах приказать чинить о том по сем Ея императорскаго величества указу непремѣнное исполнение, получение же сего вомѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в дѣховную митрополии Киевския консисторию прислать. 1751 года іюля 8 дня.

Архимандрит Іоаникій

Катедралний намѣстник іеромонах Веніамин

Катедралний писарь іеромонах Досифей

Катедральной канцелярии реент іеродиякон Лука

Канцелярист Лев Косѣнскій

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 522зв. – 523зв.

№ 37

Указ із канцелярії київської митрополії щодо титулу гетьмана Кирила Розумовського в церковних службах

Указ Ея императорскаго величества самодержици всеросійския із канцелярии митрополии Киевскія превелебнѣйшим архимандритам монастырей Мгарского, Лубенского Леонтию, Густинскаго Пахомию, всечестним протопопам прилуцкому Михаилу, ичанскому Петру, пиратинскому Илиі, лубенскому Іоану, роменскому Павлу, лохвицкому Трофиму, крестовим лубенскому Матфею, пиратинскому Іоану, роменскому Евстафію, крестовому намѣстнику ведмежовскому намѣстнику Василию да честной дѣвичого Ладинского монастыра ігуменіи Александрѣ прошлаго 750 года августа 8 дня по указу Его пресѣщенства кир Тимофея Щербацкаго архієппа митрополита Киевскаго, Галицкаго и Малия Росіи, отца и архіпастира нашего отпущенном из канцелярии митрополии Киевския консистории между протчем веленно вам ясне велможнаго гѣдна Малия Росіи обоих сторон Днєпра и Войск запорожских гетмана, Ея императорскаго величества действитѣльнаго камергера, императорской Академіи наук президента, лейбгвардии Измайловскаго полку подполковника и ординов сѣтаго Александра Невскаго, також Бѣлаго полскаго Орла і голстинскаго сѣтія Анни, кавалера Російския імперіи графа Кирила Григорієвича Розумовскаго в церковних служениях на обикновенних мѣстах воспоминать тако блгороднаго Кирила гетмана, а понеже таковое воспоминание показалось не воудоволствие, того ради во удоволствие за отличност особливѣйшим Его ясне велможности показанных пред всѣми прежними гетманами предикатов с получения сего Ея императорскаго

величества указа вам и всѣм вѣдомству вашему подсудственным приказат воспоминать тако Високблѣоурожденнаго сиятелнаго графа Кирила Григориевича гетмана Малия Росии, о чем вам вѣдать и чинить по сему Ея императорскаго величества указу, получение же сего вомѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в катедральную канцелярию прислать. 1751 года августа 27 дня.

Катедральный писарь іеромонах Досифей
Митрополии Киевския архидиякон Манасий
Катедральной канцелярии реент іеродиякон Лука
Канцелярист Лев Косѣнский
ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 533–533зв.

№ 38

**Указ із канцелярії київської митрополії щодо титулу
гетьмана Кирила Розумовського в церковних службах**

Архиерейский о титулѣ Гетманской

По указу великаго гспдна Ясне в Богу преосщненѣйшаго кир Тимофея Щербацкаго архієппа, архієпископа митрополита Киевскаго, Галицкаго і Малия Росии, отца архипастира нашего с канцелярии митрополии Киевския превелебнѣйшому Мгарского Лубенского монастыря архимандриту Леонтию, честному Густинскаго мнѣстира правителю іеромонаху Иосии, всчестным протопопам прилуцкому Михаилу, ичанскому Петру, пирятинскому Илиі, лубенскому Іоану, роменскому Павлу, лохвицкому Трофиму, крестовим лубенскому Матфею, пѣрятинскому Іоану, крестовому намѣстнику медвежовскому Василию да честной дѣвичого Ладинскаго мнѣстира ігумении Александрѣ предлагается хотя прошлаго 751 года августа 27 дня отпущенним к вам с катедральной Его преосвященства канцелярии указом велено ясневелможного господина Малия Росии обоих сторон Днепра и Войск запорозких високоповелителного гетмана Ея імператорскаго Величества дѣйствитѣльнаго камергера, імператорской Санкт Пѣтербургской академии наук президента, лейбгвардии Измайловского полку подполковника і обоих российских ординов свѣтих апостола Андрея Первозваного и Александра Невскаго а також полскаго Бѣлого Орла и голстинскаго свѣтия Анни кавалера, Росиския імперии графа Кирила Григориевича Разумовскаго во удовольствие за отличност особливѣйших его ясневелможности в показаних пред всѣми гетманами предикатов с получением онаго указа вам и всѣм вѣдомству вашему подсудственным приказат в церковних священослужениях на обикновенних мѣстах воспоминат таков Високо і благоурожденнаго сиятелнаго графа Кирила Григориевича гетмана Малия Росии, но понеже ізвѣстно Его преосвященству учинено яко некоторые свѣщеники по природной своей тупости не могучи оних [термѣнов] настояще виговорит оние отмѣняют что неудобствие но токмо і ко раздражению следует, того ради за получением сего вам і всѣм вѣдомству вашему подсудственным приказат воспоминат тако Сиятелнаго графа гетмана Кирила Григориевича, о чем вам вѣдат и чинить по сему непремѣное ісполнение полученных же сего во мѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в канцелярию митрополии Киевския з сообщением копии прежних указов прислат. 1752 года марта 17 д.

Катедральный писар іеромонах Досифей
Канцелярист Лев Косѣнский
ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 540зв. – 541зв.

№ 39

Указ із канцелярії київської митрополії про заборону українським та іноземним духовним особам збирати пожертви на Січі без грамоти київського митрополита, а також про заборону січовому начальнику Варлааму видавати їм паспорти

По указу великаго Ясне в Їгу преосвященѣйшаго кир Тімофея Щербатскаго архієпископа, митрополита Київскаго, Галицького и Малія Росіи, отца и архипастира ѣшого с канцелярії митрополії Київскія превелебнѣйшому Мгарского Лубенского мнѣстра архимандриту Модесту, всечестному Густинского мнѣстри правителю ієромонаху Іосии, всечестним протопопам прилуцкому Михаилу, ічанскому Петру, пѣратинскому Іліи, лубенскому Іоану, роменскому Павлу, лохвицкому Трофиму, крестовым протопопам лубенскому Матфею, пѣратинскому честним крестовім намѣстникам медвежовскому Васілію Расковскому Іоану да дѣвичого Ладінского мнѣстри ігуменіи Александрѣ предлагается: прошлаго 1752 года августа 30 д. присланим к его Ясне в Їгу преосвященству всечестный ієромонах Варлаам, началнік Сѣчовий писанієм преставил, что в Сѣчи Запорожской как іностранних, так і епархіи его Ясне в Богу преосвященства без особливаго его преосвященства блѣгословітелнаго писанія многіе пріежают прошакы і какие они імено, то явив откудова из какова времени в их прошеніи млѣтню в Сѣчи живут и с какими грамотами и пашпортами оной Варлаам іменой при том своем писании сообщил репорт, с котораго репорта явилос, что многіе сѣченіки епархии его преосвященства за пашпартами протопопскими, а жилие без вѣдома протопопов испрашивая млѣтны в Сѣчи чрез немалое время живут, для того вам чрез сіе накрѣпко іменем его преосвященства притверждается впред без вѣдома и грамот его преосвященства как в Сѣчи так и вездѣ млѣтни испрошіват всѣм вѣдомства своего воспятит и пашпортов вам самим от себе для іспрошенія млѣтны никому не дават под опасенієм неопустнаго в силѣ стих оѣц правил и височайших Ея імператорскаго величества указов штрафа, о чем вам вѣдат и во всѣх вѣдомства своего мѣстах для вѣдома і исполненія сей его преосвященства указ роспублѣковат, получение же сего вмѣсто репорта под сим подписав с послѣднего мѣста обратно в канцелярию митрополії Київскія прислат. 1753 года марта 14 дня. В подлинном подпис таков митрополії Київскія архидіакон Манасій, судовій консисторскій писар ієромонах Лука, канцелярист ієродіакон Феофилакт.

ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 572зв. – 573.

№ 40

Указ київської духовної консисторії щодо вилучення ікон, виготовлених з кліше низької художньої якості

Указ Ея імператорскаго величества самодержыцы всеросійскыя из освященной духовной митрополыи Киевскыя консистории превелебнѣйшему Мгарского Лубенского мнѣстри архимандриту Модесту, всечестному Густинского мнѣстри правителю ієромонаху Іосии, всечестным протопопам прилуцкому Михаилу, ичанскому Петру, пирятинскому Ілыи, лубенскому Іоану, роменскому Павлу, лохвицкому Трофиму, крестовым лубенскому Матфею, пирятинскому Іоану, честним крестовым намѣстникам медвежовскому Васылію Расковскому Іоану да дѣвычого Ладинского мнѣстри ігуменіи Александрѣ прошлаго 1744 года ноябра д. в сылѣ Ея імператорскаго вельчества самодержыцы всеросійскыя із Святѣйшаго правытелствующаго Синода к святоусопшому преосвященному Рафаилу митрополиту Киевскому прошлагоб указа посланим всю епархию по оному указу предложениямы велено вам накрѣпко смотрѣть гдѣ у кого печатные деревяными досками на бумаги собрании

неистовостыя сыщутся іконы то оние отобрав в катедру его преосвященства прислать, а понеже нѣ в малих мѣстах сискуют тыя таковыя іконы Христа Спасителя, Богомотере и святых угодников с крайнею во изображении неистовостыя писание коих немалое чысло на бумаги і на полотнѣ едын вовся неискусным именуемым богомазами напысанных із духовнаго протопопыи миргородской правленыя пры доношении сего 753 года іюля 18 д. в духовную митрополюи Киевскыя консисторыю прислат, а том сылѣ прежнего Ея імператорскаго вельчества указа в духовной мытрополюи Киевскыя консиситорыи опредѣлено послать к вам сей Ея імператорскаго вельчества указы, которой и посылается с тѣм приказанием дабы вы за получением сего Ея імператорскаго вельчества указа во всѣх вѣдомства своего мѣстах накрѣпко приказали смотрѣть не являются ли гдѣ у кого показаны лыста и на полотнѣ с крайнею во изображении неистовостыя пысаныя, також доски неискусной резьбы и буди явятся, то оные отобрав в катедру его преосвященства за силу упомяненого прежнего Ея імператорскаго вельчества указа прысланы, а о дѣствителном по сылѣ оногo Ея імператорскаго вельчества указа исполнении и в свѣтскыя команды в епархыи его ясновствуются преосвященства состоящыи из духовной консысторыи промеморыи посланы, полученные же сего во мѣсто репорта под сим подпысав с полѣднегo мѣста обратно в канцелялярыи митрополюи Киевскыя прислать. 1753 года іюня 13 д. В подлѣно подписано тако Кыево Пустино Николаевского монастыра архимандрит Никыфор, Кыево Выдубицкого мнѣстыра архымандрит Леонтый, Кыево Кириловского мнѣстира ігумен іеромонах Венямин, митрополюи Киевскыя архидьякон Манасый, катедральной проповѣдник іеромонах Фома, канцелярист Іяков Быславскый.

ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 591зв. – 592.

№ 41

Указ із канцелярії київської митрополії про отримання царського указу щодо скасування внутрішніх зборів в Україні: поштового, на утримання глухівського гарнізону, головної польової аптеки, консистентів¹²

Указ Ея Императорскаго величества самодержицы всероссійския із канцеляріи митрополюи Киевскыя всечестному протопопу прилуцкому Михаилу і протчим каков Ея императорскаго величества указ о незбирании вперед от сего времени для облегчения і привидения малороссійскаго народа в лутчее состояние показанных в том указѣ збираемых в Малой Россіи внутренних зборов в правителствующем Сенатѣ состоялся і напечатан таков по Ея Императорскаго величества указу і по опредѣлению святѣйшаго правителствующаго Синода для Ясне в Ёгу преосвященству кир Тимофею Щербацкому божиею милостию православному архиепископу, митрополиту Кіевскому, Галицкому і Малія Россіи, отцу і архипастору нашему при указѣ сего 755 года априля 17 д. под № 1183 із Святѣйшаго правителствующаго Синода отпущенним, а его преосвященством прошлаго мая 25 д. полученном печатный экземпляр прислан, которой при сем к вам посилается і вам за получением как сей Ея императорскаго величества указ, так оной печатной экземпляр скопѣвав і в вѣдомство свое для публѣкования в силѣ онагож указа предложит, получение же сего і отпуск вомѣсто репорта под сим подпысав в полежащие по тракту места без задержания отсилат, с послѣднегo же мѣста оставя печатный экземпляр самый толко сей указ при обикновенном подписании в канцелярію митрополюи Кіевскыя прислат. 1755 году мая 6 дня.

Катедральный писар іеромонах Петр

Катедральной канцелярии реент іеродиякон Варфоломей

Канцелярист іеродіакон Варфоломей

ЧОИМ. Инв. № Ал-1183, арк. 601.

№ 42

Указ київського митрополита Тимофія Щербатського про увічнення пам'яті
преосвященного Симеона Тодорського

Бжїєю млстїю Тимофей Щербатскій православний архієпископ, митролит Киевский, Галицкой і Малія Росии всечестному прилуцкому Михаилу Лѣсаневичу і протчїм Бжїя бл҃гословенія при нашем архієрейском желая предлагаем: известно нам пастиревѣ учинилос, что преосѣщенный Псковско і Нарвский Семион Тодорский волиєю божією от временаго житія на вѣчное преселися, которій в Академіи Кіевской во ученіи еврейскаго, греческаго, нѣмецкаго языков много для общества, а паче для Церкви Бжїей понес трудов, от коего ученія і нѣ бл҃гополезніе Црк҃вы Бжїй плоди і желаній успѣхи учащимся происходят, для того вам чрез сие пастирско притверждаем за полученіем сего нѣшего пастирского указа приказат во всѣх вѣдомства своего церквах при проскомидіи за его просвященѣйшаго і яко за брата нѣшего кому надлежит при отправленіи Бжественной литургии упокоеніи со стїми дїши его одной частици винимат і сей наш указ по скопѣваніи для вѣдома под сим подписав послѣдний подпісав по тракту отослат, а с послѣднего мѣста обратно в канцелярію мїтрополїи Кіевскїя прислат. 1754 года марта 19 д.

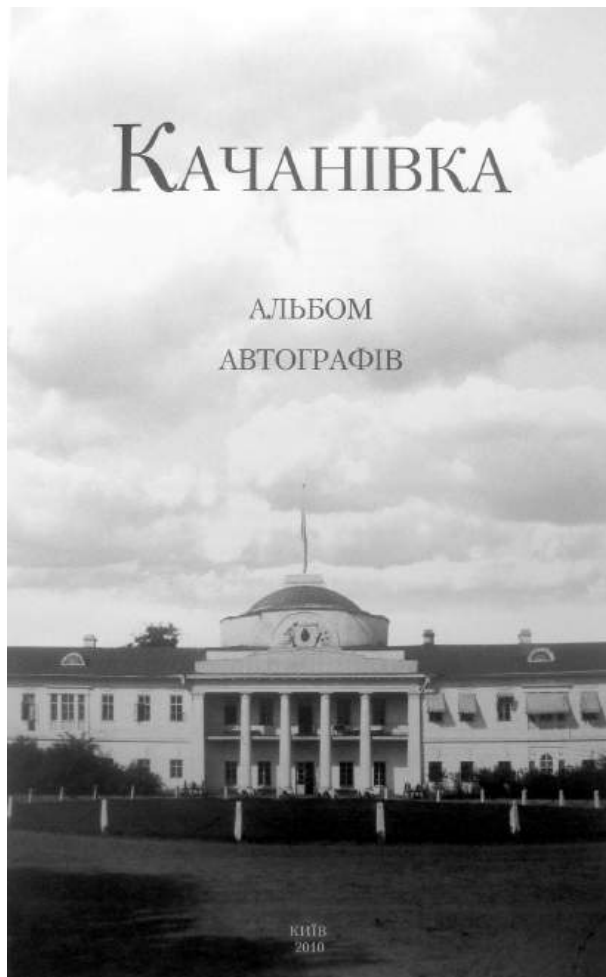
В подліном подписано тако Выше Іменованый мытрополит Тymoфей
ЧОІМ. Інв. № Ал-1183, арк. 619 – 619зв.

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссіи. – Т. 3: Прилуцкий полк. – К., 1902. – С. II.
2. Склеп – підсобне приміщення для зберігання зброї, господарського реманенту і т.ін., склад або крамниця.
3. Лікоть = 58,5 см.
4. Розмір цегли коливався в межах 32(30, 34) x 14,5 (16,5) x 5 (6,3) см.
5. Осмачка = 4 четверики. Четверик лубенський = 65,7 кг.
6. Кварта = 1,2 л.
7. Ступка (брусок 2,5 x 5 см) солі = 60–63 г. Отже 400 ступок = 24 кг.
8. Віз = 15–30 пудів.
9. Можливо мається на увазі книга Паоло Мануціо “Aprophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus libri”. Венеція, 1572, або книга “11 книг посланий Павла Минуція”. Кельн, 1575, або книга Марка Минуція Фелікса. “Octavius”. Ліон, 1543.
10. Значковий товариш Стародубського полку.
11. Обірваний край.
12. Польські війська, розквартировані в Україні, податок на їхнє утримання.

ПОЛОВНИКОВА С.

“Качанівка. Альбом автографів”. Пошук матеріалів триває

В 2010 році був надрукований альбом автографів “Качанівка”, за назвою маєтку Тарновських. Його оригінал знаходиться в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. 608 прізвищ господарів, родичів, гостей мальовничого куточка України залишилися на сторінках цього раритету.

Хоча підготовка видання тривала досить довго – близько десяти років, але тоді задіяні були, головним чином, рукописні та друковані джерела з архівів, бібліотек, музеїв, доступні на той час. Протягом наступного десятиліття вдалося зібрати нові матеріали, розширити довідки або уточнити інформацію, скориставшись електронними носіями, а також допомогою колег-істориків, місцевих краєзнавців. Всім, хто долучився до цієї роботи, висловлюємо свою вдячність.

Серед неопрацьованих залишилися автографи іноземними мовами, які потребують розширення кола джерел про перебування в Україні, і в Качанівці зокрема, гостей з інших країн.

Додаток з новою інформацією до альбому “Качанівка” складається з таких розділів:

- 1) садиби і пам’ятники;
- 2) портрети осіб, що згадуються в альбомі;
- 3) дати народження і смерті (нововиявлені – виділені жирним шрифтом), додаткова нова цікава інформація про події та осіб, що залишили автографи, уточнення, виправлення.

Всі довідки у розділах мають відповідний номер, тотожний альбомному, і розташовані по мірі їхнього зростання.

Садиби і пам’ятники

№ 13 Александрович Микола Якович.

Фото. Надгробок на могилі М.Я. Александровича в селі Богданівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер – Прилуцького району Чернігівської області). Прилуччина. – 2017. – 2 листопада. – С. 8. Надане О. Похільченком. *Кольор. вкл. 6.*

№ 61 Тарновський Василь Васильович.

Фото. Початок ХХ ст. Вигляд села Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (тепер – Вар-

винського району Чернігівської області), де він народився. Фонди Національного художнього музею України.

№ 71 Юскевич-Красковський Іван Данилович.

Будинок у Києві по вул. Ірининській, де мешкала сім'я Красковських, а під час навчання в університеті там жив Василь Тарновський (1838–1899). Адреса з листа В.В. Тарновського-старшого до сина: “На старом Києве в переулок против памятника св. Ирины, в доме Красковского”. Чернігівський історичний музей ім В.В. Тарновського.

Малюнок В.М. Міяковського “Будинок Красковських”.

Фото. Будинок перед знесенням у 1978 р. П.В. Жур. Шевченківський Київ. – К.: 1991. – С. 225.

№ 103 Хелмський Андрій Васильович.

Фото. Надгробок на міському кладовищі м. Прилуки. 2018 р. Надане О. Похильченком, м. Прилуки.

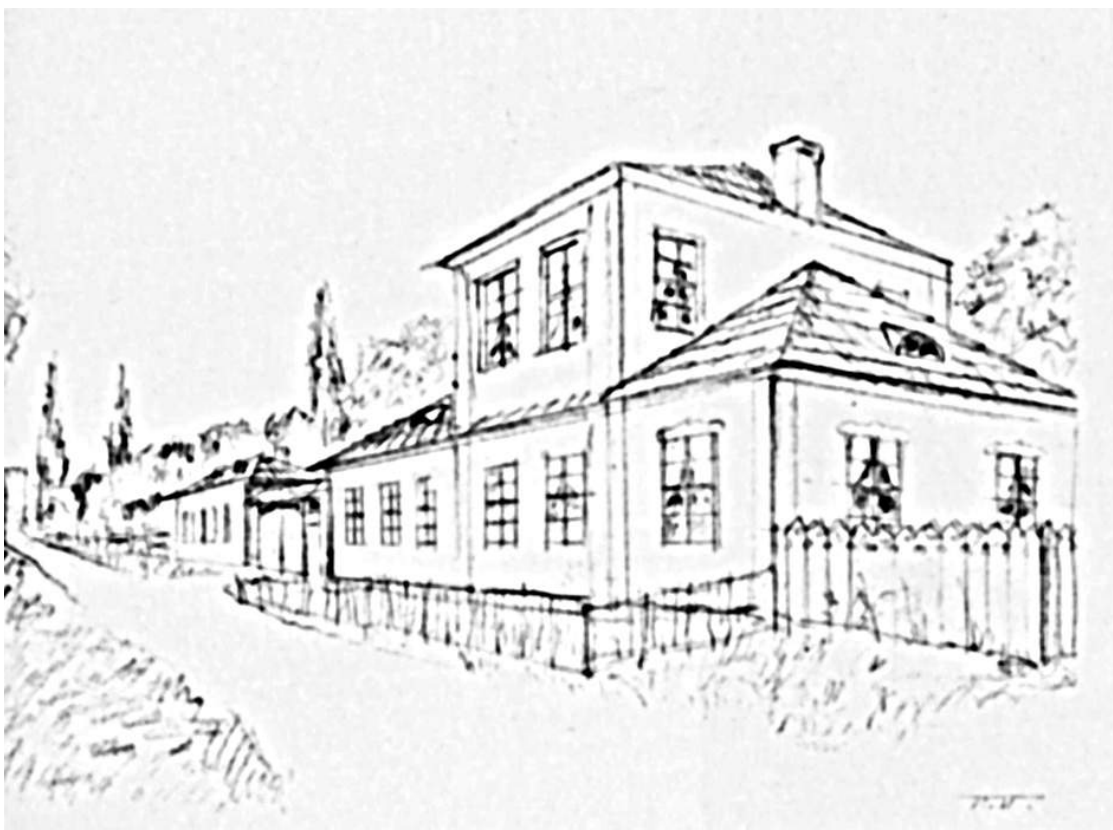
Кольор. вкл. 6.

№ 158 Трифоновський Василь Семенович.

Малюнок. Садиба Трифоновських у селі Березівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер – Талалаївського району Чернігівської області). Експозиція шкільного музею с. Березівка. *Кольор. вкл. 5.*

№ 169 Долинський Микола Єгорович.

Фото. XX ст. Будинок Долинських у селі Пекарів Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер – Сосницького району Чернігівської області). Фонди Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.С. Виноградського.

№ 71 Малюнок В.М. Міяковського “Будинок Красковських”.

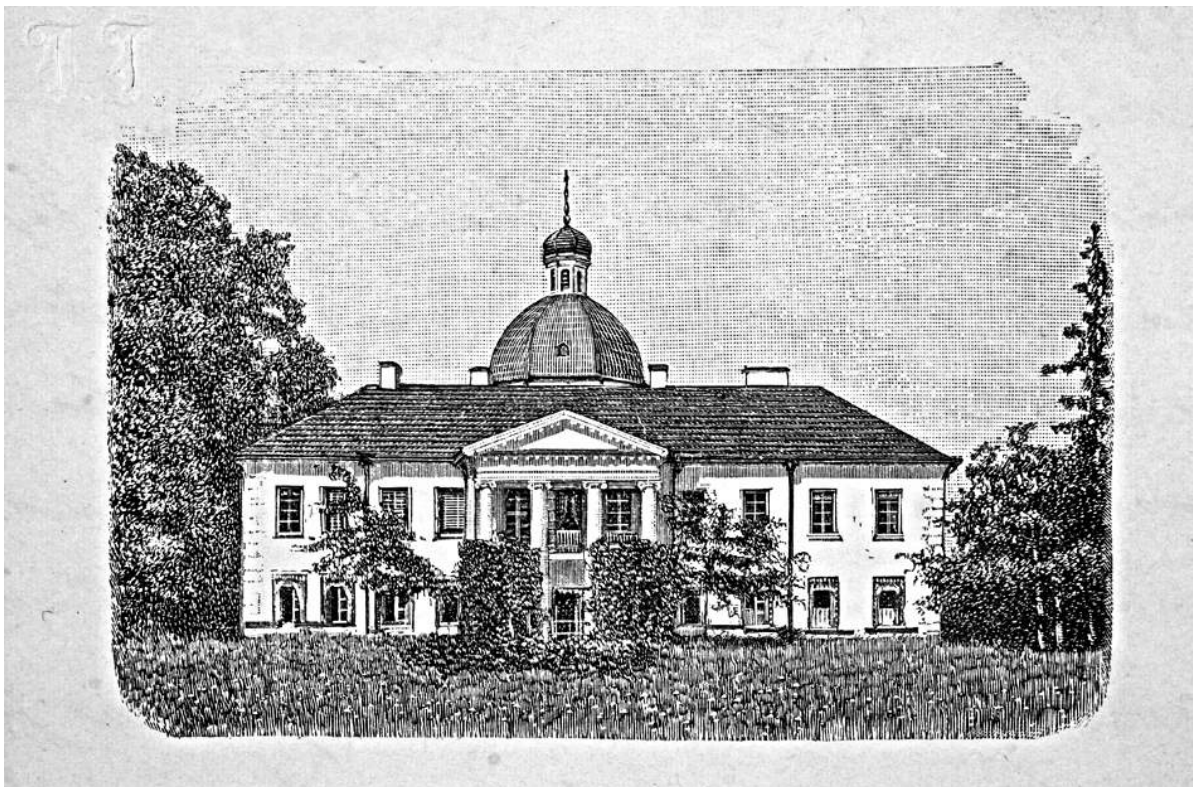

№ 71 Фото будинку перед знесенням у 1978 р.

№ 169 Будинок Долинських.

№ 550–551 Граббе Дмитро Михайлович та Павло Михайлович.
Малюнок. Садба Граббе (Грабщина) в селі Блотниця Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер – с. Болотниця Талалаївського району Чернігівської області). *Кольор. вкл. 5.*

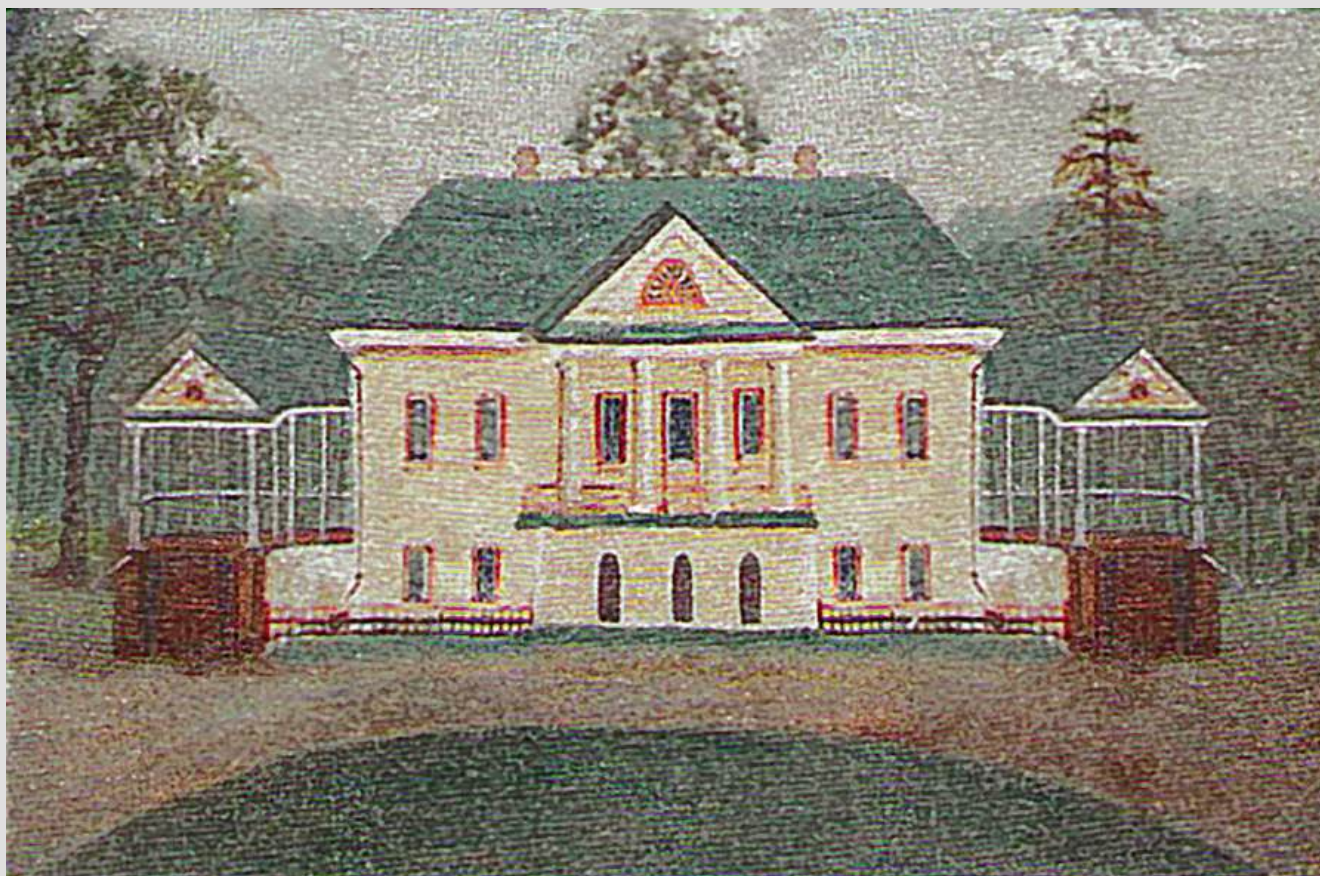

№ 556 Штейнгель Іван Рудольфович.
Малюнок. Садба Штейнгелів в селі Городок Рівненського району Рівненської області. Наданий І. Кузьміною, м. Київ.

5. “Качанівка”

№ 158 Маєток Трифоновських

№ 550 Маєток Граббе

6. "Качанівка"

№ 2 А.Д. Тарновська

№ 23 Л.В. Тарновська

№ 193 К.П. Леткова

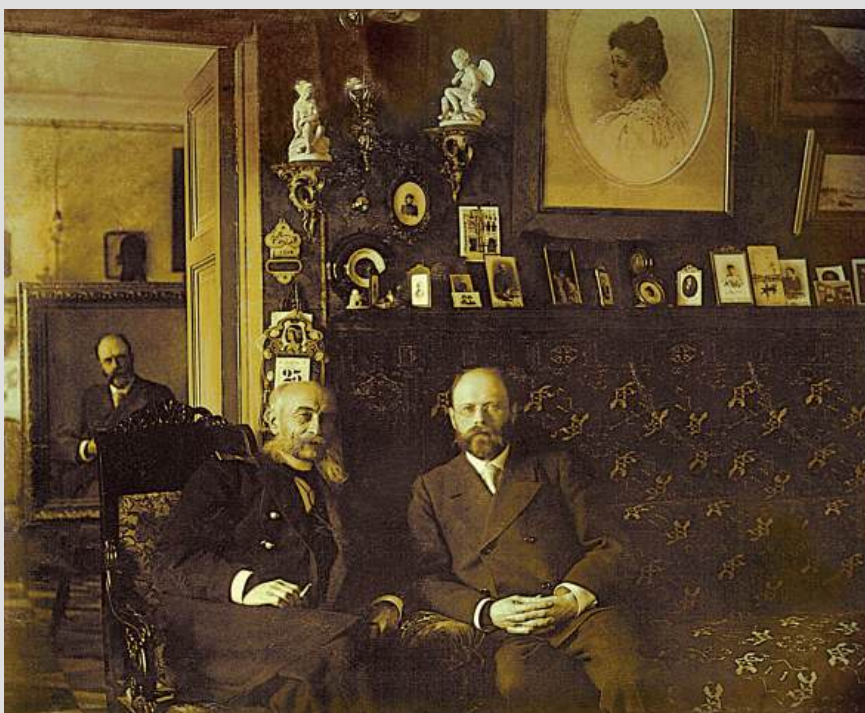
№ 597 Б.О. Лазаревський

№ 421 "Портрет жінки"

№ 103 Могила А.В. Хелмського

№ 310 С. Даніні з В.О. Волковим

№ 131 Могила
М.Я. Олександровича

Портрети осіб, що згадуються в альбомі

№ 2 Тарновська Анна Дмитрівна.

Портрет. Невідомий художник. Олія. Полотно.

Наданий Дніпропетровським художнім музеєм. *Кольор. вкл. 6.*

№ 9 Писарєв Микола Еварестович.

Фото. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9_%D0%AD%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87#/media

№ 23 Тарновська Людмила Володимирівна.

Портрет роботи Є. Крендовського. 1836 р. Новокузнецький художній музей, РФ. *Кольор. вкл. 6.*

№9 М.Е. Писарєв

№ 45 Тарновська Надія Василівна.

Фото. 1860 р. Фонди Чернігівського історичного музею ім В.В. Тарновського.

№ 61 Тарновський Василь Васильович.

Скульптор Луїджі Іоріні. “Погруддя В. Антоновича”, відомого історика. Виготовлене коштом В. Тарновського. Фото. 2019 р. Надане Центральним Державним архівом-музеєм літератури та мистецтва України.

№ 178 Костомарова Аліна Леонтіївна.

Фото. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.

№ 193 Леткова Катерина Павлівна.

К.Є. Маковський. “Портрет своячениці”. 1879 р. http://http://az.lib.ru/l/letkova_e_p/

№ 221 Леслі Олександр Олександрович.

Фото. Знаменитые усадьбы Смоленщины. – Смоленск, 2011. – С. 332.

№ 310 Даніні Сільвіо.

Фото. В інтер'єрі кабінету. Ліворуч від господаря художник В.О. Волков. (№ 268). Надіслано до музею анонімним автором. *Кольор. вкл. 6.*

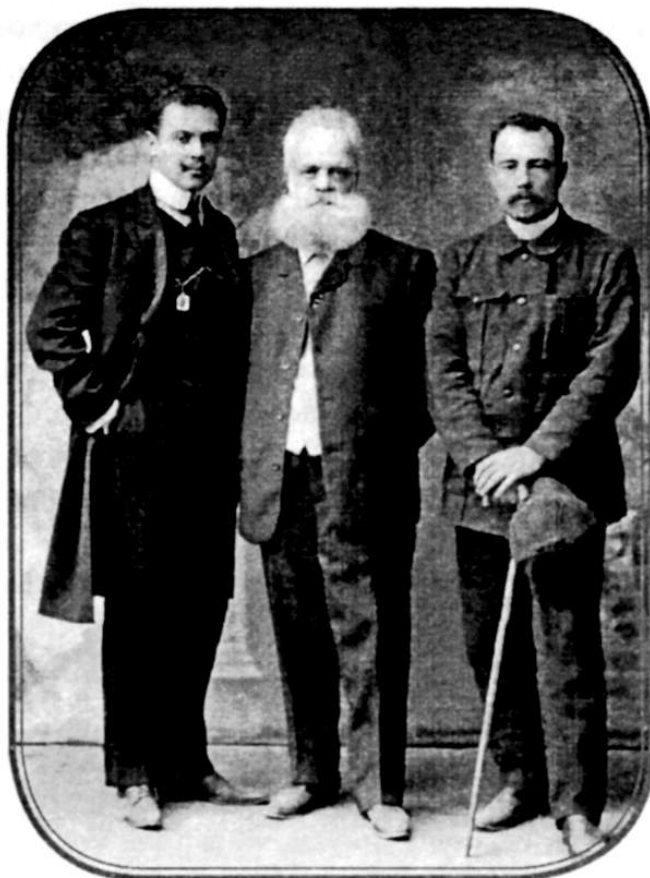
№ 421 Бондаренко Хома Федорович.

Портрет жінки в українському вбранні. 1887 р. Меморіальний будинок-музей Д.І. Яворницького, м. Дніпро. За легендою був подарований В. Тарновським Д. Яворницькому під час його перебування в Качанівці. *Кольор. вкл. 6.*

№ 431 Шлегель Іуліан Ксаверійович.

Фото. Початок XX ст.

Надане О. Матвійчуком, м. Чернігів.

№ 544 Армашевський Петро Якович.

Фото. Армашевський – у центрі, праворуч – Борис, ліворуч – Гліб Лазаревські. 1907 р. Конотоп. Г. Лазаревський. Київська старовина. – К.: Вид. Персонал МАУП, 2007.

№ 45 Н.В. Тарновська

№ 61 В.Б. Антонович

№ 178 А.Л. Костомарова

№ 221 О.О. Леслі

№ 431 І.К. Шлегель

№ 552 В.Н. Вовк-Карачевський

№ 553 М.Є. Вовк-Карачевська

№ 554 М.В. Карачевська-Вовк

№ 556 І.Р. Штейнгель

№ 552 Вовк-Карачевський Василь Никодимович.
Фото. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.

№ 553 Вовк-Карачевська Марія Єрофіївна.
Фото. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.

“... У него [Василя Никодимовича – С.П.] вся сем’я говорила тільки по-українськи, а его жена одягнена була все в народний український костюм”. О. Барвінський. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. – К.: Смолоскип [Нью-Йорк – Київ], 2004. – С. 337.

№ 554 Карачевська-Вовк Марія Василівна.
Фото. Надане Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського, м. Київ.

№ 556 Штейнгель Іван Рудольфович.
Фото. Надане І. Кузьміною, м. Київ.

№ 597 Лазаревський Борис Олександрович.
І. Рєпін. “Акварельний портрет”. 1906 р. *Кольор. вкл. 6.*

№ 598 Лазаревський Гліб Олександрович.
Фото. Г. Лазаревський з дружиною Марією Дмитрівною, уродженою Навроцькою. Чернігів. 1909 р. Г. Лазаревський. Київська старовина. – К.: Вид. Персонал МАУП, 2007.

Дати народження і смерті та додаткова інформація

№ 2 Тарновська Анна Дмитрівна (1800–1853).

№ 6 Тарновський Василь Петрович (1806 – після 1872).

№ 38 Любицин Федір Іванович (бл. 1792 – після 1865).

№ 49 Харитоненко Іван Герасимович (1822–1891).

№ 58 Юзефович Олександр Володимирович (1806–?).
Ротмістр. Дружина – Уляна Петрівна Ганжа, дочка генерала П.Й. Ганжі.

№ 63 Лещ Герман Олександрович (? – після 1904), юрисконсульт, Київ, вул. Тарасівська, 9.
Памятная книжка Киевской губернии на 1905 год. – Киев, 1904. – С. 55.

№ 81 Скибінський Дмитро Іванович (? – після 1875).

№ 98 Харитоненко Павло Іванович.
Дружина – Віра Андріївна Бакєєва (1859–1923).
//Скарбниця української культури: Зб.наук праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 102.

№ 103 Хелмський Андрій Васильович (1835 – 1908).

№ 113 Спиридова Марія Олексіївна (1800–1878).

№ 133 Резанов Віктор Михайлович (1829–1906).

№ 148 Корбут Євген Захарович (1849—після 1918).

№ 158 Трифоновський Василь Семенович (1840— після 1916).

№ 266 Галаган Марія Павлівна (1822—1876).

Портрет початку 1840-х років.

№ 313 Матвієнко Стефан Якович (1820 — після 1879).

Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 450, арк. 1145.

№ 349 Країнський Василь Євграфович (?—1919).

№ 428 Дрентельн Олександр Олександрович.

Фото. 28 липня 1887 р. Господарі та гості Качанівки. Виправити: стоять (зліва направо).

№ 431 Шлегель Іуліан Ксаверійович (1856 – після 1916).

Полковник 38-го Томського полку. В 1914–1916 роках був командиром 398-ої дружини Могильовського ополчення. Нагороджений орденом св. Володимира 3 ступеня (1916). Інформація надана О. Матвійчуком, м. Чернігів.

№ 434 Тарновський Леонід Костянтинович, **корнет**.

№ 438 Олсуф'єв Андрій Олексійович (1870—1933).

Граф, поручик лейб-гвардії Кірасирського полку.

№ 479 Томек Йосиф В'ячеславович.

“В Качановке по обыкновенію пребывало немало народу; был иностранец Морган, интересующийся историей Украины, остался очарованным Качановкой и Гетманским гостеприимством (как он выразился). Был чех, писатель Томек. Словом музей приобретает славу! Были и наши профессора из Одессы и Москвы”, – з листа Софії Василівни Тарновської до Дмитра Івановича Яворницького. Київ. 11 вересня 1888 р. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького.

№ 500 Киселевич Захарій Лаврентійович (?—1905). “Черниговские епархиальные известия” часть неоф. 25 октября 1905 г. – С. 917.

№ 509 Корсаков Косма Федорович (1864—1912).

ДАЧО, ф. 679, оп.10, спр.1492, арк. 5зв. – 6.

№ 555 Карачевський-Волк Василь Васильович (1873—1920).

№ 563 Олсуф'єва Олександра Андріївна (1846—1929).

№ 565 Олсуф'єв Олексій Васильович (1831—1915).

Граф, генерал-майор пошту імператора Миколи II.

№ 566 Штейнгель Іван Рудольфович (1868—1908).

Барон, член правління Владикавказької залізниці, музикант і композитор. Інформація надана І. Кузьміною, м. Київ.

ГОНЧАРЕНКО В.

Металева скриня. Спроба атрибуції

Нещодавно основний фонд Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського поповнився доволі цікавим предметом. Це – металева скриня, яка вже багато років стоїть в одному з фондосховищ і використовується як обладнання, інвентар: 1941 року в ній була вивезена до Уфи частина музейної колекції срібла¹. На кришці зберігся напис сірою фарбою: “№ 44 МФУ/Черниг./ист./муз”. У повоєнний час скриня слугувала сейфом для зберігання музейних предметів і завжди привертала увагу своїми розмірами та технічними характеристиками, а на те, коли і яким чином вона потрапила до музею, увага не зверталась.

Скриня розміром 56 x 87,5 x 58 см має прямокутну форму зі зрізаними передніми кутами, на яких залишилися сліди від накладного, вірогідно, металевого декору, та масивні ручки на бокових стінках для її транспортування. Була пофарбована під “червоне дерево” та розписана золотистою фарбою. Дрібні фрагменти розпису у вигляді завитків та прямих ліній збереглися на передній та правій боковій стінках.

Закривається скриня пласкою важкою кришкою із замковою шпариною. На її тильному (внутрішньому) боці у металевій коробці розміщений досить складний механізм внутрішнього замка, який проглядається крізь ажурну решітку на панелі, що закриває його. Механізм складається з двох зубчастих концентричних кіл, внутрішнє з яких має п’ять фігурних схожих на пелюстки квітки лопатей та 14 прямокутної форми ригелів. За допомогою ключа кола рухають ригелі, які по периметру надійно закривають скриню. Ключ до внутрішнього замка зберігся і заслуговує особливої уваги. Він – невеликого розміру (Н – 7,5 см), має масивну подвійну “борідку” зі складною системою тонких фігурних прорізних каналів, виконаних з ювелірною точністю. Цікаво, що при обертанні ключа лунає металевий брязкіт як своєрідна “сигналізація” (кольор. вкл. 4).

Крім внутрішнього замка, на передній стінці скриня має ще завісу для висячого замка, обабіч якої – дві невеликі кулясті ручки з жовтого металу. При обстеженні скрині виявилось, що ручка, розташована праворуч від завіси, з’єднана з міцною пружиною на внутрішньому боці кришки і приводить у дію потайний механізм, за допомогою якого замкова шпарина закривається металевою планкою і поверхня кришки стає рівною, без будь-яких ознак замка.

Всередині скрині ліворуч розташована відокремлена шухлядка з кришкою і внутрішнім замком, праворуч – підпружний пристрій, що фіксує відкриту кришку у двох положеннях.

Інтерес до цієї скрині значно збільшився після того, як була знайдена науково-інвентарна картка 1948 року на “Скриню-касу”, яка за описом схожа на ту, що тепер стоїть у музейному фондосховищі: “Сундук кованный из толстого литого железа; формы куба, со срезанными передними углами. Украшен бронзой. С двумя массивными фигурными ручками. Запирающийся внутренним замком и имеет приспособление для запираения висячим замком”. У картці, крім опису, міститься історія скрині-каси з посиланням на публікацію у газеті “Черниговские губернские ведомости” № 1082 за 1897 рік, де повідомлялося, що землевласники Новомиргородського повіту Алфонсіна, Карл та Петро Куртени подарували новоутвореному музею Чернігівської вченої архівної комісії велику залізну з бронзовими прикрасами скриню вагою понад 9 пудів. Її колись Катерина II подарувала своєму фавориту, власнику м. Семенівка (нині райцентр Чернігівської області) Корсаку. Від нього скриня потрапила до Ладомирських. Останнім її власником став батько дарувальників Едуард Куртен².

Ця скриня увійшла до каталогів музею Чернігівської губернської архівної комісії 1902 року під № 256 (“сундук железный старинный с медными украшениями”)³ та Чернігівського з’єднаного музею 1915 року під № 839 (“Массивный железный несгораемый сундук с медными украшениями по углам. Принадлежал владельцу имения м. Семеновки ныне Новозыбковского у[езда] – Корсаку, служившему при дворе Императрицы Екатерины II. Передан в музей нынешними владельцами имения г.г. Куртен 1897 г.”)⁴.

Згадані джерела дають можливість детальніше відтворити історію скрині-каси. Як вже зазначалося, за легендою, першим її власником був Корсак. Йдеться про Івана Миколайовича Корсакова (1754–1831), представника однієї з гілок відомого російського дворянського роду Римських-Корсакових, фаворита (протягом 16 місяців) Катерини II,

К.П. Строганова.

багатого землевласника. На Чернігівщині йому належали м. Семенівка та с. Грем’яч (нині Новгород-Сіверського району). За зв’язок із приятелькою Катерини II графінею П. Брюс І.М. Корсаков був усунений від двору і наприкінці 1779 року за наказом імператриці змушений залишити Петербург. Разом з ним поїхала і закохана в нього Катерина Павлівна Строганова (1744–1815)⁵. Деякий час вони жили у Москві, а потім оселилися у підмосковному с. Братцево, в маєтку, який Катерині Павлівні подарував її чоловік Олександр Сергійович Строганов. Від Катерини Павлівни Іван Миколайович мав чотирьох дітей: двох синів та двох доньок. 1798 року позашлюбні діти завдяки клопотанню батька отримали від Павла I дворянство з правом успадкування маєтків Корсакова, прізвище Ладомирські (згаслий польський рід)⁶ та ім’я по-батькові – Миколайовичі. 1805 року грамотою Олександра I був затверджений герб Ладомирських⁷.

Старший син Володимир Миколайович Ладомирський (?–1806) загинув, перебуваючи на військовій службі. Тому після смерті І.М. Корсакова батьківські маєтності, в тому числі й чернігівські, успадкував спочатку його молодший син Василь Миколайович Ладомирський (1786–1847)⁸ – гвардії полковник, учасник війни 1812 року та закордонних походів 1813–1814 років, камергер імператорського двору (1834 р.), почесний попечитель Новгород-Сіверської гімназії, чернігівський губернський предводитель дворянства (1838–1847), потім – онук Петро Васильович Ладомирський (1831–?). Останній, як і батько, був військовим, вийшов у відставку в чині гвардії ротмістра⁹. Обидва Ладомирські ставали і власниками скрині-каси.

Після смерті Петра Васильовича м. Семенівка, а разом з нею і скриня-каса дісталися Едуарду Куртену. Чи мав він родинний зв’язок з Ладомирськими, з’ясувати, на жаль,

І.М. Римський-Корсаков.

В.М. Ладомирський.

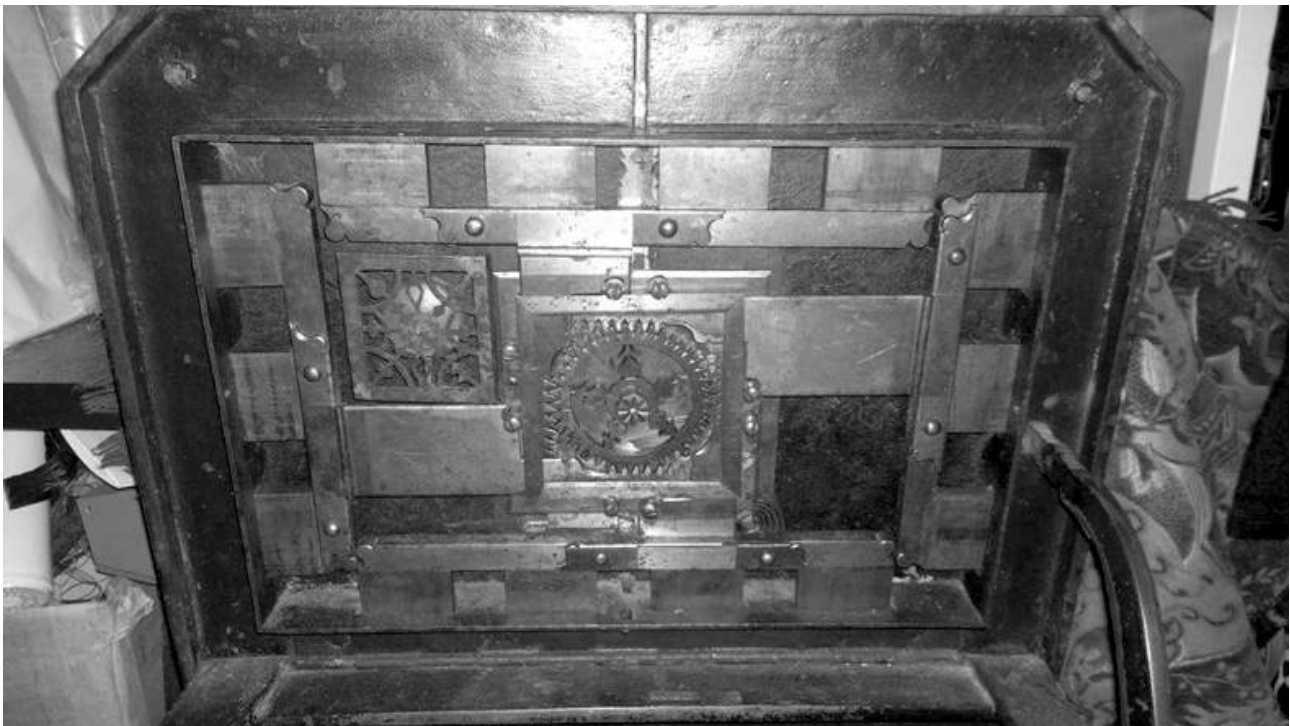
поки що не вдалося. Діти Е. Куртена Алфонсіна, Карл та Петро передали сімейну реліквію створюваному музею через Новозибківського справника К.Н. Фальковського.

Описи металевої скрині у каталогах 1902 і 1915 років та інвентарна картка 1948 року дають підстави стверджувати, що у фондосховищі Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського перебуває саме та скриня, яку пов'язують з ім'ям І.М. Корсакова і яка потрапила до музею у далекому 1897 році. На користь цього свідчить і те, що у згаданих каталогах зафіксована лише одна металева скриня. А вірогідність того, що музей міг придбати ще один такий самий предмет викликає великі сумніви.

Як відомо, фондова документація Чернігівського історичного музею була втрачена у роки Другої світової війни. Тому після повернення колекції з евакуації наукові працівники музею почали складати нові інвентарні картки та облікові книги. Скриня Корсакова не була включена до музейної колекції, швидше за все, через те, що в ній було зручно і надійно зберігати цінні експонати.

Для вивчення будь-якої музейної пам'ятки важливо знати не лише кому вона належала, а й час та місце її виготовлення. Стосовно скрині дати остаточну відповідь на ці запитання наразі неможливо. Але металеві скрині, схожі на нашу за формою, механізмом внутрішнього замка, формою і кількістю ригелів, фіксатором кришки, механізмом доступу до замкової шпарини, виготовляли брати Смирнови у Москві у другій половині XIX – на початку XX ст.¹⁰, про яких відомо лише те, що на розі вулиці Мясницької та площі Лубянка вони мали магазин, в якому продавали металеві скрині та сейфи і приймали замовлення на їхнє виготовлення. Своє виробництво брати Смирнови успадкували від батька, але коли саме було започатковано цю сімейну справу наразі невідомо.

Наведені зображення скринь, виготовлених братами Смирновими наприкінці XIX ст., свідчать, що, очевидно, й музейна скриня-каса має саме таке походження. А враховуючи історію скрині, яка потрапила до музею у 1897 році, можна припустити, що виготовлена вона була тоді, коли виробництво належало Смирнову-старшому, тобто приблизно у середині XIX ст.

Скриня роботи братів Смирнових. Друга половина XIX ст.

Скрині роботи братів Смирнових. Друга половина XIX ст.

На нашу думку, скриня-каса, яку пов'язують з ім'ям І.М. Корсакова, насправді йому не належала. З огляду на відому нам історію скрині, цікаво, що у XIX ст. металеві скрині використовували військові для зберігання грошей, а, можливо, і документів. Неофіційно їх називали полковими касами, купували власним коштом або у складчину. Тож скриню міг придбати один із Ладомирських і, вірогідніше за все, Василь Миколайович, який був найтісніше пов'язаний з Чернігівщиною. Розповідь же про те, що скриню-касу Катерина II подарувала своєму фаворитові І.М. Корсакову, є просто сімейною легендою. Вона була вигадана, можливо, для того, щоб надати більшої значущості роду Ладомирських.

1. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Оп. 5. – Т. 1. – С. 199.
2. Черниговские губернские ведомости. – 1897. – № 1082.
3. [Тиханов П.] Каталог музея Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – С. 28.
4. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 36.
5. Русские портреты XVIII–XIX столетий. – СПб, 1905. – Т. 1. – Вып. 4. – Вклад. № 175.
6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб, 1901. – Т. 1. – Ч. I. – С. 54–55.
7. Там же.
8. Русские портреты XVIII–XIX столетий. – СПб, 1908. – Т. IV. – Вып. 3. – Вклад. № 57.
9. Милорадович Г.А. Указ. соч. – С. 54.
10. Електронний ресурс: www.bestsafe.ru/safe/articles/detnil/2054. Страницы из истории русских сейфов. Братья Смирновы.

АРЕНДАР Г., ГОНЧАРЕНКО В., АДРУГ А.

Дукачі у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог

Дукачами в Україні у XIX–XX ст. називали найрізноманітніші шийні жіночі прикраси. Це могли бути ювелірні вироби, покриті золотом чи сріблом, давні західноєвропейські монети або штамповані фабричні бляшки. Саме слово “дукач” походить від назви західноєвропейської золотої монети “дукат”, яка була добре відома в Україні. Починаючи з XVII ст. ця назва поширилась і на золоті медалі. В розмовній українській мові початку XX ст. поряд з назвою дукач зустрічалася ще одна – “личман”. Слово “личман” увійшло до української мови у своєму первісному значенні – жетон для лічби, який виготовляли із золотистої латуні та прикрашали різноманітними зображеннями і написами. Згодом він став народною прикрасою як дешевий заміник монет у намисті та вбранні. Пізніше відбулося зближення понять, тим більше, що елементи дукача (портрет цариці) у другій половині XVIII ст. переносять до іконографії личмана – литого медальйона. Личман і дукач стають синонімами.

Найпростішою формою дукачів були саме личмани. Це – медаль з міді чи латуні, відлита разом з вушком та обідком, що імітував плетений шнурок або витий дріт; вона майже ніколи не покривалась позолотою й до банту не прикріплювалася. Проміжну форму представляють дукачі з обідками із дроту, на вушку яких була припаяна скромна розетка, корона або відлита голівка херувима. Таке оформлення часто мали дукачі, зроблені з великих срібних монет. Найскладнішою формою є позолочена кругла металева підвіска діаметром 4,5–5,5 см, обведена плетеним шнурком чи крученою пружиною і прикріплена вушком або двома-трьома ланцюжками до “банта” – позолоченої декоративної брошки.

На Чернігівщині не часто зустрічались дукачі, виготовлені з монет. Майже всі дукачі місцевого виробництва прикрашені зображеннями з обох боків. Часто за обрамлення править лише плетінка з дроту. Бант відповідає своїй назві, бо він дійсно відтворює стрічку, зав’язану бантом у чотири петлі, з двома гілочками, що ідуть від центру; між верхніми петлями – корона типу російської імператорської. Бант прикрашався різнобарвними скельцями. Таку форму банта виготовляли ніжинські золотарі. Бант з’єднувався прямо з вушком медалі.

Існувала ще одна форма банта: вузька металева стрічка у дві петлі губиться між двома великими пелюстками, що розходяться від центру обох догори; нижче симетрично розташована пара завитків; прикріплюється безпосередньо до медалі. Цей тип банта І.Г. Спаський назвав чернігівським. У музеї представлено лише один подібний дукач (за каталогом № 1).

Особливий характер мають дукачі, які, за невеликим винятком не мають ані банта, ані обрамлення, ані навіть позолоти. За своїми іконографічними ознаками їхні зображення беруть початок у дрібному литві Російської імперії, а єдиним світським оригіналом є петербурзька портретна медаль 1762 р. з нагоди коронації Катерини II, яка повторюється або цілковито, або “віддає” дукачам-іконкам портрет. Литі дукачі носили на шиї, підвішуючи на нитку намиста. Вони повсюдно зустрічаються в Україні, де називаються “цариця”. Найбільшу кількість таких дукачів знайдено на півночі Чернігівщини.

Збірка дукачів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ) налічує 52 екземпляри і репрезентує всі згадані зразки. Найвідоміші з них – ніжинські дукачі, яких колекція музею має 17 екземплярів (№ 9, 14–16, 19, 20–22, 24–30, 37, 38). Основна маса їх виконана способом штампування. Для виготовлення дукача спочатку заготовляли два вирізаних з листового металу кружки для медальйона і шматок бляхи за розмірами банта, а після випалювання їх штампували. Потому здійснювалася осадка й остаточна обробка

кружків різцями і пуансонами. Подібним чином штампувався і бант. Два вже відштампованих кружки складались зворотними боками. Інколи окремі майстри прокладали між ними ще один кружок для збільшення товщини медальйона. Кружки з'єднувались між собою паянням. Щілину по лінії з'єднання кружків закривали обрамленням; плетений з дроту шнурок, який використовували для цієї мети, називався в Ніжині кренц або крамець. Шнурок припаювався до медальйона і з'єднувався вгорі над зображенням. Місце з'єднання закривав кляморок – зігнута металева скобка, на якій медальйон підвішувався до банта. Медальйон золотили з обох боків, а бант лише з одного. В місцях перетину стрічок банта припаювались гнізда для скелець, які закріплювались за допомогою зубців–“крипанів”. На зворотному боці банта припаювалась скобка, за яку дукач підвішувався. У Ніжині в XVIII–XIX ст. працювали досвідчені майстри Пахомій Вітвецький, Антон Гребеножко, Кирило Мироновський, В.С. Москвичов. Відомими золотарями кінця XIX – початку XX ст. були К. Плациндар та І. Москвичов. Ніжинські дукачі мали значне поширення не лише на Чернігівщині, а й в інших регіонах України.

Золотарі виробляли дукачі і в Чернігові. З письмових джерел відомо, що з XVIII ст. у місті діяв самостійний золотарський цех. У другій половині XVIII ст. у Чернігові жив і працював майстер Федір Золотар, який золотив дукачі.

Дукачі були також поширені на теренах Воронежчини та Курщини, де проживали українці. На Воронежчині склався своєрідний, так званий, воронезький тип дукачів – панагійок (№ 13). Він – однобічний з бантом, зображення відштамповані окремо і закріплені на кружку медальйона; рясно оздоблений скельцями.

Найбільшою за кількістю зображень у музейній збірці дукачів є “цариця” у профіль – 30 од. (№ 10, 20–48), з них 7 – містять “царицю” з обох боків дукача (№ 24–30).

Дуже популярними були релігійні сюжети. На 14 дукачах вони вміщені на обох сторонах медальйона (№ 1–9, 14–18), ще на 12 зразках – з однієї сторони (№ 10, 13, 20–22, 42–48). Найбільш поширені з-поміж них – Благовіщення та Воскресіння. Маємо шість литих дукачів-образків із зображенням св. Параскеви П'ятниці, один – Богородиці Одигітрії.

На 12 дукачах на зворотному боці відтворені алегоричні фігури. З них на 11 сюжетах (№ 31–41) маємо уособлення Віри і Вітчизни, на одному (№ 12) – Непорочність. Лише один дукач має алегоричні зображення з обох боків (№ 11).

Є дукачі, які наслідували медалі. Крім згаданої – на коронацію Катерини II (№ 31–41), представлені західноєвропейські медалі релігійного змісту (№ 1–10, 12, 14–22) та медалі, присвячені значним подіям (№ 11, 23). По одному дукачу виготовлено з монет – російського срібного рубля 1723 р. із зображенням Петра I (№ 49) та талера з портретом Марії Терезії 1780 р. (№ 51).

Збірка має дукач, який не належить до жодної з описаних груп (№ 52). У нього замість медалі до банта прикріплено медальйон у вигляді серця з Розп'яттям, пов'язаний з католицьким культом Святого Серця.

Каталоги В.В. Тарновського та ЧЗІМ, старі інвентарні номери, публікації у “Чернігівських губернських відомостях” дали можливість з'ясувати джерела надходження деяких дукачів до ЧОІМ. Двадцять предметів надійшли з ЧЗІМ, з-поміж них були подаровані членами ЧАК глухівським лікарем П.Я. Дорошенком – чотири, краєзнавцем з Борзни І.П. Дубянським – три. Дві пам'ятки походять з колекції В.В. Тарновського. Після Другої світової війни музейна колекція поповнилась двома дукачами.

У складанні каталогу автори спиралися на дослідження І.Г. Спаського “Дукати і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження”, К.: Наукова думка, 1970.

Дукачі в каталозі групуються за розділами згідно з історичною систематизацією, яку розробив І.Г. Спаський. Відсутність деталей обумовлюється. Вироби описані у хронологічному порядку за сюжетами. Подано таку інформацію: опис; час та місце створення; матеріал; техніка; розміри; старі інвентарні номери, що відображають історію предмета; джерело та час надходження; сучасний інвентарний номер.

Список скорочень

- Муз. фонд. – музейний фонд. Шифр, яким позначалися предмети Чернігівського історичного музею у 1920-і – 1930-і рр.
- МФУ. – Музейний фонд України. Шифр, яким позначалися музейні предмети України, що перебували в евакуації у роки Другої світової війни.
- ЧАК – Чернігівська губерньська вчена архівна комісія 1896–1917 рр.
- ЧЗІМ – Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова.
- Каталог 1898 р. – Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. К., 1898.
- Ч.Д.М. – Чернігівський державний музей.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ РЕПЛІКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
РЕЛІГІЙНО-ПОБУТОВИХ МЕДАЛЕЙ XVII–XIX СТ.

1. Медальйон: на лицевому боці – “Поклоніння волхвів”, по колу нерозбірливий напис, на зворотному – Христос з державою у правій руці в оточенні хмар. Повторення хрестильної або новорічної медалі німецького ювеліра та медальєра С. Дадлера 1635 р. Обідок гладкий. З вушком.

Бант з двох петельок, з чотирьох гілок і одним овальним червоним скельцем (чернігівський тип).

XVII ст.

Срібло, скло; штампування, позолота. Зображення наведені різцем.

d – 5,5 см; бант 2,5 x 6 см; загальна висота – 7,8 см.

Старі інвентарні № 237; МФУ 2609.

Інв. № И-4389. *Кольор. вкл. 7.*

2. Медальйон: з одного боку – “Воскресіння”, з іншого – “Благовіщення”. Обідок гладкий. З великим литим вушком.

XVII ст.

Срібло; лиття, позолота.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № 220; МФУ 2624а.

Інв. № И-4399.

3. Медальйон: з одного боку – “Воскресіння”, з іншого – “Благовіщення”. Обідок імітує витий дріт. З трьома литими вушками. Збереглося два ланцюжки з кільцем, що їх з’єднує.

XVII ст.

Срібло; лиття, позолота.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № 219; МФУ 2620.

Інв. № И-4400.

4. Медальйон: на лицевому боці – “Хрещення Христа в Йордані” і напис по колу: “RESIPISCITE ET BAPTIZAMINI”, на зворотному – “Обрізання Христа в храмі” і напис по колу: “CIRCUMCIDITE PRAEPUTIUM GORDIS· DEUT· 10.”. Повторення хрестильної медалі медальєра Й. Хена-старшого. Обідок імітує плетений шнур. Три ланцюжки для кріплення банта.

Бант з вузької смужки з металевою квіткою.

XVII ст.

Срібло; лиття, позолота.

d – 4,5 см; бант 2,0 x 3,5 см.

Старий інвентарний № 1924 р. – 7713.

Інв. № И-4403. *Кольор. вкл. 7.*

5. Медальйон: на лицевому боці – “Обрізання Христа у храмі” і напис по колу: “[C]IRCUMCIDITE PRAEPUTIUM GO[R]DIS DEUT· 10”; на зворотному – “Хрещення Христа в Йордані” і напис по колу: “RESIPISCITE ET [B]APTIZAMINI”. Повторення хрестильної медалі медальєра Й. Хена-старшого. Обідок гладкий. З вушком.

XVII ст.

Бронза; лиття.

d – 4,4 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3286; Отд. Укр. Др. Инв. № 1-1925 г. 230; МФУ 2610.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3286.

Инв. № И-4388.

6. Медальйон: на лицевому боці – “Обрізання Христа у храмі” і напис по колу: “CIRCUMCIDITI R[R]A... PUTIUM [G]ORDIS DEUT· 10”, на звороті – “Хрещення Христа в Йордані” і напис по колу: “RESIP[ISC]ITE ET BAPTIZAMINI”. Повторення хрестильної медалі медальєра Й. Хена-старшого. Обідок з крученої пружини та витого дроту. З трьох ланцюжків для кріплення банта втрачений середній. Бант з чотирьох петель і восьми гілочок з короною. У центрі овальне червоне скельце, навколо нього – 12 гнізд, у яких збереглося 4 блакитні скельця.

XVII–XVIII ст.

Бронза; штампування, позолота.

d – 5,5 см.

Надійшов від жителя смт Березна у 1968 р. Знайдений в землі.

Инв. № И-6515. *Кольор. вкл. 7.*

7. Медальйон: з одного боку – “Воскресіння”, з іншого – повторення страсної медалі С. Дадлера 1626 р. “Архангел Михаїл несе знаряддя страстей” (гібридний тип), по краю угорі напис: “[NOS]TRA MEDE[LA]”. Обідок з витого дроту. Вушко втрачене.

XVIII ст.

Бронза; штампування, позолота.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ Арх. Отд. инв. 840–1910 р.; № 3277; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 224; МФУ 2624.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3277.

Инв. № И-4401.

8. Медальйон: з одного боку – “Воскресіння”, з іншого – Архангел Михаїл і напис над зображенням: “МНХАНЛЪ АРХАНГЕЛЪ”. Обідок імітує витий дріт. З невисоким литим вушком.

XVIII ст.

Срібло; лиття, позолота.

d – 4,2 см.

Старі інвентарні № 239; МФУ 2621.

Инв. № И-4393. *Кольор. вкл. 7.*

9. Медальйон: на лицевому боці – “Воскресіння”, на зворотному – “Благовіщення”. Обідок імітує кручену пружину. З вушком.

Бант з чотирьох петель, чотирьох гілок, з короною та червоним овальним скельцем.

XVIII ст. Ніжин.

Срібло, скло; лиття, штампування, позолота.

d – 5 см; бант 4 x 5 см.

Старі інвентарні № 222; 6477; 19811; МФУ 2604.

Инв. № И-4397.

10. Медальйон з трьома отворами для ланцюжків: на лицевому боці – “цариця” вправо у короні, увінчаній хрестом, на зворотному – Матір Божа сидить з голим Немовлям на колінах, руки обох відведені вбік,

над головами сяючі німби. Повторення невстановленої медалі, яка зображує Богородицю “Ружанцеву”. Обідок імітує витий дріт.

XVIII ст.

Латунь; лиття, позолота.

d – 3,5 см.

Старі інвентарні № 228; МФУ 2625а.

Інв. № И-4375. *Кольор. вкл. 7.*

11. Медальйон: з одного боку – алегорична постать Надії з пальмовою гілкою та якорем в руках, з іншого – алегоричні постаті Скромності, Справедливості й Віри з атрибутами, у центрі в овальному медальйоні Всевидюче Око. Обідок імітує витий дріт. Повторення медалі нюрнберзького медальєра Філіпа Генріха Мюллера на пам’ять про відновлення прав Євангелічної церкви в Силезії за Альт-Рандштадським мирним договором 1707 р. З трьома вушками.

XVIII ст.

Срібло; лиття, позолота.

d – 4 см.

Старі інвентарні № 538; МФУ 2622.

З колекції В.В. Тарновського, каталог 1898 р., № 538.

Інв. № И-4407. *Кольор. вкл. 7.*

12. Медальйон: на одному боці – “Мандрівка Товії” (Товія у плащі з палицею і рибиною, поряд – архангел Рафаїл, що вказує дорогу), на іншому – “Непорочність” у вигляді жіночої постаті з лілією, угорі – Всевидюче Око, обабіч – ангели. Обідок з плетеного шнура. Бант та три ланцюжки втрачені.

XVIII–XIX ст.

Срібло; штампування, позолота.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № Ч.Д.М. 1935 р. 9363; МФУ 2627а; 33.

Інв. № И-4424. *Кольор. вкл. 7.*

13. Медальйон однобічний воронезький – панагійка із сюжетом “Воскресіння”. Зображення відштамповані окремо і прикріплені до кружка медальйона. По колу закріплено 16 синіх та червоних скелець. Обідок з витого дроту.

Бант високий, оздоблений 19 синіми та червоними скельцями.

XIX ст.

Білий метал, скло; штампування, позолота.

d – 5,6 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ 3275; 227; 924; 7709; 3034.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3275.

Інв. № И-4390. *Кольор. вкл. 8.*

14. Медальйон: на лицевому боці – “Воскресіння”, на зворотному – “Благовіщення”. Обідок імітує плетений шнур. З вушком.

Бант з 6 листків, скельце та один листок втрачені.

XIX ст. Ніжин.

Срібло, скло; лиття, позолота.

d – 4,5 см; бант 3 x 5 см.

Старі інвентарні № 221; МФУ 2608.

Інв. № И-4398. *Кольор. вкл. 8.*

15. Медальйон: з одного боку – “Воскресіння”, з іншого – “Благовіщення”. Обідок гладкий. Вушко втрачене.

XIX ст. Ніжин.

Білий метал; лиття.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № 541; 9376.

Інв № И-4391.

16. Медальйон: на лицевому боці – “Воскресіння”, на зворотному – “Благовіщення”. Обідок з крученої пружини та витого дроту. Три вушка з ланцюжками для кріплення банта, центральне вушко втрачене. Бант із сімома петлями з трьома червоними скельцями.

XIX ст. Ніжин.

Бронза, скло; штампування, позолота.

d – 5 см. Висота загальна 12 см.

Старі інвентарні № 161; МФУ 2599.

Інв. № И-4394. *Кольор. вкл. 8.*

17. Медальйон: на лицевому боці – “Воскресіння”, на зворотному – “Благовіщення”. Обідок імітує витий дріт. 3 вушком.

Бант з двох петель, з круглим темно-червоним склом, увінчаний короною з хрестом.

XIX ст.

Срібло, скло; лиття, позолота.

d – 4,8 см; бант 3 x 5 см.

Старий інвентарний № 9411.

Інв. № И-4392. *Кольор. вкл. 8.*

18. Медальйон: на лицевому боці – “Благовіщення”, на зворотному – “Воскресіння”. Обідок імітує витий дріт. Вушко наполовину втрачене.

XVIII ст.

Бронза; штампування, позолота.

d – 5 см.

Старий інвентарний № МФУ 2625.

Інв. № И-4395.

19. Медальйон: на лицевому боці – “Благовіщення”, на зворотному – “Воскресіння”. Обідок з плетеного шнура, частково втрачений. 3 вушком.

Бант з двох петель, чотирьох листків, з трьома червоними скельцями, увінчаний короною.

XIX ст. Ніжин.

Бронза, скло; штампування, позолота.

d – 5 см; загальна висота – 12 см.

Старі інвентарні № 223; МФУ 2602.

Інв. № И-4396.

20. Медальйон: на лицевому боці – “Благовіщення”, на зворотному – “цариця” вліво. Обідок з плетеного шнура. 3 вушком.

Бант з чотирма петлями, чотирма листками, з трьома прозорими скельцями, увінчаний короною.

XIX ст. Ніжин.

Бронза скло; штампування, позолота.

d – 5 см; бант 4,5 x 5,5 см.

Старі інвентарні № 13; 9402.

Дарунок П.Я. Дорошенка музею ЧАК 1896 р., придбаний у Глухівському повіті; каталог 1915 р., № 3276

Інв. № И-4367. *Кольор. вкл. 8.*

21. Медальйон: з одного боку – “Благовіщення”, з іншого – “цариця” вправо. Обідок з плетеного шнура. 3 вушком.

XIX ст. Ніжин.

Бронза; штампування, позолота.

d – 5,5 см.

Старі інвентарні № 460; 2059; 10809.

Інв. № И-4368. *Кольор. вкл. 8.*

22. Медальйон: на лицевому боці – “Благовіщення”, на зворотному – “цариця” вліво. Обідок з плетеного шнура. З вушком.

Бант із двох петель, чотирьох гілочок, з трьома овальними червоними скельцями, увінчаний короною. XIX ст.

Латунь, скло; штампування, позолота.

d – 5,3 см; бант 4,8 x 5,5 см.

Надійшов у 1982 р. Належав П.С. Легаїді із с. Вертіївка Ніжинського району.

Інв. № Им-158.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКІ РЕПЛІКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ МЕДАЛЕЙ СВІТСЬКОГО ЗМІСТУ XVII–XVIII СТ.

23. Медальйон: на лицевому боці – “цариця” без корони вправо, на зворотному – герби Пруссії та Австро-Угорщини, над ними – голуб (повторення медалі на Вроцлавський мир 1742 р. Георга Вільгельма Кіттеля, який працював у Вроцлаві в 1736–1755 рр.). Обідок з крученої пружини та плетеного шнура, частково втрачений. З двома вушками та кільцем з дроту.

XVIII–XIX ст.

Бронза; лиття, позолота.

d – 4 см.

Старі інвентарні № 9388; 9988.

Дарунок П.Я. Дорошенка музею ЧАК, 1896 р., придбаний у Глухівському повіті; каталог 1915 р., №3279?

Інв. № И-4372. *Кольор. вкл. 9.*

24. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного шнура. З вушком.

Бант із чотирьох петель і чотирьох гілок, з короною та хрестом, у центрі – кругле червоне скельце.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло; штампування, позолота.

d – 5,3 см; бант 5,5 x 6,0 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ Арх. Отд. № 3265; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 203; МФУ 2607.

Дарунок І.П. Дубянського з м. Борзна, до колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3265.

Інв. № И-4379. *Кольор. вкл. 9.*

25. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з крученої пружини та плетеного шнура. З вушком.

Бант з чотирьох петель, чотирьох гілочок, з одним червоним скельцем та двома коралами, увінчаний короною. На звороті вигравірувано напис “№ 5”.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло, корали; карбування, позолота.

d – 6 см; бант 6 x 6,5 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ 3274, Інв. Книга 1925 г. № 205; 1924 р. – 7710; 62.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3274.

Інв. № И-4373. *Кольор. вкл. 9.*

26. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного дроту. З вушком; до банта не прикріплений.

Бант з двох петель, чотирьох гілок, з короною і червоним скельцем.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло; карбування, штампування, позолота.

d – 5,5 см; бант 6 х 6 см.

Старі інвентарні № 202; Ч.Д.М. 1935 р. № 19813; МФУ 2601.

Інв. № И-4376.

27. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного шнура, частково втрачений. З вушком.

Бант з чотирьох петель, чотирьох гілок, з червоним скельцем, увінчаний короною.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло; штампування, позолота.

d – 5,5 см; бант 5 х 6 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ Арх. Отд. № 3269; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 206; Ч.Д.М. 1935 р. № 19807; МФУ № 2598.

Дарунок І.П. Дубянського з м. Борзна до колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3269.

Інв. № И-4377.

28. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного шнура, місцями втрачений. Без вушка.

XIX ст. Ніжин.

Латунь; штампування позолота.

d – 5 см.

Старий інвентарний № МФУ 2936.

Інв. № И-4378.

29. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного шнура. З вушком.

Бант з чотирьох петель і чотирьох листків, з короною під хрестом, з двома червоними та двома зеленими скельцями.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло; штампування, позолота.

d – 5,7 см; бант 6,5 х 6 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ 3266; 207; 1924 р. – 7701.

Дарунок І.П. Дубянського з м. Борзна, до колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3266.

Інв. № И-4404.

30. Медальйон: з обох боків – “цариця” вправо. Обідок з плетеного дроту. З вушком.

Бант з чотирьох петель, чотирьох гілочок, з двома червоними скельцями, корона та третє скельце втрачені.

XIX ст. Ніжин.

Латунь, скло; штампування, позолота.

d – 5,3 см; бант 4 х 6,5 см.

Старі інвентарні № Муз. фонд. № 7201; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 225; Ч.Д.М. 1935 р. № 19896; МФУ 2605.

Інв. № И-4361.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКІ РЕПЛІКИ КОРОНАЦІЙНОЇ МЕДАЛІ 1762 Р.

31. Суцільнолитий медальйон з бантом – короною, та вушком. З одного боку – “цариця” вправо у короні з хрестом, на банті – сонце; з іншого боку – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря, угорі напис: “СЕА спасен[іє] [Веры] и Отечеств[а]”, на банті – трикутник з нечітким зображенням у сьайві. Обідок імітує витий дріт.

XVIII ст.

Бронза; лиття.

d – 3,7 см, висота – 6 см.

7. Дукачі

№ 1 И-4389

№ 4 И-4403

№ 6 И-6515

№ 8 И-4393

№ 10 И-4375

№ 11 И-4407

№ 12 И-4424

8. Дукачі

№ 13 И-4390

№ 14 И-4398

№ 16 И-4394

№ 17 И-4392

№ 20 И-4367

№ 21 И-4368

9. Дукачі

№ 23 И-4372

№ 24 И-4379

№ 25 И-4373

№ 42 И-4371

№ 46 И-4419

№ 48 И-4365

№ 49 И-4408

№ 51 И-4402

№ 31, 42, 48

№ 31 И-4362

№ 33 И-4414

№ 38 И-4382

№ 52 И-4468

№ 35 И-4381

№ 40 И-4386

Старі інвентарні № 1654; 16; 79; 262; 303.

Дарунок П.Я. Дорошенка музею ЧАК, 1896 р., придбаний у Глухівському повіті; каталог 1915 р., № 3280
Інв. № И-4362. *Кольор. вкл. 10.*

32. Суцільнолитий медальйон. З одного боку – “цариця” вправо, з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря, на якому стоїть ваза з квіткою, угорі хмари. Обідок імітує витий дріт. Бант – корона, та вушко втрачені.

Після 1762 р. – XIX ст.

Мідь; лиття.

d – 3,7 см, висота – 4 см.

Старі інвентарні № 2395; 9395.

Інв. № И-4415.

33. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту, з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря, на якому стоїть ваза з квіткою, угорі – голуб. Обідок імітує витий дріт. З вушком.

Після 1762 р. – XIX ст.

Бронза; лиття.

d – 3 см, висота – 3,8 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ книга покупок 2.V.1912 г. стр. 69; П. кн. пок. № 214; МФУ 2406.

Надійшов до ЧЗІМ у 1912 р.

Інв. № И-4414. *Кольор. вкл. 10.*

34. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту, з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря. Обідок імітує витий дріт. Половина вушка втрачена.

XVIII–XIX ст.

Бронза; лиття.

d – 4 см, висота – 4,7 см.

Старі інвентарні № 1809; 10836.

Інв. № И-4366.

35. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо, з іншого – алегоричні постаті Віри та Вітчизни біля вівтаря. Обідок імітує кручену пружину, припаяно витий дріт. З трьома вушками.

XVIII–XIX ст.

Срібло, мідь; лиття, позолота.

d – 5 см.

Старі інвентарні № 185; МФУ 2614.

Інв. № И-4381. *Кольор. вкл. 10.*

36. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо, з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря. Обідок гладкий. Вушко втрачене.

XVIII–XIX ст.

Латунь; лиття.

d – 3 см.

Старий інвентарний № 214.

Інв. № И-4405.

37. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо, угорі по колу напис: “[Екатерина] Императ. и самодерж. Всерос.”, з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вівтаря, угорі по колу напис: “СЕА спасеніе В[е]ры и Отечества”. Обідок з крученої пружини та плетеного шнура. Вушко втрачене.

XIX ст. Ніжин.

Бронза; штампування, позолота.

d – 5,5 см.

Старі інвентарні № 288; 42; 4284; МФУ 2611.
Інв. № И-4380.

38. Медальйон: на лицевому боці – “цариця” вправо, на зворотному – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вітваря. Обідок імітує плетений шнур.

Бант з шести листків та чотирьох квіток, увінчаний хрестом, оздоблений двома овальним червоними скельцями. Втрачені дві пелюстки та одна квітка. Прикріплений трьома ланцюжками.

XIX ст. Ніжин (?).

Срібло; лиття, штампування, позолота.

d – 5 см; бант 3,5 x 5,5 см.

Старі інвентарні № 236; МФУ 2600.

Інв. № И-4382. *Кольор. вкл. 10.*

39. Суцільнолитий медальйон з бантом – короною, та вушком. З одного боку – “цариця” вправо, на банті – сонце; з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вітваря, угорі напис “СЕА спасеніє Веры и Отечества”, на банті – трикутник з нечітким зображенням у саяві. Обідок імітує витий дріт.

XIX ст.

Бронза; лиття.

d – 3,8 см, висота – 6,1 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3287; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 209; 9400.

Надійшов з колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3287.

Інв. № И-4384.

40. Медальйон: на лицевому боці – погрудне зображення Катерини II вправо, по колу напис: “Б.М. Екатерина II. Императ. и самодерж. Всерос.”; на зворотному – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вітваря, по колу – нерозбірливий напис. Обідок імітує плетений шнур. З вушком для банта.

Бант із двох петель та шести гілочок, з короною, прикрашений двома червоними скельцями, два скельця втрачені.

XIX ст.

Бронза; штампування, позолота.

d – 4,5 см; бант 5 x 5 см.

Старі інвентарні № 268; 979.

Інв. № И-4386. *Кольор. вкл. 10.*

41. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо, обабіч – дві розетки, по колу – низка дугоподібних елементів; з іншого – алегоричні постаті Віри і Вітчизни біля вітваря. З вушком, обідок нечіткий.

XIX ст.

Латунь; лиття.

d – 3,7 см.

Старий інвентарний № 9391.

Інв. № И-4421.

РОЗДІЛ IV. ДУКАЧІ-ОБРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНОГРАФІЇ

42. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо, з іншого – у квадратній рамці поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці та сувоєм у лівій. Обідок імітує плетений дріт. З вушком.

XVIII ст.

Мідь; лиття.

d – 3,6 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3284; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 211; 544; 9413.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3284.

Інв. № И-4371. *Кольор. вкл. 9.*

43. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту; з іншого – у квадратній рамці на подібному тлі поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці та сувоєм у лівій. Обідок імітує витий дріт. Вушко з тріщиною. В центрі медальйона – отвір.

XVIII ст.

Мідь; лиття.

d – 4,1 см.

Старі інвентарні № 77; МФУ 2628; Ч.Д.М. 1935 р. № 9350.

Переданий музею Н. Усенко. Знайдено на садибі Ольги Іщенко 1909 р.

Інв. № И-4369.

44. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту; з іншого – у квадратній рамці поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці та сувоєм у лівій. Обідок імітує витий дріт. З вушком.

XVIII ст.

Бронза; лиття.

d – 4,2 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3281; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 213; Ч.Д.М. 1935 р. № 19818; МФУ 2618.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3281.

Інв. № И-4370.

45. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту; з іншого – у квадратній рамці поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці і розгорнутим сувоєм у лівій. Обідок імітує витий дріт. Вушко втрачене, праворуч тріщина.

XVIII ст.

Мідь; лиття.

d – 4,3 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3282; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 214; 9396.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3282.

Інв. № И-4363.

46. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту; з іншого – у квадратній рамці поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці і розгорнутим сувоєм у лівій. Обідок імітує витий дріт. З вушком.

XVIII ст.

Латунь; лиття.

d – 4,5 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3283; Отд. Укр. Др. инв. № 1–1925 г. № 212.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3283.

Інв. № И-4419. *Кольор. вкл. 9.*

47. Медальйон: з одного боку – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту; з іншого – у квадратній рамці поясне зображення Параскеви П’ятниці з хрестом у правій руці та сувоєм у лівій. Обідок імітує витий дріт. Вушко втрачене.

XIX ст.

Бронза; лиття.

d – 4 см.

Старі інвентарні № 239; МФУ 2936.

Інв. № И-4385.

48. Медальйон: з одного боку – Богоматір з Немовлям (Одигітрія), з іншого – “цариця” вправо на тлі рослинного орнаменту. Обідок імітує витий дріт. З вушком.

XIX ст.

Бронза; лиття.

d – 3,7 см.

Старі інвентарні № 216; МФУ 2616.

Інв. № И-4365. *Кольор. вкл. 9.*

РОЗДІЛ V. ДУКАЧІ, ВИГОТОВЛЕНІ З МОНЕТ XVIII–XIX СТ.

49. За медальйон править російський срібний рубль – хрестовик Петра I 1723 р., оправлений крученою пружиною та плетеним шнуром. На лицевому боці – голова Петра I вправо, по колу напис: “Императоръ і самодержецъ Всеросійскіи Петръ А”; на зворотному – хрест з чотирма коронами, у центрі дата “17-23”, по колу напис “Монета новая цена рубль”.

Бант у вигляді херувима.

XVIII ст.

Срібло; карбування, лиття, позолота.

d – 5,3 см, загальна висота – 7,5 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ П.К. 3278; 1924 р. – 7711.

Дарунок П.Я. Дорошенка музею ЧАК, 1896 р., придбаний у Глухівському повіті; каталог 1915 р., № 3278.

Інв. № И-4408. *Кольор. вкл. 9.*

50. Медальйон: з одного боку – двоголовий орел зі скіпетром і державою, увінчаний короною; з іншого – “цариця” вправо. Обідок імітує витий дріт. Наслідування монет з портретами. З трьома вушками.

XVIII ст.

Мідь; лиття.

d – 3,7 см.

Старі інвентарні № Книга пожерв. 19.V–1924 р. 299а; № 567 К.ПЖ; Ч.Д.М. 1935 р. № 9377.

Інв. № И-4360.

51. За медальйон править позолочений австрійський талер Марії Терезії 1780 р., оправлений мідною крученою пружиною. На лицевому боці – голова Марії Терезії вправо, по колу напис: “M. THERESIA D.G. R. IMP. HU. BO. REG.”; на зворотному – імператорський двоголовий орел з короною, по колу напис: “ARCHID. AVST. DUX. BURG. CO. TYR. 1780. X”. З широким вушком.

XVIII ст.

Срібло, мідь; карбування, позолота.

d – 4,8 см.

Старі інвентарні № ЧЗІМ 3285; 1925 р. – 7712.

З колекції ЧЗІМ, каталог 1915 р., № 3285.

Інв. № И-4402. *Кольор. вкл. 9.*

РОЗДІЛ VI. ІНШІ ДУКАЧІ

52. Медальйон у вигляді дутого серця з рельєфним зображенням Розп’яття. Трьома ланцюжками підвішений до банта з чотирьох петель. Медальйон і бант обвиті плетеним шнуром. Бант і ланцюжки декоровані стилізованими квітками з аметистом та трьома скельцями червоного і зеленого кольорів.

XVIII ст.

Срібло, аметист, скло; карбування, штампування, позолота.

Висота – 10,5 см.

Старі інвентарні № 858, 7708.

З колекції В.В. Тарновського, каталог 1898 р., № 858.

Інв. № И-4468. *Кольор. вкл. 10.*

АРЕНДАР Г.

Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Медальйони

26 листопада 1982 р. під час земляних робіт з прокладання теплотраси вулицями чернігівського Подолу біля Катерининської церкви на відстані 13 м на північний схід від північного portalу церкви на схилі пагорба (на початку XX століття тут стояла церковна огорожа¹) на глибині 1,2 м ковшем екскаватора з ґрунту піднято скарб металевих речей православного культу. Скарб був зібраний на той час лаборантами сектору археології Чернігівського історичного музею Оленою Веремейчик та Валентиною Простантиною, які здійснювали археологічний контроль за роботою². Артефакти в супроводі міліції були доставлені до музею, де комісійно перераховані, їх кількість склала 2969 одиниць. Під час очищення предметів від ґрунту віднайдено ще 34 знахідки, відтак загальна кількість артефактів налічувала 3003 одиниці.

Скарб виявився найбільшим за кількістю культових предметів, віднайдених до цього часу на теренах Чернігівщини, до його складу увійшли:

- хрести натільні – 674 од.
- медальйони (т.з. образки або іконки-образки) – 575 од.
- кільця, обручки – 166 од.
- сережки – 1575 од.
- хрести напрестольні – 2 од.
- ложки (т.з. лжиці) – 2 од.
- виделки – 2 од.
- щипці – 1 од.
- ложка-ситечко – 1 од.
- лампада – 1 од.
- диски – 3 од.
- блюдо анафорне – 1 од.

Всі речі були вкриті стійкими ґрунтовими нашаруваннями, значним шаром продуктів корозії брунатного кольору та сульфідами срібла, зафіксовано втрати позолоти й емалі. Від удару ковшем екскаватора частина предметів отримала розриви, тріщини, втрати фрагментів.

За свідченнями О. Веремейчик та В. Простантиної серед речей знаходились залишки газет 1917 р. та фрагменти чавуна, у якому вони були сховані. Тож можна припустити, що скарб був захоронений у тривожні часи 1917–1918 років. Не суперечить цьому і датування знахідки: найстаріша річ – лампада, виготовлена в 1894 р., а наймолодші – у 1914–1917 роках. Ймовірно, ці речі походять з Катерининської церкви. Подібні предмети культу після освячення продавали у церковних і монастирських крамничках. Відомо, що до жовтневого перевороту Катерининська церква отримувала прибутки від цінних паперів, земельних ділянок, що їй належали, а також від свічкового, кухольного (пожертви – Г.А.) та гаманцевого зборів³.

До фондів музею пам'ятки надійшли 8 липня 1983 р. за актом № 2257 і отримали за книгою надходжень № 22664, за інвентарною книгою – № Им-206 з дробовими позначеннями кожного предмета. Під час проведення атрибуції з'ясувалося, що один з натільних хрестів (№ Им-206/501) не автентичний, зроблений із сучасного сплаву білого металу. Як він потрапив до скарбу наразі не відомо. Всі інші предмети, за винятком посрібленого блюда, виготовлені зі срібла 875⁰ методом штампування.

Переважна кількість витворів створена майстрами срібних справ Костромської губер-

Копия.

А К Т

г. Чернигов

26.II.82г.

Настоящий составлен в том, что 26.II.82г. во время земляных работ по прокладке теплотрассы возле Екатерининской церкви на глубине 1,2м ковшом экскаватора из грунта извлечен клад православного культа включающий в себя следующие предметы:

1. Крестики нательные - 658шт.
2. Нательные медальоны 1,0см - 456шт
3. Лампадка /деформированная/ - 1шт
4. Кольца - 152шт / из белого металла/
5. Пустотелый ручной крест из белого металла - 2шт
6. Пинцет для сахара - 1шт
7. Вилочки - 2шт
8. Ложки разные - 3шт
9. Тарелочка из металла желтого с белым - 3шт
10. Сережки из белого металла - 1.548 шт
11. Пластина из белого металла размером 12 х 8,5см
12. Крестики нательные 2,2х4,2см - 19шт
13. Медальоны нательные - 123шт.

Всего 13 /тринадцать наименований/.

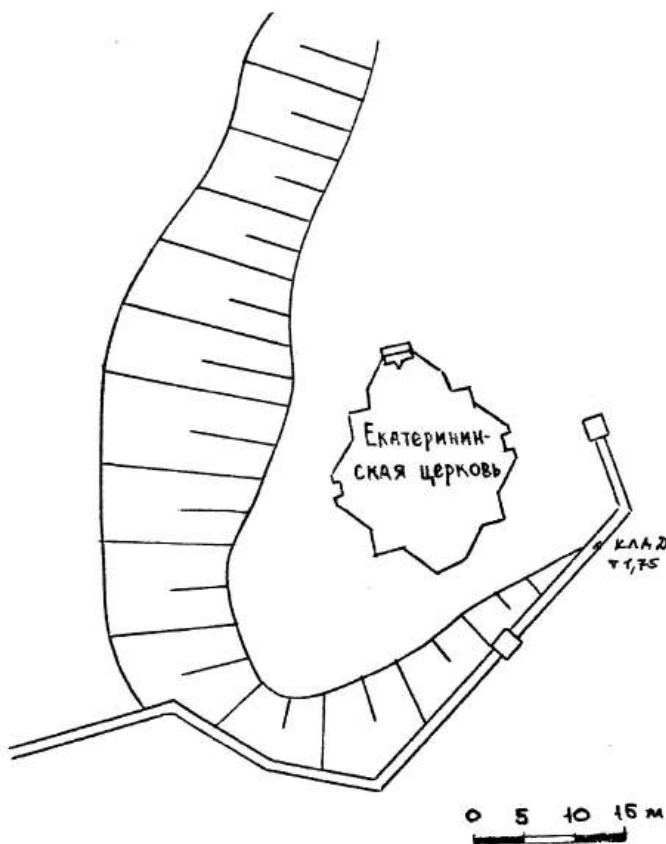
Все перечисленное находится на хранении в Черниговском историческом музее - ул.Горького, 4 , в сейфе.

Научный сотрудник ЧИМ
Ст.лаборант ЧИМ
Лаборант
Инспектор ООП УВД
Инспектор ОУР Д/Р ОВД

Шекун
Веремейчик
Коритный
Маслак
Григорцов

Копия верна:

Ділянка траншеї 1982 р. біля Катерининської церкви.

Розпочнемо опис знахідок з медальйонів-образків (*кольор. вкл. 11–12*). Вони овальної форми з припіднятим гладким обідком, вузьким круглим вушком, двобічні, різних розмірів і ваги (найбільші 32 x 21 мм, 4,2 г; найменші 14 x 12 мм, 0,5 г). На них проставлені клейма:

1. Пробірного управління: тризначне у формі лопатки (застосовувалося у 1908–1917 рр.), на якій золотникова проба “84” (відповідає метричній 875), жіноча голівка в кокошнику (знак, що засвідчує виріб малого розміру), шифр Костромського пробірного управління – грецька літера тау “т”. Лише на одному образку замість першого клейма є клеймо подібної форми з пробєю “84” та ініціалами костромського пробірного інспектора Антона Солоділова (1896–1905 рр.)⁵.

2. Іменник майстра-виготовлювача. Клейма маємо двох видів: вирізане майстром на штемпелі при різьбленні всього зображення або ж проставлене пізніше на готовому виробі, в цьому випадку вміщувалося у щитки різної форми.

Для виготовлення образка вирізували з металу два овали, випалювали, а відтак матрицею на пресах здійснювали штампування. Чимало виробів позначені клеймами двох майстрів, коли кожний з них наносив своїм штемпелем зображення на срібну заготовку. Потім овали з’єднували між собою і припаювали до обідка, угорі так само кріпилося виливне вушко. Щоб виріб був білим, його протирали сухою дерев’яною тирсою, часто-густо локально наносили емаль і позолоту, наприкінці готову річ полірували⁶.

За основу класифікації медальйонів за типами взято особливості іконографії та клейма майстрів.

нії; дискоси, лампада, на престольні хрести – московськими сріблярами; 67 обручок – українськими.

Виготовлення срібних виробів існувало в Костромській губернії протягом кількох століть. У другій половині XIX – на початку XX ст. головними центрами виробництва дрібних срібних речей у царській Росії були села Красне і Сідоровське Костромської губернії. Медальйони-образки, натільні хрести, кільця, обручки, сережки виконувались майстрами цих сіл для всіх великих монастирів та храмів, де вони могли знайти масовий збут. Географія розповсюдження витворів була досить розгалуженою: Москва, Петербург, міста Сибіру, Київ, Чернігів, Харків, Курськ, Воронеж тощо. Монастирі Києва, Чернігова, Троїце-Сергієвська лавра давали замовлення на виготовлення медальйонів із зображеннями місцево шанованих святих та кільця з їхніми іменами, які користувалися великим попитом як у місцевого населення, так і у прочан⁴.

До **I типу** нами віднесено 375 медальйонів, на яких відтворені святі образи чернігівської Троїцько-Іллінської Богородиці (чудотворна з 1662 р.) та чернігівського святиителя Феодосія (канонізований 9/22 вересня 1896 р.).

Майстер Огородніков Василь Олександрович (с. Красне). 1908–1917 рр.

Образи зображені традиційно.

На чільному боці – поясне зображення Богородиці з маленьким Ісусом на лівій руці (іконографічний тип Одигітрія) у коронах і німбах. Права рука Дитини у благословляючому жесті. Богородиця у мафорії, на плечі – зірка. Унизу по овалу напис: “ОБ.[раз] ЧЕРНИГОВСКІЯ Б.[ожія] М.[атери]”.

На звороті на $\frac{3}{4}$ зросту святий Феодосій у митрі, святительському вбранні з наперсним хрестом, у правій руці – чотирикінцевий хрест, у лівій – посох з сулоком, на правому боці – палиця. Обличчя худорляве, продовгувате з вусами і бородою, волосся пряме, спадає на плечі. Джерелом подібного зображення слугували парсуни святиителя з чернігівського архієрейського будинку. Унизу по овалу напис: “ОБР.[аз] СВ.[ятителя] ФЕОДОСИЯ ЧЕРН.[иговского] Ч.[удотворца]”.

Золочені фігури святих на білому рельєфному тлі.

На зворотному боці в овальному щитку два клейма: пробірного управління та майстра Огороднікова В.О. – “ВАО”.

82 од.; 17 x 14 мм та 20 x 17 мм.

Им-206/2420, 2422, 2427, 2430, 2431, 2441, 2449, 2451, 2456–2458, 2471, 2479, 2487, 2493, 2498, 2503, 2507, 2513, 2522, 2526, 2532, 2552, 2557, 2563, 2565, 2568, 2581, 2588, 2598, 2606, 2609, 2611, 2616, 2617, 2633, 2638, 2641–2643, 2645, 2647, 2652, 2659, 2687, 2693, 2696, 2699, 2714, 2732–2734, 2737, 2743, 2744, 2747, 2757–2759, 2762, 2772, 2778, 2781, 2783, 2786, 2797, 2807, 2808, 2810, 2824, 2825, 2830, 2832, 2839, 2848, 2864, 2909, 2930, 2938, 2942, 2958, 2971.

Майже ідентичні медальйони з клеймами невідомих майстрів “Х С”, “их”, “ВО”, “НГ”. Вони різняться написами, іконографічними деталями та розмірами.

Тут і далі в описах варіантів і підгруп зазначатимуться лише індивідуальні особливості.

Варіант 1

Невідомий майстер “Х С”. 1908–1917 рр.

На зворотному боці два клейма: пробірного управління та майстра “Х С” у прямокутному щитку.

1 од.; 20 x 15 мм.

Им-206/2497.

Варіант 2

Невідомий майстер “их”. 1908–1917 рр.

Дві зірки на плечах, “ОБ.[раз] ЧЕРНИГОВСК.[ой] Б.[ожія] М.[атери]”.

У руці восьмикінцевий хрест “СВ.[ятитель] ПР.[еподобный] ФЕОДОСИИ ЧЕРН.[иговский]”.

На чільному боці два клейма: пробірного управління та майстра “их” в овальному щитку.

116 од.; 20 x 13 мм.

Им-206/2424–2426, 2429, 2432, 2433, 2440, 2444, 2448, 2454, 2465, 2469, 2475, 2476, 2481, 2484, 2488, 2490, 2502, 2504, 2506, 2508, 2518, 2519, 2527, 2529–2531, 2537, 2538, 2541, 2544, 2553, 2559, 2564, 2570, 2573, 2579, 2585, 2587, 2589, 2596, 2599, 2600, 2603–2605, 2607, 2608, 2612, 2613, 2615, 2618–2620, 2622, 2624, 2626, 2630, 2635, 2646, 2651, 2653–2655, 2657, 2665,

2667, 2668, 2673, 2679–2681, 2683, 2685, 2688, 2701, 2711, 2716, 2719, 2735, 2739, 2742, 2746, 2749, 2752, 2753, 2761, 2763, 2767, 2775, 2776, 2787, 2790, 2791, 2793, 2795, 2799, 2804, 2813, 2814, 2816, 2817, 2823, 2831, 2833, 2834, 2837, 2840, 2841, 2845, 2847, 2850, 2852, 2853, 2860.

Варіант 3

Невідомий майстер “их”. 1908–1917 рр.

Без зірок, “ОБ.[раз] ЧЕРНИГОВСКІА Б.[ожія] М.[атери]”.

У руці восьмикінцевий хрест, “ОБ.[раз] СВ.[ятителя] ОЕСОДОСІА ЧЕРН.[иговского]”.

На чільному боці два клейма: пробірного управління та майстра “их” в овальному щитку.

26 од.; 20 x 14 мм та 27 x 18 мм.

Им-206/2869, 2872, 2873, 2880, 2887, 2891, 2902, 2906, 2907, 2913, 2914, 2920, 2935, 2934, 2936, 2950, 2954, 2956, 2960–2963, 2966, 2969, 2972, 2974.

Варіант 4

Невідомий майстер “ВО”. 1908–1917 рр.

“ОБ.[раз] ЧЕРНИГОВСК.[ой] Б.[ожія] М.[атери]”.

“ОБ.[раз] СВ.[ятителя] ОЕСОДОСІА ЧЕРН.[иговского] Ч.[удотворца]”.

На чільному боці два клейма: пробірного управління та майстра “ВО” в овальному щитку.

1 од.; 18 x 13 мм.

Им-206/2777.

Варіант 5

Невідомий майстер “НГ”. 1908–1917 рр.

“ОБ.[раз] ЧЕРНИГОВСКІА Б.[ожія] М.[атери]”.

“ОБР.[аз] СВ.[ятителя] ОЕСОДОСІА ЧЕРН.[иговского] Ч.[удотворца]”.

На зворотному боці два клейма; пробірного управління та майстра “НГ” в овальному щитку.

1 од.; 23 x 15 мм.

Им-206/2806.

Підтип І

Невідомий майстер “”.

Поясні зображення Богородиці та Феодосія на гладкому тлі у намистовому облямуванні.

“ЧЕРНИГОВСКАЯ Б.[ожія] М.[атерь]”.

Без палиці, “СВ.[ятитель] ОЕСОДОСІИ ЧЕРН.[иговский] Ч.[удотворец]”.

Медальйон золочений.

На зворотному боці два клейма: пробірного управління та майстра “” у прямокутному щитку.

125 од.; 20 x 13 мм.

Им-206/2436–2439, 2442, 2445, 2446, 2452, 2459, 2460, 2462–2464, 2466, 2468, 2470, 2473, 2474, 2482, 2483, 2486, 2489, 2492, 2495, 2505, 2509, 2510, 2512, 2515, 2516, 2520, 2523, 2525, 2533–2535, 2539, 2540, 2543, 2545–2547, 2550, 2554–2556, 2558, 2560, 2569, 2572, 2575, 2578, 2580, 2582–2584, 2591, 2593, 2610, 2625, 2628, 2632, 2636, 2637, 2649, 2650, 2656, 2661, 2664, 2666, 2669–2672, 2675, 2684, 2689, 2690, 2691, 2694, 2697, 2698, 2700, 2702, 2705, 2708, 2710, 2720–2723, 2730, 2731, 2740, 2748, 2755, 2765, 2766, 2768–2770, 2773, 2774, 2779, 2780, 2792, 2803, 2809, 2811, 2812, 2819–2821, 2826, 2828, 2836, 2838, 2844, 2849, 2851, 2855, 2857–2859, 2867.

Підтип II

Невідомий майстер “”. 1908–1917 рр.

Поясні зображення Богородиці та Феодосія. По овалу навколо фігур на тлі зеленої або синьої чи блакитної емалі написи, які угорі розділені п’ятикутною зіркою або двома крапками.

Корони увінчані хрестом, “ОБР.[аз] ЧЕРНИГОВСКІЯ БОЖІЄИ МАТЕРИ”.

На грудях панагія, митра увінчана хрестом, “ОБР.[аз] СВ[я]Т.[ителя] ΘΕΟΔΟΣΙΑ УГЛ.[ического] ЧЕРНИГОВСК.[ого] ЧУД.[отворца]”.

Фігури золочені.

На зворотному боці два клейма: пробірного управління та майстра “” у прямокутному щитку.

23 од.; 24 x 15 мм.

Им-206/2419, 2421, 2423, 2477, 2478, 2511, 2528, 2590, 2597, 2662, 2692, 2717, 2718, 2724, 2725, 2738, 2745, 2750, 2754, 2784, 2788, 2789, 2842.

До **II типу** віднесено медальйони зі святими образами Могильово-Братської Богородиці (чудотворна з 1655 р.) та святителя Феодосія Чернігівського.

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович (с. Дербілки Сідоровської волості) та невідомий майстер “”.

На чільному боці відтворена поясна фігура Богородиці з Немовлям Ісусом на лівій руці (Одигітрія), у коронах, увінчаних хрестом, у німбах. Дитина правицею благословляє, Богородиця у мафорії з шестикутною зіркою на голові та плечі. На зворотному боці поясна фігура свт. Феодосія з палицею, аналогія типу I, підтипу I, але відрізняється оздобленням митри та відсутністю намистового обрамлення.

Золочені фігури та напис з лицевого боку.

З обох боків по овалу написи на тлі синьої та зеленої емалі, розділені угорі кружечком чи хрестом: “ОБР.[аз] МОГИЛЄВО БРАТСКІЯ ПРЄС.[вятой] БОГ.[ородицы]”, “ОБР.[аз] ΘΕΟΔΟΣΙΑ ЧЕРНИГОВСК.[ого] ЧУД.[отворца]”.

З чільного боку клеймо Рукавішнікова М.І. – “МИР” без щитка, зі зворотного – пробірного управління та майстра “” у прямокутному щитку.

35 од.; 21 x 13 мм, 18 x 15 мм.

Им-206/2416, 2417, 2418, 2428, 2453, 2485, 2491, 2494, 2496, 2500, 2514, 2517, 2521, 2524, 2549, 2562, 2566, 2567, 2576, 2586, 2594, 2602, 2621, 2629, 2640, 2648, 2663, 2704, 2707, 2726, 2729, 2751, 2760, 2782, 2862.

До **III типу** належить медальйон з образами Смоленської Богородиці (відома з XI ст.) та святителя Феодосія Чернігівського.

Невідомий майстер “”. 1908–1917 рр.

На чільному боці поясне зображення Богородиці (Одигітрія), лівою рукою вона підтримує дитину Христа, який правою рукою благословляє, а лівою тримає “свиток учення”, у коронах та німбах. Богородиця у мафорії, на правому плечі п’ятикутна зірка. На звороті поясна фігура свт. Феодосія у митрі, святительському вбранні, оздобленому по краю зубцівкою, з наперсним хрестом та палицею, в руках хрест та посох. Подібний до типу II.

Обидві фігури на тлі білих рельєфних променів. З обох боків навколо зображень на тлі синьої емалі написи розділені зіркою або хрестом: “ОБРАЗЪ СМОЛЕНСКІЯ БОЖІЯ МАТЕРИ”, “ОБР.[аз] СВАТ.[ителя] ΘΕΟΔΟΣΙΑ ЧЕРНИГОВСК.[ого] ЧУД.[отворца]”.

Фігури та написи золочені.

На чільному боці два клейма: пробірного управління та майстра “” у прямокутному щитку.

1 од.; 32 x 21 мм.

Им-206/2949.

11. Чернігівський скарб 1982 р. Медальйони

I. Им-2422

I.1. Им-2497

I.2. Им-2425

I.3. Им-2869

I.4. Им-2777

I.5. Им-2806

I.I. Им-2436

I.II. Им-2423

II. Им-2416

III. Им-2949

12. Чернігівський скарб 1982 р. Медальйони

IV. Им-2634

V.I. Им-2435

V.II. Им-2898

VI. Им-2447

VI.I. Им-2915

VI.II. Им-2434

VI.III. Им-2592

VII. Им-2951

VII.I. Им-2868

VIII. Им-2922

IX. Им-2455

До **IV типу** віднесено образки, на яких відтворені Богородиця “Знамення” та святий Іоасаф Білгородський (канонізований у 1911 р.).

Невідомий майстер “ВО”. 1911–1917 рр.

Божа Матір зображена до пояса зі Спасом Емануїлом на грудях. Її постать – з піднесеними руками, долоні звернені до неба. Вдягнена в мафорій з трьома зірками. На зворотному боці поясне зображення свт. Іоасафа Білгородського в митрі, німбі, святительському вбранні, у правій руці тримає чотирикінцевий хрест, у лівій – посох, з наперсним хрестом.

Фігури золочені, тло біле рельєфне променисте.

Унизу по овалу написи: “ОБ.[раз] ЗНАМЄНІЄ Б.[ожей] М.[атери]”, “ОБ.[раз] СВ.[ятителя] ІОАСАФА БѢЛГ.[ородского]”.

На чільному боці або на звороті два клейма: пробірною управління та майстра “ВО” у прямокутному щитку або без нього.

4 од.; 18 x 13 мм.

Им-206/2634, 2709, 2756, 2861.

До **V типу** нами включено медальйони зі святими образами благовірних князя Михайла Тверського (канонізований у 1549 р.) та його дружини княгині Анни Кашинської (прославлена у 1650 р., деканонізована 1677–1678 рр., удруге прославлена влітку 1909 р.).

Маємо дві іконографічні різновидності.

Варіант I

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович. 1909–1917 рр.

Князь Михайло зображений майже на повний зріст, без головного убору, в німбі із зубцівкою та князівському вбранні з молитовно складеними руками. На звороті зображення княгині Анни нижче поясу у німбі з зубцівкою, чернечому вбранні, яка у правій руці тримає голгофський хрест і чотки з хрестом, ліва – на грудях.

Золочені фігури на білому променистому тлі.

Унизу з обох боків по овалу написи: “СВ.[ятої] БЛ.[аговерный] ВЕЛ.[икий] КН.[язь] МИХАИЛЬ ТВЕР.[ской]”, “СВ.[ятаї] БЛ.[аговерная] КН.[ягиня] АННА КАШИ.[нская]”.

Композиції облямовані хвилястою лінією.

На чільному боці два клейма: пробірною управління і Рукавішнікова М.І. – “МИР” без щитка.

30 од.; 26 x 18 мм.

Им-206/2435, 2888, 2889, 2899, 2901, 2903, 2908, 2912, 2917, 2926, 2932, 2937, 2940, 2943, 2945–2947, 2953, 2957, 2959, 2964, 2976–2978, 2980, 2981, 2985, 2986, 2988, 2989.

Варіант II

Майстер Козін Іван Полікарпович (с. Красне). 1909–1917 рр.

Цей іконографічний ізвод відтворює поясну фігуру святого у князівському вбранні, шапці, німбі, який правою рукою благословляє, ліва – на грудях.

На зворотному боці – сюжетна композиція: княгиня у схимі з німбом, поклавши праву руку на груди, з чотками у лівій, стоїть на березі річки Кашинки, ліворуч – Воскресенський собор, де знаходилися її мощі.

Князь Михайл і сюжетна композиція золочені, навколо них променисте поле.

Унизу з обох боків по овалу написи: “ОБР.[аз] СВ.[ятого] БЛАГ.[оверного] КН.[язя] МИХАИЛ.[а] ТВ.[ерского]”, “СВ.[ятаї] БЛАГ.[оверная] КН.[ягиня] АННА КАШИН.[ская]”.

На чільному боці два клейма: пробірною управління та Козіна І.П. – “ИК” в овальному щитку.

49 од.; 26 x 19 мм.

Им-206/2870, 2871, 2874, 2875, 2877–2879, 2883–2886, 2892, 2894–2898, 2900, 2904, 2905, 2910, 2911, 2916, 2918, 2919, 2923–2925, 2927–2929, 2931, 2935, 2939, 2941, 2944, 2948, 2952, 2955, 2967, 2968, 2970, 2973, 2975, 2979, 2982, 2983, 2987, 2990.

Передостаннім у Російській імперії 28 липня/10 серпня 1914 р. був канонізований у лику святителя єпископ Тамбовський Питирим (1645–1698). З цією подією пов'язано випуск образків з новоявленим святим.

У скарбі маємо зображення Питирима з Успінням Богородиці, Девпетерувською Богородицею, або Тамбовською Богородицею, або святою Варварою.

До **типу VI** віднесено медальйони, на яких представлена композиція Успіння Богородиці та святий Питирим.

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович. 1914–1917 рр.

У центрі композиції зображено ложе з усопшою Марією, навколо апостоли, за нею Христос з душею Матері у вигляді сповитого немовляти. Під фігурою Богородиці вміщено мощовик, де знаходились часточки мощей києвопечерських великих чудотворців. На звороті поясна постать свт. Питирима у клобуці, німбі, мантиї, з панагією на грудях, у лівій руці посох, права – у благословляючому жесті, навколо променисте тло.

З обох боків унизу півколом написи: “ОБ.[аз] УСПЕНІЄ Б.[ожой] МАТ.[ери]”, “ОБ.[раз] СВ.[ятителя] ПИТИРИМА Т.[амбовского] Ч.[удотворца]”.

На чільному боці два клейма: пробірного управління та Рукавішнікова М.І. – “МИР” без щитка.

36 од.; 17 x 12 мм.

Им-206/2447, 2450, 2461, 2501, 2536, 2542, 2561, 2571, 2574, 2577, 2595, 2601, 2623, 2627, 2631, 2639, 2658, 2676, 2678, 2695, 2706, 2715, 2764, 2785, 2794, 2796, 2798, 2800–2802, 2818, 2835, 2843, 2854, 2863, 2865.

Підтип I

Невідомий майстер “ВО”.

На лицевому боці поясне зображення Девпетерувської Богородиці (іконографічний тип “Милювання”, чудотворна з 1392 р.), правою рукою пригортає Ісуса, який ніжно торкається її щок. Марія в мафорії, на голові та лівому плечі п'ятикутна зірка. На зворотному боці зображення свт. Питирима, де дещо інакше відтворені риси обличчя, є відмінності у зображенні панагії й посоха.

Фігури золочені, на білому променистому полі.

Унизу по напівовалу написи: “ОБ.[раз] ДЕВПЕТЕРУВСКІЯ Бож.[ой] МАТ.[ери]”, “ОБ.[раз] СВ.[ятителя] ПИТИРИМА ТАМБОВСК.[ого]”.

За переказами Богоматір Девпетерувська була келейною іконою Питирима Тамбовського.

З чільного боку два клейма: пробірного управління та майстра “ВО” без щитка.

2 од.; 27 x 19 мм.

Им-206/2915, 2921.

Підтип II

Майстер Сідоров Володимир Миколайович (с. Сідоровське). 1914–1917 рр.

На чільному боці – образ Тамбовської Божої Матері (уславлена з 1692 р.), тип Одигітрія, зображення поясне. Марія з Богодитиною на лівій руці в німбах, царських коронах. Права рука Ісуса благословляє, у лівій – сувій. Богородиця у мафорії, на правому плечі зірка.

На звороті зображення свт. Питирима, де відсутні хрести на клобуці та мантиї, відрізняються деталі посоха і панагії.

Фігури золочені на білому променистому тлі.

З обох боків написи: “ОБР.[аз] ТАМБОВСКОЙ Б.[ожой] М.[атери]”, “СВЯТ.[ителя] ПИТИРИМА ТАМБ.[овского]”.

З чільного боку два клейма: пробірною управління та Сідорова В.М. – “ВС” у щитку.

12 од.; 17 x 12 мм.

Им-206/2434, 2467, 2480, 2548, 2551, 2644, 2674, 2686, 2712, 2728, 2815, 2846.

Підтип III

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович. 1914–1917 рр.

На чільному боці поясна постать святої великомучениці Варвари у німбі, вдягненої в хітон та гіматій, в руках тримає меч та хрест. Ліворуч – башта замку, побудована для Варвари її батьком Діоскором.

На звороті образ святителя Питирима ідентичний типу VI.

З обох боків променисте рельєфне тло.

Унизу півколом написи: “ОБ.[раз] СВ.[ятой] ВЕЛ.[икомученицы] ВАРВАРЫ”, “ОБ.[раз] СВ.[ятого] ПИТИРИМА Т.[амбовского] Ч.[удотворца]”.

На чільному боці два клейма: пробірною управління та Рукавішнікова М.І. – “МИР” без щитка.

20 од.; 18 x 13 мм.

Им-206/2443, 2472, 2499, 2592, 2614, 2660, 2677, 2682, 2703, 2713, 2727, 2736, 2741, 2771, 2805, 2822, 2827, 2829, 2856, 2866.

До **VII типу** належать 9 образків із зображенням Миколи Чудотворця, який іменується Микола Ратний (шанується з XVI–XVII ст.).

Невідомий майстер “ИАК”. 1908–1917 рр.

За іконографічною традицією зображений на повний зріст у єпископському вбранні – фелоні, омофорі, митрі, з палицею, панагією на ланцюжку, у німбі; правою рукою благословляє, у лівій тримає закрите Євангеліє.

На звороті – образ святої великомучениці Варвари тотожний типу VI підтипу III.

Постаті на променистому тлі.

З обох боків по краю медальйона на тлі синьої і зеленої емалі написи: “ОБРАЗЪ СВЯТ.[ителя] НИКОЛАЯ РАТНАГО” (напис угорі розділений зірками і двома розетками), “ОБРАЗЪ СВ.[ятой] ВСЛИКОМУЧЕНИЦЫ ВАРВАРЫ” (напис угорі розділений зіркою).

Тло, фігури, літери золочені.

Клейма: на звороті пробірною управління та з двох боків майстра “ИАК”.

7 од.; 32 x 21 мм.

Им-206/2876 2881, 2890, 2893, 2951, 2965, 2984.

Підтип I

Невідомий майстер “ИАК”. 1908–1917 рр.

На чільному боці аналогічне зображення Миколи Ратного. На звороті – образ Іоана Воїна (IV ст., Візантія), представлений на повний зріст, без головного убору, у німбі, обладунках, плащі; у правій руці тримає спис, у лівій – щит.

Золочені фігури на білому променистому тлі.

З обох боків по овалу на синьому і зеленому емалевому тлі написи: “ОБРАЗЪ СВЯТ.[ителя] НИКОЛАЯ РАТНАГО” (напис угорі розділений трьома зірками), “ОБРАЗЪ СВЯТАГО МУЧЕНИКА ИОАННА ВОИНА”.

На лицевому боці два клейма: пробірною управління та майстра “ІАК” без щитка.
2 од.; 32 x 21 мм.
Им-206/2868, 2882.

До **типу VIII** віднесений образок із зображенням Богородиці Троєручиці.

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович та невідомий майстер “”. 1908–1917 рр.

На чільному боці відтворено сцену “Успіння Богородиці”. На звороті – образ “Троєручиці” (відомий з VIII ст.), відноситься до типу Одигітрії, з Дитиною на правій руці. Богородиця у німбі, мафорії з двома зірками, лівою рукою вказує на благословляючого Ісуса, під ним зображена третя рука.

Фігури золочені на білому променистому тлі.

З обох боків по овалу на синьому емалевому тлі написи: “ОБРАЗЪ УСПЕНІА ПРЕСВАТЫА БОГОРОДИЦЫ” (напис угорі розділений хрестом), “ОБРАЗЪ ТРОЄРУЧИЦЫ ПРЕСВ.[ятой] БОГОРОДИЦЫ”.

На чільному боці клеймо Рукавішнікова М.І. – “МИР” без щитка, на зворотному пробірною управління та майстра “” у прямокутному щитку.

1 од.; 32 x 21 мм.

Им-206/2922.

До **IX типу** належить медальйон із зображеннями Богородиці “Невесто неневестна” та преподобного Серафима Саровського (1754–1833), канонізованого у 1903 р. до 70-ї річниці від дня смерті.

Невідомий майстер “Г. Г.”. 1903–1905 рр.

На чільному боці поясне зображення Божої Матері у променистій короні з намистин, мафорії із трьома зірками, зі схрещеними на грудях руками, опущеними додолу очима (відтворений момент Благовіщення, коли архангел Гавриїл сповістив, що вона народить Сина Божого). На зворотному боці поясне зображення Серафима з непокритою головою, довгим волоссям і короткою бородою, у німбі, в одязі ченця з епитрахиллю.

Фігури золочені на білому променистому тлі.

З обох боків по овалу написи: “РАД.[уйся] НЕВ.[е]С.[та] НЕНЕВЕС.[тная]” (з акафіста Богородиці), “ОБ.[раз] ПР.[еподобного] О.[тца] СЕРАФИМА С.[аровского] Ч.[удотворца]”.

На зворотному боці два клейма: пробірною управління з ініціалами пробірною інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та невідомого майстра “Г. Г.”.

1 од.; 24 x 17 мм.

Им-206/2455.

1. Катерининська церква в Чернігові. – Чернігів, 2015. – С.75–76, 81.
2. Коваленко В., Сытый Ю. Отчёт об археологических исследованиях возле Екатерининской церкви 1982–1985 гг. в Чернигове // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, б/н, с. 2, 4.
3. Катерининська церква ... – С. 80.
4. Постникова-Лосева М.М. Костромское серебряное дело XVIII–XIX вв. // Статьи по истории материальной культуры XVII–XIX вв. Труды Государственного исторического музея. – Выпуск XVIII. – М., 1947. – С. 159–160.
5. Постникова-Лосева М.М. Костромское серебряное... – С. 164–165.
6. Шапошников В. Красносельские ювелиры. – Ярославль, 1969. – С. 22–28.

С. ЛАЄВСЬКИЙ

“Скарбниця української культури”. Випуски 11–20. Показчик

Якою б важливою не була цифрова складова сучасного інформаційного простору, вона не може повністю усунути Книгу. Саме цим, насамперед, послуговується колектив Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського як наукова установа, продовжуючи справу підготовки та друкування свого наукового часопису “Скарбниця української культури”. Питання створення музейного збірника та показчик перших десяти номерів розглядалися в одному з випусків “Скарбниці”¹. Як своєрідний підсумок наукового музейного проекту, випуск 20 є підставою проаналізувати накопичений матеріал та укласти черговий показчик.

Протягом 2009–2019 років тільки у 2014 році збірка не друкувалася. Починаючи з 11 випуску на форзаці книги з’явився порядковий номер тому, а з 2011 року (випуск 13) повністю змінився дизайн обкладинки “Скарбниці”: вона стала повнокольоровою із зображенням будинку, в якому у 1933–1941 роках та з 1979 і до нині розміщується історична експозиція музею.

Наклад наукових збірників коливався зі 100 (випуск 19, I і II частини) до 300 примірників (випуск 12), решта випусків виходили у світ тиражем у 250 примірників. Зшитки формату А-4 різнилися за обсягом сторінок від 145 (випуск 17) до 297 (випуск 19, частина I), кількістю статей і повідомлень – від 19 (випуск 17) до 40 (випуск 15). Всі видання мають кольорові ілюстрації, що особливо важливо з огляду на публікацію музейних предметів. Випуск 13 вийшов друком завдяки фінансовій підтримці Міжнародного благодійного фонду “Україна 3000”. Серед “скарбничок” вирізняється випуск 19. Він є другим спецвипуском (тобто не збірником окремих матеріалів, а цілісною книжкою) і має дві окремі частини. У ньому опублікований факсимільний варіант “Каталогу бібліотеки В.В. Тарновського”, укладений 1901 року подружжям М.М. і Б.Д. Грінченків, рукопис якого зберігається в Чернігівському історичному музеї.

У порівнянні із першою десяткою випусків, кількість публікацій зросла із 237 до 254, правда зменшилося число авторів – 117 проти 154. Приємно відзначити, що науковці музею дописали до “Скарбниці” 157 статей іще у 8 були співавторами. Серед дописувачів часопису безумовним лідером є старший науковий співробітник, кандидат історичних наук І.М. Ситий – автор 33 (2 у співавторстві) статей і повідомлень, серед яких каталоги музейних колекцій, публікації окремих музейних предметів і документів, краєзнавчі матеріали тощо. Суттєво зросла реалізація наукового потенціалу співробітників музею, про що свідчить підготовка та публікація 27 каталогів, з яких 25 – описують музейну збірку. Загалом було каталогізовано

2061 музейний предмет, серед яких 1934 – з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Крім того опубліковані 440 музейних предметів (327 – з колекції ЧІМ) та 193 документа (84 – з колекції ЧІМ, 31 – стосуються історії ЧІМ), 61 з них – першодруки.

На сторінках “Скарбниці” надруковані матеріали 11 наукових конференцій, організованих і проведених музеєм протягом 2008–2018 років, обсяг яких складають 118 публікацій, у тому числі 42 статті належать авторству співробітників музею.

Автори “Скарбниці української культури” представляють 39 установ України і РФ, серед яких 23 музеї і заповідники, 8 вишів, 3 академічні наукові установи, 3 органи виконавчої влади, одна бібліотека та один архів. Один автор є діючим військовослужбовцем Збройних сил України, а 12 – громадські та культурні діячі, краєзнавці та колекціонери, мистецтвознавці та письменники тощо.

Пропонований показчик складається із тематичної та іменної (автори) частин. Окремо вміщений перелік установ і закладів, які представляють дописувачі “Скарбниці”. У тематичному показчику матеріали згруповані за рубриками, до яких включені й публікації наукових конференцій:

- колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського;
- історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського;
- краєзнавство, Чернігівщина;
- біографічні матеріали;
- колекції інші;
- краєзнавство інше;
- археологічні дослідження Чернігівщини;
- інше.

Нумерація статей показчика продовжує нумерацію попереднього видання. В межах кожної рубрики статті вміщені за алфавітним порядком авторів. Матеріали одного автора розміщені у порядку публікацій збірників. Рік видання, порядковий номер збірника і сторінки публікації подані через кому. В іменному показчику зроблені посилання на тематичний. Посади, наукові звання подані, переважно на час останньої публікації в “Скарбниці української культури”.

1 Лаєвський С. “Скарбниця української культури”. Показчик //Скарбниця української культури. – Вип. 10. – Чернігів. – 2007–2008. – С. 76–96.

Тематичний показчик публікацій

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

238. Арендар Г.П. Пам’ятки XIV Археологічного з’їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2009, 11, С. 163–174.**

239. Арендар Г.П. Меморії архієпископа Іларіона Рогалевського в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2010, 12, С. 38–46.**

240. Арендар Г.П. Пернач Павла Полуботка. – **2011, 13, С. 3–5.**

241. Арендар Г.П. Єфимки у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – **2012, 14, С. 3–7.**

242. Арендар Г.П. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції. – **2013, 15, С. 177–182.**

243. Арендар Г.П. Напрестольне Євангеліє з Катерининської церкви. – 2015, 16, С. 70–71.
244. Арендар Г.П. Значик Ніжинського золотарського цеху 1786 року. – 2016, 17, С. 33–38.
245. Арендар Г.П. Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Медальйони. – 2019, 20, С. 85–94.
246. Арендар Г.П., Пуцко В.Г. Палестинський перламутровий хрест у зібранні музею. – 2015, 16, С. 67–69.
247. Арендар Г.П., Гончаренко В.С., Адруг А.К. Дукачі у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2019, 20, С. 73–84.
248. Блакитний М.М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. – 2013, 15, С. 188–190.
249. Блакитний М.М. Реліквії російсько-французької війни 1812 року в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Шабля генерала В. Костянецького. – 2016, 17, С. 39–40.
250. Гейда О.С. До історії періодичної преси на Чернігівщині: сатиричний журнал “Волна” 1907–1909 років. – 2016, 17, С. 85–95.
251. Гончаренко В.С. Твори Г.П. Денисенка та Л.Г. Єременко в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2010, 12, С. 3–29.
252. Гончаренко В.С. Кераміка Олешні та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Твори І.І. Бібіка. – 2012, 14, С. 8–46.
253. Гончаренко В.С. Кераміка Олешні та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Частина II. – 2013, 15, С. 3–31.
254. Гончаренко В.С. Ічнянська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2015, 16, С. 40–53.
255. Гончаренко В.С. Розповідь музейного предмета. Підставка для книг. – 2016, 17, С. 54–55.
256. Гончаренко В.С. Кераміка Коропщини. Каталог. – 2016, 17, С. 62–84.
257. Гончаренко В.С. Семенівська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2017, 18, С. 3–9.
258. Гончаренко В.С. Металева скриня. Спроба атрибуції. – 2019, 20, С. 69–72.
259. Горох М.В. Польові телефонні апарати з колекції Чернігівського історичного музею. – 2015, 16, С. 88–93.
260. Гринченко М.М., Гринченко Б.Д. Каталог печатных книг Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том I. Составленный в 1901 году. Линюк Л.П. (вступ) – 2018, 19 ч. I.
261. Гринченко М.М., Гринченко Б.Д. Каталог печатных книг Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II. Составленный в 1901 году. – 2018, 19 ч. II.
262. Демченко Т.П. Листи Олександра Лотоцького до Іллі Шрага. – 2012, 14, С. 61–74.
263. Журавльова Т.П. Українські паперові гроші 1917–1920 років у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2011, 13, С. 201–214.
264. Журавльова Т.П. “Космічна” колекція в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2017, 18, С. 141–152.
265. Журавльова Т.П., Бондар О.М. Трактор “Запорожець”. – 2016, 17, С. 115–122.
266. Зайченко В.В. Плахти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2009, 11, С. 5–22.
267. Зайченко В.В. Панно з палат Павла Полуботка (спроба атрибуції). – 2010, 12, С. 47–48.
268. Зайченко В.В. Скрині у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2011, 13, С. 7–15.
269. Зайченко В.В. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського. – 2013, 15, С. 191–194.

270. Зайченко В.В. Жіночі головні убори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2015, 16, С. 3–39.
271. Зайченко В.В. Меморії Андрія Михайловича Миклашевського. – 2015, 16, С. 85–87.
272. Зайченко В.В. Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2016, 17, С. 15–25.
273. Лаєвський А.С. Шаблі XVII–XVIII століть з колекції В.В. Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. – 2013, 15, С. 183–187.
274. Линюк Л.П. Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2013, 15, С. 99–103.
275. Луцька В.Л. Раритети з Вейсбахівки. – 2015, 16, С. 61–66.
276. Мудрицька М.Г. Орнаментовані персні з Княжої Гори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2013, 15, С. 207–209.
277. Мудрицька М.Г. Монетний скарб із села Перепис Городнянського району. – 2015, 16, С. 72–73.
278. Мудрицька М.Г., Уткін П.С. Каталог скарбу (*монетний скарб із с. Перепис – С.Л.*). – 2015, 16, С. 74–79.
279. Населевець Є.В. Шпилькові револьвери Лефоше у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2012, 14, С. 75–77.
280. Населевець Є.В. Кавказька кременева вогнепальна зброя в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2015, 16, С. 80–84.
281. Ногін Є.В. Колекція археологічних матеріалів із с. Мізин та його околиць (стислий опис). – 2016, 17, С. 3–8.
282. Петькова З.Г. Похвальна грамота Ольги Дроздової в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2012, 14, С. 82–83.
283. Половнікова С.О. “Качанівка. Альбом автографів”. Книга вийшла – пошук матеріалів триває. – 2019, 20, С. 61–68.
284. Сергєєва С.М. Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині. Тематичний показчик публікацій краєзнавчого характеру (за матеріалами музейного зібрання). – 2010, 12, С. 50–78.
285. Сергєєва С.М. Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині. Тематичний показчик публікацій краєзнавчого характеру (за матеріалами музейного зібрання). Частина II. – 2011, 13, С. 16–32.
286. Сергєєва С.М. Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2016, 17, С. 96–114.
287. Сита Л.Ф. Змійовик із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2009, 11, С. 3–4.
288. Сита Л.Ф. Хрести-енколпіони з колекції В.В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею. – 2013, 15, С. 199–201.
289. Сита Л.Ф. Матеріали О.В. Шекуна у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2015, 16, С. 54–60.
290. Сита Л.Ф. Гребні з розкопок Шестовиці у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2016, 17, С. 9–14.
291. Сита Л.Ф. Матеріали із розкопок М.О. Макаренка в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2017, 18, С. 89–101.
292. Сита Л.Ф. Хрести-енколпіони в археологічному зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2019, 20, С. 3–16.
293. Ситий І.М. Експонат виставки. (*XIV Археологічного з’їзду – С.Л.*) Привілей потвердний

- Сигізмунда III князю Федору Друцькому-Горському на маєтність Орів Оршанського повіту від 25 березня 1600 року. – **2009, 11, С. 154–162.**
- 294. Ситий І.М.** Київський Апостол 1768 року. – **2010, 12, С. 49.**
- 295. Ситий І.М.** Печатки дворянських зібрань Лівобережної та Слобідської України. Каталог. – **2010, 12, С. 30–37.**
- 296. Ситий І.М.** Закладна дошка Покровської церкви с. Синявки часів чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. – **2010, 12, С. 176–181.**
- 297. Ситий І.М.** Печатка Пустинно-Свято-Миколаївського монастиря. – **2011, 13, С. 6.**
- 298. Ситий І.М.** 1918 рік на Чернігівщині: сфрагістичний аспект. – **2011, 13, С. 198–200.**
- 299. Ситий І.М.** Однострій дворянства Чернігівського намісництва. – **2012, 14, С. 78–80.**
- 300. Ситий І.М.** Печатки сільських старост Чернігівської губернії другої половини XIX століття. – **2012, 14, С. 81.**
- 301. Ситий І.М.** Печатки Тарновських. За матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2013, 15, С. 90–94.**
- 302. Ситий І.М.** Герб і печатка Борковських з Борківки. – **2016, 17, С. 26–29.**
- 303. Ситий І.М.** Кустодії печаток козацької доби. – **2016, 17, С. 30–32.**
- 304. Ситий І.М.** Зі сфрагістичної спадщини Тарновських. – **2016, 17, С. 53.**
- 305. Ситий І.М.** Печатка Чернігівської межевої палати. – **2016, 17, С. 56–58.**
- 306. Ситий І.М.** Реформа духовної освіти 1884 року: сфрагістичний аспект. – **2016, 17, С. 59–61.**
- 307. Ситий І.М.** Печатки Пантелеймона Куліша в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2017, 18, С. 160–161.**
- 308. Ситий І.М.** Литовський Статут у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2019, 20, С. 17–20.**
- 309. Ситий І.М.** З архівної спадщини козацької України (Книга копій царських указів і маніфестів XVIII ст.). – **2019, 20, С. 21–60.**
- 310. Ситий І.М.** Два листи Симона Петлюри до Олекси Коваленка зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – **2019, 20, С. 232–236.**
- 311. Ситий Ю.М., Сита Л.Ф.** Княжа Гора в контексті історичної долі половців. – **2013, 15, С. 202–206.**
- 312. Тонких Н.А.** Твори Анатолія Івановича Колошина у чернігівських зібраннях. – **2012, 14, С. 47–60.**
- 313. Тонких Н.А.** Твори М.Л. Панька в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – **2017, 18, С. 10–20.**
- 314. Щербина С.В.** Цехові реліквії на виставці XIV Археологічного з'їзду. – **2009, 11, С. 151–153.**

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

- 315. Блакитний М.М.** Документи про перебування в 1941–1943 роках музейних предметів Чернігівського історичного музею в евакуації в Оренбурзі. – **2017, 18, С. 41–66.**
- 316. Дрозд Д.С.** Дослідження партизанських таборів у Єлінських лісах. Звіт за 2012–2014 роки. – **2015, 16, С. 94–98.**
- 317. Ісаєнко О.І.** До історії упорядкування Б.Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В.В. Тарновського. – **2013, 15, С. 122–130.**
- 318. Лаєвський С.Л.** Участь священнослужителів у формуванні колекції музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії. – **2010, 12, С. 195–201.**
- 319. Лаєвський С.Л.** Колекція Василя Тарновського в українській нумізматиці та боністиці. – **2013, 15, С. 210–215.**

- 320. Лаєвський С.Л.** “Скарбниця української культури”. Випуски 11–20. Показчик. – **2019, 20, С. 95–112.**
- 321. Лаєвський С.Л., Линюк Л.П.** Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Віхи історії. – **2016, 17, С. 123–125.**
- 322. Линюк Л.П.** Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського в 2008 році. – **2009, 11, С. 23–38.**
- 323. Линюк Л.П.** XIV Археологічний з’їзд і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії. – **2009, 11, С. 141–147.**
- 324. Линюк Л.П.** Імені Василя Тарновського. – **2016, 17, С. 126–136.**
- 325. Линюк Л.П., Лаєвський С.Л.** Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2009 році. – **2010, 12, С. 79–92.**
- 326. Линюк Л.П., Лаєвський С.Л.** Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2010 році. – **2011, 13, С. 33–47.**
- 327. Линюк Л.П., Лаєвський С.Л.** Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2011 році. – **2012, 14, С. 84–102.**
- 328. Линюк Л.П., Лаєвський С.Л.** Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2012 році. – **2013, 15, С. 32–53.**
- 329. Морозова А.В.** Нововиявлені документи з історії Музею культів та Етнографічного музею Чернігова. – **2013, 15, С. 164–169.**
- 330. Мудрицька В.Г.** Колекція В.В. Тарновського на XI Археологічному з’їзді (за матеріалами київської преси). – **2013, 15, С. 195–198.**
- 331. Рахно О.Я.** Чернігівські земці і формування фондів Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (за матеріалами земських видань). – **2013, 15, С. 131–137.**
- 332. Товстоляк Н.М.** Музей українських старожитностей В.В. Тарновського в мемуарних джерелах XIX – першої половини XX століть. – **2017, 18, С. 31–36.**
- 333. Черненко О.Є.** Виставка XIV Археологічного з’їзду в Чернігові (доісторичний відділ). – **2009, 11, С. 148–150.**
- 334. Шекун О.В., Сита Л.Ф.** Дослідження давньоруських курганів експедицією Чернігівського історичного музею в 1970-х – 1980-х роках. – **2011, 13, С. 48–59.**
- 335. Ясниська Л.В.** Дослідження пам’яток IX–XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках. – **2012, 14, С. 103–109.**

Краєзнавство, Чернігівщина

- 336. Алимов Е.А.** Память нетленна (воспоминания о злодеяниях против человечности) (*про спалені села Ріпкинського району – С.Л.*). – **2015, 16, С. 148–154.**
- 337. Блакитний М.М.** Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з’їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия”. – **2009, 11, С. 136–140.**
- 338. Блакитний М.М.** Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису “Черниговские епархиальные известия”). – **2010, 12, С. 98–120.**
- 339. Блакитний М.М.** Військовополонені армії Наполеона у Чернігівській губернії (1812–1816 роки). – **2011, 13, С. 81–90.**
- 340. Блакитний М.М.** Мемуари і спомини офіцерів Добровольчої армії про військові дії на Чернігівщині (1917–1919 роки). – **2011, 13, С. 164–169.**
- 341. Блакитний М.М.** З життя Чернігова початку XX століття: міські крамниці і магазини. – **2012, 14, С. 147–161.**
- 342. Блакитний М.М.** Офіцери – учасники Першої світової війни, поховані в Чернігові в 1914–1918 роках. – **2013, 15, С. 67–70.**

343. Блакитний М.М. З життя Чернігова початку ХХ століття: ресторани, кафе, цирульні, фотосалони. – 2015, 16, С. 115–118.
344. Блакитний М.М. Події Української революції на сторінках церковної періодики Чернігівської єпархії. – 2019, 20, С. 179–187.
345. Бондар О.М. Просторово-топографічна структура Сосниці доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. – 2015, 16, С. 99–104.
346. Бондар О.М. Більшовицькі терористичні акти на Чернігівщині восени та взимку 1918 року. – 2019, 20, С. 188–193.
347. Будзар М.М. Предмети домашнього вжитку родини Галаганів: від палацової зали до музейної експозиції. – 2017, 18, С. 102–112.
348. Гейда О.С. До історії створення “Историко-статистического описания Черниговской епархии”. – 2010, 12, С. 169–175.
349. Горох М.В. Голодомор 1932–1933 років на Борзнянщині. – 2009, 11, С. 69–74.
350. Горох М.В. “Обрядове золото” як засіб виживання: “Торгсин” (1930–1936 роки). – 2010, 12, С. 202–207.
351. Горох М.В. З історії телефонізації Чернігівської губернії (1894–1917 роки). – 2012, 14, С. 162–173.
352. Горох М.В. Чернігів і чернігівці на сторінках “Щоденників” С.О. Єфремова (1923–1929 роки). – 2013, 15, С. 71–78.
353. Демченко Т.П. Перший український з’їзд у Чернігові (червень 1917 року). – 2010, 12, С. 132–139.
354. Демченко Т.П. Українська мова на шпальтах чернігівської преси (1917 рік). – 2011, 13, С. 149–155.
355. Демченко Т.П. Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів. 1918 рік. – 2015, 16, С. 170–175.
356. Демченко Т.П. Українські діячі в земствах (на прикладі Чернігівського губернського земства). – 2016, 17, С. 137–141.
357. Демченко Т.П. Вільнокозацький рух на Чернігівщині (1917–1918 рр.). – 2017, 18, С. 190–195.
358. Дзюба О.М. Вихідці з Чернігівщини в німецьких університетах (XVIII століття). – 2011, 13, С. 70–80.
359. Еткіна І.І. Селянство Чернігівщини напередодні революції 1917 року. – 2009, 11, С. 52–56.
360. Еткіна І.І. Чернігівський губернський революційний трибунал у 1919–1921 роках: до постановки питання. – 2017, 18, С. 196–203.
361. Жирохов М.О. Перший партизанський загін на Чернігівщині. 1941 рік. – 2019, 20, С. 156–164.
362. Зайченко В.В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування. – 2012, 14, С. 228–238.
363. Кириєвський В.Д. Шостка. 1917–1921 роки. (Хроніка революцій на Садовій вулиці). – 2011, 13, С. 137–143.
364. Кириєвський В.Д. Війна на Садовій вулиці Шостки (за спогадами дітей війни). – 2012, 14, С. 218–227.
365. Кириєвський В.Д. Пам’ятник царю, або До історії виникнення Шостки. – 2013, 15, С. 61–66.
366. Кириєвський В.Д. Есерівське повстання в Шостці. – 2015, 16, С. 176–182.
367. Кліщенко Т.М. Лист з 1945-го. – 2013, 15, С. 86–89.
368. Крутий В.О. Менщина в період Української революції 1917–1921 років. – 2017, 18, С. 204–207.
369. Курданов А.Л. Чернігівські губернатори і Чернігівський повіт. – 2009, 11, С. 46–51.

- 370. Лаєвський А.С.** Козацько-старшинські роди Стародубщини. – **2019, 20, С. 140–151.**
- 371. Ларіонова Л.П.** Бандури Чернігівської фабрики. – **2010, 12, С. 123–131.**
- 372. Лейберов О.О.** Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади. – **2011, 13, С. 170–178.**
- 373. Лейберов О.О.** “А положиться на красноармейцев нельзя...”. Частини Червоної армії на Чернігівщині у 1919 році. – **2015, 16, С. 183–188.**
- 374. Луцька В.Л.** Започаткування і розвиток аптечної справи на Чернігівщині у XVIII столітті. – **2009, 11, С. 39–45.**
- 375. Луцька В.Л.** З історії аптечної справи Чернігівщини. Період приказної медицини. 1802–1865 роки. – **2010, 12, С. 93–97.**
- 376. Луцька В.Л.** З історії земських аптек Чернігівської губернії. – **2011, 13, С. 60–69.**
- 377. Луцька В.Л.** З історії аптечної справи Чернігова (кінець XVIII ст. – 1917 р.) – **2013, 15, С. 54–60.**
- 378. Май-Борода М.** Благовіщенський собор XII століття – духовна перлина древнього Чернігова. – **2019, 20, С. 132–139.**
- 379. Майборода Л.О.** Нові імена учасників бою під Крутами. – **2009, 11, С. 57–58.**
- 380. Майборода Л.О.** “Мои впечатления за время пребывания немцев в Чернигове” (спогади очевидців). – **2012, 14, С. 205–209.**
- 381. Мартиненко В.В.** Чернігівщина в контексті українсько-білоруських територіальних протиріч 1918 року. – **2011, 13, С. 160–163.**
- 382. Морозова А.В.** “...Эти знамена не были немymi свидетелями наполеоновского нашего вступления на русскую землю, но что они окрещены в бою...” Прапори Чернігівського ополчення 1812 року. – **2012, 14, С. 110–117.**
- 383. Москаленко В.В.** Сновськ у 1917–1918 роках. – **2010, 12, С. 140–147.**
- 384. Москаленко В.В.** Сновськ у 1919–1921 роках. – **2017, 18, С. 208–214.**
- 385. Москаленко В.В.** Суспільне життя Сновська часів УНР. 1917–1918 роки. – **2019, 20, С. 194–199.**
- 386. Населевець Є.В.** Повстанські загони та підпільні організації УНРівської орієнтації на Чернігівщині у 1919–1923 роках. – **2010, 12, С. 148–155.**
- 387. Науменко А.М.** Корюківщина в часи Української революції 1917–1921 років. – **2019, 20, С. 200–206.**
- 388. Негода В.М.** Життя в окупованому Чернігові за публікаціями газети “Українське Полісся”. – **2012, 14, С. 197–204.**
- 389. Нітченко А.Г.** Матеріальне забезпечення функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 році. – **2011, 13, С. 144–148.**
- 390. Оніщенко О.В.** Діяльність Чернігівського жіночого союзу в 1917 році. – **2010, 12, С. 156–159.**
- 391. Перекрестов Р.И.** Об участии жителей посада Клиницы Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года. – **2009, 11, С. 131–135.**
- 392. Петренко О.М.** З останніх років життя В.В. Тарновського-молодшого (за спогадами родини Лазаревських). – **2017, 18, С. 37–40.**
- 393. Петькова З.Г.** Чернігівська чоловіча гімназія в спогадах її вихованця Леоніда Рудановського. – **2012, 14, С. 118–121.**
- 394. Потій Н.М.** Питання реформування системи управління земською початковою освітою за матеріалами учительських з’їздів Чернігівської губернії 1917 року. – **2010, 12, С. 160–164.**
- 395. Прудько В.О.** Активізація діяльності національно-культурних осередків Ніжинщини протягом весни–літа 1917 року. – **2011, 13, С. 156–159.**
- 396. Пуцко В.Г.** Церковне мистецтво на XIV Археологічному з’їзді в Чернігові. – **2010, 12, С. 188–194.**

397. Рахно О.Я. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. – 2009, 11, С. 128–130.
398. Рахно О.Я. Будинок спадкоємців чернігівського купця Я.М. Цвета та його доля. – 2015, 16, С. 105–114.
399. Самохіна Н.Є. Чернігівські дороги Кобзаря. – 2010, 12, С. 208–222.
400. Самохіна Н.Є. Чернігів за часів губернатора Євгена Андреевського. – 2012, 14, С. 122–146.
401. Світловська Л.П. Життя в окупованому Чернігові за спогадами Раїси Павлівни Товстухи-Новицької. – 2011, 13, С. 91–93.
402. Світловська Л.П. Історія однієї “зради”. – 2012, 14, С. 214–217.
403. Світловська Л.П. Окупація Чернігівщини через призму однієї справи. – 2015, 16, С. 155–159.
404. Сергєєва С.М. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові. – 2009, 11, С. 59–68.
405. Сергєєва С.М. Польсько-українсько-радянська війна на Чернігівщині (травень–липень 1920 року). – 2011, 13, С. 179–187.
406. Сергєєва С.М. Чернігів у роки непу. – 2012, 14, С. 174–196.
407. Сергєєва С.М. Чернігівці – кавалери ордена Трудового Червоного Прапора УРСР. – 2013, 15, С. 79–85.
408. Сергєєва С.М. Забудова Чернігова у 1930-х роках. – 2015, 16, С. 119–135.
409. Сергєєва С.М. Історія кінотеатру імені Щорса в Чернігові. – 2015, 16, С. 136–147.
410. Сергєєва С.М. Участь чернігівців у роботі Української Центральної Ради. – 2015, 16, С. 164–169.
411. Сергєєва С.М. Створення та діяльність Чернігівської філії Українського національного союзу в 1918 – на початку 1919 років. – 2017, 18, С. 183–189.
412. Сергєєва С.М. Концентраційні табори примусової праці на Чернігівщині (1920–1922 роки). – 2019, 20, С. 207–219.
413. Ситий І.М. З історії інтролігаторства Лівобережної України XVII–XVIII століть. – 2017, 18, С. 21–26.
414. Старовойтенко І.М. Українська газета “Рада” й археологічний з’їзд 1908 року в Чернігові. – 2009, 11, С. 119–127.
415. Трикашна Л.М. Німецький окупаційний режим на Чернігівщині: трагедія сіл Клубівка і Пізнопали у березні 1943 року. – 2012, 14, С. 210–213.
416. Хильченко Т.П. Личные воспоминания участника революционных событий. (Підготовка до друку і вступ Н.І. Сторчаки). – 2015, 16, С. 189–211.
417. Цикунова І.П. Збережена пам’ять. – 2019, 20, С. 152–155.

Біографічні матеріали

418. Амонс А.М. Тайна Быковнянского захоронения. Яков Павлович Шелыгин. – 2011, 13, С. 128–136.
419. Блакитний М.М. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) як засновник часопису “Черниговские епархиальные известия”. – 2010, 12, С. 165–168.
420. Демченко Т.П. Два ювіляри. Михайло Грушевський про Олександра Кониського. – 2017, 18, С. 162–166.
421. Журавльова Т.П. З родини Миколи Могилянського. Дружина, донька. – 2012, 14, С. 245–250.
422. Журавльова Т.П. Кіноактриса Тетяна Василівна Тарновська. – 2013, 15, С. 112–118.
423. Землянська С.В. Життя в окупації. Доля священика Михайла Барзиловича. – 2017, 18, С. 167–173.
424. Ісаєнко О.І., Тарасенко О.Ф. “Українські голосіння над померлими”, або Чому М.С. Грушевський не брав участі в XIV Археологічному з’їзді. – 2009, 11, С. 112–118.

425. **Калініна Т.В.** “Коли ми зйдемося знову” (до питання про київське оточення Т. Шевченка 1840-х років). – 2010, 12, С. 223–227.
426. **Крюкова-Качуровська Л.Б.** Шляхетство Ольги з роду Гурських гербу “Стернберг”. – 2009, 11, С. 75–89.
427. **Левитська І.Г.** Велика любов ткалі Катерини із села Дігтярі на Чернігівщині. – 2009, 11, С. 90–93.
428. **Литвинова-Бартош П.Я.** К физиологии брака, или За что меня возненавидел муж. (Вступление **Е. Шудри**, подготовка к публикации **Н. Шудри**) – 2011, 13, С. 120–127.
429. **Ляшев О.В.** Уродженець с. Роїща поручик Михайло Зінченко: старшина Армії УНР та український емігрант у Словаччині. – 2019, 20, С. 227–231.
430. **Майборода Л.О.** Доля полковника армії УНР Петра Ганжі. – 2017, 18, С. 215–219.
431. **Москаленко В.В.** Воїни-визволителі Щорського району, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. – 2011, 13, С. 215–217.
432. **Музичко О.Є.** Знайомий В.В. Тарновського одеський професор І.А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця XIX – початку XX століть. – 2013, 15, С. 144–150.
433. **Назаренко Д.І.** Володимир Бец: у медицині і поза нею. – 2012, 14, С. 251–275.
434. **Населевець Є.В.** Отаман Панкрат Хижняк. – 2011, 13, С. 193–197.
435. **Оніщенко О.В.** Софія Соколовська – видатна постать Чернігівщини у революції 1917–1921 років. – 2011, 13, С. 188–192.
436. **Половнікова С.О.** “Добрий геній”. Софія Тарновська. – 2013, 15, С. 104–111.
437. **Половнікова С.О.** Сторінки життя Василя Васильовича Тарновського-старшого – громадського, культурно-освітнього діяча та науковця. – 2016, 17, С. 41–52.
438. **Пушенко В.О.** Уродженці Бахмаччини – Герої Радянського Союзу. – 2011, 13, С. 220–226.
439. **Ральченко І.Г.** Чернігівський слід на паризькому Монпарнасі (*про О.В. Савченка-Більського* – С.Л.). – 2017, 18, С. 179–182.
440. **Руденок В.Я., Новик Т.Г.** Таємне чернецтво Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря (нотатки до історії підпільного церковного руху на Чернігівщині у першій половині XX століття). – 2015, 16, С. 221–226.
441. **Ситий І.М. Алфьоров О.А.** Ярема Полуботок – віт чернігівський. – 2011, 13, С. 112–119.
442. **Ситий І.М.** Семен Ялинський герба “Копасина” – першодрукар чернігівський. Штрихи до біографії. – 2019, 20, С. 165–170.
443. **Слезко (Слезко) І.І.** Terra incognita. (*про Івана Петрика – учасника Першої світової війни* – С.Л.) – 2010, 12, С. 121–122.
444. **Супронюк О.К.** Віктор Дудко (1959–2015) – історик, джерелознавець, книгознавець. – 2017, 18, С. 174–178.
445. **Товстоляк Н.М.** Суспільна діяльність В.В. Тарновського-старшого в період підготовки і проведення реформ 50-х – 60-х років XIX ст. – 2010, 12, С. 228–233.
446. **Трач І.М.** Про Михайла Володимировича Тарновського. – 2013, 15, С. 119–121.
447. **Трикашна Л.М.** Пам’ять і примирення. Людські долі: Франц Йосипович Дюкич. – 2017, 18, С. 27–30.
448. **Трикашна Л.М.** Герой-гвардієць Г.П. Кузьменко – 2019, 20, С. 171–172.
449. **Яснівська Л.В.** Дмитро Якович Самоквасов та XIV Археологічний з’їзд. – 2009, 11, С. 105–111.

Колекції інші

450. **Авдєєва Т.В., Головка О.І.** Експонати Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у колекції Музею історії Полтавської битви. – 2013, 15, С. 170–172.
451. **Арендар Г.П.** Знахідка чернігівського колекціонера. – 2015, 16, С. 227–228.

452. Бекетова В.М. Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького як джерело з історії колекціонування українських старожитностей. – 2013, 15, С. 138–143.
453. Бекетова В.М. Музеї Дніпропетровської області в роки Другої світової війни – 2017, 18, С. 71–77.
454. Березова С.А. Предмети з клеймами міста Чернігова в колекції Музею історичних коштовностей України. – 2017, 18, С. 127–128.
455. Березова С.А., Фрасинюк О.Н. Вироби ніжинського майстра Давида Золотаря в колекції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України. – 2017, 18, С. 122–126.
456. Булига О.С. Формування, збереження та дослідження археологічної колекції предметів XVII століття, віднайдених на місці Берестецької битви. – 2013, 15, С. 216–219.
457. Гриценко М.В. Образи України в живописній спадщині XIX – початку XXI століть. Від колекції Чернігівського історичного музею до сучасного зібрання Чернігівського художнього музею. – 2017, 18, С. 71–77.
458. Демченко С.В. Творча спадщина Михайла Прокопюка. – 2017, 18, С. 153–156.
459. Діденко С.В., Шевченко О.В. Колекція зброї та військового спорядження Національного музею історії України. – 2013, 15, С. 220–223.
460. Іжевський А.В. Графіка шляхетських альбомів XIX – початку XX століть у львівських колекціях. – 2013, 15, С. 234–239.
461. Ковалевська О.О. “Галаганівська” колекція крізь призму матеріалів особового фонду В.І. Маслова та сучасних музейних збірок Чернігівщини. – 2013, 15, С. 151–157.
462. Кучинська М.Е. Весільний килим XVIII століття. Взаємопроникнення культур. – 2013, 15, С. 229–230.
463. Палатна С.Г. Реліквії роду Безбородьків. – 2017, 18, С. 113–114.
464. Плохута О.С. Графічні ілюстрації до “Слова о полку Ігоревім” у зібранні Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького. Каталог. – 2017, 18, С. 78–88.
465. Попельницька О.О. Парадна західноєвропейська і східна зброя XVI–XIX століть із зібрання Б.І. Ханенка у колекції Національного музею історії України. – 2013, 15, С. 224–228.
466. Походяща О.Б. Портрети Стороженків в колекції Національного музею історії України. – 2013, 15, С. 240–242.
467. Пуцко В.Г. Кам’яна різьблена ікона пророка Іллі. – 2011, 13, С. 105–110.
468. Пуцко В.Г. Давня глухівська знахідка. – 2012, 14, С. 239–242.
469. Ситий І.М. Печатки Святослава Ярославича. – 2011, 13, С. 103–104.
470. Ситий І.М. Гербова печатка Солонин. – 2012, 14, С. 243–244.
471. Ситий І.М. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр українського друкарства. – 2017, 18, С. 129–137.
472. Ситий І.М. Артефакти розповідають про минувшину. Приватна колекція О. Ємця. – 2019, 20, С. 173–178.
473. Ситий І.М., Ємець О.М. Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть. – 2009, 11, С. 94–104.
474. Стадниченко И.В. Киевский Апостол 1737 года. – 2011, 13, С. 111.
475. Федевич Л.К. Українські старожитності з колекції Оскара Гансена у фондах Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького. – 2017, 18, С. 115–121.
476. Шенько Н.І. Матеріали Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави у зібранні Щорського історичного музею. – 2011, 13, С. 218–219.
477. Шиленко Ю.А. Картина Тараса Шевченка “Катерина”. Історія створення. Дослідження. – 2013, 15, С. 173–176.
478. Юрченко Н.С. Слобожанська ікона XVII століття “Дейсіс”: іконографічні, стилістичні та духовні аспекти образу. – 2013, 15, С. 231–233.

- 479. Юрченко Н.С.** Реставрація та стилістичні особливості ікони “Богоматір Печерська з вибраними святими” з колекції Сумського художнього музею імені Никанора Онацького. – **2017, 18, С. 138–140.**
- 480. Яніна І.В.** Українські старожитності: запозичення і впливи східної та західноєвропейської орнаментики в бароковій вишивці та гаптах. – **2013, 15, С. 243–246.**

Краєзнавство, інше

- 481. Бевз Л.П.** Постать гетьмана Павла Скоропадського в історичній пам’яті сучасних українців (на прикладі відвідувачів Музею гетьманства). – **2015, 16, С. 212–214.**
- 482. Бекетова В.М.** Музеї Дніпропетровської області в роки Другої світової війни – **2017, 18, С. 67–70.**
- 483. Журавльова Т.П.** Діячі українського революційного руху 1917–1921 років у пам’ятних та ювілейних монетах Національного банку України. – **2015, 16, С. 215–220.**
- 484. Коваленко О.В.** Церкви Полтави XVIII століття. – **2010, 12, С. 182–187.**
- 485. Царенко С.О.** Вінницька спадщина Ольговичів і нащадків чернігівського дворянства: структура княжого господарства за щойно виявленими пам’ятками писемності, археології й топоніміки. – **2017, 18, С. 157–159.**
- 486. Шендрик Л.К.** Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини. – **2013, 15, С. 158–163.**

Археологічні дослідження Чернігівщини

- 487. Ситий Ю.М.** Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини. – **2009, 11, С. 175–182.**
- 488. Шумей Е.М., Сытый Ю.Н.** К вопросу о расположении курганов в I–IV группах Шестовицкого могильника. – **2019, 20, С. 113–131.**

Інше

- 489. Будзар М.М.** Використання матеріалів про культурно-просвітницьку та меценатську діяльність В.В. Тарновського (молодшого) у викладанні дисциплін історико-культурологічного циклу у вищій школі. – **2013, 15, С. 95–98.**
- 490. Горох М.В.** Статеві-вікова структура міського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. – **2011, 13, С. 94–102.**
- 491. Іванов Є.С.** З позитивом про негатив (до історії фотографії). – **2015, 16, С. 160–163.**

Іменний показчик авторів

- Авдєєва Тетяна Валеріївна**, головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви” – **450 (співавт.).**
- Адруг Анатолій Кіндратович**, доцент Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка – **247 (співавт.).**
- Алімов Євгеній Абдулайович**, директор Краєзнавчого музею міста Славутича і Чорнобильської АЕС – **336.**
- Алфьоров Олександр Анатолійович**, науковий співробітник Інституту історії НАН України, кандидат історичних наук – **441 (співавт.).**
- Амонс Андрій Іванович**, полковник юстиції у відставці, дослідник, м. Київ – **418.**
- Арендар Ганна Петрівна**, головний зберігач фонду Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **238–245, 451, 246, 247 (співавт.).**

Бевз Людмила Петрівна, заступник директора з наукової роботи Музею гетьманства (м. Київ), кандидат історичних наук – 481.

Бекетова Валентина Михайлівна, заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, кандидат історичних наук – 452, 453, 482.

Березова Світлана Анатоліївна, старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України – 454, 455 (співавт.).

Блакитний Максим Михайлович, учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 248, 249, 315, 337–344, 419.

Бондар Олександр Миколайович, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук – 345, 346, 265 (співавт.).

Будзар Марина Михайлівна, доцент Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук – 347, 489.

Булига Олександр Степанович, директор Рівненського обласного краєзнавчого музею – 456.

Гейда Ольга Сергіївна – доцент Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – 250, 348.

Головко Оксана Іванівна, старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви” – 450 (співавт.).

Гончаренко Вікторія Семенівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 251–258, 247 (співавт.).

Горох Микола Володимирович, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук – 259, 349–352, 490.

Гриценко Марина Віталіївна, завідувача сектором Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана – 457.

Грінченко Борис Дмитрович, громадсько-культурний діяч, письменник, літературознавець, упорядник колекції В.В. Тарновського, укладач каталогів Музею українських старожитностей В.В. Тарновського – 260–261 (співавт.).

Грінченко Марія Миколаївна, письменниця, перекладач, завідувача Музеєм українських старожитностей В.В. Тарновського (1901 р.) – 260–261 (співавт.).

Демченко Світлана Василівна, старший науковий співробітник Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана – 458.

Демченко Тамара Павлівна, доцент Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – 262, 353–357, 420.

Дзюба Олена Миколаївна, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, кандидат історичних наук – 358.

Діденко Сергій Васильович, завідуючий сектором Національного музею історії України – 459 (співавт.).

Дрозд Денис Сергійович, молодший науковий співробітник Музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград” – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 316.

Еткіна Ірина Ігорівна, доцент Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – 259, 360.

Ємець Олексій Михайлович, колекціонер, м. Чернігів – 473 (співавт.).

Жирохов Михайло Олександрович, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 361.

Журавльова Тетяна Петрівна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 263, 264, 421, 422, 483, 265 (співаєт.)

Зайченко Віра Володимирівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 266–272, 362.

Іванов Євгеній Сергійович, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 491.

Іжевський Артур Валентинович, науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (м. Львів), кандидат мистецтвознавства – 460.

Ісаєнко Олена Іванівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 317, 424 (співаєт.).

Калініна Тетяна Вікторівна, завідувача відділом Національного музею Тараса Шевченка – 425.

Кириєвський В’ячеслав Дмитрович, краєзнавець, м. Шостка Сумської області – 363–366.

Кліщенко Тетяна Миколаївна, директор Щорського районного історичного музею – 367.

Ковалевська Ольга Олегівна, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, кандидат історичних наук – 461.

Коваленко Оксана Валентинівна, старший викладач Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка – 484.

Крутий Віталій Олександрович, директор Менського районного краєзнавчого музею імені В.Ф. Покотила – 368.

Крюкова-Качуровська Лідія Борисівна, перекладач, мистецтвознавець, дружина українського письменника І.В. Качуровського, м. Мюнхен, ФРН – 426.

Курданов Андрій Леонідович, заступник голови Чернігівської районної державної адміністрації, голова Чернігівської районної організації Національної спілки краєзнавців України – 369.

Кучинська Марія Едмонтівна, науковий співробітник Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького – 462.

Лаєвський Артем Сергійович, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук – 273, 370.

Лаєвський Сергій Лазаревич, директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 318–320, 321 (співаєт.), 325–328 (співаєт.).

Ларіонова Любов Пилипівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 371.

Левитська Ірина Георгіївна, художник-монументаліст, один з авторів художнього вирішення експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, м. Київ – 427.

Лейберов Олексій Олегович, старший викладач Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя – 372, 373.

Линюк Людмила Петрівна, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 260 (вступ), 322–324, 321 (співаєт.), 325–328 (співаєт.).

Литвинова-Бартош Пелагея Яківна, етнограф, фольклорист, письменниця, громадська діячка – 428.

Луцька Валентина Леонідівна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 275, 374–377.

Ляшев Олександр Вікторович, майор Збройних Сил України, краєзнавець, с. Роїще, Чернігівського району Чернігівської області – 429.

Май-Борода Мирослав Сергійович, молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат богослов’я – 378.

Майборода Людмила Олексіївна, завідувача Військово-історичного музею – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 379, 380, 430.

Мартиненко Володимир Васильович, доцент Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя, кандидат історичних наук – **381**.

Морозова Анна Валеріївна, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук – **329, 382**.

Москаленко Валентина Василівна, директор Сновського районного історичного музею – **383–385, 431**.

Мудрицька Вікторія Георгіївна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **330**.

Мудрицька Маргарита Геннадіївна, молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **276, 277, 278 (співаєт.)**.

Музичко Олександр Євгенович, доцент Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, кандидат історичних наук – **432**.

Назаренко Дмитро Іванович, молодший науковий співробітник Національного музею медицини України – **433**.

Населевець Євген Володимирович, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **279, 280, 386, 434**.

Науменко Андрій Миколайович, науковий співробітник Корюківського історичного музею – **387**.

Негода Віктор Миколайович, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **388**.

Нітченко Алла Григорівна, старший викладач Чернігівського державного інституту економіки і управління – **389**.

Новик Тетяна Григорівна, науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” – **440 (співаєт.)**.

Ногін Євген Володимирович, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук – **281**.

Оніщенко Оксана Володимирівна, доцент Чернігівської філії Київського славістичного університету, кандидат історичних наук – **390, 435**.

Палатна Світлана Григорівна, старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України – **463**.

Перекрестов Ромуальд Ігорович, краєзнавець, м. Одинцово, Московська область, РФ – **391**.

Петренко Оксана Михайлівна, завідувача відділом Національного історико-культурного заповідника “Качанівка” – **392**.

Петькова Зінаїда Григорівна, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **282, 393**.

Плохута Ольга Сергіївна, завідувача відділом Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького – **464**.

Половнікова Світлана Олександрівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **283, 436, 437**.

Попельницька Олена Олексіївна, провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук – **465**.

Потій Наталія Миколаївна, аспірантка Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – **394**.

Походяща Олена Борисівна, завідувача сектором Національного музею історії України, кандидат історичних наук – **466**.

Прудько В'ячеслав Олександрович, асистент Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя – **395**.

Пуцко Василь Григорович, заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, РФ – **396, 467, 468, 247 (співаєт.)**.

Пушенко Валентина Олексіївна, старший науковий співробітник Бахмацького історичного музею – 438.

Ральченко Ірина Григорівна, директор Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана – 439.

Рахно Олександр Якович, завідуючий кафедрою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – 331, 397, 398.

Руденко Володимир Якович, завідуючий відділом Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” – 440 (співаєт.).

Самохіна Наталія Євгенівна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 399, 400.

Світловська Леся Петрівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 401–403.

Сергєєва Світлана Миколаївна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 284–286, 404–412.

Сита Людмила Федорівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 287–292, 311 (співаєт.), 334 (співаєт.).

Ситий Ігор Михайлович, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, кандидат історичних наук – 293–310, 413, 442, 462–472, 441 (співаєт.), 473 (співаєт.).

Ситий Юрій Миколайович, старший науковий співробітник Навчально-наукового Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка – 311 (співаєт.), 488 (співаєт.).

Слєзко Ігор Іванович, співробітник управління з питань внутрішньої політики та зв’язків з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації – 443.

Стадніченко Ігор Вікторович, художник-реставратор Національного науково-дослідного реставраційного центру України – 474.

Старовойтенко Інна Миколаївна, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук – 414.

Сторчака Надія Іванівна, учений секретар Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль, Сумська область – 416.

Супронюк Оксана Костянтинівна, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат філологічних наук – 444.

Тарасенко Олександр Федорович, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – 424 (співаєт.)

Товстоляк Надія Миколаївна, доцент Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук – 332, 445.

Тонких Наталія Анатоліївна, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського – 312, 313.

Трач Ірина Михайлівна, представниця роду Тарновських (донька М.В. Тарновського), громадська діячка, м. Київ – 446.

Трикашна Людмила Миколаївна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 415, 447, 448.

Уткін Павло Сергійович, художник-реставратор по металу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 278 (співаєт.).

Федевич Людмила Костянтинівна, завідувача відділом Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького – 475.

Фрасинюк Ольга Нилівна, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовнос-

тей України – філії Національного музею історії України, кандидат історичних наук – **455 (співавт.).**

Хильченко Трифон Павлович, старший інструктор Курського губернського виконавчого комітету (станом на 1919 р. – С.Л.) – **416.**

Царенко Сергій Олександрович, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею, кандидат архітектури – **485.**

Цикунова Ірина Петрівна, завідувача канцелярією Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **417.**

Черненко Олена Євгеніївна, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – **333.**

Шевченко Олена Василівна, старший науковий співробітник Національного музею історії України – **459 (співавт.).**

Шекун Олександр Володимирович, археолог, краєзнавець, м. Чернігів – **334 (співавт.).**

Шендрик Людмила Кирилівна, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви” – **486.**

Шенько Наталія Іванівна, головний зберігач фондів Щорського історичного музею – **476.**

Шиленко Юлія Анатоліївна, головний зберігач фондів Національного музею Тараса Шевченка – **477.**

Шудря Євгенія Стефанівна, майстер декоративно-ужиткового мистецтва, мистецтвознавець, м. Київ – **428.**

Шудря Микола Архипович, письменник, журналіст, кінодраматург, м. Київ – **428.**

Шумей Олена Миколаївна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – **488 (співавт.).**

Щербина Світлана Вікторівна, аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – **314.**

Юрченко Надія Семенівна, директор Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького – **478, 479.**

Яніна Ірина Василівна, старший науковий співробітник Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького – **480.**

Ясновська Людмила Василівна, доцент інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – **335, 449.**

**Перелік установ та закладів, співробітники яких є авторами
“Скарбниці української культури”**

Музеї та заповідники

1. Бахмацький історичний музей
2. Вінницький обласний краєзнавчий музей
3. Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви”
4. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль
5. Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького
6. Калузький обласний художній музей
7. Корюківський історичний музей
8. Краєзнавчий музей міста Славутича і Чорнобильської АЕС
9. Менський районний краєзнавчий музей імені В.Ф. Покотила
11. Музей гетьманства
12. Музей історичних коштовностей України – філія Національного музею історії України
13. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (1901 р.)

14. Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”
15. Національний історико-культурний заповідник “Качанівка”
16. Національний музей медицини України
17. Національний музей Тараса Шевченка
18. Національний науково-дослідний реставраційний центр України
19. Рівненський обласний краєзнавчий музей
20. Сновський (Щорський) районний історичний музей
21. Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького
22. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
23. Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана

Вищі навчальні заклади

1. Київський університет імені Бориса Грінченка
2. Криворізький державний педагогічний університет
3. Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.
4. Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя
5. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
6. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
7. Чернігівська філія Київського славістичного університету
8. Чернігівський державний інститут економіки і управління

Інститути Національної академії наук України

1. Інститут історії НАН України
2. Інститут народознавства НАН України (м. Львів)
3. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Архіви

1. Державний архів Чернігівської області

Бібліотеки

1. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

Органи влади

1. Курський губернський виконавчий комітет (станом на 1919 р.)
2. Управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації
3. Чернігівська районна державна адміністрація

Збройні Сили України

ШУМЕЙ Е., СЫТЫЙ Ю.

К вопросу о расположении курганов в I–IV группах Шестовицкого могильника

Археологический комплекс в ур. Коровель у с. Шестовица привлекает внимание исследователей с конца XIX в. Истории изучения памятника и результатам исследований последних десятилетий посвящен ряд статей¹. До последнего времени основное внимание исследователей Шестовицкого комплекса уделялось раскопкам могильника, в первую очередь пойменной его части в ур. Дуброва и ур. Колодливо.

В 1977 г. была издана монография Д.И. Блифельда «Давньоруські пам'ятки Шестовиці», в которой обобщены материалы исследований всех раскопанных и выявленных на 1958 г. 147 курганов, проанализирован сопутствующий инвентарь и обряд погребения². На основании многолетних раскопок Д.И. Блифельд выделил шесть курганных групп: I–III группы расположены в пойме р. Десна, на запад от мыса Коровель; IV – в ур. Узвоз на северо-западном краю ур. Коровель, V – в ур. Защита, или Лысая Гора на западной окраине села, VI – в южной части села. По мнению Д.И. Блифельда, I группа насчитывала 105 насыпей, II – 11, III – 20, IV – до 15, V – несколько насыпей, VI – до 20 насыпей³. В книге приведен план комплекса в ур. Коровель, однако сравнение количества нанесенных курганов, прежде всего в первой группе, с описанными в книге не совпадает. Вероятно, это связано с подготовкой рукописи к изданию после смерти Д.И. Блифельда.

Несоответствие количества исследованных и нанесенных на планы курганов повлекло за собой ряд неточностей и разночтений. На этом основании Ф.А. Андрощук предположил, что новый топографический план I–III групп после 1948 г. не снимался⁴.

Основываясь на опубликованном плане Д.И. Блифельда 1948 г. и плане 2003 г. (съемка Е.М. Веремейчик и Ю.Н. Сытого), Ю.Н. Сытый составил планы I–IV групп и предложил нумерацию курганов согласно тексту монографии⁵.

Работа с публикациями и документами исследований, прежде всего материалами личных фондов П.И. Смоличева и Д.И. Блифельда в Научном архиве Института археологии НАН Украины, позволила уточнить расположение курганов в составе курганных групп Шестовицкого могильника. На данный момент нам известны 11 планов Шестовицкого могильника: план памятников у с. Шестовица, составленный П.И. Смоличевым в 1925 г., план I–II курганных групп по Я.В. Станкевич 1946 г., план I–III курганных групп по Д.И. Блифельду 1948 г., план I–III курганных групп по Д.И. Блифельду 1956 г. на миллиметровой бумаге, перебеленный план I–III курганных групп по Д.И. Блифельду 1956 г. (?) (Рис. 1), цветной план I–II курганных групп по Д.И. Блифельду 1957 г. (Рис. 2), план типов погребений в I–III курганных группах по Д.И. Блифельду 1957 г. (Рис. 3), цветной сводный план курганов по Д.И. Блифельду (Рис. 4), черно-белый сводный план курганов по Д.И. Блифельду (Рис. 5), план комплекса в ур. Коровель, в т.ч. курганных групп, в монографии Д.И. Блифельда, план IV курганной группы по Е.М. Веремейчик и Ю.Н. Сытому 2003 г. (Рис. 6).

Впервые курганы, расположенные в пойме р. Десна, были упомянуты Н.А. Константиновичем в докладе на III Археологическом съезде в Киеве «О курганах Черниговского уезда»⁶.

Начало стационарных раскопок в Шестовице связано с именем заведующего археологическим отделом Черниговского государственного музея Петра Ивановича Смоличева. За три сезона 1925–1927 гг. он исследовал 42 кургана, которым были присвоены номера I–XLII (из них курганы XIII–XVI в ур. Ров не относятся к археологическому комплексу в ур. Коровель)⁷.

В 1925 г. П.И. Смоличев составил схематический план памятников у с. Шестовица⁸, указав, что вся местность вокруг городищ (в ур. Коровель и в селе) ранее была занята курганами, сохранились из которых единицы⁹. В дневнике раскопок 1925 г. он описал I–III группы насыпей «на лугу».

«Курганная группа на 1-й гряде. В этой группе насчитывается до 60 курганов: – по правую сторону от дороги 14 (из них 5 больших) и по левую сторону – 42 кургана (из которых 9 больших). Большинство их них сохранились довольно хорошо, имеют полусферическую форму и вокруг окопаны канавами со следами перемычек.

Курганная группа на 2-й гряде (на расстоянии приблизительно 100 саж. от первой) значительно меньшая, чем первая. С правой стороны дороги – 6 курганов (из них 3 больших) и по левую сторону 5 курганов. В этой группе курганы более худшей сохранности, чем в первой.

3-я курганная группа расположена на следующей гряде, саженьях в 150–180 от второй. По правую сторону от дороги, в поросли молодого дубняка, свыше 15 курганов. Возле самой дороги 1 самый большой из всей группы (95 шагов в окружности и 3–4 арш. высоты)... По левую сторону от дороги, на месте вырубленного дубового леса – 9 курганов большего [?] и самый большой (64 шага в окружности) близ дороги. Курганы, расположенные вблизи дороги и влево от нее – почти все поврежденные»¹⁰.

В том же году П.И. Смоличевым «...исследования были перенесены со Слабинской дороги в самое село Шестовицу на «Коровель» (так называется южная оконечность села), в усадьбу гражд. Евдокима Меха.

В конце усадьбы, на склоне горы, расположена небольшая дубовая роща, по которой [раскиданы] курганы числом до 20, из них 5–7 «раскиданы», т.е. разрыты владельцем в разное время с целью выравнивания площадок. Среди курганов 3–4 несколько больших размеров, нежели остальные»¹¹. Эти курганы Д.И. Блифельд отнес к VI группе.

В 1926 г. П.И. Смоличев исследовал курганы в I и II курганных группах, а также в ур. Ров.

В 1927 г. было «Оглянуто могили, що містяться на горі біля луку, по дорозі на с. Слабін, в місцевості, що серед населення зветься «Узвоз» де маються могили які в більшості вже майже знищено...

На SW от села

На NNE от луговых курганов»¹². Д.И. Блифельд отнес эти курганы к IV группе.

В том же году «Для исследований взяты три кургана* на выезде из с. Шестовиць в южн. части, по дороге на хут. Якубовку на «Лысой горе» («Защита») метр 80 не доходя до посадок.

Очевидно тут в свое время было значительно большее количество курганов, теперь уже уничтоженных.

Курганы расположены по прямой линии с N на S»¹³.

«На выезде из села к SW метр на 100–150 вправо от дороги на Слабин. В группе можно насчитать до 15 распаханых курганов»¹⁴. Описанные насыпи Д.И. Блифельд выделил в V группу.

За три сезона 1925–1927 гг. П.И. Смоличев исследовал: в I группе – 16 курганов, II – 3, III – 1, IV – 11, V – 5, VI – 2. Можно предположить, что зафиксированные П.И. Смоличевым скопления курганов у с. Шестовица были положены в основу выделения групп Д.И. Блифельдом.

В 1946 г. исследования в Шестовице проводила экспедиция Института истории материальной культуры имени М.Я. Марра Академии наук СССР под руководством Я.В. Станкевич на средства, выделенные Институтом археологии Академии наук УССР. Основные результаты работ автор исследований опубликовала в двух небольших статьях¹⁵. В 1962 г. были опубликованы подготовленные М.В. Малевской и Г.Ф. Корзухиной подробные результаты работ Я.В. Станкевич в Шестовице, в т.ч. план Шестовицкого комплекса с I и II курганными группами могиль-

* Всего в 1927 г. в V группе было раскопано 5 курганов. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 32, с. 91–115.

ника¹⁶. На плане исследованные Я.В. Станкевич курганы обозначены в виде перекрещивающихся бровок и подписаны арабскими цифрами, раскопанные П.И. Смоличевым – в виде ям и траншей в центре насыпи.

В процессе исследований Я.В. Станкевич было раскопано 7 курганов (с 1 по 7): 1–6 – в I группе, 7 – к северо-западу-западу от западного края кладбища с. Шестовица. Последний курган Д.И. Блитель не включил в книгу, вероятно, связывая группу насыпей возле кладбища с городищем в центре села. По результатам исследований 2003 г. городище в центре села датировано XII–XIII ст. На этом основании Ю.Н. Сытый связывает курганы у кладбища с археологическим комплексом в ур. Коровель¹⁷.

В дневнике экспедиции Я.В. Станкевич привела информацию одного из работников экспедиции П.И. Смоличева, что «весь мыс и вся возвышенная часть дер. Шестовицы наз. «Коровель» ранее была покрыта курганами. Т.к. эта часть возвышенности распаивается под посев, то вполне понятно что при средних размерах и довольно расплывчатой форме курганов они быстро исчезают, остальное доканчивает ветер, развеивая остатки погребений». Там же сообщается о глазомерной съемке курганной группы на дороге в с. Слабин¹⁸.

Количество зафиксированных Я.В. Станкевич насыпей пойменной части могильника отличается от данных, приведенных П.И. Смоличевым. «Основная группа насыпей расположена у самого края заливной террасы и имеет неправильно-овальную форму – в длину она достигает 350 м и в ширину – 100 м.

В данной, основной части могильника насчитывается до 80 отдельных курганов, из них 19 наиболее мощных по размерам насыпей носит следы раскопок П. Смоличева в виде ям и траншей»¹⁹. Указанное число раскопанных П.И. Смоличевым курганов не соответствует действительности. Вероятно, Я.В. Станкевич добавила 3 кургана, поврежденные межевой траншеей*.

«Вторая группа курганов, состоящая всего из 9 насыпей, вытянутых в виде цепи в том же направлении, расположена на расстоянии 100 м. к юго-западу от предыдущей. 3 наиболее значительные ее насыпи были раскопаны еще П. Смоличевым.

Наконец, 3-я наименее значительная группа, состоящая из 5-ти отдельных насыпей, лежит на расстоянии 380–400 м к Ю-Ю-З от предыдущей, в лесу, левее дороги проходящей из Шестовиц на с. Слабино, и лишь одна из них, огромных размеров курганная насыпь, раскопанная глубокой ямой, расположена правее дороги (на плане не уместились)»²⁰.

«Против южного конца деревни несколько курганов имеются на возвышенности у края соснового леса, из них наиболее ясно выражен один блюдцеобразной формы порос соснами»²¹, – предположительно, описана VI группа курганов.

В 1947 г. А.А. Попко в составе Черниговской экспедиции Института археологии АН УССР под руководством В.А. Богусевича обследовал окрестности Шестовицы, где зафиксировал значительное количество курганов и курганных групп.

По сведениям А.А. Попко, в пойме Десны, в ур. Дуброва или Колодливо на площади размером примерно 500×300 м выявлено 107 курганов: в I группе – 80 курганов, расположенных цепью с юга на север; во II – 12 курганов, расположенных параллельно первой группе, в 80 м на юго-запад от нее; III группа насчитывает 18 курганов, расположенных цепью параллельно первым двум недалеко от них, на краю леса**²².

По нашему мнению, А.А. Попко среди мест с сохранившимися курганами описал остат-

* Курганы 36–39 были повреждены канавой, из них П.И. Смоличев раскопал только два – 37 (или 38) и 39; на плане Я.В. Станкевич 1946 г. в юго-восточной части I группы нанесена еще одна раскопанная насыпь, идентифицировать которую не удалось.

** Общее число курганов в I–III группах отличается: 67 – в отчете и 107 (суммарно в трех группах в самом деле 110) – статье А.А. Попко. По-видимому, большее число насыпей в публикации связано с дальнейшими исследованиями могильника.

ки IV курганной группы: «На юго-запад от села, в северо-западной части урочища «Коровель», на береговой террасе находится 5 курганов, 4 из которых лежат тесно в ряд вдоль дороги на луг, а пятый сбоку. Все курганы небольшие: от 1/2 до 1 м. высоты и до 20 м в окружности основания. Поросли травой и кустарником», – и, возможно, VI курганной группы: «На юго-запад от села, на поле под лесом, находится пять курганов, один из которых большой и 4 небольших. Курганы сильно распаханы»²³.

В том же 1947 г. Шестовицкий комплекс обследовала Днепроовская Левобережная археологическая экспедиция Института истории материальной культуры имени М.Я. Марра АН СССР под руководством И.И. Ляпушкина²⁴. Недалеко от ур. Узвоз в противотанковом рву была обнаружена урна с костями. Учитывая обряд и датировку погребения, Д.И. Блитель, отнес его к V курганной группе.

Следующий этап исследований древностей Шестовицы связан с работами старшего научного сотрудника отдела археологии славянских племен и городов Киевской Руси Института археологии АН УССР Давида Исаковича Блитель. В 1948 г. он на топо съемку села Шестовица нанес курганы и составил план описанных в монографии памятников, который иллюстрирует расположение курганных групп в ур. Коровель. Наиболее значительные работы экспедиции на могильнике проводились в I–III группах, и их основным заданием было определение целесообразности дальнейших систематических раскопок курганов²⁵. Д.И. Блитель снял план насыпей I – III групп, расположенных в пойме²⁶, локализовал раскопанные П.И. Смоличевым и Я.В. Станкевич курганы*.

В дальнейшем исследованные им насыпи Д.И. Блитель наносил на план 1948 г. Нумерация групп начиналась с восточной, самой большой. На плане 1948 г. в I группе размещены 84 кургана (с 1 по 84), во II – 11 (с 85 по 95), в III – 18 (с 96 по 113), всего – 113 курганов.

В ходе раскопок в 1948 г. каждому кургану присваивались два номера: номер согласно плану могильника (арабскими цифрами) и рабочий порядковый номер (римскими). Всего было исследовано 11 курганов: 9 – в I группе (I–V, VII–X), 1 – во II группе (VI), 1 – в III группе (XI). В ур. Узвоз была раскопана еще одна насыпь, которой нет на плане. Она оказалась песчаным холмом с залегающим ниже культурным слоем²⁷.

В 1956 г. Шестовицкий отряд (начальник – Д.И. Блитель) Древнерусской экспедиции Института археологии АН УССР, входивший в состав объединенной Советско-Болгарской экспедиции АН СССР под общим руководством члена-корреспондента АН СССР Б.А. Рыбакова, приступил к систематическому исследованию могильника у с. Шестовица. «Летом 1956 года археологические раскопки в Шестовице после восьмилетнего перерыва были возобновлены. Начатые работы будут продолжены и в будущие годы, в более широком масштабе с таким расчетом, чтобы в ближайшее время завершить полностью комплексное исследование всех категорий имеющихся здесь памятников. Имеется при этом в виду, что результаты этих работ должны найти свое отражение в исчерпывающей монографической публикации материалов, добытых всеми исследованиями»²⁸.

Следующий известный нам план первых трех курганных групп выполнен карандашом на миллиметровой бумаге и отражает результаты исследований на 1956 г.²⁹. На нем разной заливкой обозначены курганы, раскопанные в 1925–1927 гг., 1946 г., 1948 г., 1956 г., неисследованные курганы изображены в виде пустых кружков с порядковыми номерами. В ходе работ 1957–1958 гг. раскопанные курганы получали порядковые номера согласно плану 1956 г.

На этом плане в I–III группах нанесен 131 курган: увеличилось количество курганов в I группе. Номера курганов 69 и 73 переставлены местами в сравнении с планом 1948 г. Веро-

* В I группе из 4 прорезанных канавой курганов 36–39, согласно отчету 1948 г., 2 – раскопаны неизвестно кем. Блитель Д.И. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР – 1948 р. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1948/11, с. 24.

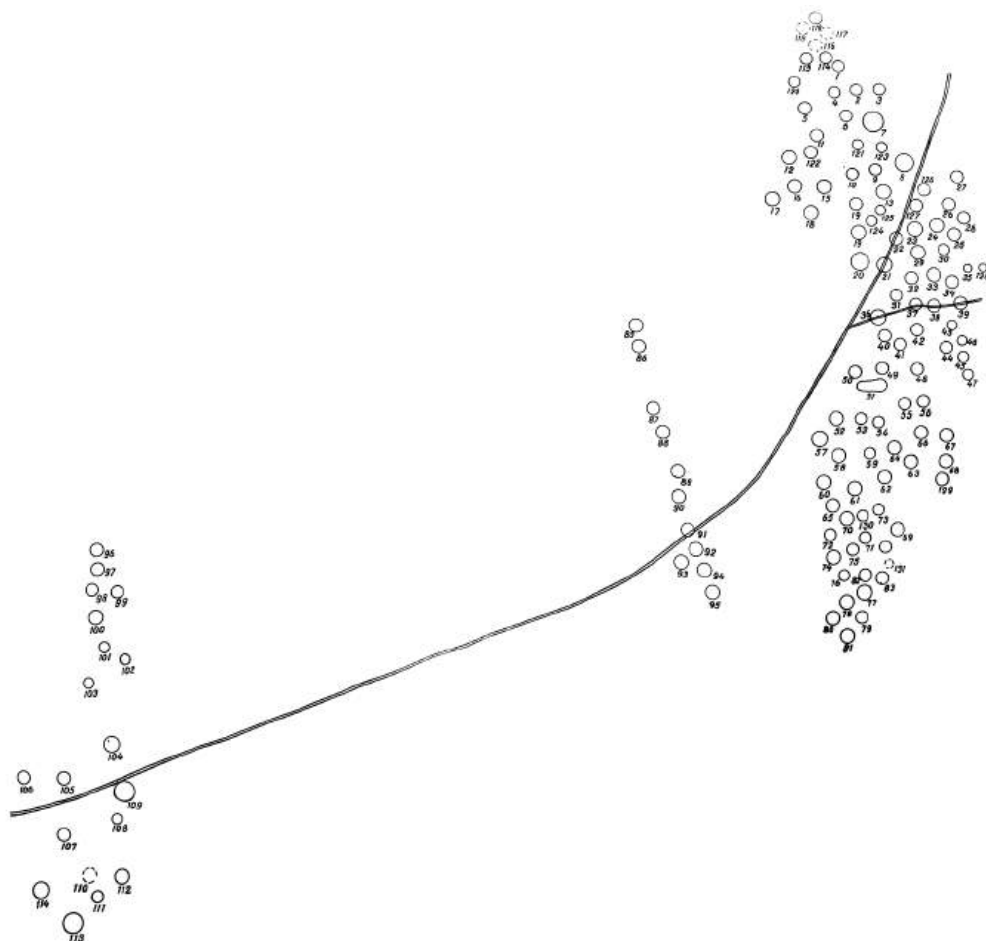

Рис. 1. План I–III курганных групп по Д.И. Блительду. 1956 г. (?).

ятнее всего, их реальное расположение соответствует плану 1956 г. (73–69). Заметны другие неточности: и в I, и в III группах обозначен курган 114, но при этом в III группе отсутствует курган 110 (на плане 1948 г. в III группе на месте кургана 114 нанесен курган 110).

Существует аналогичный перебеленный план, вероятнее всего, 1956 г., где все курганы обозначены пустыми кружками с порядковыми номерами (Рис. 1). На нем курган 110 в III группе нарисован пунктирной линией северо-восточнее кургана 114, который так же дублируется; курганы 21, 22 обозначены наоборот.

В ходе работ 1956 г. исследованным курганам присваивался номер в порядке исследования и в скобках указывался номер согласно плану. В 1957, 1958 гг. рабочая нумерация курганов была продолжена. Так, 1956 г. раскапывались курганы 1–26, 1957 г. – 27–53, 1958 г. – 54–85.

В 1957 г. работы также проводились в V курганной группе – в ур. Защита. Здесь курганы имели свою нумерацию отдельно: с 1 по 4 с добавлением буквы «З»*. «Урочищем «Защита» зветься місцевість на західній окраїні села Шестовиць біля ялинової діброви, ще досить молодого віку. Саме від посадки цих дерев на захист піщаного ґрунту від вітру місцевість і одержала назву «Защита». До 1956 р. площа ця поросла була буйним бур'яном. Восени того ж року колгосп зробив тут деревопосадку. Поверхня нерівна, чергується з слабо вираженими підвищеннями з такими ж малопомітними логовинами»³⁰.

В дневнике раскопок 1958 г. Д.И. Блительд зафиксировал: «Днем произвели обследование уроч. «Защита». Осмотрели некоторые места, которые предположительно можно считать остатками курганов. Однако осмотр положительных результатов не дал.

* В монографии Д.И. Блительда приведена ошибочная рабочая нумерация этих курганов.

В лесу выявлено несколько всхолмлений примерно в районе раскопанного в прошлом году кургана 3(3). Всхолмления эти, особенно два из них, представляют собой, вероятно курганы. Если представится возможность обязательно произведем здесь раскопки»³¹.

Важно отметить, что последним порядковым номером среди нанесенных на план 1956 г. курганов является № 131. В 1958 г. были выявлены новые насыпи, отсутствующие на плане 1956 г., поэтому нумерация курганов была продолжена от № 131 до № 138. Все дополнительные номера относятся к I курганный группе. К сожалению, нам неизвестен рабочий план 1958 г., на котором были бы нанесены курганы 132–138.

Таким образом, в 50-х гг. XX ст. Д.И. Блительд дополнил план 1948 г. новыми курганами – №№ 114–138, которые в отчетах описаны как маловыразительные или «очень маловыразительные», расположенными вдоль дороги, ведущей в с. Слабин, и по краям первой курганный группы. Вероятно, новые курганы фиксировались в ходе исследований и в ряде случаев автор раскопок не без оснований сомневался в их принадлежности к курганам, а не случайным всхолмлениям.

В 1957 г. на основе плана 1956 г. был составлен схематический план I–II групп могильника³² (Рис. 2, *цвет. вкл. 13*). На нем разноцветной заливкой обозначены курганы, раскопанные исследователями в разные годы. Вскрытые в 1957 г. курганы дополнительно подписаны рабочими номерами, причем курганы с последними номерами – 45–53 – обозначены пустыми кружками, т.е. как еще нераскопанные. На основании этого можно предположить, что план составлялся в процессе исследований. На плане к западу от кургана 46(2 С/33) изображены два кургана, подписанные «36» и «32» и обозначенные как раскопанные в 1957 г. Вероятно, они являются одним курганом 45(36/32). Кургана 82(50/65-а), нанесенный к югу от кургана 66(41/55), на сводных планах показан без №, как неисследованный, а курган 82 нанесен к востоку от кургана 81(I/60).

В отчете Д.И. Блительд указал, что раскопки 1957 г. почти завершили сплошное раскрытие наибольшей части могильника, что дало возможность составить план размещения разных типов погребений³³. На указанном схематическом плане представлены курганы I–III групп могильника, раскопанные на конец сезона 1957 г., но без нумерации³⁴ (Рис. 3). Сопоставление его с более

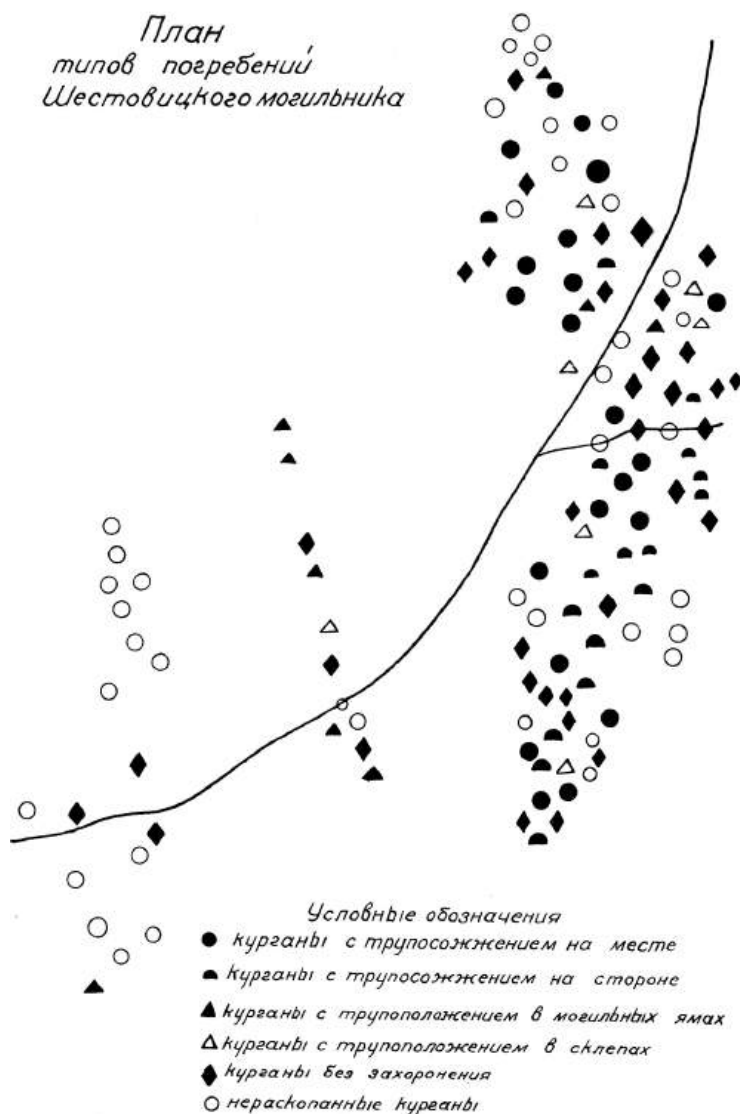

Рис. 3. План типов погребений в I–III курганных группах по Д.И. Блительду. 1957 г.

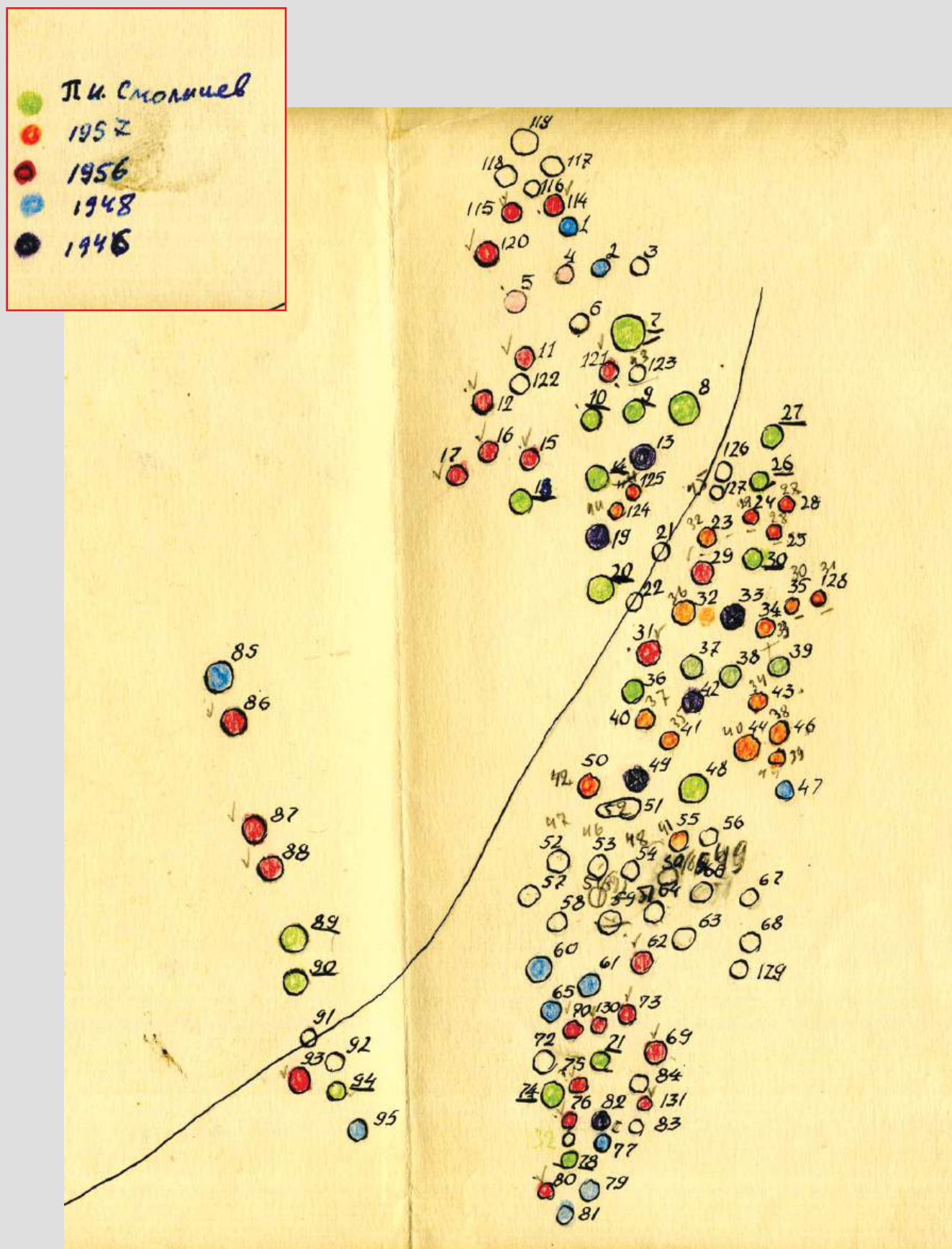
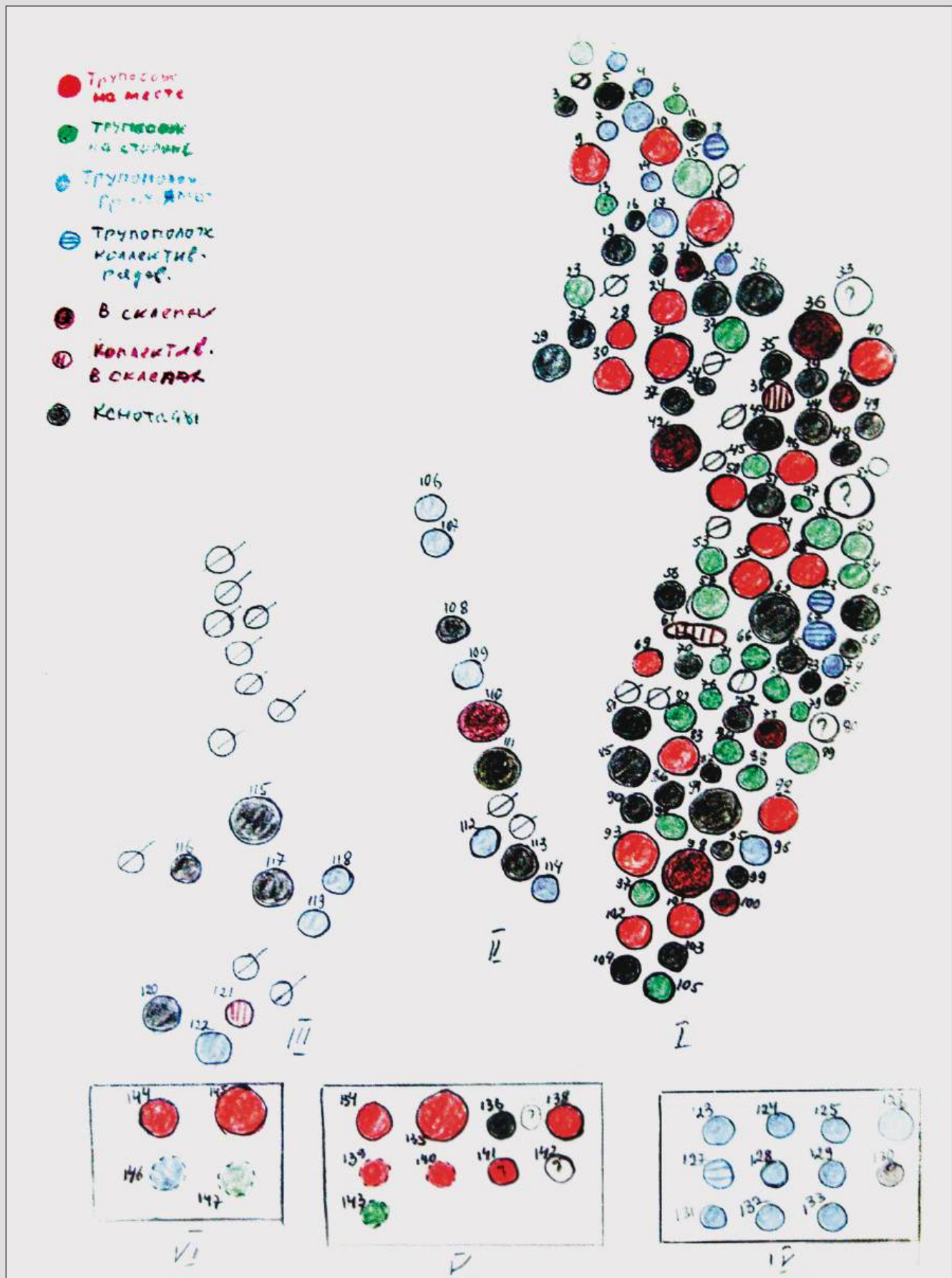

Рис. 2. План I-II курганных групп по Д.И. Блительду. 1957 г.

14. Курганные группы Шестовицкого могильника

ранними и последующими планами показало, что курганы 9(23/120) и 13(67/5) переставлены местами; курган 39(29/24) обозначен как нераскопанный, курганы 70(46/53) и 82(50/65-а) не нанесены (все три кургана исследованы в 1957 г.); курган 56 (по плану 1948 г.) содержал кремацию на стороне, а согласно документации, он не раскапывался. На этом плане погребальный обряд курганов 15(III/2), 37(1 С/19), 46(2 С/33), 57(4 С/49), 59(40/44), 62(XVII См/48) отличается от приведенного в полевой документации и монографии Д.И. Блительда.

По завершении работ 1958 г., по мнению исследователя: «В цілому могильник можна вважати розкопаним, залишилися лише поодинокі кургани, що зараз для розкопок недоступні»³⁵.

Новая нумерация курганов, скорее всего, была введена Д.И. Блительдом в процессе работы над монографией, посвященной древностям Шестовицы, в 1950-х – 1960-х гг. Он же составил и альбом иллюстраций, в котором на отдельном листе описал каждый курган: указаны 2 или 3 номера насыпи, автор и год исследований, а также данные по категориям «I Обряд», «II Оружие», «III Конское снаряжение», «IV Украшения», «V Личного обихода», «VI Монеты», «VII Разные», «VIII Утварь», «IX Примечания».

Во время подготовки к изданию монографии Д.И. Блительд создал два новых схематических плана I–III групп – цветной и черно-белый, на которых добавил недостающие курганы и обозначил погребальный обряд³⁶ (Рис. 4–5). Таким образом, на эти планы были нанесены все раскопанные в 1925–1958 гг. курганы с их новыми номерами, соответствующими номерам, приведенным в монографии; неисследованные курганы обозначены перечеркнутыми пустыми кружками. Расположение насыпей на обоих схемпланах – идентично, на черно-белом плане отсутствуют условные обозначения. Условно назовем эти планы сводными планами.

На сводных планах нанесены все курганы, кроме кургана: 137(XXXVIII См), отмеченного на цветном плане вопросительным знаком (Рис. 4, *цвет. вкл. 14*), и /(84/4-а)*.

На сводных планах есть некоторые неточности. Согласно тексту монографии, в I группе курганов насчитывается 105 курганов, но на сводных планах есть два кургана с номером 65, т.е. фактически нанесены 106 курганов. Курган 65(X/47) к востоку от кургана 63(63/137) был исследован Д.И. Блительдом в 1948 г. Курган 65 южнее кургана 62(XVII См/48), по-видимому, был раскопан в 1957 г.: его расположение совпадает с расположением кургана 56 (на планах 1948 г., 1956 г.). На плане типов погребений 1957 г. этот курган обозначен как трупосожжение на стороне, на сводных планах – как кенотаф.

На сводных планах расположение курганов в северной части I курганной группы отличается от планов 1956 г. и 1957 г. Так, курган 2(73/119) на планах 1956 г. и цветном плане I–II курганных групп 1957 г. находится на северо-восток от кургана 1(77/118), а на сводных планах – на юго-восток. Курган 3(72/116) на планах 1956 г., цветном плане 1957 г. нанесен к северо-востоку от кургана 5(25/115), на сводных планах – к западу. На последних планах севернее указанных курганов обозначена нераскопанная насыпь, отсутствующая на других планах.

Курган 22(43/?) был раскопан в 1957 г., в отчете имеет номер 125 по полемому плану. Однако на сводных планах курган 22 нанесен на месте кургана 123, а курган 125 обозначен как неисследованный; на цветном плане 1957 г. обозначен как вскрытый курган 125, но под порядковым номером 43 подписан курган 123, на плане типов погребений раскопанным обозначен курган 125, а в альбоме иллюстраций раскопок курганов указан номер 123. Таким образом, локализация кургана 22 остается не выясненной.

Расположение курганов в III группе на разных планах также отличается. Сравнительно с

* Курган был исследован в 1958 г.: «містився біля розкопаного кургану 4 [14(68/4) – авт.], являв собою невиразне ледве помітне підвищення. Розкопаний за допомогою прямокутного розкопу 3×3 м, орієнтованого по сторонах світу.

Ніяких ознак поховання та навіть насипу не виявлено. Можливо, що тут було просто випадкове підвищення». Блительд Д.І. Звіт про археологічні дослідження Шестовицького могильника у 1958 році. //НА ІА НАН України, ф.експ., № 1958/12, С. 35–36.

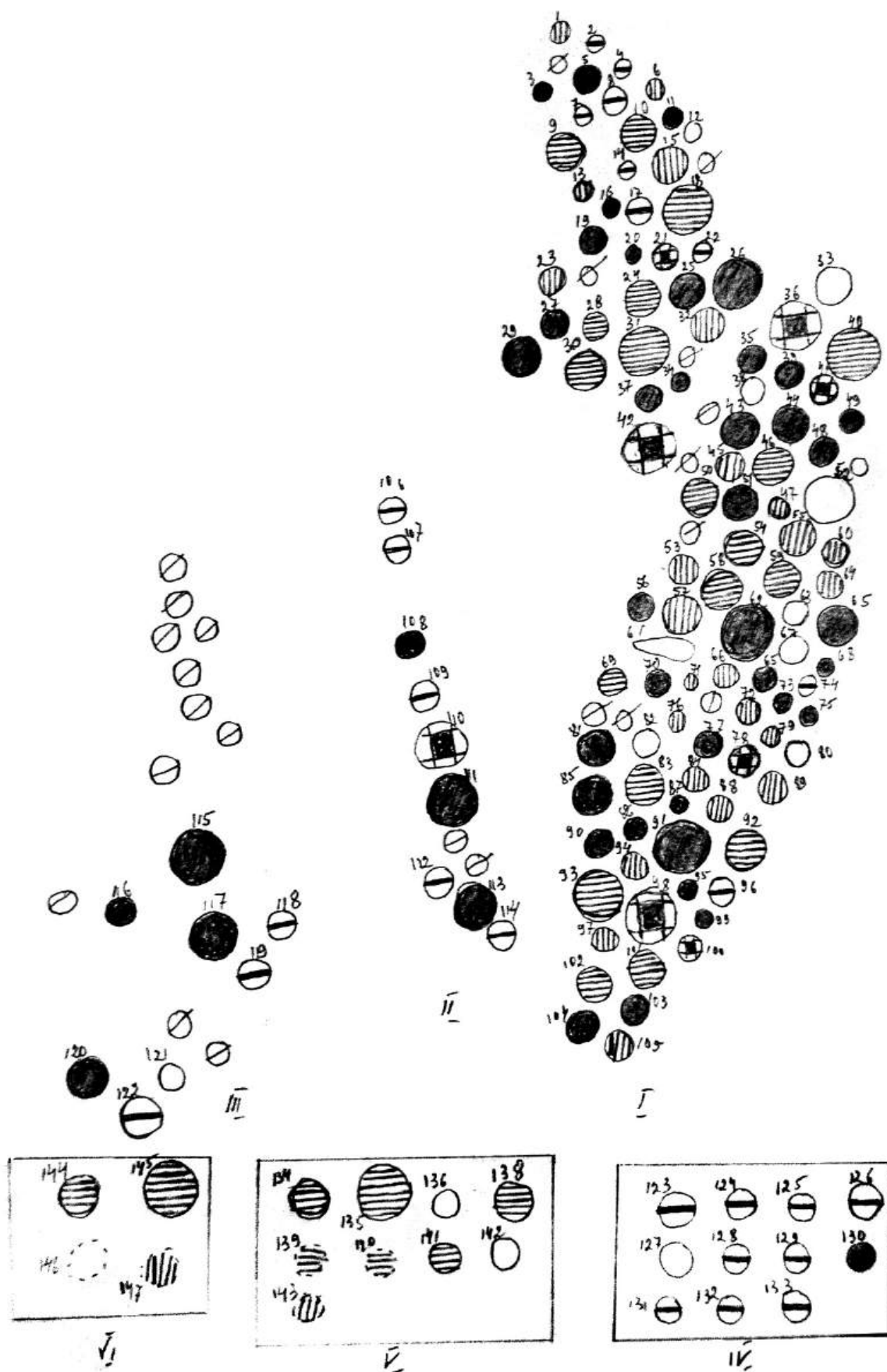

Рис. 5. Сводный план курганов по Д.И. Блительду.

планом 1948 г. на плане, выполненном на миллиметровой бумаге в 1956 г., курганы 119(75/107), 118(74/108) перенесены восточнее кургана 117(6/109) и на сводных планах обозначены в исправленном виде. Согласно сводным планам, курган 121(76/112) располагался южнее не исследованного кургана 111 (по полевым планам), а на планах 1948 г. и 1956 г. – севернее. Вероятнее всего, его местонахождение соответствует полевым планам: в дневнике раскопок указано, что курганы 118(74/108), 119(75/107) и 121(76/112) расположены один за другим к югу³⁷.

Суммарное количество исследованных в 1925–1958 гг. в I–III группах и опубликованных курганов – 122 – не соответствует последнему порядковому номеру кургана по рабочему плану – 138. Следует также учитывать, что часть курганов, выявленных в 1958 г. возле уже учтенных, получила дополнительные буквенные обозначения (1-а, 2-а, 4-а и др.).

Не раскопанными остались в I группе (по расположению с севера на юг, нумерация по полевым планам) – курганы 3, 122, 123 или 125, 21 и 22 (на дороге), 126 (не обозначен на сводных планах), 36, 37 или 38*, 57, 58.

Во II группе остались не раскопанными курганы 91, 92 (исследованы А.П. Моцей в 1983 р.); в III группе – 96–103 (северная часть группы), 106, 110, 111 (южная часть).

На сводных планах, где в отдельных прямоугольных рамках обозначен погребальный обряд курганов IV–VI групп, курган 137 (XXXVIII См) не нанесен.

IV курганная группа изображена на схематическом плане местности возле с. Шестовица П.И. Смоличева 1925 г.³⁸ В этой группе в 1927 г. он раскопал 11 насыпей. На основании данных дневника раскопок П.И. Смоличева, Д.И. Блитель предпринял попытку составить план IV курганной группы³⁹, однако на план памятников в ур. Коровель условно нанес 15 насыпей.

В 2003 г. в ходе работ Шестовицкой Международной экспедиции Ю.Н. Сытый и Е.М. Веремейчик составили план остатков IV курганной группы в ур. Узвоз, где зафиксировали 11 мест раскопок П.И. Смоличева и траншеею 1948 г. Д.И. Блителя (курган в ней не был выявлен) и условно нанесли нумерацию Д.И. Блителя⁴⁰. В дневнике П.И. Смоличева указано расположение насыпей IV группы относительно друг друга. Согласно этим привязкам удалось с определенными условностями локализовать раскопанные курганы на плане 2003 г. (Рис. 6). Прежде всего, на плане 2003 г. размеры насыпей отличаются от указанных в дневнике 1927 г., что привело к изменению удаленности курганов 123(XXVI См) – 124(XXVII См) – 125(XXVIII См), 126(XXIX См) – 127(XXX См) – 133(XLII См), 131(XXXIV См) – 132(XXXVI См) друг от друга. Согласно дневнику, курган 126(XXIX См) находился к югу от 123(XXVI См), на плане 2003 г. – на юго-запад; курган 133(XLII См) располагался рядом к северу от кургана 126(XXIX См), на плане 2003 г. – к северо-востоку; курган 132(XXXVI См) находился к югу метрах в 10 от 131(XXXIV См), на плане 2003 г. – к юго-западу и ближе. По мнению Ю.Н. Сытого, плотность погребений в IV группе была достаточно высокой и здесь могло существовать до 30–40 насыпей⁴¹.

О расположении насыпей в V и VI группах можно судить по картографическим материалам и кратким сведениям исследователей Шестовицы. На террасе р. Десна севернее посада городища Коровель в древнерусское время существовало громадное курганное поле. В пользу этого свидетельствует упоминание большого количества распаханых курганов на южной окраине села и нововыявленные курганы в 1946 г., 1983–1984 гг. и 1999–2012 гг. Курганы, расположенные в ур. Защита и возле кладбища с. Шестовица, в древности являлись группой, вытянутой по краю террасы р. Десна и вдоль дороги от края курганного поля в сторону Чернигова.

На сводных планах, как отмечалось выше, обозначена обрядность погребений. При этом,

* Повреждены канавой; на плане 1957 г. типов погребений как не исследованные обозначены курганы 36, 38, на цветном плане 1957 г. все курганы 36–38 отмечены как раскопанные П.И. Смоличевым, на сводных планах – как нераскопанный отмечен только курган 36.

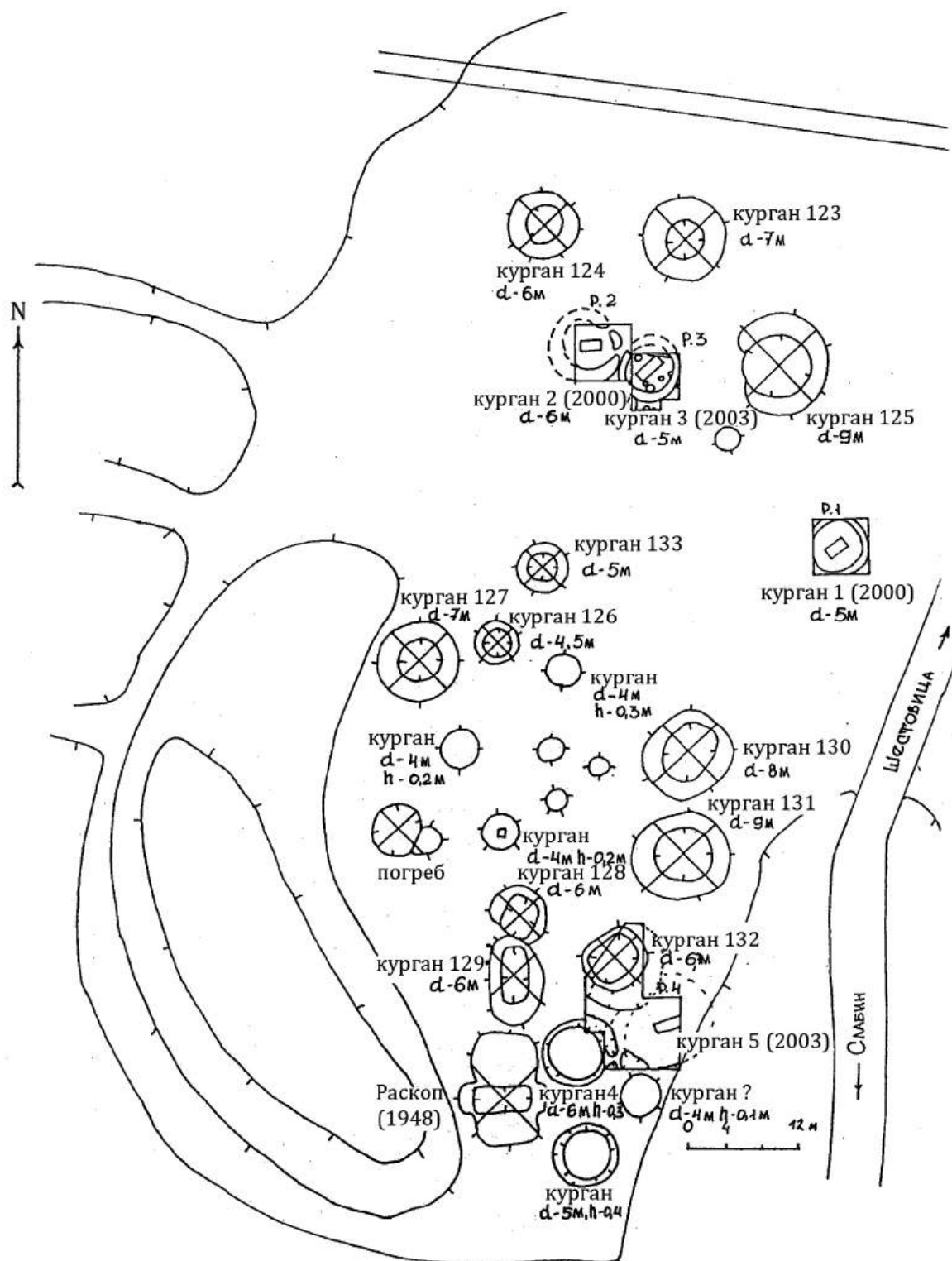

Рис. 6. План IV курганной группы по Е.М. Веремейчик, Ю.Н. Сытому. 2003 г.

на черно-белом плане не обозначена обрядность насыпей, содержащих коллективные погребения: 12(82/2а), 38(32/23), 61(52/51), 63(63/137), 67(61/133), 121(76/112), 127(XXX См), а также курганов 82(50/65-а), 136(XXXVII См), 146 (Рис. 5), и на обоих планах не обозначен обряд курганов 33(XXI См/27), 52(XXIII См/39), 80(54/68), 142(4(3) (Рис. 4–5).

По результатам работ 1926 г. тип погребения кургана 33(XXI См/27) не установлен: курган исследовался траншеей 6–9×2–4 м, заложенной в восточной части, и никаких признаков могилы выявлено не было⁴². После нивелирования бульдозером I–II групп могильника, в 1976 г. в ходе разведочных работ В.П. Коваленко зафиксировал остатки, по его мнению не раскопанного кургана № 1, который содержал в центре небольшое темное насыщенное большими углями пятно, диаметром до 4 м, вероятно, остатки кострища, и инвентарь⁴³. Очевидно, это – неисследованная часть кургана 33(XXI См/27) с остатками сожжения на месте⁴⁴.

Тип погребения в кургане 52(XXIII См/39) также окончательно не выяснен. В насыпи кургана были зафиксированы 5 воронкообразных ямок, диаметром 0,36–0,5 м, углубленных в материк до 0,3 м и заполненных темным слоем с золой и угольками⁴⁵. П.И. Смоличев предположил, что это один из видов обряда при сооружении коммеморативных могил⁴⁶. Следует отметить, что подобные ямки в количестве 4–5 были выявлены в курганах 59(40/44), 60(38/46). В этих курганах обнаружены следы кремации, а среди инвентаря – предметы скандинавского происхождения⁴⁷. Можно предположить, что в кургане 52(XXIII См/39) зафиксированы следы подобной скандинавской обрядности.

Тип погребения в кургане 80(54/68) установлен не был.

Курган 142(4(3) Д.И. Блительд считал кенотафом с обрядом или местом для совершения сожжения⁴⁸, поэтому не обозначил его обрядность.

Под насыпью кургана 145(II См) П.И. Смоличев зафиксировал остатки сожжения, южнее – камерное погребение с конем⁴⁹. По мнению К.А. Михайлова, под насыпью исследовано два кургана: один – сожжение на месте, второй – камерное погребение⁵⁰.

Отметим, что в отдельных случаях указан разный погребальный обряд относительно одного и того же кургана в раскопной документации, монографии и на планах (Табл. 1). По-видимому, детальный анализ материалов могильника позволил Д.И. Блительду определить иной тип погребения в курганах.

Таким образом, отсутствие в монографии плана с номерами исследованных курганов в каждой курганной группе длительное время препятствовало анализу размещения курганов по обряду погребения и составлению плана с датировкой курганов с целью выяснения процесса формирования групп и микрогрупп в составе могильника.

В ходе разведочных работ и стационарных раскопок исследователи фиксировали разное количество насыпей в курганных группах Шестовицкого могильника, что связано, прежде всего, с песчаным грунтом и залесенностью местности у с. Шестовица. Нивелировка бульдозером курганов I–II групп в 1975 г. и неоднократная распашка местности окончательно уничтожили все наземные признаки курганов. Остатки курганных ровиков и погребальных сооружений ниже уровня материка возможно зафиксировать лишь благодаря раскопкам, а нынешнюю привязку курганов осуществлять нанося на современный план местности планы курганного могильника из архивного фонда Д.И. Блительда. Поиск новых курганов и погребений на террасе возможен с помощью современных методов обследования территории с последующей проверкой раскопками.

Табл. 1. Курганы Шестовицкого могильника

№ п/п	Исследователь	Год исследования	№ по порядку исследования	№ по планам 1948 – 1957 гг.	Обряд по отчету или дневникам	Обряд по книге	Обряд по сводным планам
I группа							
1	Блифельд Д.И.	1958	77	118	детское сожжение или кенотаф	сожжение на стороне	сожжение на стороне
2	Блифельд Д.И.	1958	73	119	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
3	Блифельд Д.И.	1958	72	116	кенотаф или не курган	кенотаф ?	кенотаф
4	Блифельд Д.И.	1958	71	117	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
5	Блифельд Д.И.	1956	25	115	кенотаф	кенотаф	кенотаф
6	Блифельд Д.И.	1958	80	117-а	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
7	Блифельд Д.И.	1958	79	116-а	ингумация в гробу ?	ингумация в гробу	ингумация в грунтовой яме
8	Блифельд Д.И.	1956	24	114	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
9	Блифельд Д.И.	1956	23	120	сожжение на стороне ?	сожжение на стороне	сожжение на месте
10	Блифельд Д.И.	1948	IV	1	сожжение не на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
11	Блифельд Д.И.	1958	81	1-а	кенотаф или не курган	кенотаф или не курган	кенотаф
12	Блифельд Д.И.	1958	82	2-а	ингумации	ингумации	ингумации коллективные рядовые
12/1					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
12/2					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
12/3					грунтовая яма без погребения	грунтовая яма без погребения	
13	Блифельд Д.И.	1958	67	5	детское сожжение ?	сожжение на стороне	сожжение на стороне
14	Блифельд Д.И.	1958	68	4	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
15	Блифельд Д.И.	1948	III	2	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
16	Блифельд Д.И.	1958	78	4-а	кенотаф или не курган	кенотаф ?	кенотаф
17	Блифельд Д.И.	1958	69	6	ингумация в гробу или камере	ингумация в гробу или камере	ингумация в грунтовой яме
18	Смоличев П.И.	1925	I См	7	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте

19	Блифельд Д.И.	1956	21	11	кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
20	Блифельд Д.И.	1958	83	121-а	кенотаф или не курган	кенотаф или не курган	кенотаф
21	Блифельд Д.И.	1956	22	121	камера	камера	склеп
22	Блифельд Д.И.	1957	43	125 или 123	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
23	Блифельд Д.И.	1956	20	12	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
24	Смоличев П.И.	1926	XIX См	10	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
25	Смоличев П.И.	1925	III См	9	кенотаф	кенотаф	кенотаф
26	Смоличев П.И.	1926	XVIII См	8	кенотаф	кенотаф	кенотаф
27	Блифельд Д.И.	1956	19	16	кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
28	Блифельд Д.И.	1956	18	15	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
29	Блифельд Д.И.	1956	14	17	кенотаф	кенотаф	кенотаф
30	Смоличев П.И.	1926	XXIV См	18	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
31	Смоличев П.И.	1925	IX См	14	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
32	Станкевич Я.В.	1946	5 С	13	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
33	Смоличев П.И.	1926	XXI См	27	?	кенотаф	?
34	Блифельд Д.И.	1957	44	124	кенотаф ?	кенотаф ?	кенотаф
35	Блифельд Д.И.	1957	45	127	кенотаф ?	кенотаф ?	кенотаф
36	Смоличев П.И.	1925	II См	26	камера	камера	склеп
37	Станкевич Я.В.	1946	1 С	19	кенотаф	кенотаф	кенотаф
38	Блифельд Д.И.	1957	32	23	ингумации и детские сожжения	ингумации и камеры	коллективные склепы
38/1					ингумация в деревянном сооружении	ингумация в деревянном сооружении	
38/2					ингумация в домовине/деревянном сооружении	камера	
38/3					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
38/4					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
38/5					ингумация в скорченном положении в грунтовой яме	ингумация в скорченном положении в грунтовой яме	
38/6					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
38/7					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
38/8					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	

38/9					ингумация в грунтовой яме ?	ингумация в грунтовой яме ?	
39	Блифельд Д.И.	1957	29	24	кенотаф	кенотаф	кенотаф
40	Блифельд Д.И.	1957	27	28	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
41	Блифельд Д.И.	1957	28	25	камера	камера	склеп
42	Смоличев П.И.	1925	X См	20	склеп	камера	склеп
43	Блифельд Д.И.	1956	17	29	кенотаф	кенотаф	кенотаф
44	Смоличев П.И.	1925	VIII См	30	кенотаф	кенотаф	кенотаф
45	Блифельд Д.И.	1957	36	32	сожжение на стороне ?	сожжение на стороне	сожжение на стороне
46	Станкевич Я.В.	1946	2 С	33	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
47	Блифельд Д.И.	1957	33	34	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
48	Блифельд Д.И.	1957	30	35	не курган или кенотаф	кенотаф ?	кенотаф
49	Блифельд Д.И.	1957	31	128	не курган или кенотаф	кенотаф ?	кенотаф
50	Блифельд Д.И.	1956	26	31	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
51	Смоличев П.И.	1926	XX См	38 или 37	кенотаф	кенотаф	кенотаф
52	Смоличев П.И.	1926	XXIII См	39	кенотаф ?	?	?
53	Блифельд Д.И.	1957	37	40	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
54	Станкевич Я.В.	1946	3 С	42	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
55	Блифельд Д.И.	1957	34	43	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
56	Блифельд Д.И.	1957	42	50	кенотаф	кенотаф	кенотаф
57	Станкевич Я.В.	1946	4 С	49	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
58	Блифельд Д.И.	1957	35	41	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
59	Блифельд Д.И.	1957	40	44	сожжение на месте ?	сожжение на месте ?	сожжение на месте
60	Блифельд Д.И.	1957	38	46	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
61	Блифельд Д.И.	1957	52	51	камеры и ингумации	камеры и ингумации	коллективные склепы
61/1					ингумация в деревянном сооружении	камера	
61/2					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
61/3					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
61/4					камера	камера	
62	Смоличев П.И.	1926	XVII См	48	кенотаф	кенотаф	кенотаф

63	Блифельд Д.И.	1958	63	137	ингумации	ингумации	ингумации коллективные рядовые
63/1					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
63/2					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
64	Блифельд Д.И.	1957	39	45	детское сожжение на стороне?	сожжение на стороне	сожжение на стороне
65	Блифельд Д.И.	1948	X	47	кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
66	Блифельд Д.И.	1957	41	55	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
67	Блифельд Д.И.	1958	61	133	ингумации	ингумации	ингумации коллективные рядовые
67/1					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
67/2					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
67/3					ингумация в гробу	ингумация в гробу	
67/4					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
68	Блифельд Д.И.	1958	60	134	кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
69	Блифельд Д.И.	1957	47	52	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
70	Блифельд Д.И.	1957	46	53	кенотаф	кенотаф	кенотаф
71	Блифельд Д.И.	1957	48	54	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
72	Блифельд Д.И.	1957	49	66	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
73	Блифельд Д.И.	1958	66	138	детское сожжение ?	сожжение на стороне	кенотаф
74	Блифельд Д.И.	1958	59	135	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
75	Блифельд Д.И.	1958	58	67	кенотаф	кенотаф	кенотаф
76	Блифельд Д.И.	1957	53	59	кенотаф или детское сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
77	Блифельд Д.И.	1957	51	64	кенотаф	кенотаф	кенотаф
78	Блифельд Д.И.	1958	56	63	камера	камера	склеп
79	Блифельд Д.И.	1958	62	132	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
80	Блифельд Д.И.	1958	54	68	?	?	?
81	Блифельд Д.И.	1948	I	60	кенотаф ?	кенотаф ?	кенотаф
82	Блифельд Д.И.	1957	50	65-а	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
83	Блифельд Д.И.	1948	IX	61	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
84	Блифельд Д.И.	1956	10	62	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
85	Блифельд Д.И.	1948	II	65	кенотаф ?	кенотаф ?	кенотаф
86	Блифельд Д.И.	1956	11	70	кенотаф	кенотаф	кенотаф

87	Блифельд Д.И.	1956	15	130	не курган или кенотаф	кенотаф ?	кенотаф
88	Блифельд Д.И.	1956	12	73	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
89	Блифельд Д.И.	1958	55	129	детское сожжение или кенотаф	сожжение на стороне	сожжение на стороне
90	Блифельд Д.И.	1958	70	72	кенотаф	кенотаф	кенотаф
91	Смоличев П.И.	1925	V См	71	кенотаф	кенотаф	кенотаф
92	Блифельд Д.И.	1956	9	69	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
93	Смоличев П.И.	1926	XXII См	74	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
94	Блифельд Д.И.	1956	13	75	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
95	Блифельд Д.И.	1958	64	136	не курган ?	кенотаф или не курган	кенотаф
96	Блифельд Д.И.	1958	57	84	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
97	Блифельд Д.И.	1956	7	76	сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
98	Станкевич Я.В.	1946	6 С	82	камера	камера	склеп
99	Блифельд Д.И.	1956	16	131	не курган или кенотаф	кенотаф ?	кенотаф
100	Блифельд Д.И.	1958	65	83	ингумация в грунтовой яме	ингумация грунтовой яме	склеп
101	Блифельд Д.И.	1948	V	77	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
102	Смоличев П.И.	1925	IV См	78	сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
103	Блифельд Д.И.	1948	VII	79	кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
104	Блифельд Д.И.	1956	8	80	кенотаф	кенотаф	кенотаф
105	Блифельд Д.И.	1948	VIII	81	сожжение на стороне ?	сожжение на стороне	сожжение на стороне
II группа							
106	Богусевич В.А.	1947		85		ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
107	Блифельд Д.И.	1956	1	86	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
108	Блифельд Д.И.	1956	2	87	кенотаф	кенотаф	кенотаф
109	Блифельд Д.И.	1956	3	88	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
110	Смоличев П.И.	1926	XXV См	89	камера	камера	склеп
111	Смоличев П.И.	1927	XXXV См	90	кенотаф	кенотаф	кенотаф
112	Блифельд Д.И.	1956	4	93	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
113	Смоличев П.И.	1925	VI См	94	кенотаф или сожжение на стороне	кенотаф	кенотаф
114	Блифельд Д.И.	1948	VI	95	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
III группа							
115	Смоличев П.И.	1925	VII См	104	кенотаф	кенотаф	кенотаф

116	Блифельд Д.И.	1948	XI	105	кенотаф ?	кенотаф?	кенотаф
117	Блифельд Д.И.	1956	6	109	кенотаф	кенотаф	кенотаф
118	Блифельд Д.И.	1958	74	108	ингумация в гробу	ингумация в гробу	ингумация в грунтовой яме
119	Блифельд Д.И.	1958	75	107	ингумация в гробу	ингумация в гробу или камере	ингумация в грунтовой яме
120	Блифельд Д.И.	1958	85	114	кенотаф	кенотаф	кенотаф
121	Блифельд Д.И.	1958	76	112	дружинные ингумации в гробах	ингумации	коллективные склепы
121/1					ингумация в гробу	ингумация в гробу	
121/2					ингумация в гробу	ингумация в гробу	
122	Блифельд Д.И.	1956	5	113	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
IV группа							
123	Смоличев П.И.	1927	XXVI См		ингумация в гробу	ингумация в гробу	ингумация в грунтовой яме
124	Смоличев П.И.	1927	XXVII См		ингумация в гробу	ингумация в гробу	ингумация в грунтовой яме
125	Смоличев П.И.	1927	XXVIII См		ингумация в гробу	ингумация в гробу	ингумация в грунтовой яме
126	Смоличев П.И.	1927	XXIX См		ингумация без гроба ?	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
127	Смоличев П.И.	1927	XXX См			ингумации	ингумации коллективные рядовые
127/1					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
127/2					ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	
128	Смоличев П.И.	1927	XXXI См		ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
129	Смоличев П.И.	1927	XXXII См		ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
130	Смоличев П.И.	1927	XXXIII См		кенотаф	кенотаф	кенотаф
131	Смоличев П.И.	1927	XXXIV См		ингумация ?	?	ингумация в грунтовой яме
132	Смоличев П.И.	1927	XXXVI См		ингумация в грунтовой яме?	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
133	Смоличев П.И.	1927	XLII См		ингумация в грунтовой яме ?	ингумация в грунтовой яме	ингумация в грунтовой яме
V группа							
134	Смоличев П.И.	1927	XL См		сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
135	Смоличев П.И.	1927	XLI См		сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
136	Смоличев П.И.	1927	XXXVII См		кенотаф ?	кенотаф	кенотаф
137	Смоличев П.И.	1927	XXXVIII См		сожжение ?	сожжение на стороне	не нанесен
138	Смоличев П.И.	1927	XXXIX См		сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте

139	Блифельд Д.И.	1957	1 (3)		сожжение на месте	сожжение на месте или место для сожжения	сожжение на месте
140	Блифельд Д.И.	1957	2 (3)		сожжение на стороне ?	сожжение на месте	сожжение на месте
141	Блифельд Д.И.	1957	3 (3)		сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
142	Блифельд Д.И.	1957	4 (3)		кенотаф или место для сожжения	место для сожжения ?	?
143	Ляпушкин И.И.	1947			сожжение на стороне	сожжение на стороне	сожжение на стороне
VI группа							
144	Смоличев П.И.	1925	XI См		сожжение на стороне и тризна? /сожжение на месте	сожжение на месте	сожжение на месте
145	Смоличев П.И.	1925	XII См		1) сожжение и инвентарь в могиле; 2) детское погребение; 3) кенотаф с вещами и тризна	кострище и могильная яма (камера)	сожжение на месте
146	случ. раскопки	1925				ингумация в грунтовой яме ?	ингумация в грунтовой яме
147	случ. раскопки	1919 – 1920				сожжение на стороне ?	сожжение на стороне

1. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні //Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 11–94; Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці //Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 84–101; Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця //Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 173–186.
2. Блифельд Д.И. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – 236 с.
3. Там же. – С. 10–11.
4. Андрощук Ф.О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника //Археологія. – 1995. – № 3. – С. 120.
5. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 173–186.
6. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці. – С. 84.
7. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці. – С. 94; Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 173.
8. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 29; Хамайко Н.В. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 296.
9. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці. – С. 87.
10. Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины (далее – НА ИА НАН Украины), ф. 6 (личный фонд П.И. Смоличева), ед. хр. 24, тетрадь 1, с. 3–7.
11. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 24, тетрадь 2, с. 144–145.
12. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 32, с. 3.
13. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 32, с. 91.
14. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 32, с. 105.
15. Станкевич Я.В. Шестовицкие курганы //Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. XXI. – М.; Л., 1947. – С. 100; Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. //Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50–57.

16. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. //Краткие сообщения Института археологии. – 1962. – Вып. 87. – С. 6–30.
17. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 182–183.
18. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. – С. 32–34.
19. Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1946/20, с. 3–4; Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. – С. 51.
20. Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. – С. 4.
21. Станкевич Я.В. Дневник № 1. Шестовицкая экспедиция АН УССР //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1946/20, л. 3об., 4.
22. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. – С. 40–41; Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1947/20, с. 18–19; Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни //Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 134.
23. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. – С. 40; Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова. – С. 18.
24. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині //Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернівці, 2006. – С. 35.
25. Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовицях //Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 123–131; Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР – 1948 р. //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1948/11, с. 23–24.
26. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні... – С. 56.
27. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції... – С. 44.
28. Бліфельд Д.І. Краткий отчет. Раскопки курганов у с. Шестовицы в 1956 году //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1956/12а, с. 1–2.
29. НА ИА НАН Украины, ф. 36, ед. хр. 25, рис.
30. Бліфельд Д.І. Звіт про археологічні дослідження в с. Шестовиці у 1957 році //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1957/14, с. 48.
31. Шестовицкий отряд Древнерусской археологической экспедиции. Дневник раскопок III //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., 1958/12, л. 6.
32. НА ИА НАН Украины, ф. 36, ед. хр. 25, рис.
33. Бліфельд Д.І. Звіт про археологічні дослідження в с. Шестовиці у 1957 році. – С. 55–56.
34. НА ИА НАН Украины, ф. 36, ед. хр. 25, рис.; Шумей Е.Н., Сытый Ю.Н. Погребальный обряд Шестовицкого могильника X – первой трети XI в. (по материалам исследований 20 – 60-х гг. XX в.) //Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. – М., 2012. – С. 334.
35. Бліфельд Д.І. Звіт про археологічні дослідження Шестовицького могильника у 1958 році //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1958/12, с. 39.
36. НА ИА НАН Украины, ф. 36, ед. хр. 65 – 67, рис.
37. Шестовицкий отряд Древнерусской археологической экспедиции совместно с ИИМК АН СССР. Дневник раскопок курганов I //НА ИА НАН Украины, ф. эксп., № 1958/12, л. 31.
38. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні... – С. 29; НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 24, тетрадь 1, с. 8.
39. НА ИА НАН Украины, ф. 36, ед. хр. 6, л. 80, 81.
40. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 186, рис. 3.
41. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 181.
42. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 30, л. 25–28.
43. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. //Археологія. – К., 1981. – Т. 36. – С. 93–95.
44. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. – С. 178–179.
45. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 144.
46. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 40, с. 29.
47. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: каталог. – Paris. – С. 213–218.
48. Бліфельд Д.І. Звіт про археологічні дослідження в с. Шестовиці у 1957 році. – С. 55.
49. НА ИА НАН Украины, ф. 6, ед. хр. 24, тетрадь 2, с. 157–179.
50. Михайлов К.А. Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североευропейских аналогий. – СПб., 2016. – С. 221.

МАЙ-БОРОДА М.

Благовіщенський собор XII століття – перлина древнього Чернігова

Стародавній Чернігів є одним з центрів формування давньоруської культури. Він займав важливе місце в політико-економічному та соціально-культурному житті Київської Русі. Тут існувала своя грошова система, процвітали різноманітні ремесла, розвивалося монументальне зодчество. Не дивно, що місто славиться своїми древніми пам'ятками архітектури, адже на сьогоднішній день у Чернігові збереглося п'ять пам'яток архітектури домонгольського періоду: Спаський і Борисоглібський собори, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська та П'ятницька церкви.

У XII ст. Чернігів зазнав чимало випробувань, пережив ворожі напади та облоги. Разом із тим XII століття характеризується зростанням міста і активізацією будівництва. На жаль, багато унікальних пам'яток монументальної архітектури періоду Київської Русі не збереглися, але їхня історія заслуговує на увагу, на розповідь про них у музеях. А допоможуть в цьому артефакти зібрані музеями, матеріали археологічних розкопок, збережені в архівах документи і світлини та невтомна праця дослідників.

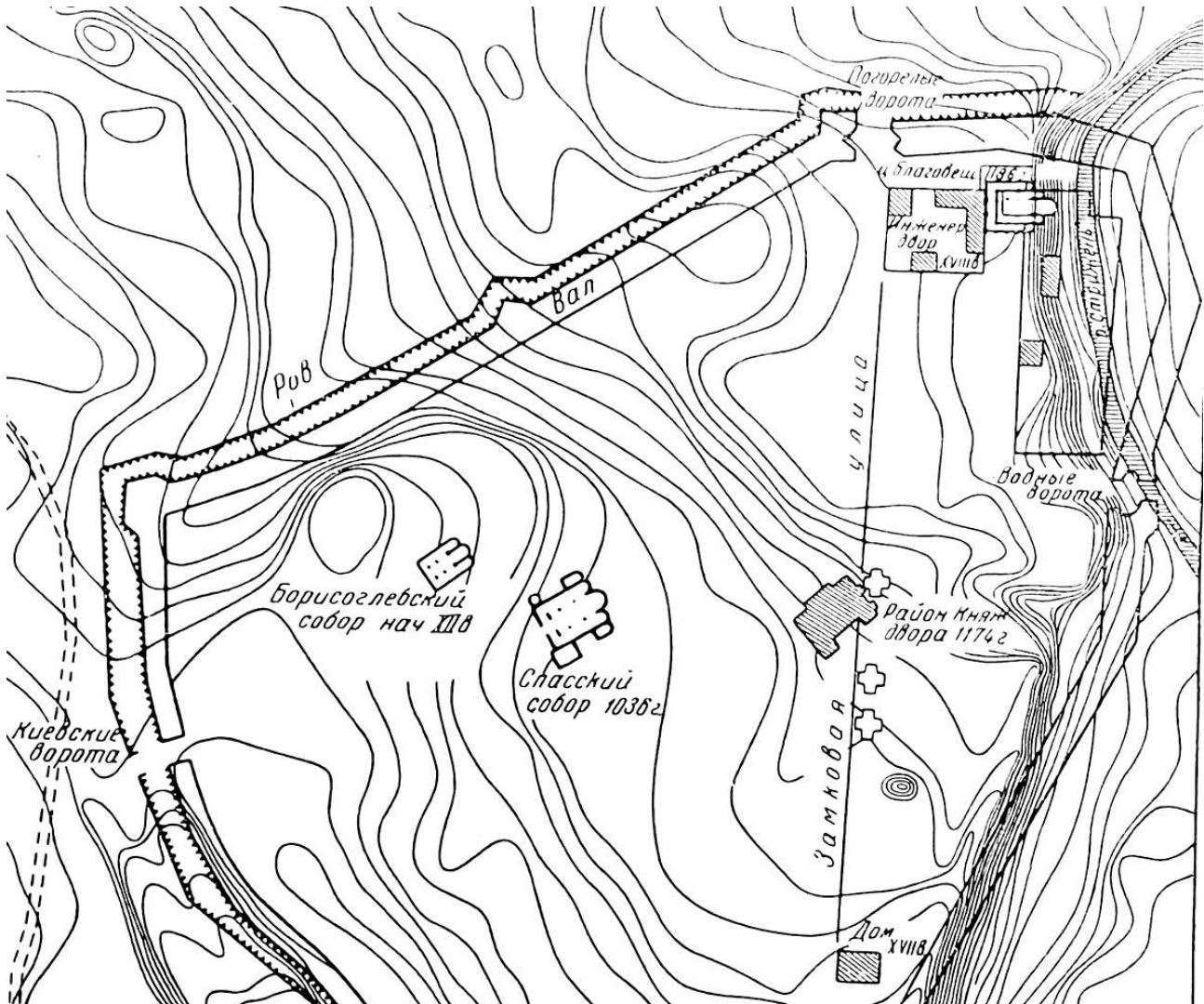
Однією з перлин давньоруської архітектури, яка вже схована під землею, був Благовіщенський собор. Його побудували у 1186 році, а віднайшли лише наприкінці XIX ст., коли внаслідок зсуву берега річки Стрижень, почали знаходити пластини смальти. В каталозі виставки XIV Археологічного з'їзду, що відбувався у Чернігові з нагоди 1000-ліття літописної згадки про місто, зазначається: «Мозаїка (110 шматків), була знайдена у Чернігові біля підніжжя гори, на якій стояв храм княжого двору, фундамент якого зруйнувався та остаточно обвалився в р. Стрижень. Мозаїки цієї на початку 1880-х років було декілька пудів. Дарунок І.К. Журавського»¹. На жаль, дарунок цей не зберігся. Можливо, фрагменти мозаїчної підлоги собору з часом можна буде ідентифікувати серед довоєнних колекцій інв. № А-16/16 та А-133 (кольор. вкл. 15).

На сьогодні в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського єдиною пам'яткою, пов'язаною з Благовіщенським собором є потир (інв. № И-2555), замовлений у гданського майстра Християна Шуберта II і вкладений до цього храму генеральним обозним війська Запорозького Василем Дуніним-Борковським (кольор. вкл. 15). Потир має чітку і логічно завершену композицію. На його позолоченій чаші з одного боку спрощено гравіюваний герб генерального обозного: лебідь в овалі під короною, вище – другий лебідь, навколо герба польські ініціали «IDZB» (напевно, Ierzy Dunin z Borkowki), з іншого боку – православний восьмикінцевий хрест з копієм, губкою і написом «ІНЦІ», «ΙΣ ΧΣ». На чашу одягнута срібна мережчата сорочка з трьома литими плакетками, на яких рельєфом зображені сцени “Тайна вечеря”, “Омовіння ніг” і “Молитва в Гефсиманському саду”, між плакетками карбовано в'язки плодів у акантовому обрамленні. В стояні – грушовидне лите яблуко з рельєфом двох ширяючих янголів серед рослинного розмаїття. На плоскуватому круглому піддоні поміж в'язок плодів – шість плакеток із зображеннями страстей Христових, таких самих за декором, як і на чаші. На дні піддона вирізано напис польською мовою: «Ten Kielich nadal nachwale Boza, do Cerkwi Zwiastowania Naswieszey Panny Ierzy Dunin Borkowski obozny ieneralny» (Цей келих надав на хвалу Бога до церкви Благовіщення найсвятішої пані Єржи Дунін Борковський обозний генеральний)³.

Історія храму

Благовіщенський собор у Чернігові був споруджений на території дитинця у добу найвищого підйому древнього Чернігова. За рахунок приєднання північно-східної частини мису (впритул до берега р. Стрижень), куди був перенесений новий княжий двір, суттєво – до 16 га – розширилась площа дитинця, загальна довжина ровів сягала 1600 метрів. Рів XI ст. був засипаний.⁴

Про будівництво церкви свідчить запис у літописі: «У рік 6694 [1186], місяця березня, Святослав Всеволодович освятив у Чернігові церкву святого Благовіщення, що її сам спору-

План Чернігівського дитинця з церквою на честь Благовіщення за Б. Рибаківим.

див»⁵. Вона являла собою величну трюхпсидну шестистовпну споруду, яка була оточена з трьох боків галереями-усипальнями, багато прикрашена мозаїками і фресками. Тут у 1196 році був похований один із героїв «Слова о полку Ігоревім» Буй-Тур Всеволод Святославич⁶, двоюрідний брат будівничого собору – князя Святослава. В цьому ж соборі в січні 1227 року був обвінчаний ростовський князь Василько Костянтинович з дочкою чернігівського князя Михайла Всеволодовича Марією⁷.

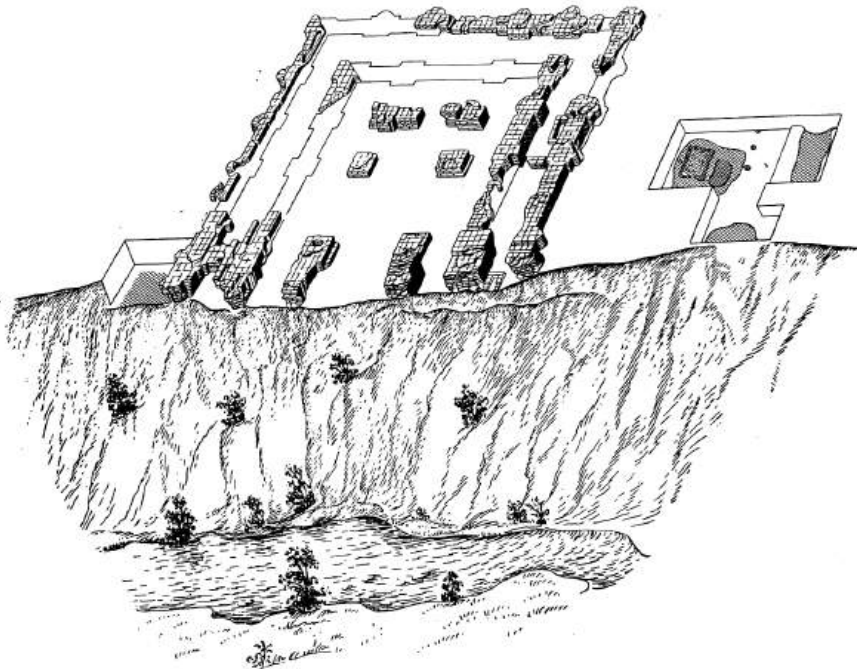
На думку відомого історика Бориса Рибаківа, вірогідно, у 1239 році, коли татари метали на місто величезні камені, впала частина церковних склепінь. Обвалилася частина західної під-

пружної арки, яка тримала центральний купол, та покриття над південним стовпом притвору. Упав блок біля південного portalу. Попри заповідані руйнування церква тоді не впала. Площа навколо церкви, очевидно, після 1186 року забудована не була і тому слідів Батієва погрому – ані шару вугілля, ані попелу – тут виявлено не було⁸.

У XV–XVI ст. собор геть занепав і його стіни були розібрані до рівня п'яти-шести цеглин вище підлоги, що відповідало рівню поверхні землі у XVII ст. Це було зроблено, мабуть, з метою побудувати на цьому місці новий храм і в 1676 році чернігівський полковник В. Дунін-Борковський збудував дерев'яну Благовіщенську церкву⁹. В XVII–XVIII ст. навколо храму було створено велике кладовище.

Зображення цього нового дерев'яного храму можна знайти на «Абрисі Чернігівському» 1706 року. При його будівництві було використано фундамент старого храму, в якому вирубали гнізда для дерев'яних стояків. За традиціями, якщо руйнувалася церква, то нову будували на тому самому місці, зберігаючи її назву. Дерев'яна Благовіщенська церква була п'ятибанна і мала бічний вівтар (приділ) на честь Воскресіння Господнього¹⁰. Вона проіснувала менше століття і під час однієї з пожеж Чернігова згоріла. Найстаріший план, на якому зображена Благовіщенська церква, датується 1739 роком¹¹, на жодному з планів міста другої половини XVIII ст. її немає.

У 1876 році після зсуву частини високого берега річки Стрижень на поверхні виявилися рештки старовинного мурування Благовіщенської церкви, що дозволило в подальшому провести археологічні дослідження.

Загальний вигляд розкопок Благовіщенської церкви за Б. Рибаківим.

Архітектура Благовіщенського собору

У своєму первісному вигляді Благовіщенський храм був великим шестистовпним тринавним, з розміщеними з трьох боків галереями. Ширина будівлі становила майже 26 м при довжині з апсидами 34 м. Стіни були складені в техніці рівношарової кладки, розчленовані лопатками. Західний фасад був розчленований на п'ять частин пілястрами з півколонами. Для мурування храму використовувалась фігурна цегла двох кольорів: червоного та світло-жовтого. Таке поєднання задля декоративності цегли двох кольорів було на той час унікальним.

Підлога храму на півтора метри піднімалася над рівнем ґрунту. Вона була зроблена з керамічних плиток, смальти жовтого, зеленого і вишневого кольорів, а в центральній наві та в трансепті підлога була викладена смальтою різних кольорів. У підкупольному перехресті на підлозі виявлена мозаїка із зображенням павича – символа оновленого життя та безсмертя

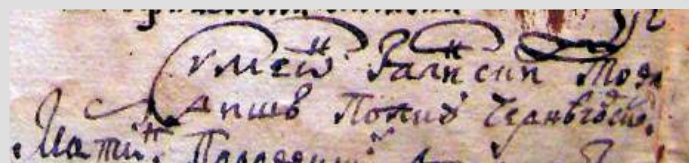
Зображення павича на мозаїчній підлозі
Благовіщенського собору XII ст.
Фрагмент експозиції музею

Потир XVII ст. Вклад до Благовіщенської церкви
В.К. Дуніна-Борковского. И-2555

Печатка та автограф С. Ялинського

Потир И-2558

Гравюра до "Анфологіона"

Герб Ялинського

(кольор. вкл. 15). В оздобленні Благовіщенського собору були використані деталі з білого мармуру і шиферу, а також фрески і мозаїки¹².

За висновком Б. Рибаків, собор являв собою велику, одночасно зведену будівлю, всі частини якої були узгоджені і підпорядковані загальній ідеї. Цим Благовіщенський собор і вирізняється з-поміж своїх «ровесників», які будувалися у два прийоми¹³.

Із західного боку церква мала великий нартекс, що на півночі і на півдні переходив у галереї-усипальні, які закінчувалися замкнутими квадратними приміщеннями (можливо, ризниці) з товстими стінами. Східні завершення галерей були прямокутними. Галереї були відокремлені від центральної частини стіною з широкими арочними прорізами. Бічні нефи були неширокі порівняно з багатьма чотири- і шестистовпними храмами XII ст., дуже стиснуті. Ширина північного нефа відноситься до ширини середнього як 7:15. Таким чином, у Благовіщенській церкві середній неф був ширше обох разом узятих бічних нефів, що допомогло зробити центральний простір від західного входу до вівтаря просторішим.

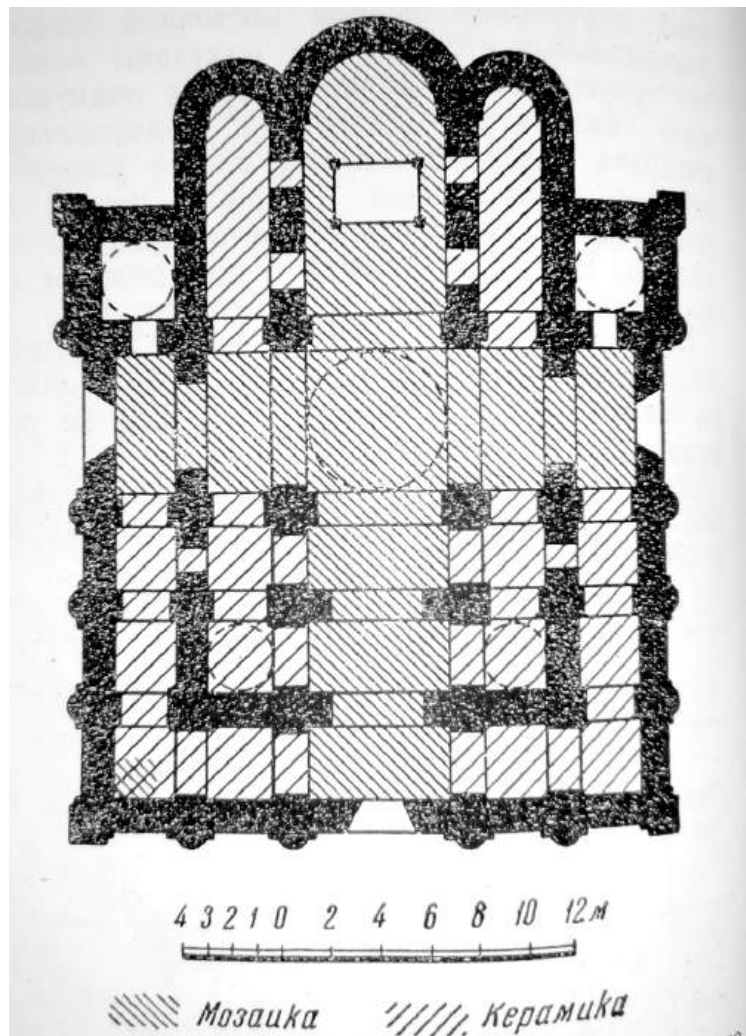
З-поміж церков XII ст., схожих за планом з Благовіщенським собором, до нашого часу зберігся лише Успенський собор у Володимирі на Клязьмі. При порівнянні цих храмів слід зробити застереження, що мова йде тільки про спільність архітектурних форм і не стосується деталей.

Значні розміри Благовіщенського собору не дозволяли зодчому завершити його лише одним центральним куполом. Як і в Успенському соборі, їх тут мало бути п'ять. Частково на це вказує створення конструктивно посиленого квадрата в кутку галереї¹⁴.

Внутрішнє оздоблення собору було надзвичайно багатим і вишуканим. Найважливіші частини будівлі – середній неф і трансепт, були вимощені чудовою мозаїкою зі смальти найрізноманітніших відтінків. Саме тут, у серединній частині споруди, в найкраще освітленому місці під головним куполом і розмістив архітектор мозаїку з павичем у круглому медальйоні, єдину сюжетну мозаїку з-поміж усіх давньоруських підлог¹⁵.

Б. Рибаків вважав можливим порівнювати мозаїки чернігівської Благовіщенської церкви з мозаїчними підлогами Софії Київської, що з'явилися, ймовірно, в результаті ремонтних робіт після великої пожежі 1180 року. Це обумовлено тим, що в роки правління в Києві Святослава Всеволодовича києво-чернігівські зв'язки отримали особливий імпульс¹⁶.

Фрагменти смальти досить великі за розмірами і сягають до 7–8 см. При проведенні розкопок були виявлені також фрагменти білого каменя з різьбленим орнаментом (птахи серед стебел, що переплітаються) – можли-

План собору за Б. Рибаківим.

во, деталь капітелі або ківорію над престолом, частини аркатурного пояса, черепки амфор-голосників і частини свинцевої покрівлі¹⁷.

Археологічні дослідження собору в 1878–1909 роках

Перші розкопки почалися через два роки після зсуву частини високого берега річки Стрижень. Історик та археолог Дмитро Якович Самоквасов так описує те, яким чином вони відбувалися: «За переказами місцевих жителів у 1876 році обвалилася частина гори над річкою Стрижем... і внизу під горою виявилися частини товстих кам'яних фундаментів церкви і маса сміття, в якому знаходили золоті і срібні браслети, сережки та інші предмети... У наступні два роки відбувалися нові обвали і були зроблені нові знахідки, і з-поміж іншого 9 срібних гривень форми київських і чернігівських, переданих... п. Кибальчичу (Кибальчич Турвонт Венедиктович, археолог – М. М.-Б.). Зацікавлений знахідками, п. Кибальчич провів розкопки решти фундаментів церкви і знайшов різні побутові речі, серед яких шматки стародавньої мозаїки, половину мідного наперсного хреста...

У тому ж 1878 році я провів розкопки у фундаментах храму, почавши з розчищення місць, розкопаних і знову засипаних п. Кибальчичем...

Відкопана мною частина фундаменту церкви залишалася відкритою до 1882 року, коли стався новий обвал гори над р. Стрижем, підмиті весняною повінню...»¹⁸.

Розкопки Кибальчича виявили мозаїку, енкаліпсін, кістяний наконечник стріли, покрівельний свинець, вудила, два великих залізних ключі, половину срібного панікадила і 20 поховань без трун. Ним же була відкрита з північного боку стіна храму, на 2 м нижче поверхні землі та два розділених стінами склепи. Один з них – квадратний, 4 аршини довжини і ширини (284,5х284,5 см). Верхня частина обох склепів була вкрита фресками. За результатами розкопок у Кибальчича склалося уявлення, що собор мав два престоли¹⁹.

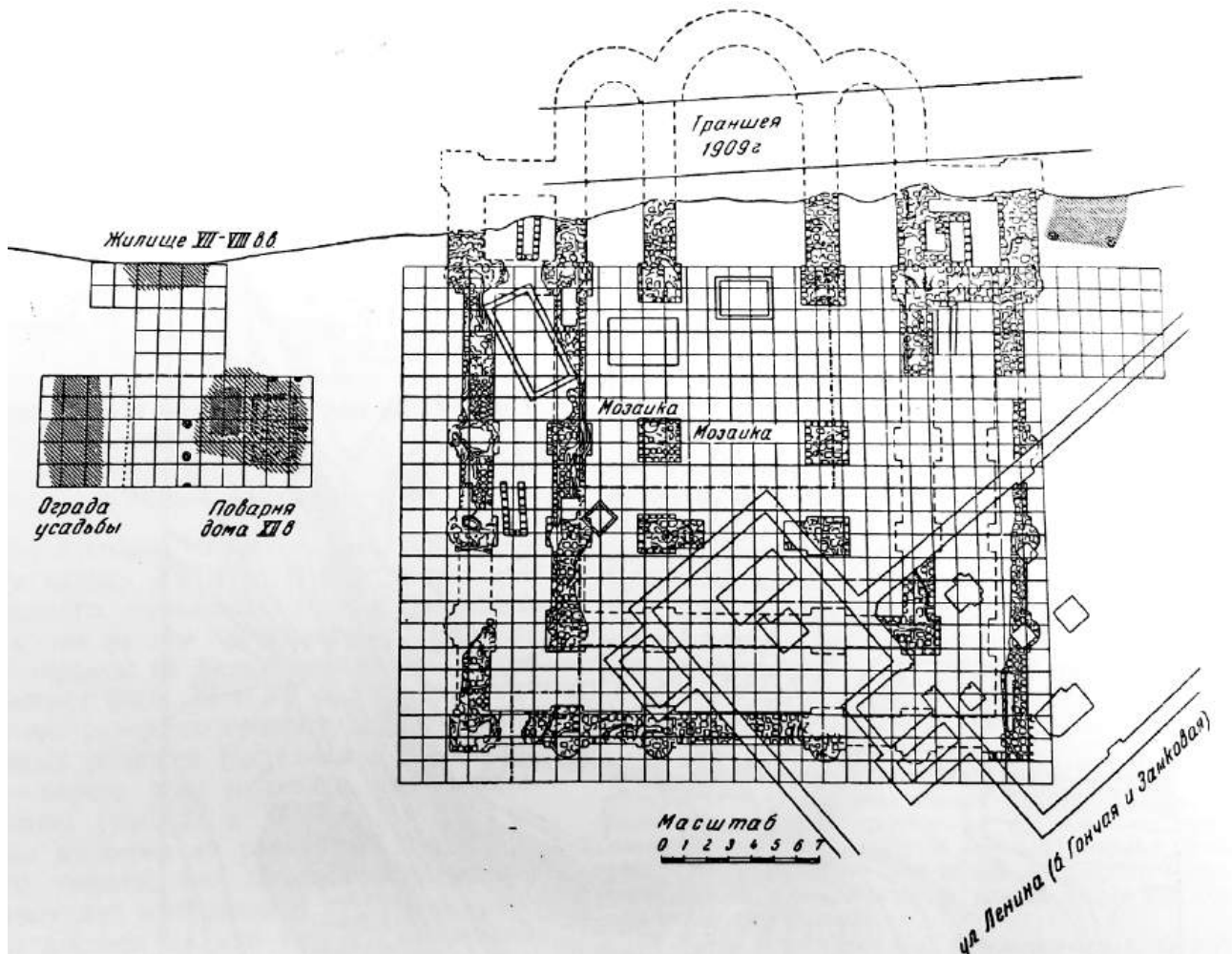
Центральна і північна апсиди обвалилися в 1876 році, південна – в 1882. Ані Кибальчич, ані Самоквасов не залишили опису апсид, хоча у них була можливість виміряти південну апсиду. Наступні розкопки, 1909 року, відбувалися вже на той час, коли всі апсиди впали у річку Стрижень.

У 1909 році, після ювілейних святкувань, присвячених тисячоліттю Чернігова, двоє членів Чернігівської вченої архівної комісії, Петро Семенович Кармалей і Михайло Якимович Сахновський, з 8 до 17 червня проводили нові розкопки на місці руїн, маючи на меті продемонструвати недосконалість попередніх досліджень. На жаль, методики і розкопок, і фіксації в 1909 році були далекі від ідеалу. В описі розкопок автори не дотримувалися елементарних правил: не вказували напрямки траншей, їхньої довжини і ширини та взаємного розташування. Згадуючи цегляні кладки, не описали фундаменти, не зазначили висоту кладок і характер цегли і не згадали орієнтацію кладок ані щодо сторін світу, ані щодо траншей. Звіт не містив жодного креслення, плану, або ж малюнка. Проте розкопки 1909 року виявили чотири кладки стін церкви, цікаві уламки різьбленої білокам'яної споруди, мозаїку в середній апсиді і 8 цегляних гробниць у бічних апсидах²⁰.

Археологічні дослідження 1946–1947 років

Уже після Другої світової війни, в 1946–1947 роках ґрунтовне дослідження залишків храму здійснила експедиція, очолювана Борисом Олександровичем Рибаківим. Роботи були розпочаті з зачищення обриву берега для отримання профілю. На відрізок 71 м був зачищений і зафіксований профіль, що дало можливість здійснювати подальші дослідження, керуючись точними даними стратиграфії.

Роботи були розпочаті з обваленої частини і далі велися в західному напрямку. Виявлені при розкопках стіни Благовіщенської церкви тягнулися від обриву берега зі сходу на захід. Орієнтовані вони по сторонах світу з рідкісною для давньоруських будівель точністю: азимут поперечної осі церкви дорівнює всього-на-всього 2° , похибка настільки незначна, що нею можна знехтувати.

План розкопок Б. Рибаківа.

Обстежені фундаменти всіх кладок виявили тотожність будівельних прийомів у всіх частинах будівлі і однорідність матеріалів, які використовувалися. Траншеї під фундаменти копалися з таким розрахунком, що майже упритул заповнювалися матеріалом, зазор між її стінками і цеглою дуже малий – 5–8 см.

Ніде вимощення з плиток не було знайдене в непорушеному стані, але все ж можна було вловити ритмічне чергування знахідок жовтих і зелених плиток, а ближче до стін будівлі зустрічалися темно-вишневі. Можливо, підлога мала такий вигляд: по краях йшла кайма з вишневих плиток, а в центрі чергувалися в шаховому порядку зелені і жовті плитки, укладені косими рядами²¹.

За результатами цих розкопок і попередніх досліджень Борис Рибаків зробив спробу відтворити план стародавньої будівлі. На жаль, східна частина фундаменту до того часу не дійшла – вона зсунулася в річку, тому відтворення плану вівтарної частини храму має умовний характер.

Археологічні дослідження 2007–2008 років

Востаннє археологічні розкопки Благовіщенської церкви проводились у 2007–2008 роках. Цього разу територія навколо церкви досліджувалася Чернігівською археологічною експедицією під керівництвом чернігівського археолога Олени Євгенівни Черненко.

В ході роботи було виявлено значну кількість смальти. Розкоп площею майже 600 кв. м розташовувався вздовж південної галереї храму. За матеріалами робіт вдалось виявити кілька горизонтів, які відповідали різним етапам освоєння цієї території. Горизонт, пов'язаний з руйнуванням собору, простежувався досить чітко. Він містив шари, насичені будівельним сміттям давньоруського часу (цем'янка, фрагменти плінфи, полив'яна плитка, уламок різьбленого білокам'яного блока тощо). Зустрічались також кахлі, уламки кругового керамічного та скляного посуду XVII–XVIII ст., а в нижньому ярусі нашарувань – фрагменти посудин XV ст. Судячи з усього, ці напластування сформувались внаслідок поступового обвалу давнього храму та, можливо, його розчищення для ремонту²².

Отримані в ході робіт матеріали дозволили археологам уточнити стратиграфію північно-східної ділянки Чернігівського дитинця. Результати досліджень 2007–2008 років підтвердили відсутність слідів «Батієвого погрому» і подальшого запустіння.

Матеріали останніх років досліджень Благовіщенської церкви зберігаються у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» і в лютому 2016 року експонувалися на виставці «Благовіщенська церква – забутий храм Чернігова»²³.

Благовіщенська церква була унікальною для свого часу, найбільшою спорудою на княжому дворі. Вірогідно, вона була останньою монументальною спорудою, збудованою в Чернігові за часів Київської Русі перед монгольською навалою. Можливо також, що храм будувався як новий головний собор міста, тому й перевершував споруди попереднього часу, але, на жаль, про це сьогодні можна тільки здогадуватися. Попри проведені археологічні дослідження, ця архітектурна перлина Чернігова зали-

Археологічні дослідження. 2007 р.
Фото О.Є. Черненко.

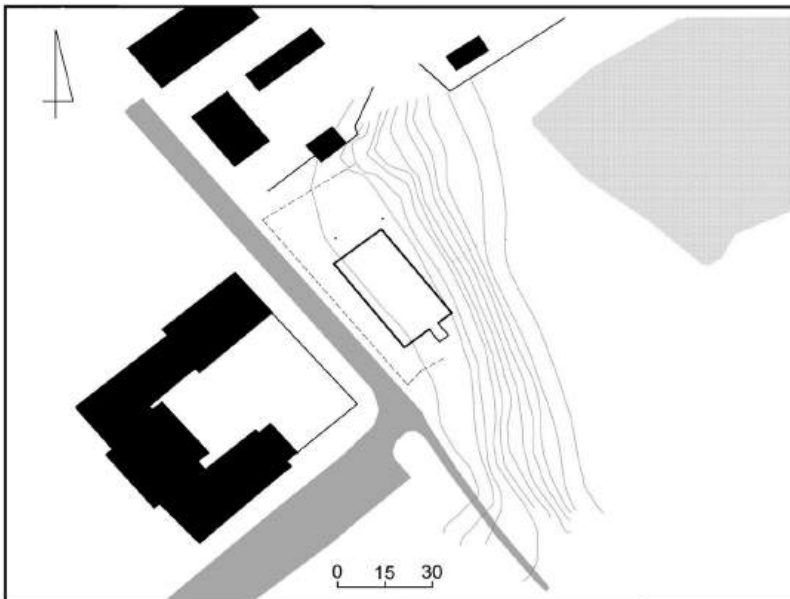

Схема розташування розкопу 2007–2008 рр.
за О.Є. Черненко.

шається ще недостатньо вивченою. Проте безцінні стародавні церкви Чернігова, і навіть ті, що не збереглися до цього дня, є чудовими зразками для створення нової архітектури українських храмів.

1. Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов: Типография Губернского Правления, 1908. – С. 9.
2. Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 9. Спецвипуск 1. – Чернігів, 2007. – С. 84.
3. Арендар Г.П. Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. //Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 72.
4. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова //Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 27.
5. Літопис руський /Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. Ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 342.
6. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве» //Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. – С. 63.
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 61.
8. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы исследования по археологии СССР № 11. – М.: Академия наук СССР, 1949. – С. 67.
9. Там само.
10. Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К., 1998. – С. 83.
11. Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С. 67.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 71.
13. Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С. 82.
14. Там само. – С. 83.
15. Там само. – С. 84.
16. Толочко П.П. Киев и Чернигов в IX–XIII вв. //Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. – С. 20.
17. Православная Энциклопедия. – Т. V. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. – С. 272.
18. Самоквасов Д.Я. Могила русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей. – М., 1908. – С. 255–256.
19. Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С. 68.
20. Там само. – С. 69.
21. Там само. – С. 75.
22. Черненко О.Є., Новик Т.Г. Мозаїчна підлога Благовіщенської церкви в Чернігові. //Могилянські читання. Збірник наукових праць. *Музейництво і пам'яткоохоронна справа України: традиції та виклики сьогодення*. – К.: Видавництво «Фенікс», 2017. – С. 166.
23. Благовіщенська церква – забутий храм Чернігова. [Електронний ресурс] URL: <http://chodtrk.com.ua/?p=31935>

Козацько-старшинські роди Стародубщини

Соціально-політичну еліту Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст. репрезентувала привілейована частина козацтва – козацька старшина. До її складу належали урядова старшина – представники військового й адміністративного керівництва, які уособлювали державну, полкову і сотенну владу, а також неурядова старшина, яка посідала особливе місце в системі управління. За визначенням І. Кривошеї, до неї належали особи, які у певний конкретний момент не обіймали уряду і, перебуваючи у запасі, носили звання значного товариша військового, «товариша полку», «військового товариша» тощо (XVII–XVIII ст.) або чин бунчукового, значкового чи військового товариша (XVIII ст.), служили з власної маєтності, виконуючи функції, передбачені законом для старшинської верстви, та користувалися усіма пільгами і привілеями свого стану¹. Старшині було властиве прагнення набути владні повноваження і передати їх своїм нащадкам, здобути урядову посаду чи певний чин, що збільшувало суспільно-політичний вплив як окремого козацького старшини, так і його роду в цілому, сприяло зміцненню економічної бази, вдалим шлюбним стратегіям.

Стародубський полк як самостійна військово-адміністративна одиниця з властивим їй адміністративним устроєм, системою управління та боєздатною військовою організацією був сформований на початку 1660-х років. Часом офіційного утворення слід вважати кінець червня 1663 р., коли відбулося узаконення його існування гетьманом І. Брюховецьким. Новоутворений полк став і залишався до остаточної ліквідації Гетьманщини найбільшою за площею адміністративно-територіальною одиницею Української козацької держави.

Реформування адміністративно-територіального устрою полку як з метою оптимізації системи управління, так і з огляду на особисті інтереси представників козацької верхівки відбувалося у декілька етапів. Перша демаркація сотенних кордонів, яка проводилася після офіційного утворення полку, передбачала його поділ на 7 сотень: Новгород-Сіверська, Шептаківська, Погарська, Стародубська, Почепська, Мглинська і Топальська. Надалі за рахунок скорочення території Погарської і Стародубської сотень були утворені Бакланська і Новоміська сотні. У роки гетьманування І. Скоропадського територія Почепської сотні тимчасово була передана у приватне володіння князю О. Меншикову і повернута під юрисдикцію стародубського полковника лише за доби гетьмана Д. Апостола. У 1752 р. сотні Стародубська та Почепська були розділені на дві кожна. Відтак на момент ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини у 1782 р. полк складався з 11 сотень. Окрім того, у третій чверті XVIII ст. територіальний поділ Стародубського полку був ускладнений через існування в його межах судових повітів та фінансових «комісарств». Після ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини на стародубських землях постало шість з одинадцяти повітів щойно утвореного Новгород-Сіверського намісництва.

Дослідження особливостей генези та подальшої еволюції козацько-старшинської спільноти Стародубського полку дозволило дійти висновку, що соціально-політичну верхівку краю доби Гетьманщини уособлювали майже 1000 старшинських родин. Окремі з них перебували при владі тривалий час, передаючи свої повноваження нащадкам і родичам, й у такий спосіб формуючи старшинські роди і можновладні клани. На нашу думку, «старшинським родом» варто вважати родину, щонайменше три покоління представників якої перебували у складі урядової й неурядової старшини полку.

Перші козацько-старшинські роди Великосовичів, Дашенків, Єремєнків, Кириленків,

Рославців, Ходкевичів, Шираїв постали на території Стародубщини ще в середині XVII ст. у період утвердження в межах краю козацької системи управління. Окремі з них перебували на урядових посадах й у складі неурядової старшини протягом усього часу існування Української козацької держави.

До таких можна віднести рід Рославців, що, за сімейними переказами, походив від Івана та Григорія Ходкевичів, які після «превращения великого княжества Киевского в воеводство были воеводами в Киеве»². Їхнього нащадка, яким буцімто був Петро Рославець, цар Олексій Михайлович «пожаловал стародубским полковником» і «в грамотах к нему писанных и на деревни данных брату его родному сотнику Авдею Рославцу проименовал тогда Рославцами оных»³. На нашу думку, насправді Рославці походили з почепського міщанства, а родова легенда могла ґрунтуватися на підставі родинних зв'язків Рославців із сім'єю Ходкевичів (або Ходкевичів), які у середині XVII ст. мешкали на території Почепщини. Петро Рославець керував полком у 1659–1663, 1668–1671, 1672–1676 роках, став першим повним, а не наказним, стародубським полковником⁴, його брати Овдій та Андрій урядували у Почепській сотні: перший – сотником, другий – сотенним писарем⁵. Загалом п'ять поколінь цього роду (щонайменше 20 старшин) служили в козацькому війську й у різний час перебували у стародубській полковій та почепській сотенній адміністраціях, а також у неурядовій старшині. Мережа родинних зв'язків Рославців охоплювала здебільшого місцеві старшинські родини Губчиців, Гудовичів, Дублянських, Завадовських, Карновичів, Косачів, Кулябок, Миклашевських, Покорських, Рубців, Ханенків, Юркевичів тощо.

На території Стародубщини з середини XVII ст. проживало кілька гілок роду Шираїв, можливо, білоруського шляхетського походження, які переселилися з Орші⁶. З'ясувати наявність родинних зв'язків між ними поки що не вдалося. Засновником одного з найдавніших козацько-старшинських родів краю став погарський отаман Гаврило Авдійович⁷. Його син Терентій був бакланським сотником, а нащадків можна було бачити в сотенних адміністраціях й серед неурядової старшини. Усього в козацькому війську служили сім поколінь Шираїв. Породичалися Шираї зі стародубськими козацько-старшинськими родами Галецьких, Гетунів, Завадовських, Лобків, Ноздрів, Улезьків, Силевичів, Соханських та з представниками місцевого духовенства, володіли маєтностями на території Бакланської і Погарської сотень.

Активніше козацько-старшинські роди почали формувалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли завершилася Руїна й життя в країні стабілізувалося, підвищився економічний рівень життя і народжуваність, у тому числі й у козацьких родинах. Становлення Української козацької держави – Гетьманщини – викликало створення нових урядів і розширення штату неурядової старшини. Саме в цей час до козацько-старшинської спільноти увійшли Бороздни, Валькевичі, Єсимонтовські, Журмани, Івановичі (Судієнки), Карновичі, Мархоленки, Мовчани, Ноздрі, Олексійовичі (Тимошенки), Романовичі, Рубці тощо.

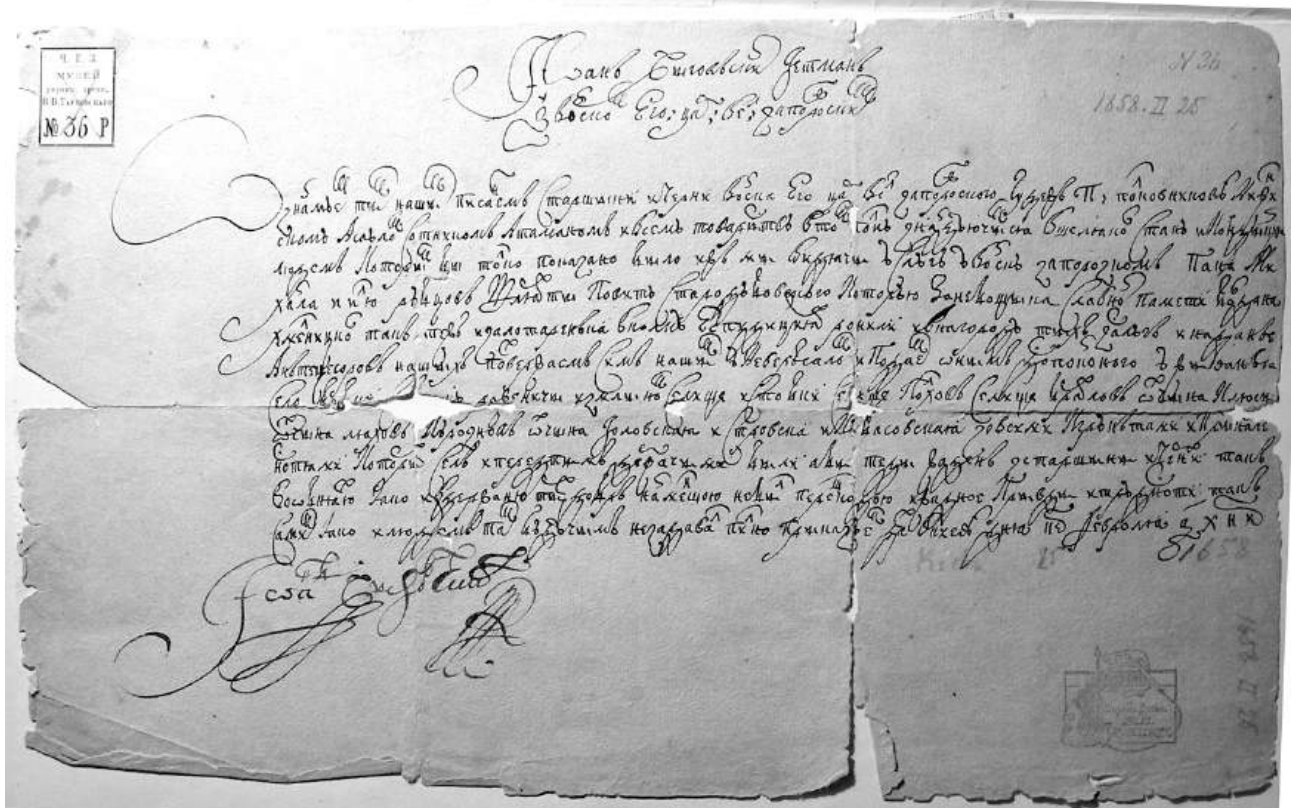
Засновником стародубського роду Мовчанів був Лук'ян Мовчан, козак Новгород-Сіверської сотні (1654 р.)⁸, зять гетьмана Б. Хмельницького⁹. Його син Федір був стародубським полковником і загинув під час оборони Чигирини у 1678 р.¹⁰, а онук Іван очолював Бакланську сотню, був наказним полковником і 1706 року загинув у бою зі шведами під Несвіжем¹¹. Загалом п'ять поколінь стародубської гілки роду Мовчанів служили у козацькому війську. Коло родинних зв'язків Мовчанів включало сім'ї Березовських, Бороздн, Гамалій, Дорошенків, Жураківських (Жураковських; Жураховських), Єрем'єнків, Єсимонтовських, Карпек, Максимовичів, Марковичів, Соколовських, Чарнолуцьких тощо.

Одним з найдавніших і найвпливовіших козацько-старшинських родів Мглинської сотні були Єсимонтовські. Попри припущення Філарета Гумілевського про їхню спорідненість з польським шляхетським родом Ейсмонтів, не підкріплене автентичними документами, слідом за О. Лазаревським¹² вважаємо Єсимонтовських вихідцями з мглинського козацтва. Спросто-

вуючи згодадку Філарета Гумілевського, зазначимо, що у власності шляхтича Ейсмонта дійсно перебували маєтності на території Почепщини¹³, які не були успадковані відомими нам Єсимонтовськими.

Першим з Єсимонтовських старшинську посаду отримав Андрій, мглинський сотник з 1669 р.¹⁴ Пізніше сотню очолив його племінник Іван Єсимонтовський (1680–1681 рр.), якого, у свою чергу, на посаді заступали зять Іван Ракушка-Романовський (1682–1687 рр.; 1690–1704 рр.), чоловік онучки Михайло Турковський (1706–1708 рр.) і правнук Максим Турковський (1733–1735 рр.). Керували сотнею й сини Івана Єсимонтовського Опанас (1709–1715 рр.) і Олексій (1723–1732 рр.) та кум останнього – Максим Бороздна (1716–1722 рр.)¹⁵. Таким чином, старшинський клан Єсимонтовських–Романовських–Бороздн–Турковських перебував при владі у Мглинській сотні понад 60 років. Загалом п'ять поколінь – 18 осіб – представляли рід Єсимонтовських у владних структурах на рівні Стародубського полку і Мглинської сотні. Окрім згаданого вище, Єсимонтовські перебували у родинних стосунках з Гудовичами, Жураковськими, Іскрицькими, Карпеками, Лишніми, Максимовичами, Марковичами, Мовчанами, Рославцями і Скорупами.

Один з найавторитетніших козацько-старшинських родів Стародубщини поклав свій початок з покаянової боярсько-шляхетської фамілії Рубців. За час існування Української козацької держави п'ять поколінь роду (загалом 32 особи) були представлені у владних інституціях полку. Особливо відчутним був вплив Рубців на території Топальської сотні, яку тривалий час вони очолювали і де концентрувалася більша частина їхніх маєтностей. Засновником роду був Михайло Іванович, який керував сотнею упродовж 1665–1673 рр. На посаді його заміняв син Іван (Ішута), сотник у 1669 р.¹⁶, який певний час обіймав посаду полкового осавула¹⁷, а зрештою здобув собі лиху славу підроблювача урядових печаток¹⁸. Не виключено, що справа могла бути сфальсифікована, враховуючи той факт, що Іван Рубець був онуком опального ста-

Універсал І. Виговського Михайлу та Іллі Рубцям на маєтності у Стародубському повіті. 1658 р.

родубського полковника П. Рославця, після заслання якого до Сибіру нащадки М. Рубця вже не посідали управлінських урядів і були представлені тільки у складі неурядової старшини.

Владні повноваження та представництво у полковій і сотенній адміністраціях Рубцям вдалося повернути собі у XVIII ст. завдяки діяльності нащадків брата Михайла Рубця – Іллі. Представники трьох поколінь роду керували полковим судом. Так, упродовж 1709–1712 рр. полковим суддею був Юрій Ілліч Рубець, на початку 1720-х рр. у суді головували його племінник Семен Гнатович і син Мойсей (1723 р.), а син останнього – Андрій, керував судом у 1737–1756 рр. У 1751 р. його сину, Григорію Андрійовичу вдалося повернути родині уряд топальського сотника, який, у свою чергу, був успадкований його двоюрідним братом Василем (1770–1782 рр.). Зауважимо, що упродовж першої половини XVIII ст. Топальську сотню очолювали члени сімей Янджулів і Данченків, з якими Рубців пов'язували матримоніальні стосунки. До родинного кола входили також Гудовичі, Завадовські, Єрем'єнки, Карпеки, Лашкевичі, Лизогуби, Лишні, Силевичі, Фіалковські, Янченки.

Один з небагатьох відомих старшинських родів Новгород-Сіверської сотні започаткував новгород-сіверський городовий отаман (1672 р.) і полковою суддя (1677 р.) Андрій Іванович. Його син Іван, називаючись вже Судієнком, обіймав батьківський уряд отамана упродовж 1709–1725 рр. і передав повноваження своєму сину Степану (1727–1739 рр.), який з часом дослужився до уряду новгород-сіверського сотника.

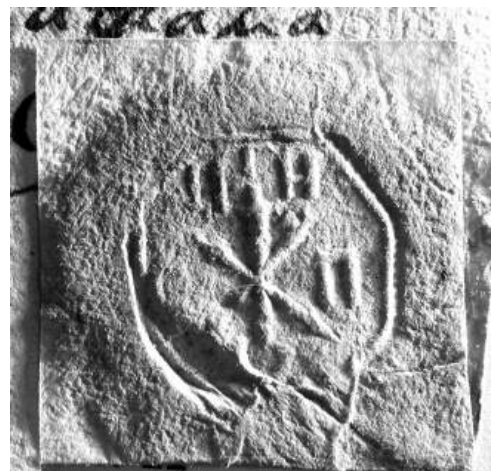
Декілька старшинських родів з'явилося у XVII ст. на території Почепської сотні, однієї з найбільших адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини як за площею, так і за чисельністю козацького населення. У 1654 р. присягу тут склали 909 козаків, у тому числі 44 старшини – майже третина усього козацтва і чверть усіх старшин десяти тогочасних сотень Стародубського полку. До сформованих ще у 50-х рр. XVII ст. місцевих старшинських родів Великосовичів, Рославців і Ходкевичів у 70-х роках XVII ст. долучилися роди Карновичів і Ноздрів.

В. Кривошея припустив, що засновник старшинського роду Ноздрів Наум Григорович був покозаченим шляхтичем¹⁹, що, втім, не має документального підтвердження. Натомість достеменно відомо, що у 1654 р. Н. Ноздря був серед почепських козаків²⁰, а у 1676 р., отримавши від свого земляка полковника П. Рославця уряд почепського сотника, супроводжував його під час поїздки до Москви²¹. Друга каденція Н. Ноздрі на чолі сотні припала на початок 80-х рр. XVII ст. Його син Пилип розпочав кар'єру почепським хорунжим (1698–1700 рр.), надалі був городовим отаманом (1701–1708 рр.). У XVIII ст. членів роду Ноздрів, за винятком Миколи Ничипоровича, останнього бакланського сотника (1771–1780 рр.), зустрічаємо у складі значкового й військового товариства та рядового козацтва.

Засновником старшинського роду Карновичів був Антон Карнович, який, за спогадами онука стародубсько-

Печатка Григорія Рубця, бунчукового товариша, земського судді Стародубського повіту. 1772 р.

Печатка Наума Ноздрі, почепського сотника. 1679 р.

го полковника Степана Карновича, походив з угорської шляхти²², а О. Лобанов-Ростовський припускав, що він був родом із сілезького міста Карнова (сучасне місто Крнов, Чехія)²³. Не виключено, що Карновичі були вихідцями зі смоленського шляхетства, у середовищі якого зустрічаємо носіїв цього прізвища упродовж XVII–XVIII ст.²⁴. Першим старшинським урядом

*Печатка Антона Карновича,
почепського городового отамана.
1693 р.*

А. Карновича було почепське сотенне писарство (1677–1688 рр.), а на початку 90-х рр. XVII ст. він був почепським городовим отаманом. Цю ж посаду обіймали його син Юхим (1722–1736 рр.) та онук Іван (1760–1768 рр.). Загалом чотири покоління родини Карновичів (всього 17 осіб) служили у козацькому війську, перебуваючи у складі сотенної та неурядової старшини.

Пік формування стародубських козацько-старшинських родів припадає на гетьманування І. Мазепи. У цей час представництво в урядовій і неурядовій старшині полку, яке згодом стало «багатомандатним», здобули представники родів Березовських, Булашевичів, Галецьких, Губчиців, Гудовичів, Завадовських, Жоравок, Кольчевських, Манковських, Миклашевських, Модзалевських, Данченків, Носикевичів, Покорських, Ракушка-Романовських, Романовичів, Силенків (Силевичів), Скоробагатих, Смолевицьких, Чарнолуцьких, Юркевичів, Яворських та інших. У більшості випадків засновником роду був представник сотенної старшини (частіше, сотник), якому вдавалося стати помітною фігурою у суспільно-політичному житті полку і закласти надійну економічну базу для нащадків.

Помітну роль у суспільно-політичному житті Північного Лівобережжя відігравав рід Миклашевських. Сімейна легенда оповідає, що рід походив від польського шляхтича Станіслава Миклашевського, який одержав привілей на шляхетство від польського короля Сигізмунда III²⁵. У нього було два сина – Петро та Альберт (Андрій)²⁶ і онук Михайло Андрійович, який перейшов на службу до українських гетьманів²⁷. О. Лазаревський і В. Модзалевський, а слідом за ними й С. Павленко припускали, що М. Миклашевський походив з Правобережної України²⁸. Проте, на нашу думку, він був вихідцем зі смоленської шляхти²⁹.

Після тривалої служби, у тому числі безпосередньо в гетьманській адміністрації (генеральний хорунжий, генеральний осавул), М. Миклашевський у 1689 р. був призначений стародубським полковником і таким чином став засновником другої, після Рославців, місцевої полковничої династії. Син М. Миклашевського Андрій у 1729–1730 рр. керував полком як наказний полковник і був кандидатом для зайняття цієї посади³⁰, а онуки Петро Андрійович та Михайло Андрійович очолювали полк: перший – у 1759–1761 рр. разом з бунчуковим товаришем О. Дублянським «заведовал вакантним урядом Стародубовского полковничества»³¹, другий був полковником у 1770 р. Чотири покоління роду служили в козацькому війську (загалом щонайменше 13 старшин), причому три сини, вісім онуків та правнук стародубського полковника були бунчуковими товаришами. Миклашевські посідали привілейоване становище у тогочасному суспільстві, про що свідчать їхні посади і чини, обсяги фамільної нерухомості, а також родинні зв'язки з Борозднами, Галаганами, Гамаліями, Гудовичами, Кондратьєвими, Корецькими, Кохановськими, Кулябками, Лизогубами, Марковичами, Новицькими, Полуботками, Савичами, Танськими, Чарнолуцькими, Шираями, з єдиним українським православним князівським родом Святополк-Четвертинських, а також з російськими можновладцями Тепловими й Окуневими.

Засновником ще одного старшинського роду, кілька представників якого очолювали Старо-

дубський полк, був Яків Завадовський. За родинними переказами, він у 1679 р. вийшов з «Луцького воеводства», був «дворянином» гетьмана І. Самойловича, а потім служив при його синові стародубському полковнику С. Самойловичу³². Незважаючи на усунення у 1687 р. родини Самойловичів від влади, Я. Завадовський успішно продовжив свою військово-політичну кар'єру: майже десять років був стародубським полковим осавулом (1693–1702 рр.), а упродовж 1702–1705 років головував у полковому суді. Його син Василь та онуки Василь і Федір були бунчуковими товаришами, а правнуки Іван та Яків Васильовичі – стародубськими полковниками, очолюючи полк протягом останнього десятиліття його існування у 1773–1778 рр. та 1779–1781 рр. відповідно³³. Останній разом з братами Петром – міністром народної освіти (з 1802 р.) та Іллею мали титули графів Священної Римської (1793 р.) та Російської (1797 р.) імперій³⁴.

Козацько-старшинський рід Гудовичів, як стверджували його представники, походив «от древней польской шляхетской фамилии от предков шляхтича Станислава Яновича Гудовича боярина королевского земли Жимойской волости» і від «Павла Гудовича товарища хоругвы пятигорской под Всероссийскую державу в 1680 году вышедшего и бывшего напоследок сотником»³⁵. Засновник цього роду П. Гудович наприкінці XVII ст. очолював Бакланську сотню й у 1700 р. загинув під Нарвою. Його син Андрій керував сотнею в 1709–1712 рр., а онук Василь, сват гетьмана К. Розумовського, був генеральним підскарбієм.

Роди Миклашевських, Завадовських, Гудовичів, Карновичів і Бороздн одними з перших переорієнтувалися на службу в російській регулярній армії та завели родинні зв'язки з російськими можновладцями. Так, син генерального підскарбія Андрій Васильович Гудович у 1757 р. був флігель-ад'ютантом майбутнього імператора Петра III, у 1761 р. став генерал-ад'ютантом у чині бригадира, згодом – генерал-майора, а службу закінчив при імператорі Павлі I у чині генерал-аншефа, кавалера орденів св. Анни та Олександра Невського.

Наприкінці XVII ст. до старшинської спільноти регіону увійшов Прокіп Силенко як засновник роду новоміських сотників Силевичів. Його батьком, можливо, був стародубський сотенний хорунжий Сила Іванович (1665 р.)³⁶. За спогадами сина, П. Силенко починав свою службу у 40–50-х рр. XVII ст.³⁷. У 1691 р. він згадувався на посаді стародубського сотенного хорунжого³⁸, а надалі послідовно обіймав уряди полкового сотника (1693–1705 рр.), обозного (1706–1712 рр.) і судді (1713–1722 рр.), неодноразово виконував функції наказного полковника (1701 р., 1706 р., 1707 р., 1708 р., 1712 р.). Не виключено, що своїм кар'єрним зростанням П. Силенко завдячував своєму тестю, стародубському сотнику М. Мархаленку (1675–1685 рр.). Нащадки П. Силенка, які почали йменуватися Силевичами, закріпилися в управлінській верхівці Новоміської сотні, центр якої містився у Стародубі. Його син Тимофій очолював сотню в 1725–1738 рр., онук Андрій, заступивши батька, сотникував до 1769 р., а правнук Федір був останнім новоміським сотником у 1770–1780 рр. Окрім того, представники роду Силевичів обіймали посади сотенних отаманів і канцеляристів (три особи), були серед неурядової старшини (загалом 10 представників) та рядового козацтва. Коло родинних зв'язків складалося переважно зі стародубських козацьких та міщанських родин Єгипетців, Заруцьких, Кутневських, Ракушок-Романовських, Романовичів, Рубців, Скоробагатих, Случановських, Старосельських, Юркевичів, Шираїв.

Із сотенної старшини розпочалася й кар'єра

Печатка Прокопа Силенка, стародубського полкового судді. 1719 р.

**Печатка Федора Силевича,
новоміського сотника. 1772 р.**

Пилипа Данченка. За сімейною легендою, його рід вів «свое начало из Польши, но с которого времени неизвестно»³⁹. П. Данченко згадував, що його батько Матвій «за владения польского служил жолнерско при замку Стародубовском, когда замком Стародубовским заведовал Абрамович, а по выгнанию Богданом Хмельницким с Украины ляхов почал отбывать службу козацкую в полку Стародубовском»⁴⁰. Свій перший уряд стародубського сотенного осавула він посів у 1706 р. і того ж таки року був переведений на посаду сотенного хорунжого⁴¹. За час своєї понад сорокарічної служби обирався топальським сотником (1726–1735 рр.) і полковим осавулом (1735–1736 рр.), був наказним стародубським сотником і наказним полковником.

Представники роду Данченків понад сімдесят років урядували у складі полкової та сотенної старшини. Племінники П. Данченка були полковими хорунжими: Федір (1721–1733 рр.), Гнат (1735–1737 рр.), Григорій (1738–1760 рр.), а Іван очолював Мглинську сотню (1737–1738 рр.). Гнат Данченко крім того керував Шептаківською сотнею (1727 р.) і тривалий час був полковим осавулом (1737–1745 рр.), отримавши цю посаду за рекомендацією графа Б. Мініха і замінивши на ній свого дядька Пилипа. Загалом шість поколінь роду Данченків (щонайменше 36 осіб) служили у козацькому війську, з них чотири (щонайменше 20 осіб) обіймали старшинські уряди. Шлюби Данченки укладали здебільшого з місцевими козацькими і міщанськими родами – Борозднами, Велинськими, Дублянськими, Завадовськими, Коссовичами, Манковськими, Скоробагатими, Шираями.

У Шептаківській сотні старшинський рід заснував Карпо Манковський, який за сімейною легендою, котрій довіряв О. Лазаревський⁴², походив з польської шляхти⁴³. У свою чергу, В. Кривошея припустив, що він був сином крелевецького сотника «Івана Манківського-Владика»⁴⁴, що, безперечно, є помилкою, адже насправді там урядувала родина Маківських⁴⁵. Шептаківську сотню К. Манковський очолював з кінця XVII ст. (1693 р. – уперше згаданий у джерелах) до 1701 р., коли загинув під Ругодезьською фортецею⁴⁶. Маємо труднощі з визначенням часу головування в сотні його сина Івана: якщо рік призначення не викликає сумнівів, адже з власної «сказки» відомо, що Іван очолив сотню у 1728 р. на підставі універсалу гетьмана Д. Апостола «по выбору сотнян»⁴⁷, то щодо часу закінчення урядування виникла плутанина. Його син Федір, бунчуковий товариш, у 1767 р. згадував, що батько «в Крымском походе во время сражения на Гайман Долине раненный и изувеченный умре»⁴⁸. Однак в інших джерелах Іван Манковський згадується як шептаківський сотник до кінця 1757 р.⁴⁹, а вже наступного року сотню очолював його син Петро (1758–1776 рр.).

Ще один старшинський рід Почепської сотні був заснований Губчицями. За сімейним переказом, рід походив від польського шляхтича Мартина Губи⁵⁰, що втім, на думку О. Лазаревського, було «измышлено в к. XVIII в., когда Губчицам нужно было наряду с другими, представлять доказательства своего «благородного происхождения»⁵¹. Іван Губчиць як зять почепського сотника Осипа Мартиновича (1692–1695 рр.) ще наприкінці XVII ст. входив до складу «знатного товариства» Почепської сотні⁵². У 1709 р. він обіймав уряд почепського городового отамана, а вже через рік очолив сотню⁵³. Передача Почепської сотні у власність О. Меншикову більш ніж на десять років зліквідувала козацьке управління краєм. Після повернення її в 1722 р. під юрисдикцію козацької адміністрації посаду сотника отримав саме І. Губчиць, обраний «вольными голосами более тысячи козаков сотні Почеповской»⁵⁴. Він очолював сотню до 1729 р., після чого нею певний час керували наказні сотники – представники місцевих стар-

шинських родів Дмитро Рославець і Тимофій Ноздря. Надалі повноправними сотниками були син І. Губчиця Іван (1735–1749 рр.) та онук Василь (1749–1764 рр.), син якого Петро Васильович був одружений з донькою останнього сотника Другої Почепської сотні Мойсія Аршука (1764–1780 рр.). Інший онук І. Губчиця, Михайло, у 1756–1761 рр. очолював адміністрацію Бакланської сотні.

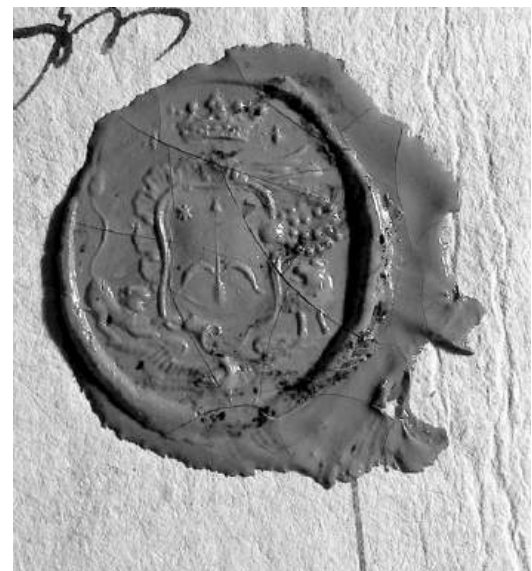
Прикметно, що упродовж усього часу існування Української козацької держави керівні посади (сотник, городовий отаман) у Почепській сотні, за незначними винятками, обіймали представники місцевих старшинських сімей Рославців, Карновичів, Ноздрів, Осиповичів, Губчиців, Булашевичів, Старосельських, Аршуків, пов'язаних між собою міцними родинними зв'язками.

Попри своє, вочевидь не місцеве, походження на початку XVIII ст. у соціально-політичній еліті Стародубського полку закріпилися представники родини Галецьких. За В. Модзалевським, засновником роду був Яків Галецький (Галеца), «дворянин» гетьмана І. Мазепи⁵⁵. Його син Семен зробив дивовижну кар'єру, що почалася з наказного сотництва погарського (1706–1708 рр.), яке поєднувалося з виконанням повноважень полкового осавула (1707–1712 рр.). Надалі він послідовно очолював Погарську (1712–1722 рр.), Новгород-Сіверську (1722–1723 рр.) і Стародубську (1724–1734 рр.) сотні, неодноразово виконуючи функції наказного полковника (1719 р., 1725 р., 1726 р.). Отриманий управлінський досвід, вочевидь, посприяв тому, що у 1734 р. С. Галецький увійшов до складу генеральної старшини, отримавши посаду бунчужного. Водночас його брат Леонтій керував Бакланською сотнею (1727–1728 рр.), син Петро – Стародубською сотнею (1734–1738 рр.) та Гадяцьким полком (1738–1754 рр.), а онуки Петро, Яків та Іван належали до бунчукового товариства. Серед близьких родичів Галецьких були Шираї, Корецькі, Покаси, Незамаєвські, Павловські, Безбородьки та Соболевські. Представники родини останніх очолювали Погарську сотню після С. Галецького: сват Семен Соболевський сотникував у 1722–1737 рр., зять Володимир Семенович – у 1738–1768 рр. Таким чином, клан Галецьких–Соболевських перебував на чолі Погарської сотні понад 60 років.

Ряд старшинських родів сформувався за гетьманування І. Скоропадського, коли до складу соціально-політичної еліти почали долучатися поkozачені заможні міщани. Урядові посади у цей час отримали представники родин Бороздн, Батуринців (Якимовичів), Кутневських, Лишнів, Панкевичів, Скоруп, Соболевських, Старосельських, Шейменків, Яворських, Янджулів та інших. До неурядової старшини, перебування у лавах якої слугувало непоганим стартапом для подальшого кар'єрного зростання і збагачення, у першій чверті XVIII ст. увійшли члени родин Вілінських, Зубрицьких, Лашкевичів, Лобисевичів, Мали-

*Печатка Івана Галецького,
бунчукового товариша. 1774 р.*

*Печатка Якова Галецького,
підкоморія Погарського повіту.
1768–1776 рр.*

шевських, Пилатовичів, Шираїв (потомство стародубського війта Спиридона Ширая – нащадка шляхтича Марка Ширая).

Засновником стародубського козацько-старшинського роду Якимовичів був Яким Семенович Батуринець, походження якого залишається невідомим, а фамільне прізвище дозволяє припустити, що він мав батуринські корені. Яким Семенович, одружений з донькою сердюцького полковника Степана Яворського, був свояком топальського сотника Григорія Ференсбаха-Кожуховського, через що у джерелах його нащадки подекуди іменувалися Якимовичами-Кожуховськими⁵⁶. До полкової старшини належали його син Степан – полковий хорунжий (1711–1731 рр.) і осавул (1732–1741 рр.), онук Михайло Степанович, призначений з військових канцеляристів полковим хорунжим (1741–1759 рр.), і правнук Григорій Якович – полковий хорунжий (1778–1780 рр.), інший онук – Яків Степанович, тридцять років очолював Стародубську сотню (1739–1769 рр.). Якимовичі, крім Яворських і Ференсбахів-Кожуховських, породичалися з Лашкевичами, Липськими, Плотними, Скорупами, Улезьками, Юркевичами.

Козацько-старшинський рід Яворських веде свій початок від Павла Яворського, який понад двадцять років був стародубським полковим осавулом (1710–1731 рр.). Його син Михайло також обіймав посаду осавула (1730–1734 рр.), а сини Лук'ян та Іван були значковими товаришами⁵⁷.

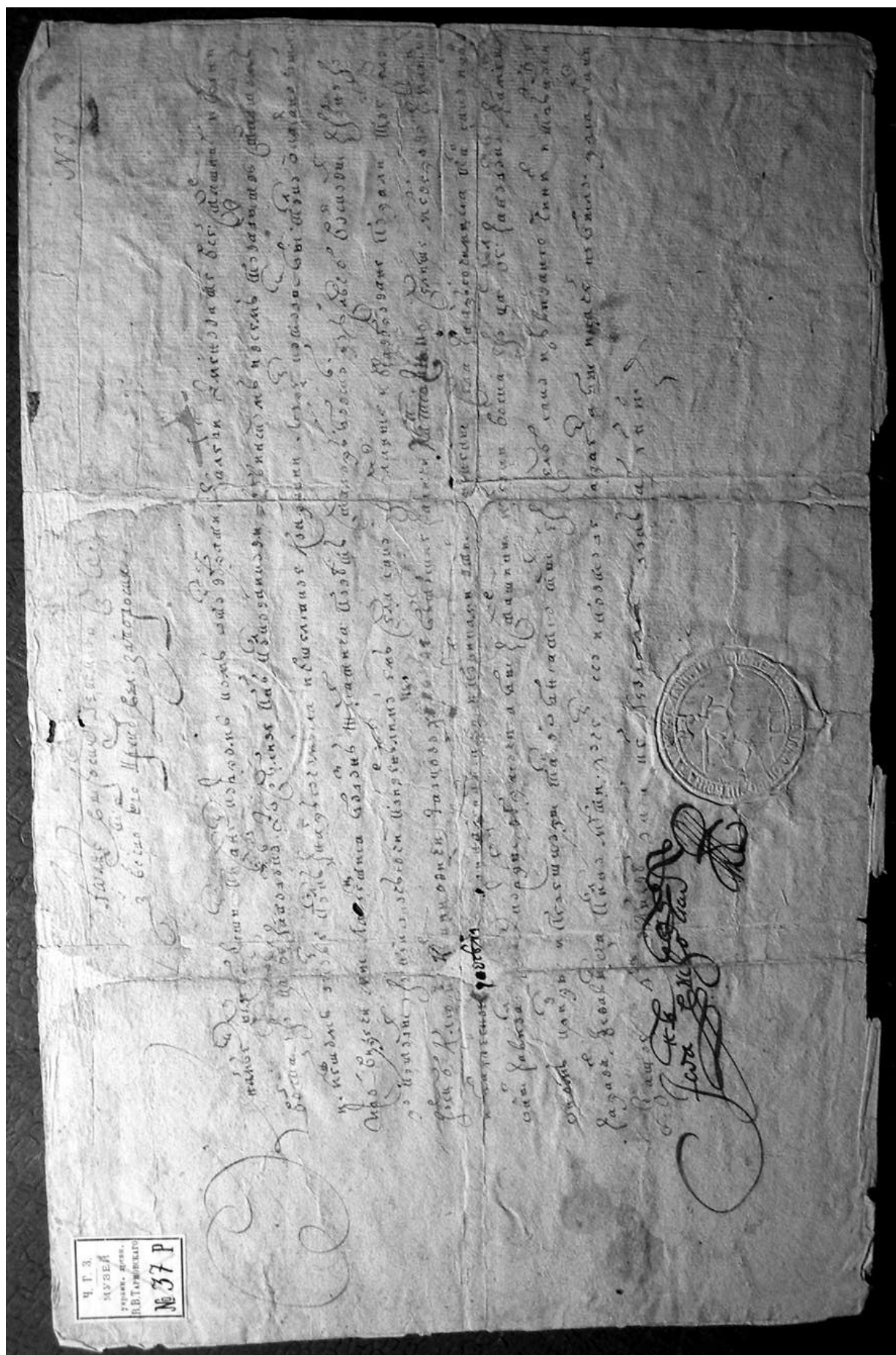
Лише на початку XVIII ст. до урядової старшини увійшли представники боярсько-шляхетської родини Бороздн, які мали маєтності на території Стародубщини щонайменше з початку XVII ст.⁵⁸ Вони перебували на козацькій службі ще за гетьманування Б. Хмельницького. Першим з Бороздн посаду в полку отримав Максим Лаврентійович, який розпочав кар'єру при дворі царевича Олексія Петровича й у 1714 р. за клопотанням Г. Головкина був призначений мглинським сотником. У свою чергу, його брат Іван за розпорядженням О. Румянцева упродовж 1723–1725 рр. керував Полковою сотнею. Втім найбільшого успіху досяг їхній племінник, син брата Владислава, Іван Владиславович, який у 1728 р. з бунчукових товаришів був призначений генеральним бунчужним, а у 1731 р. став генеральним суддею. Загалом п'ять поколінь роду Бороздн (понад 20 старшин) служили в козацькому війську, переважно у складі неурядової старшини.

Сім'я Бороздн мала чимало впливових родичів як на території Стародубського полку, так і при гетьманському дворі. Взаємовигідні шлюби поріднили їх з Гамаліями, Єсимонтовськими, Жоравками, Жураковськими (Жураківськими, Жураховськими), Іскрицькими, Крижановськими, Лизогубами, Максимовичами, Миклашевськими, Михайловськими, Мовчанами, Пирятинськими, Покорськими, Родзянками, Скорупами, Стаховичами, Стороженками.

Впродовж останніх п'ятдесяти років існування Української козацької держави, враховуючи те, що як сфери впливу, так і переважна більшість нерухомості на території полку були вже розподілені між можновладними кланами, процес формування нових родів поступово вщухає. У цей час козацькими старшинами стали лише Косачі у Стародубському полку і Бакланській сотні та Соханські, які урядували у Мглинській сотні.

Загалом у середовищі еліти Стародубського полку поступово сформувалася низка впливових родів, щонайменше три покоління яких перебували в урядовій та неурядовій старшині регіону. Перші місцеві козацько-старшинські роди Великосовичів, Дашенків, Єрем'єнків, Кириленків, Рославців, Ходкевичів і Шираїв виникли ще в середині XVII ст. Активніше процес відбувався на зламі XVII–XVIII ст., коли до цієї спільноти увійшли Березовські, Булашевичі, Галецькі, Губчиці, Гудовичі, Завадовські, Жоравки, Кольчевські, Манковські, Миклашевські, Модзалевські, Данченки, Носиковичі, Покорські, Ракушки-Романовські, Романовичі, Силевичі, Скоробагаті, Смолевицькі, Чарнолуцькі, Юркевичі, Яворські та ін.

Найбільше козацько-старшинських родів походило з Почепської сотні (Рославці, Ход-

Універсал І. Виговського Лаврентію Борозні на мастиності у Стародубському повіті.

кевичі, Карновичі, Губчиці, Ноздрі та ін.), рідше їх започатковували урядовці Топальської, Мглинської, Погарської та Стародубської сотень.

Рославці і Шираї перебували на урядовій службі від часу утворення Української козацької держави до моменту її остаточної ліквідації. Понад сто років старшинську службу несли члени родів Валькевичів, Великосовичів, Дашенків, Єсимонтовських, Жоравок, Журманів, Карновичів, Кольчевських, Мархаленків, Миклашевських, Мовчанів, Ноздрів, Плотників, Ракушок-Романовських, Рубців, Силевичів, Случановських, Судієнків, Улезьків, Фай-Зіневичів, Хромченків, Череківців, Чернацьких, Щерб, Юркевичів, Яворських і Якимовичів.

Розгалужена матримоніальна мережа стародубських козацько-старшинських родів сприяла утворенню впливових кланів Єсимонтовських–Романовських–Бороздн–Турковських у Мглинській сотні, Рубців–Данченків–Янджулів – у Топальській, Рославців–Ходкевичів–Ноздрів–Карновичів–Губчиців – у Почепській, Галецьких–Соболевських – у Погарській. Стародубські старшини також укладали вигідні шлюбні союзи з впливовими родами інших регіонів Гетьманщини – Лизогубами, Полуботками, Святополк-Четвертинськими, Розумовськими. На цій підставі у середовищі козацької старшини Стародубського полку набули поширення патронально-клієнтарні стосунки, які дозволяли користуватися підтримкою впливових родичів при обранні чи призначенні на старшинські уряди та отриманні маєтностей.

1. Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.): Автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.01. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 15.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23в. – 3.
3. Там само. – Арк. 23в. – 3.
4. Лаєвський А. Стародубський край та його еліта у складі Української козацької держави //Присяга Стародубського полку 1718 року /Упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець, передмова Т. Чухліб, А. Лаєвський. – Чернігів, 2017. – С. 37.
5. Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). – Т. 9. – К., 2012. – С. 338.
6. ЕІУ. – Т. 10. – К., 2013. – С. 639–640.
7. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки /[упорядн. Ю. Мицик, М. Кравець]. – К.: КМ Академія, 2003. – С. 318.
8. Там само. – С. 307.
9. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 97.
10. Гордон П. Дневник, 1677–1678 /[перевод, статья и примечания Д.Г. Федосова]. – М.: Наука, 2005. – Т. 3. – С. 83.
11. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1912. – Т. 3. – С. 563.
12. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. – С. 328.
13. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /[підгот. до друку та вступ. ст. К. Лазаревської] //Український архів. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Т. 1. – С. 47.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) /[упорядн. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.; Львів: НТШ, 2004. – С. 461.
15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 331.
16. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – С. 546.
17. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.: Типо-Литография С.В. Кульженко, 1912. – Т. 4. – С. 371.
18. Там само. – С. 396.
19. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – С. 546.
20. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – С. 336.
21. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича /[составитель В. Модзалевский] //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: Типография Г.Я. Михелева, 1917–1918. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 81.
22. Писаренко К. Царские камердинеры //Российский архив. – М., 2009. – Т. 18. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740-1760/Kamerdinery/text.phtml>.
23. Лобанов-Ростовский А. Русская родословная книга. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1895. – Т. 1. – С. 443.

24. Смоленская шляхта. – М.: Русское экономическое общество, 2006. – Т. 1. – 496 с.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 60497. – Арк. 488.
26. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб.: С-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – С. 124.
27. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 60497. – Арк. 489.
28. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 27; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 475; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С. 53.
29. Смоленская шляхта. – Т. 1. – С. 16; Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук [под ред. Н.А. Попова]. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1894. – Т. II. Разрядный Приказ. Московский стол. 1635–1659. – С. 396; Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 255.
30. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авгсбург: Видавництво «Криниця», 1948. – С. 128.
31. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 482.
32. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.: Типография тов-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1910. – Т. 2. – С. 100.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 512. – Арк. 1; Спр. 738. – Арк. 179.
34. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.: Типография тов-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1910. – Т. 2. – С. 102–104.
35. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 60497. – Арк. 575–577.
36. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича. – С. 17.
37. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 89.
38. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 11.
39. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 628.
40. Там само. – С. 628–629.
41. Там само. – С. 632.
42. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 214.
43. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55544. – Арк. 1.
44. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – С. 38.
45. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – С. 363.
46. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55544. – Арк. 1.
47. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4897. – Арк. 3.
48. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55544. – Арк. 1.
49. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2168. – Арк. 3зв.
50. ДАЧО. – Ф. 86. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 153.
51. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 292.
52. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 343.
53. Там само. – С. 343.
54. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 292.
55. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 234.
56. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 4зв.
57. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – С. 778.
58. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 560. – 2 арк.; Інв. № Ал 638. – 3 арк.; Інв. № Ал 639. – 3 арк.

Збережена пам'ять

У 2018 році до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського надійшли дві домоткані скатертини, виготовлені в одній родині (*кольор. вкл. 4*).

Одна з них, інв. № Ит-3505, була виткана Серафимою Петрівною Рубіс (бл. 1872–1936) у 1915 році як посаг для доньки Євдокії. Інша, інв. № 3506, – у 1947–1948 роках Євдокією Іванівною Бугай (у дівочтві Рубіс, 1899–1983). І ось яку історію “розповіли” ці музейні предмети.

Сім'я Рубісів мешкала у містечку Ріпки на Чернігівщині, мала шестеро дітей: п'ять – дочки Наталія (1894), Євдокія (1899), Домна (1904), Уляна (1909), Катерина (1913) та син Григорій (1912). Чоловік Серафими Петрівни, Іван Лукич Рубіс (бл. 1870–1936), був учасником Першої світової війни, на якій втратив ногу по коліно й ходив на дерев'яному протезі. Лука Рубіс, батько Івана Лукича, був управителем господарства місцевого поміщика Бакуринського, мав 18 дітей, виросли з них десять: 6 синів та 4 дочки.

Серафима Петрівна походила з бідної родини, була неписьменна, але майстриня на всі руки та дуже хазяйновита. Іван Лукич знав грамоту і, маючи бізнесові здібності, розробив стратегію як безбідно утримувати родину. На невеликому клаптику землі Рубіси вирощували льон, тріпали його, чесали та ткали. Доньки, починаючи з 10-літнього віку допомагали Серафимі Петрівні ткати полотно, а батько возив його на продаж у Белицю (залізнична станція біля міста Гомеля, тепер – у його складі), звідки гуртові скупники доправляли товар до Польщі та Литви. З таких поїздок Іван Лукич привозив гарні речі на посаг для дочок. Дівчата з родини Рубісів мали славу вправних ткаль та багатих наречених, три вийшли заміж й жили у Ріпках, а дві – у с. Грабів Ріпкинського району.

На початку 1930-х років, видавши заміж доньок, Іван Лукич побудував великий будинок для сина Григорія, але у 1935 році сім'ю розкуркулили, а будинок забрали. Іван Лукич з Серафимою Петрівною взимку 1935–1936 року переховувалися від переслідувань де прийдеться, дуже застудилися, захворіли і померли навесні 1936 року. Великий же, довжиною майже 12, а шириною 7–8 метрів, будинок з обрізної сосни, критий залізним дахом, пізніше був перенесений до центру Ріпок і протягом майже п'ятдесяти років у ньому мешкали секретарі Ріпкинського райкому партії та райвиконкому з родинами. Будинок і нині стоїть у низині праворуч при в'їзді на площу смт Ріпки.

**Будинок, збудований І.Л. Рубісом на початку 1930-х років.
Сучасний вигляд. Ріпки. 2019 р.**

Григорій Іванович Рубіс, побоюючись переслідувань, виїхав до Чернігова і влаштувався на роботу у “Заготзерно”, яке на той час розташовувалося біля залізничного вокзалу. Та в 1938 році його було заарештовано за сфабрикованою справою про крадіжку мішка зерна (мішок підкинули в помешкання сім'ї Григорія Івановича) і засудже-

но до 8 років роботи на лісоповалі в Сибіру. Дома залишилися дружина та двоє малих дітей віком 2,5 та 1 рік. На засланні Григорій Іванович навчився кравецькій справі, а повернувшись у 1946 році до Чернігова, став одним з найкращих у місті закрійників чоловічого одягу. Працював майстром швейного виробництва в обласному побутовому управлінні. У костюмах, пальтах, брюках та хутряних шапках Григорія Івановича ходила майже вся тогочасна чернігівська “еліта”. Мешкав Григорій Іванович у власному будинку на вул. Маяковського. Його син Віктор був військовим, помер 1988 року, онук – Ігор Вікторович закінчив академію МВС, нині – підполковник, на пенсії. Донька мешкає в Чернігові.

Є.І. Рубіс приміряє вбрання нареченої біля батьківської хати. Ріпки. Серпень 1917 р.

Ю.Є. Бугай. 1915 р.

Євдокія Іванівна Рубіс 1918 року вийшла заміж у село Грабів Ріпкинського району за Юрія Євдокимовича Бугая (1890–1953), нащадка козацького роду. Його прашур Семен Бугай після ліквідації Запорозької Січі за указом Катерини II разом з іншими козаками отримав великий наділ землі у с. Грабів. Так у Грабові оселилися Бугаї, Свистуни, Примаченки, Пінчуки.

Юрій у 1900 році закінчив церковнопарафіяльну школу, відбув три

роки військової служби, з початку Першої світової війни воював у складі кавалерії, дослужився до молодшого офіцерського чину і був нагороджений Георгіївським хрестом.

Повернувшись з війни, у 1918 році Юрій Євдокимович одружився з Євдокією Іванівною Рубіс. Молоде подружжя оселилося у Грабові в батьківській хаті Бугаїв разом із сім'ями братів Павла й Матвія Євдокимовичів. У 1921–1929 роках брати зі свого лісу збудували три хати, кожний оселився у власній. У роки колективізації хати не чіпали, але забрали землю, залишивши по 50–60 соток на кожну родину.

Євдокія Іванівна була неграмотна, але закінчивши лікнеп, уміла читати буквар та віскі, поставити свій підпис. Як знана ткаля, вона виготовляла полотно не тільки для своєї

*Сестри Рубіс. Ріпки. Квітень–травень 1937 р.
Ліворуч – Євдокія, дружина Ю.Є. Бугая, тримає
на руках доньку Ніну, поруч стоїть син Василь.
Праворуч – Домна (1904–1970), дружина Андрія
Івановича Бугая, репресованого у 1938 р., з сином
Григорієм (1925–1981, стоїть другий праворуч).*

сильні морози, а працювати з вологою глиною доводилося надворі. Гнійна інфекція, яка назовні не проривається, ліки відсутні, працювати Юрій Євдокимович вже не міг і німці відпускають його світ-за-очі. Два місяці взимку майже босий – у обмотках та якомсь сплетених постолах – йшов Юрій Євдокимович з-під Курська до рідного Грабова. У березні 1942 року приходить додому і знесилений падає у хаті. У нього висока температура, рука синя. Нарив треба лікувати. Хтось у селі підказує Євдокії Іванівні, що треба прикласти жовч бика, тоді налив прорве. Та де ті бики? Жінка збирається, йде по навколишніх селах, повертається за тиждень і приносить необхідні ліки. Тут Євдокії Іванівні стали у нагоді речі, що батько справив у посаг: вона виміняла свою добротну одягу на бичачу жовч, щоб врятувати чоловіка. Руку спасли, але пальці вже не працювали, рука висіла як батіг. Та Юрій Євдокимович продовжив столярувати однією рукою.

У вересні 1943 року у село Грабів, розташоване за 15 км від Дніпра, заходить радянська армія. Готується форсування Дніпра. Усіх, хто може працювати, вивозять на берег для будівниц-

родини, а й на замовлення, могла виткати візерунок за будь-яким зразком, лише подивившись на нього. Виготовлені нею речі, були дуже гарними й охайними.

Юрій Євдокимович був освіченим, гарним хазяїном. У 1936 році його обирають головою сільради, яку він очолював два роки. Та починається Великий терор і, розуміючи своє соціальне походження, у 1938 році Ю.Є. Бугай їде до Ріпок і просить звільнити його з головування, мотивуючи це тим, що він малограмотний і погано розуміється на політиці. Прохання задовольнили, тим паче, на посаду було багато претендентів, й він переходить на роботу звичайним столяром.

У Юрія Євдокимовича та Євдокії Іванівни народилися троє дітей: Яків (1918 р.н.), Василь (1929 р.н.) та Ніна (1936 р.н.). Юрій Євдокимович був віруючою людиною, вважав, що кожна людина за свої вчинки має відповідати, що не можна робити поганого ближньому. Цьому, а також необхідності освіти він і дітей своїх навчав.

На початок Другої світової війни Юрій Євдокимович мав вже непризовний вік, але, за вказівкою сільради, у серпні 1941 року його забирають на війну. Призовників везуть до військкомату на підводі, але вони потрапляють під ворожий обстріл й у полон до нацистів, які вивозять Юрія Євдокимовича до Курської області. Там він робив з глини печі для обігріву німців та дуже застудив руку, адже стояли

тва мосту, живуть люди у землянках. Серед них і Юрій Євдокимович. Міст побудовано. Але налетіла німецька авіація, розбомбила і міст, і землянки. Юрій Євдокимович разом із трьома іншими робітниками перебував у землянці, куди влучила бомба. Трьох його товаришів вбито, землянка завалюється. Юрій Євдокимович сидить зігнувши ноги, на ногах лежать мертві товариші. Але, на щастя, крізь землю, він бачить промінець світла, рукою збільшує отвір, і, слава Богу, – можна дихати! Через день-два приїздить команда: забирають мертвих, дивляться, хто живий. Знаходять напівживого чоловіка, який самотійно вже не може йти, бо м'язи на ногах атрофувалися, витягають його із землянки й кидають у лісі під деревом. У селі йде чутка, що напівживий чоловік лежить у лісі. Євдокія Іванівна запрягає корову та їде. Знаходить свого чоловіка й забирає додому, але ходити Юрію Євдокимовичу без милиць вже не судилося. Попри все, на милицях, однією рукою він продовжує столярувати та ще й з глини ліпить посуд. Посуд, запрягши корову, возив через переправу до Лосва та Комарина на продаж, бо треба було годувати сім'ю. Одного разу корова послизнулася та й «роздерлася». Юрію Євдокимовичу прийшлося її дорізати. А як він вже повертався з тієї поїздки – то окрема розповідь.

Помер Юрій Євдокимович 1953 року, похований у рідному селі.

Дочка Ніна Юріївна згадує, що на все село Грабів тільки до їхньої родини з війни повернулися живими батько та брат, а маленькою вона бачила, як Євдокія Іванівна стоячи навколішках перед образами, молилася і ввечері, і з ранку.

Після смерті чоловіка, Євдокія Іванівна мешкала у Грабові, а коли діти оселилися у Чернігові, то вона переїхала до них. Померла у 1983 році, похована у Чернігові.

Яків Юрійович Бугай (1918 р.н.) перед війною закінчив чотири курси сільськогосподарського інституту в м. Горки Могильовської області Білорусі. А з початком німецько-радянської війни його забирають на фронт та направляють на курси льотчиків. Льотчик Я. Бугай воює під Сталінградом. Під час одного з вильотів літак збивають, а Яків з пораненою ногою потрапляє у полон. Полонених німці везуть поїздом. На одній зі станцій обхідник, проходячи біля вагона, тихенько каже хлопцям, що двері він не буде зачиняти, тож хто може – то нехай тікає з вагону. Яків тікає й ховається у кущах біля залізничного полотна. Його знаходить той самий обхідник, забирає до себе додому, а в комендатурі каже, що це його син повернувся пораненим з фронту. Ногу треба лікувати, тому цей чоловік забиває свиню, половину м'яса й сала продає, а на вторговані гроші купує марганцівку і лікує самотужки, промиваючи рану марганцівкою та видавлюючи гній. На щастя, ногу Якова вдається врятувати.

На вже звільненій території Яків їде до військкомату, але не каже, що він льотчик, старший лейтенант, що має незакінчену вищу освіту. Його забирають на фронт, він служить рядовим у піхоті та доходить до Берліна.

Після закінчення війни Яків Юрійович намагається у Києві завершити освіту й отримати диплом, проте документи, що підтверджують його навчання у Горках, згоріли. Але і тут доля прихильна до Якова: мама, Євдокія Іванівна, зберегла на горищі його студентські конспекти. Яків знов їде до Києва, показує конспекти і його поновлюють на 5-му курсі сільськогосподарської академії. Яків Юрійович Бугай працював на різних посадах: голова колгоспу, агроном тощо. Після багатьох переїздів оселився у Чернігові. Мав трьох дітей.

Василь Юрійович (1929 р.н.) отримав освіту у будівельному технікумі, одружився, переїхав до Чернігова, побудував власний будинок. Має двох дітей.

Ніна Юріївна у 1954 році закінчила технікум, отримавши спеціальність технолога спиртового виробництва, після навчання три роки відпрацювала у Смоленській області, а тоді переехала на рідну Чернігівщину до селища Холми Корюківського району. Там зустріла свою долю, вийшла заміж, народила двох дітей. Нині мешкає у Чернігові.

ЖИРОХОВ М.

Перший партизанський загін на Чернігівщині. 1941 рік

Партизанська війна на Чернігівщині у 1941–1943 роках являє собою яскравий калейдоскоп бойових дій окремих загонів і з'єднань. У цьому плані особливий інтерес для дослідника становлять події осені 1941 року, коли почали діяти перші партизанські загони. Причому цілком природно, що основним районом їхніх дій стала саме північна, лісова, частина області. Так, у Добрянському районі (нині такої адміністративної одиниці не існує, територія району входить до складу Ріпкинського і Городнянського районів) восени 1941 року з'явився і нетривалий час діяв перший в області партизанський загін.

Історія Добрянського партизанського загону, який постав у серпні 1941 року, є типовою для формувань початкового періоду німецько-радянської війни і в ній, як у краплі води, відбилися всі недоліки радянського партизанського руху того періоду: відсутність координації, недостатня індивідуальна підготовка бійців, практично повна відсутність підтримки з боку місцевого населення. У підсумку все це призвело до того, що загін проіснував зовсім недовго і вже на початку грудня 1941 року був офіційно розпущений, а фактично майже повністю знищений. Дуже мало його бійців змогли дістатися до обласного партизанського з'єднання і продовжити боротьбу.

У радянський час детально історія загону не досліджувалася. І пов'язано це перш за все з тим, що фактично не існувало мемуарів бійців, як це було щодо інших загонів та з'єднань Чернігівщини. Щоправда, у місцевій пресі друкувалося чимало статей Георгія Артозєєва, а у 1968 році у Харкові побачили світ спогади одного з підричників загону Бориса Гуда¹. Цікаво відмітити, що Артозєєв ще у 1954 році видав мемуари «Партизанская быль»², але його розповідь починалася лише з грудня 1941 року, вже після розформування Добрянського загону.

На сьогодні єдиною спробою написати узагальнену працю про Добрянський партизанський загін слід вважати роботу місцевих краєзнавців Віктора та Лариси Григор'євих «Герои добрянских лесов»³. Однак, незважаючи на ґрунтовний підхід до роботи, використання архівних матеріалів та розповідей місцевих жителів, намалювати загальну картину саме бойової діяльності загону їм, на жаль, не вдалось (та, судячи зі всього, таку мету перед собою автори і не ставили).

Без сумнівів проривною подією в роботі над темою для автора стало опрацювання неопублікованого рукопису спогадів Георгія Артозєєва, який датований 1949 роком і з 1961 року зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського⁴. У спогадах дуже детально розписана не тільки біографія автора і його бо-

Г. Артозєєв. 1943 р.

йовий шлях до 1944 року, але й період з серпня по грудень 1941 року, коли Артозеєв воював у складі Добрянського партизанського загону. Цінність цього рукопису в тому, що він не пройшов радянську цензуру, що дуже помітно при порівнянні з тією частиною роботи, яка описує події після грудня 1941 року і була опублікована з великими літературними та смисловими правками.

Партизанський загін Добрянського району Чернігівської області, як практично і решта з'єднань зразка літа 1941 року, був створений рішенням обласного комітету ВКП(б)У, продубльованим відповідним рішенням районного комітету від 12 серпня⁵. Командиром загону призначався перший секретар райкому партії Михайло Мороз, комісаром – голова райвиконкому Аншель Епштейн. Решта командного складу створювалася з радянських і партійних діячів районного рівня за напрямками їхньої діяльності, як-от, заступником командира партизанського загону зі зв'язку став начальник районної поштової контори Антон Митрофанов.

Основою партизанського загону мав стати винищувальний загін (батальйон) Добрянського району, створений партійцями в липні, командиром якого був директор місцевого лісгоспу Йосип Федчук⁶. Завданням винищувального батальйону (в який, до речі, записувалися масово, бо він давав «бронь» від призову в Червону армію) було підтримання порядку у прифронтовій зоні і боротьба з ворожими диверсантами. Бійці батальйону спільно з місцевою владою вирішували питання щодо створення майбутніх партизанських баз зброї, боєприпасів, одягу та продовольства.

Однак варто зазначити, що з огляду на слабку підготовку особового складу реальна бойова цінність винищувального загону була мінімальною. Ось як, наприклад, описував у своїх спогадах найзначніший «бойовий» епізод з історії винищувального батальйону Добрянського району Георгій Артозеєв, на той момент оперуповноважений районного відділу НКВС Чернігівської області: «В 6 часов утра 7 июля 1941 года сообщено из Олешнянского сельсовета, что в лесу высадились два парашютиста на деревьях. Истребительный батальон выездом на место обнаружил между зеленых ветвей на вершинах крупного соснового леса сломанную сухую ветку, которую и приняла за парашютистов гр. Кореба и сообщила в сельсовет.

Сего числа в 2 часа дня пополудни пролетели 3 немецких самолета, после которых в район т. Општейну (Епштейну – М.Ж.) из Тереховского райисполкома сообщено, что между Марковичами и Горностаевкой высадились 15 парашютистов и засели в ложине.

Истребительный батальон в количестве 176 человек быстро выехал для уничтожения парашютистов. С нами выехал секретарь Черниговского обкома КП(б)У по кадрам т. Еременко Василий Емельянович. Из села Маркович и Годичева нашлись очевидцы десанта, которые сопровождали истребительный батальон к месту высадки. Не доехали километра до этой низменности все были уверены, что группе парашютистов от нас не уйти, на большом чистом пространстве поля мы их окружим в ложине.

Бойцы истребительного батальона километр до указанного места на животе по пластуныски ползли за добычей, но храбрости мало среди кого находилось. Многие старались ползти сзади, а наши командиры вообще ползли за полкилометра сзади.

Вот приближаемся к месту, окружили в чистом поле яму, заросшую травой, и с криком бросились к ней. Десанта не оказалось, зато обнаружили немецкий противогаз, брошенный легчиком с самолета. У паникеров от страха расширяются глаза и вместо брошенного одного противогаса придумано 15 парашютистов»⁷.

Та як би там не було, протягом червня–серпня неподалік села Ловинь, у великому лісовому масиві Грем'яцькі дачі, була створена база для майбутнього партизанського загону. Місце було обрано досить вдало – густий ліс і непрохідні болота навколо. За короткий час викопали шість добре замаскованих землянок, кожна – розрахована на 35–40 осіб, мала два входи–виходи. Остеронь у господарській землянці розташовувалися кухня й пекарня. Окрема землянка

була пристосована під лазарет⁸. Продукти надавалися централізовано з райспоживспілки і закладались з розрахунком на три місяці, адже тоді вважалося, що саме стільки часу знадобиться Червоній армії, щоб вибити ворога зі своєї території.

9 липня в райкомі КП(б)У відбулася нарада, на якій було прийняте рішення про створення п'яти партизанських груп по 25 людей кожна:

Група	Район дії	Командир	Комісар
Добрянська	м. Добрянка	Федчук Йосип	Тимошенко Пилип
Євстафіївська	с. Ваганичі, Володимирівка, Будище	Строкін Трохим	Бойко Михайло
Кусіївська	с. Кусеї, Карпівка, Ільмівка, Перепис	Горицький Афанасій	Делемень Дмитро
Руднянська	с. Грибова Рудня, Олешня, Ловинь	Бабак Самуїл	Усик Афанасій
Клубівська	с. Нові Яриловичі, Старі Яриловичі, Клубівка, х. Зайців, Горностаївка, Комарівка	Мусієць Федір	Жирняк Іван

На нараді були визначені і завдання цих партизанських груп вже на окупованій ворогом території: «...раз'яснять населению выступления товарища Сталина от 3 июля 1941 года, проводят подпольную политико-массовую работу среди населения в селах, где были расположены группы. Распространение листовок, брошюр. Подбирать и привлекать в партизанский отряд преданных Советской власти»⁹.

З наближенням лінії фронту в керівництві майбутнього партизанського загону відбулися зміни. Так, був знятий з посади перший секретар Михайло Мороз. Як пише Артозєєв: «...за трусость и панику», а сучасні дослідники – більш обтічно: «...с целью исключить разоблачения предателями»¹⁰. Останнє твердження виглядає радше спробою обілити Мороза (після війни займав вагомі посади в Чернігівському обкомі партії), адже особиста упізнаваність не завадила іншим партійним працівникам піти в ліс воювати.

17 серпня з Чернігова на місце Мороза був направлений Тихон Євтушенко, про якого наразі відомо дуже мало. Навіть щодо дати народження є розбіжності у різних джерелах: 1900¹¹ або 1898¹² рік. Але напевно знаємо, що він був членом партії більшовиків з 1917 року і воював за радянську владу у 1918 році. Євтушенко був не місцевий, а уродженець Сумської області.

24 серпня при наближенні лінії фронту з боку Гомеля партизанський загін йде в ліс на підготовлену базу. Вважається, що його загальна чисельність на той момент становила 125 осіб (5 груп по 25 чоловік), з яких 70 були комуністами. Проте в мемуарах Артозєєва описані факти, що дехто з людей, приписаних до загону, залишився у селі або навіть правдами й неправдами евакуювався в тил. Тобто загальна чисельність загону навряд чи перевищувала 60–70 людей.

Варто кілька слів сказати і про озброєння партизан. Відповідно до розпорядження обкому загін отримав трофейну зброю, захоплену Червоною армією під час окупації частини Польщі у вересні 1939 року: гвинтівки, кулемети і пістолети. Була також досить велика кількість ручних

Т. Євтушенко.

гранат. Так, Артозєєв відзначає наявність крім всього іншого 9 польських ручних кулеметів, 250 гранат та 1,5 тонни вибухівки¹³.

Вже 25 серпня німецькі частини захопили Нові Яриловичі й Добрянку. Вважається¹⁴, що перший бій добрянські партизани прийняли вже 26 серпня і навіть зазнали втрат – 38 чоловік, однак жодного прізвища загиблих ніколи не наводилось. Зате в мемуарах Артозєєва відзначено, що в той день бій в районі вели частини РСЧА і саме вони зазнали втрат, причому кількість загиблих співпадає до єдиної людини. Судячи з усього до 1 вересня серйозних бойових операцій партизани не проводили – навряд чи можна вважати такими, наприклад, встановлення саморобних фугасів на дорогах, на яких підірвалася одна німецька вантажівка.

А ось на початку вересня на загін вийшла група парашутистів зі складу контррозвідки Південно-Західного фронту. Як відзначав Артозєєв: «...у них была взрывчатка и взрыватели. Все хорошо компетентны в диверсионной работе и они стали обучать наших партизан диверсионному делу»¹⁵.

З появою професіоналів військової справи різко активізувалась мінна війна на дорогах навколо Добрянки. Так, тільки 8 вересня на дорогах Добрянки–Комарів, Добрянки–Яриловичі, Добрянки–Невкля за одну ніч бійцями загону були поставлені 7 мін, на яких 9 вересня підірвались 5 автомашин. 10 вересня на дорозі Добрянки–Киселівка були підірвані ще дві автомашини. Тоді ж визначився і неофіційний загін підричників, до якого увійшли Георгій Артозєєв, Борис Гуд та Федір Томін. Інструктором у них був командир групи контррозвідників Чапайкін.

Дуже швидко партизани перейшли до диверсій і на залізниці. Через район пролягав стратегічно важливий відрізок дороги Чернігів–Гомель, на якому розташовувалась велика вузлова станція Горностаївка.

Перша же бойова акція виявилась вдалою: «16 сентября нам стало известно, что из Гомеля на Чернигов будет идти первый вражеский поезд. Ночью заминировали усиленным зарядом полотно под вражеский эшелон. Но он не успел прибыть, как с Чернигова дрезиной ехал немецкий железнодорожный генерал с 8-ю офицерами. И наскочил на мину. От взрыва дрезина слетела в сторону от полотна и загорелась. Немцев оглушило взрывом, они оказались только в состоянии выпрыгнуть с дрезины, а сопротивления партизанам не оказали. Их пристрелили»¹⁶.

Залишимо за дужками згадку про генерала, адже, як правило, в партизанських мемуарах серед загиблих ворогів фігурують якщо не генерали, то, як мінімум, полковники. Проте, слід визнати, що втрат німці все ж таки зазнали.

24 вересня Євтушенко прийняв рішення зібрати всі партизанські групи району в єдиний загін, бо контролювати масу людей на відстані було неможливо, почалося масове дезертирство. Як свідчать партійні документи, на той час «осталось лишь 45 человек»¹⁷. Справа в тому, що німецьке командування спочатку було дуже лояльне до місцевого населення і жодних розстрілів та репресій не вчиняло, хіба що комуністів і членів сімей партизанів, які не встигли з різних причин евакуюватися, поставили на облік. Базою загону на той момент був визначений запасний табір в районі так званого «45-го кілометра».

У жовтні партизани посилили мінну війну на дорогах, що за великим рахунком призвело не стільки до припинення автомобільного сполучення окупаційної влади, скільки збільшило кількість загиблих серед цивільного населення. Артозєєвим досить цинічно описані декілька подібних випадків: «Мы с Томиным по дороге на Сиделевку поставили под автомашину мину с электровзрывателем. Мину хорошо замаскировали, а в колею кинули новый спичечный коробок с электровзрывателем. 29 сентября с базара возвращалась группа женщин – человек 15. Увидя новый коробок, одна из них схватила его руками. Получилось замыкание и мгновенный взрыв. От двух женщин только лапти остались висеть на кустах»¹⁸.

12 жовтня партизанський загін передислокувався у лісі Грем'яцької лісодачі. Звідси партизани починають активніше боротися з поліціями по селах. Так, 16 жовтня вони увійшли до с. Перепис, де знищили всі документи управи і обеззброїли 15 поліцейських.

19 жовтня в Добрянський район, де вже самостійно діяли загін контррозвідки Південно-Західного фронту і місцевий загін Євтушенка, прибув зведений загін, зібраний в Києві з працівників НКВС і перекинутий через лінію фронту для ведення диверсійної боротьби. Один з бійців цього загону написав у звіті: «По прибытии в Гремячий лес наш отряд встретился с местным партизанским отрядом под командованием тов. ЕВТУШЕНКО. Численность отряда под его командованием достигала до 40 человек. Это был крепкий отряд, у них был радиоприемник, радиопередатчик, пишущая машинка с квалифицированной машинисткой ...»¹⁹.

Отримавши таке серйозне підкріплення, Євтушенко перейшов до серйозніших акцій. Уже в ніч з 24 на 25 жовтня партизани атакували залізничний міст на перегоні Замглай–Грибова Рудня. В результаті – 46-тиметровий дерев'яний міст був спалений, а балкову основу моста підірвали вибухівкою. Втрати поліцейських підрозділів становили мінімум двоє загиблих. З боку партизанів втрат не було.

На хвилі ейфорії командування прийняло неоднозначне рішення – взяти під контроль містечко Добрянку і залізничну станцію Горностаївку. В операції, яка здійснювалася у два етапи 2 і 4 листопада, взяли участь 87 осіб – увесь наявний особовий склад трьох груп (партизанський загін, створений партійним рішенням, група парашутистів контррозвідки фронту, група НКВС). У Добрянку увійшли практично без опору, а ось в бою за залізничну станцію зазнали втрат: загинули троє бійців – Юхим Бондаренко, Василь Селіванов і Кожуховський, та ще кілька людей були поранені. При цьому, як написано у звіті одного з бійців НКВС: «С поля боя командир группы т. СЕЛИВАНОВ, которого убили немцы, нашим отрядом в силу невозможности не был подобран. Впоследствии труп СЕЛИВАНОВА немцы возили по местечку Добрянка»²⁰.

Цікаво, що практично безкровне взяття Добрянки 4 листопада в повоєнних мемуарах і статтях під сильним ідеологічним пресингом перетворилося на «митинг в честь двадцать четвертой годовщины Великого Октября»²¹. Однак 7 листопада в партизанському загоні дійсно були збори, але в лісі, а не в Добрянці: «7 ноября утром партизаны встали. Под ногами хрустит подмерзший снежок. Встает на горизонте яркое солнце. Да и день сегодняшний мы привыкли встречать по праздничному.

Тов. Евтушенко сделал доклад о 24-й годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции. Приготовили лучший обед. Повар Ванька сварил с мясом борщ, картошку пюре. И перепало по стопке самогона, который Горицкий и Гольшева привезли для праздника из сел»²².

Однак такі зухвалі напади партизан на залізницю і навіть короткочасне захоплення населених пунктів викликали у німецького командування роздратування і дуже скоро в район було направлено чимале угруповання, завданням якого стало знищення партизанського загону. Вже 9 листопада партизанський табір був атакований. І хоча напад вдалося відбити без втрат, однак всім стало очевидно – німцям відомо місце базування і найближчим часом варто очікувати активніших дій з боку супротивника. Тому було вирішено перейти в новий табір.

Але і новий табір виявився для німців цілком в зоні досяжності. Як пише у звіті один з бійців «київської» групи Костянтин Романов: «Дня через три наши дозоры заметили, что из села Лавин (Ловинь – М. Ж.) в расположение отряда двигался большой немецкий карательный отряд, в том числе и местная полиция. По команде тов. ЕВТУШЕНКО отряд немедленно занял оборону. Когда немцы приблизились на расстояние 200–300 метров, по ним был открыт ураганный огонь из пулеметов и винтовок. Бой продолжался с утра до вечера.

В результате боя был убит политрук по имени Николай Федорович и ранен ЛАШКАРЕВ. Немцы понесли большие потери, так как часто приходилось их расстреливать прямо в упор. Но точного количества убитых и раненых со стороны немцев установить не удалось, так как они свои трупы и раненых подобрали и увезли.

На поле боя остался тяжело раненый один немецкий офицер, которого командир группы т. МУСИНЕЦ добил. Кроме этого был подобран один немецкий солдат. В это время нами были захвачены трофеи: один велосипед, несколько винтовок, один пистолет и много винтовочных патронов»²⁵.

14 листопада німці підтягли додаткові сили і почали масштабний наступ з метою остаточного знищення Добрянського партизанського загону. В результаті постійного тиску партизани 20 листопада пішли якнайдалі з місця свого базування. Приблизно в цей же час із загону пішла група парашутистів, «якоби ушла к линии фронта с целью перехода в расположение частей Красной Армии»²⁶.

Залишаючи табір, Артозєєв за командою Євтушенка підірвав усе майно загону: «Положил 96 пашек 400 грамм толу, 5 ящиков 25-кг-х аммоналу, 370 гранат, на эту кучу свалено до тонны мяса, 3 мешка соли, 3 мешка крупы, 7 мешков муки, центнер агитлистонок, мешок гороху, 2 пишущие машинки, рацию РПО, 3 радиоприемника, 150 бутылок с горючим, все личные вещи партизан. А так же 5 ручных пулеметов, 63 винтовки, 28 тысяч патронов. Вокруг этой кучи свезли и поставили повозки, военную кухню и попривязывали лошадей. Командование сняло оборону и отвело в сторону партизан.

Растерянное руководство партизан не дало забрать свои вещи и разобрать продукты питания. А партизаны были в состоянии на 70% на себе унести продукты.

Когда отряд по просеке отведен на 3 километра от мины, мне дано распоряжение взорвать мину. Я подпалил бикфордовый шнур и убежал. Взрыв большой силы всколыхнул лес и на этом месте осталась яма. Во многих домах окружающего населения не стало стекол в окнах и дымоходов»²⁷.

Потім була повна трагізму історія відступаючого загону, переслідуваного ворогом в умовах осінньої негоди і перших заморозків. Майже щодня з'являлися дезертири. В якийсь момент пішли окремо залишки «київського» загону.

Не маючи можливості продовжувати подальший опір, 30 листопада Євтушенко прийняв рішення розпустити загін на «зимові квартири», щоб зібратися навесні наступного року. Пробиватися передбачалося невеликими групами в різних напрямках. Частина бійців планувала піти в північні ліси, де діяв обласний партизанський загін, інші, в тому числі і командир Євтушенко, – у білоруські ліси, де, як вважалося, були потужні партизанські формування. Чи правильним було таке рішення, судити з висоти років досить складно. Принаймні Артозєєв у своїх спогадах дуже негативно згадував про це: «Партизаны плакали, целовались, проклиная руководство отряда, и уходили. Они понимали, что без сплоченного объединения борьбу с немцами не поведешь, одиночками прожить трудно в другой местности среди незнакомых.

В это время блуждающих окруженцев и военнопленных почти не было, они уже пристроились в примки и заделались разными специалистами. В это время появившийся в селе неизвестный арестовывался старостами и полицией и без санкции немцев расстреливался. Такой была установка для комендантов и бургомистров»²⁸.

Фактично цим закінчилася бойова історія Добрянського партизанського загону. І почалася вкрай сумна фінальна сторінка. Тільки шість бійців – Георгій Артозєєв, Пилип Тимошенко, Дмитро Васильєв, Антон Митрофанов, Марія Скрипка та Іван Жирняк – змогли дістатися до Холминського лісу, де 12 грудня влилися до складу партизанського загону Федорова.

Інша група у складі Федора Мусійця, Самуїла Бабака, Григорія Мазура, Костянтина Гайдак-Логова планувала вийти в лісовий масив Грем'яцькі дачі і там перезимувати.

Третя група, під командуванням Івана Малькова, у складі Тимофія Горицького, Мельникова, Березіна, Сердюка, Георгія Жуковського, Аншеля Епштейна, Фані Звагельської, Трохима Строкіна, Якова і Федора Камків та Нітченка збирались зробити марш в район лісового масиву «Літній острів».

А група під командуванням Павла Голишева у складі Делеменя, Савченка, Бойка та Загорова вирушила в Тереховський район Білорусі. З цією групою відходив також і Євтушенко.

Фактично ці 29 партизанів – все, що залишилося від Добрянського партизанського загону станом на початок грудня 1941 року.

Група Малькова була оточена в с. Дроздовиця, там у нерівному бою загинули Епштейн, Звагельська, Сердюк, Мельников, Жуковський, Березін. Командир групи, якому вдалося вижити в цьому бою, пізніше був виданий місцевими жителями і страчений у с. Будище Добрянського району.

Була знищена противником і група Бабака. 18 лютого 1942 року в селі Семенівка Студеногутського району Гомельської області загинула вся група Голишева, в тому числі і командир Добрянського загону Євтушенко (на жаль, місце загибелі на даний час достеменно не встановлене).

Результати дій Добрянського партизанського загону за такий короткий час оцінити складно. Артозєєв пише, що добрянські партизани «нанесли следующий вред немецкой армии: уничтожили 40 автомашин, 1 автобус, 1 рацию, 12 вражеских эшелонов, 52 вагона с военным имуществом и техникой, 3 дрезины, 7 железнодорожных мостов, 1 водокачку. Убито 760 солдат и офицеров, среди них один генерал»²⁹. Але у партійних документах 1945 року йдеться про те, що загін «пустил под откос 9 поездов с боеприпасами и провизией, 4 дрезины, 34 автомашины, взорвано 6 железнодорожных мостов, 8 мостов на грунтовых дорогах, водокачка, железнодорожная станция Горностаевка и разгромлена комендатура в районном центре Добрянка»³⁰. Як бачимо, розбіжності по деяких позиціях – досить серйозні. Якщо ж орієнтуватися виключно на

Братська могила у Добрянському парку. 2019 р.

відомі документи, то ці цифри потрібно зменшити в рази. Німецькі документи не збереглися в повному обсязі, але навіть в наявних, таких катастрофічних втрат особового складу від дій партизан у Добрянському районі не простежується.

В цілому діяльність Добрянського партизанського загону варто визнати успішною, особливо якщо врахувати, що бійці були не підготовленими, не мали ззовні ніякої підтримки та і взагалі виразних бойових завдань. Викликає також повагу жертівність цих людей, адже це була осінь 1941 року, коли результат німецько-радянської війни був зовсім не очевидний.

І наприкінці – декілька слів про долю партизан Добрянського загону. Фактично вижили лише ті, хто пішов у Холминські ліси, де на той час діяв обласний партизанський загін під проводом Федорова.

Найбільш «медійною персоною» після Другої світової війни став Георгій Артозєєв. Його бойова біографія дуже строката. Починаючи з грудня 1941 року воював у складі загону Федорова як підричник. У травні 1943 року на чолі групи з 15 людей був направлений для організації партизанської боротьби в Новгород-Сіверському та Семенівському районах. Саме ця група стала основою партизанського загону імені Чапаєва, в якому вже в червні 1943 року було майже 200 бійців. Тоді ж загін увійшов до складу з'єднання Федорова, а Артозєєв став командиром партизанської бригади. 4 січня 1944 року був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. З 1944 року – на партійній роботі, з 1956 року – заступник директора Запорізького алюмінієвого заводу. Вів велику роботу по збереженню та вивченню історії партизанського руху на Чернігівщині. Помер 17 листопада 1999 року у віці 87 років, похований в Запоріжжі.

Борис Гуд, не дочекавшись розформування Добрянського загону, пішов до рідного села Мурав'ї Новгород-Сіверського району. Тут, як пишуть у офіційній біографії: «...був одним з організаторів групи самооборони». Потім пішов до партизанів, які діяли у Брянських лісах. Був демобілізований у березні 1944 року. Уже у квітні того ж року призначений заступником завідуючого Тернопільським обласним відділом народної освіти. Потім був переведений до Харкова, де проживав з родиною до самої смерті у 1998 році. На той момент йому було 84 роки.

Г. Артозєєв (праворуч) та Б. Гуд. 1970-ті роки.

Комісар загону Йосип Федчук, пережив війну, помер у 1946 році.

Партизан Пилип Тимошенко також воював у складі з'єднання Федорова до березня 1943 року. Був поранений, відправлений у шпиталь у м. Саратов (Російська Федерація). Після 1945 року повернувся до Добрянки, де з 1945 до 1957 року працював інспектором пожежної команди. Помер 29 квітня 1984 року у віці 75 років. Похований у смт Добрянка.

Один з небагатьох партизанів Добрянського загону, який був уродженцем району (с. Перепис) – Тимофій Горицький. З літа 1942 року воював разом з Федоровим, у березні 1944 року був демобілізований. Помер 18 лютого 1982 року у віці 76 років, похований у с. Перепис, нині Городнянського району.

Єдиною жінкою-партизанкою загону, яка пережила війну, була Марія Скрипка. Воювала у з'єднанні Федорова. Після війни – на комсомольській роботі. Після виходу на пенсію проживала у Корюківці. Померла в 2004 році у віці 86 років.

1. Гуд Б. Гремит брянский лес. – Харьков: Прапор, 1968. – 186 с.
2. Артозеев Г.С. Партизанская быль. — М.: Воениздат, 1954. – 65 с.
3. Григорьева Л., Григорьев В. Герои Добрянских лесов – Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2013. – 258 с.
4. Артозеев Г.С. Воспоминания. 1949. Рукопис. – Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-1840.
5. Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. /Ріпкинське земляцтво у м. Чернігові; упоряд. Б.Ф. Юр'єв [та ін.]; ред. Л.В. Студьонова. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – С.103–105.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).– Ф. П-470. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 8.
7. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 13.
8. Григорьева Л., Григорьев В. Указ. соч. – С. 10.
9. ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп.16. – Спр. 29. – Арк. 10.
10. Григорьева Л., Григорьев В. Указ. соч. – С.11.
11. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації – Ф. 58. – Оп. 977520. – Спр. 47. – Арк. 26.
12. Книга Пам'яті України. Сумська область. – Т.11. – Суми, 1996. – С. 602.
13. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 92.
14. Григорьева Л., Григорьев В. Указ. соч. – С.12.
15. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 41.
16. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 44.
17. ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 10.
18. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 47.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22. – Арк. 81.
20. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22. – Арк. 86.
21. Григорьева Л., Григорьев В. Указ. соч. – С. 15.
22. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 69.
23. Артозеев Г.С. Воспоминания. С. 90.
24. Алгинин А.Н. Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. – С. 358.
25. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22. – С. 90.
26. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22. – С. 92.
27. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 83.
28. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 89.
29. Артозеев Г.С. Воспоминания. – С. 93.
30. ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп.16. – Спр. 29. – Арк. 24.

СИТИЙ І.

Семен Ялинський герба «Копасина» – першодрукар чернігівський. Штрихи до біографії

Останнім часом були оприлюднені нові дані щодо історії чернігівської друкарні: місце її розташування, історія видання окремих книг і, головне для нашої розвідки, біографія Семена Ялинського, який друкував книги спочатку в Новгороді-Сіверському, а потім у Чернігові. Треба уточнити, що власне маємо справу з історією двох друкарень, адже наразі популярна теза, що це, мовляв, одне й те саме, хоча правильні оцінки та інтерпретації зробив Іван Огієнко, ще у 1925 р.¹ Дані, про які йшлося вище, стосуються історії саме чернігівської стаціонарної друкарні, яка постала 1679 року (докладніше про це нижче). Звісно, ключовою фігурою у процесі книговидавання була постать друкаря, у нашому випадку – Семена Ялинського.

Семен Ялинський (? – 1650² – † між 1701–1713), місце і дата народження невідомі³, шляхтич герба «Копасина»⁴. Довгий час був слугою та писарем у чернігівського єпископа Лазаря Барановича, виконував його доручення. Можливо, він з'явився в оточенні ієрарха ще 1640 року, коли Баранович розпочав проповідувати слово Боже⁵. З цього приводу пастир згадував: «...з молодих лет нам пастыру зичливе служачого»⁶. У своєму листі від 30.04.1671 р. до гетьмана Лазар Баранович писав: «По написанию сего листа повернул к нам Семен Ялинский слуга наш з Москвы от великого государя ... з милостивым словом и з пожалованем давно обещанных клейнотов на митру, також з жалованем стоп пятидесят паперу на книги названные «Трубы»⁷. Списку з грамоти его царского пр. вел. до мене присланной велможности твоей посылаю чрез того Семена, который может о всем подробно велможности твоей расповести по указу великого государя тые до мене, як теж и до велможности твоей справи належачіи»⁸. В універсалі Івана Мазепи від 15.09.1694 р. та декреті Генерального військового суду від 13.01.1701 р. зазначено: «Семен Ялинский персональне тут же стоячи обширными словами бывший при небожчику архієпископу ... отцу Лазарю Барановичу многолетние свои заслуги первые у верних в дворових чинениях и посылках, а потом в типографских працях ... выводил»⁹.

Ясна річ, що з такими талантами для організації омріяної пастирем друкарні у Новгороді-Сіверському був залучений і писар Семен Ялинський, який до цього вів справу з Печерською друкарнею щодо видання книг Л. Барановича і сам умів трохи різати на дереві¹⁰. Ба, більше того. За гроші архієпископа Ялинський більше року навчався друкарській справі у Вільно¹¹. У поясненні Лазаря Барановича щодо звільнення С. Ялинського від 6.02.1689 р. зазначено, що тому було видано 4000 золотих на облаштування друкарні та видання праці Л. Барановича «Труби»¹². Ім'я Семена Ялинського зустрічаємо на сторінках надрукованої ним у 1676 р. книги Іоанікія Галятівського «Скарбница потребная» як свідка 11-го чуда про юродивого, який передбачив відновлення Чернігівського Єлецького монастиря¹³.

Згодом друкарня була переведена до Чернігова. Початок роботи друкарні в Чернігові¹⁴ був оформлений універсалом Лазаря Барановича¹⁵, де управління та налагодження роботи покладено на Семена Ялинського. Згідно з «Пунктами на спорядження друкарні» від 7.09.1679 р.¹⁶ частка друкаря з видань становила: 100 примірників фоліантів¹⁷, 150 – у чверть аркуша, 200 – у восьму частину аркуша. Він зобов'язувався різати пуансони¹⁸ з доброї сталі і відбивати матриці. Ієрарх надав йому млин, ремонт греблі якого покладался на підданих архієпископа¹⁹. С. Ялинський працював як словолитник, друкар і гравер.

Стосунки власника друкарні та наймита були складними. Початок конфлікту був за-

кладений ще у Новгороді-Сіверському. В Чернігові наступила розв'язка. На початку 1689 р. С. Ялинський поскаржився Івану Мазепі на архієпископа, що той, мовляв, порушує умови угоди. У відповіді на цю скаргу 7.02.1689 р.²⁰ Лазар Баранович називав С. Ялинського вже колишнім друкарем²¹, якого він навчав власним коштом у Вільно; розповідав, що друкар вкупі з архимандритом новгород-сіверського монастиря Михаїлом Лежайським здійснив оборудку щодо продажу 3000 «лівих» підручників і привласнив 2/3 прибутку від продажу книжок друкарні; про придбання для друкаря коштом архієпископа садиби з будинком у Чернігові за 300 золотих та млина під містом за 3000 золотих; про те, що майстер неякісно відливав літери й виготовляв фарби, а це погіршило якість книжок і, відповідно, призвело до падіння їхнього продажу²².

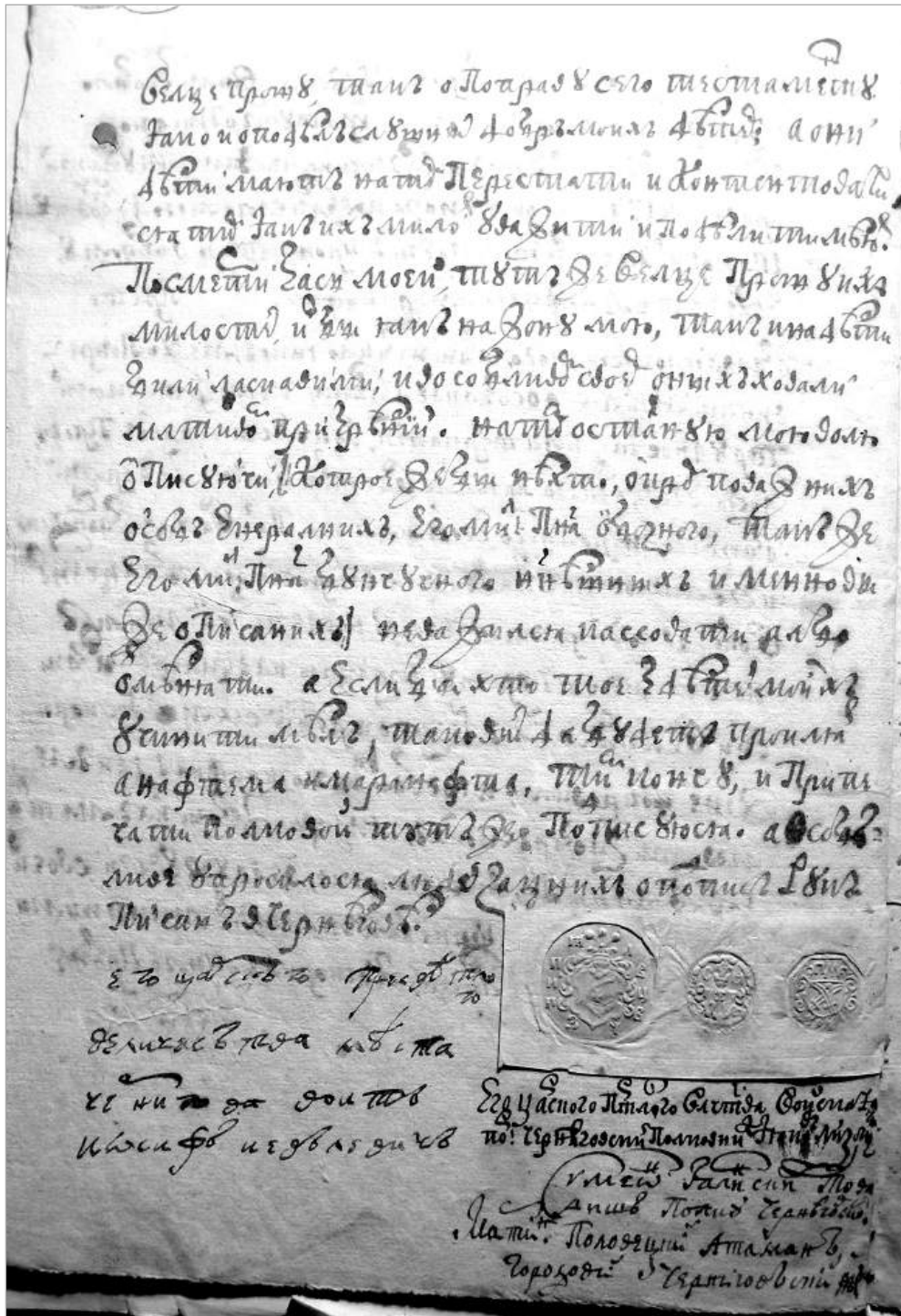
Не зважаючи на ці закиди, книгознавці вважають, що С. Ялинський проявив себе як новатор у своєму ремеслі. Він запровадив на Лівобережній Україні цікавий прийом для заставок, який давав велику економію разом з ефектом різноманітності. Масмо на увазі замінні круглі клейма з різними зображеннями, які вставлялися у базову заставку в спеціально випиляний отвір²³, у чому вбачається явний вплив стрятинської друкарні Гедеона Балабана, яка першою використала такий прийом. Разом з Лазарем Барановичем друкар вперше на теренах Східної Європи використав для художнього оформлення книг таку новачку, як гравюра на міді²⁴. Залишки друкарні С. Ялинського в Чернігові були виявлені у гирлі Іллінського яру навпроти входу до Іллінської церкви під час розкопок 1992–2001 рр.²⁵

Заставки зі змінним сюжетом.

Отримавши відставку, для задоволення своїх амбіцій колишній друкар зосередився на козацькій службі та нагромадженні нерухомості задля підвищення свого соціального статусу. Він згадується як отаман городовий чернігівський (1687), військовий товариш (1693–1699). У 1693 р. був гетьманським посланцем до Москви²⁶. Останні публікації, присвячені Ялинському, уточнюють його службову кар'єру: знатний товариш Чернігівського полку, член Чернігівського полкового суду, товариш полку Чернігівського²⁷. Він входив до вищого кола старшин Чернігівського полку. Його підпис та печатка стоять на тестаменті чернігівського полковника Якова Лизогуба разом з підписами та печатками Лизогуба і городового отамана Мартина Половецького та підписом чернігівського війта Йосипа Ієвлевича.

18.01.1680 р. удова Катерина Куропатвиха продала С. Ялинському $\frac{1}{4}$ млина, а 23.01.1680 р. він купив $\frac{1}{4}$ млина на р. Білоус у чернігівського бурмістра Павла Клевцевича, 15.09.1682 р. – $\frac{1}{2}$ млина у Пелагеї Назарчихи. 15.09.1694 р. Іван Мазепа надав йому універсал про підтвердження прав на старий млин на р. Білоус з 2-ма колами борошняними і одним ступним, наданий ще архієпископом Лазарем Барановичем. У 1694 р. як знатний (або значний, але це не означає «значко-

Сторінка заповіту Я. Лизогуба з підписом і печаткою С. Ялинського

вий!») товариш Чернігівського полку Ялинський отримав жалувану грамоту царя на володіння с. Жукотки після смерті бездітного Костянтина Ігровецького (або іноді в документах – Угровецький)²⁸, любецького шляхтича, чернігівського полкового обозного²⁹.

Згідно з ревізією посполитих Чернігівського полку 1713 р. у Жукотках у пана Ялинського мешкало 20 ґрунтових селян та 5 огородників³⁰. На жаль, ім'я власника не зазначено. Ним міг бути син С. Ялинського (про його дітей нижче). На це наштотхує кількість дворів, якими він володів, адже власне Семен Ялинський мав у Жукотках 42 селянських двори (див. примітку 26), а у документі зазначена лише половина.

Виходячи з наведеної вище інформації, можна припустити, що Семен Ялинський помер між 1701 та 1713 роками.

Про його дружину ми нічого не знаємо, а щодо синів справа краща.

Яків Семенович Ялинський – військовий товариш (?– 1715 – 1738 – ?), бунчуковий товариш (1718), ротмістр охочекомонного полку (1728). 12.03.1715 р. Чернігівська полкова канцелярія і магістрат провели слідство про крадіжку служителем Я. Ялинського Грициною п'яти шкір у кожум'яки Тараса Голубизни; 19.03.1719 р. Я. Ялинський просив дозвіл на продаж маєтностей для сплати боргів; 10.03.1726 р. продав маєтність у с. Жукотки Полуботкам³¹, у 1738 р. продав плець – ділянку землі під забудову у Чернігові бурмістру Герасиму Гриновському³². Якову належала лєвова частка батьківської спадщини³³. Ймовірно, саме про нього йдеться в актових матеріалах 1713 р. та 1714 р.:

1. Купча від 19.12.1713 р.: Харитон Крачківський, житель і козак жукотський продав у с. Жукотках «селидбу з будовою ... помеж пана Елинского (Ялинського – І.С.) и Едомашкового дворов напротив Грицка Фоменка над Кружком лежащую» полковнику чернігівському Павлу Полуботку за 500 золотих³⁴.

2. Купча від 2.06.1714 р.: Яско Романович Шинкаренко, житель жукотський, продав ниви «в кгрунте Жукотском ... нив две ... другую за шляхом Гирманским межи дорогами помеж пана Ялинского и Долниченка жукотского» полковнику чернігівському Павлу Полуботку за 50 золотих³⁵.

Павло Семенович Ялинський – військовий товариш (? – 1715 – 1716 – ?). Значковий товариш Чернігівського полку (1718). У 1717 р. позивався за володіння спадковим двором у Чернігові та с. Жукотках з братом Яковом. Неписьменний³⁶.

У присязі Чернігівського полку 1718 р. серед бунчукових товаришів, мешканців Чернігова, згадуються Яків Ялинський³⁷ та Павло Ялинський, знатний товариш Чернігівського полку (як бачимо успадкував чин батька)³⁸. На цей час їхнього батька вже не було, а у ревізії Чернігівського полку 1732 р. вже і брати не згадуються³⁹. Розпродаж землі і майна синами Семена Ялинського свідчив про невдалі сімейні справи, тому невиняково в документах пізніших часів їхні прізвища не зустрічаються.

Маємо також згадки про таких Ялинських: Іван, полковий миргородський писар (1696–1701); Григорій, сотник охочекомонного полку (1726); Йосип, значковий товариш Стародубського полку (до 1725); Іван, стародубський полковий канцелярист (1768); Василь, абшитований значковий товариш Київського полку (1782)⁴⁰; сини священника Федір та Микита Ялинські з с. Ромашків Янпольської сотні Ніжинського полку⁴¹. Але чи мали вони родинні стосунки з Семеном Ялинським наразі невідомо.

Серед експонатів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігаються реліквії, пов'язані з героєм нашої розвідки.

Почнемо з найбільш знакової. Запис в інвентарній картці: «Потир срібний, позолочений на фігурній підставці, карбований. Придбаний церквою села Жукотки на Чернігівщині під час царювання Петра І. Висота 26 см, діаметр 10,5 см, вага 578 гр. Передав Чернігівський музей культів. Срібло, лиття, карбування. Інв. № И 2558, КН 3429». Цей артефакт, на думку головного зберігача Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Ганни Арендар, яка багато років вивчає спадщину золотарів, був виготовлений українським майстром (кольор. вкл. І6). Його прикрашає буйний бароковий орнамент, угорі – медальйон з погрудним зображенням св. Миколая, обабіч якого напис: «СНИ КОЛАЕ». На сидісі напис: «Чашу сію во приношеніє безкровныа жертви за црѣа и таже на властехъ и всѣхъ православныхъ хрѣтіахъ до храмъ Стѣителѣ Хѣа Николаѣ в селѣ Жѣукотки даде Семиѡнъ Алинскій АХѢИ за ѿпущеніє грѣховъ своихъ». Ми припускаємо, що автор напису – сам благодійник, який подарував потир у 1698 р. до Миколаївської церкви с. Жукотки. Це припущення ґрунтується на порівнянні графіки літер з автографом друкаря.

Окрім напису на сидісї вміщене зображення герба «Копасина» Семена Ялинського. Тут варто зауважити щодо некритичного ставлення сучасних істориків до твердження В. Кривошеї про шляхетське походження Ялинського. Ми передивилися кілька гербовників, але так і не знайшли серед гербоносіїв прізвище Ялинських. Тобто маємо характерну для Гетьманщини практику, коли будь-яка особа, окрім звісно селян, могла привласнити або й вигадати будь-яке гербове зображення. Ймовірно, наш герой походив чи то з козаків, чи то з духовенства, а гонору у нього і самоповаги було на десять шляхтичів, то чому ж не завести гербову печатку, зовнішню ознаку шляхетської гідності?

Гербову печатку та автограф Семена Ялинського (*кольор. вкл. 16*). бачимо на заповіті Я. Лизогуба. Звертає на себе увагу дивний збіг дат на потирі та документі. Засвідчення тестаменту, можливо, спонукало друкаря замислитися і над власною долею та принести жертву Творцю.

Завершує нашу розвідку фото гравюри з підписом майстра, яка прикрашає новгород-сіверський «Анфологiон» 1678 р. (*кольор. вкл. 16*). А загалом у музеї зберігаються 14 книг з гравюрами Семена Ялинського.

*Миколаївська церква в Жукотках.
Кінець 1920-х років⁴².*

1. Огієнко І. Історія українського друкарства /Упор., авт. передмови М.С. Тимошик. – К., 2006. – С. 427–429.
2. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У двох томах. – К., 2012. – Т. 1. – С. 173.
3. Адрут А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2017. – С. 66.
4. Ситий І.М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – К., 2017. – С. 308.
5. Мінея на грудень–лютий. К., 1695. – Арк. 33зв. //Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, інв. № Ал-410.
6. Никодим, соборный иеромонах. Универсал 7.09.1679 г. преосвященного Лазаря Барановича о заведении типографии в Чернигове с рукописной книги Черниговской семинарской библиотеки № 33, л. 76 //Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 45. – Часть неоф. – С. 351–352.
7. Мається на увазі книга «Трубы словес проповедных на нарочитыя дни праздников».
8. Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 15. – Прибавления: Письма Лазаря Барановича. – С. 485.
9. Ефименко П. Юридические акты //Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 49. – Часть неоф. – С. 373–374.
10. Клепиков С.А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов //Книга: исследования и материалы. – М., 1963. – Сб. VIII. – С. 257.
11. Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 5. – Прибавления: Письма Лазаря Барановича. – С. 159.
12. Клепиков С.А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов – С. 257.
13. Тарасенко А.Ф. Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир. – Чернігів, 2013. – С. 276.
14. Детальний опис друкарні в рапорті тимчасового управителя Троїцько-Іллінського монастиря Германа Прохоровича від 16.11.1759 р. (див.: Травкіна О. До історії Чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антоніївського монастирів у кін. XVII – сер. XVIII ст. //Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 66–69).

15. Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – С. 65.
16. Там само.
17. In folio – аркуш розміром 30 x 20 см, книги надруковані на таких аркушах отримали і відповідну назву. Книги меншого розміру друкували на $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ долях цього аркуша.
18. Пуансон – сталевий штамп у вигляді бруска з рельєфним дзеркальним зображенням літери.
19. Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – С. 66.
20. Клепиков С.А., як зазначено вище, називає іншу дату – 6 лютого.
21. Останній раз ім'я Семена Ялинського як друкаря зустрічається в «Октоїху» 1682 року (Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания //Труды Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 233).
22. Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – С. 68.
23. Клепиков С. А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Барановича в 1674–1679 гг. //Книга и графика. – М., 1972. – С. 148–149.
24. Клепиков С. А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией ... – С. 150.
25. Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – С. 72–73.
26. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У двох томах. – К., 2012. – Т. 1. – С. 173. Ми поставили знаки запитання з огляду на те, що звання військового товариша усталилося лише у XVIII ст. (детальніше див.: Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство, бунчукове товариство. – К, 2008. – С. 5–17). Публікатори документів не зважали на нюанси того або іншого козацького чина, звання, а спрощували. Наприклад: у публікації 1896 р. С. Ялинський названий військовим товаришем, якому грамотою 1694 р. надані Жукотки (Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии //Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 785. – С. 2), або значиться значковим Чернігівського полку та знатним товаришем цього ж полку, володарем 42 дворів селян у Жукотках (Материалы для местной истории. Выпись из ревизии 1726 г. о владении сыновей Павла Полуботка в Любецкой и Белоусовской сотнях //Черниговские губернские ведомости. – 1861. – № 11. – Часть неоф. – С. 69)
27. Декрет чернігівського полкового суду від 6.06.1699 р. //Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.). Частина 9 //Сіверянський літопис. – 2018. – № 1–2. – С. 147; Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба //Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10–14.
28. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – Т. 1. – С. 173.
29. Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV– першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – С. 57. Називає С. Ялинського військовим товаришем. Це – явна помилка.
30. Центральний державний історичний архів України, ф. 108, оп. 2, спр. 3, арк. 11.
31. Насправді, купча від 10.02.1726 р. від пана Якова Семеновича Ялинського бунчуковому товаришу Якову Полуботку «з ... притисненем печати Ялинского» на «в Черниговском полку в Белоуской сотни отчизную маетность ... прозиваемую Жукотки, а в той маетности именно мужичих дворов и грунтов пятнадцать, а огородников три, поля пахатние, синожати, дуброви, заросли, пустих плещов на осажене людей згожих чотири» //Из архива графа Г.А.Милорадовича. Акты фамилии Полуботок с 1669 по 1734 гг. – Чернигов, 1889. – С. 53–54. Сучасний дослідник А. Адруг помилково називає іншу дату – 1728 р. та звання братів – військові товариші (Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – С. 66–67). Цю саму дату зустрічаємо в іншій публікації (Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею ... – С. 57).
32. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т. 1. – С. 174.
33. Щоправда, В. Кривошея зазначає серед власників Жукоток окрім сина Якова й онука Павла, тобто сина Якова (Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т. 1. – С. 173). Явна помилка. Насправді – Павло Ялинський, молодший син Семена.
34. Из архива графа Г.А. Милорадовича. Акты фамилии Полуботок с 1669 по 1734 гг. – С. 41.
35. Там же. – С. 43–44.
36. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т. 1. – С. 174. Насправді: знатний чи значний.
37. Присяга Чернігівського полку 1718 року. /Упор. Ситий І.М., Горобець С.М. – Чернігів, 2011. – С. 56, 77.
38. Там само. – С. 76.
39. Ревізія Чернігівського полку 1732 року /Упор. Ситий І.М., Горобець С.М. – Чернігів, 2014.
40. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 782.
41. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. 155.
42. Фотографія храму походить з архіву С. Таранушенка, розпорошеного у радянські часи. Принагідно красно дякуємо вченому секретарю Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Максиму Блакитному за надану світлину.

ТРИКАШНА Л.

Герой-гвардієць Г.П. Кузьменко

Друга світова війна стає все більш далекою історією, її учасників у всьому світі все менше й менше і незабаром не зостанеться жодного – людське життя коротке. Та пам'ять про цю, найбільшу в історії людства за кількістю жертв та держав-учасниць, трагедію не має згаснути. СРСР вступив у війну майже від самого її початку – 17 вересня 1939 року, коли Червона армія як союзник Німеччини рушила на територію Польщі. Бойові дії проходили на етнічних українських землях. Майже два роки по тому, з початком німецько-радянської війни, Україна стала ареною жорстокого протиборства недавніх “друзів по зброї”, в результаті якого 22 липня 1942 року була повністю окупована нацистами. Набагато довшим був зворотний шлях, він тривав майже два роки: від звільнення першого населеного пункту на сході України 18 грудня 1942 року до виходу на її західний кордон 28 жовтня 1944 року. В цих боях Червона армія втратила 3 мільйони воїнів, 60–70 відсотків з яких були вихідцями з України. Так, війна це – руйнація, нищення, кров, смерть, каліцтво, але багатомільйонні людські втрати не можна виправдати лише нею. Вимоги виконання наказів у визначений термін і будь-якою ціною: чи то форсування Дніпра без належної підготовки, чи звільнення Києва до річниці жовтневого перевороту, чи взяття Берліна до 1 травня тощо – оберталися сотнями тисяч убитих. Ці втрати не зумовлювались військовою необхідністю і були б значно меншими, якби верховне командування дбало про збереження життів своїх солдатів. Чимало полеглих залишилися безіменними, особливо ті, хто загинув на початку війни або в окупації, проте й на братських могилах визволителів нерідко після переліку прізвищ похованих зазначається кількість невідомих. Ми маємо пам'ятати та шанувати всіх, хто боровся з нацизмом, хто зустрів перемогу і хто заплатив за неї життям.

Пропонована нижче стаття – розповідь про нашого земляка Г.П. Кузьменка, ветерана Другої світової війни, учасника звільнення України від нацистів, що особливо відзначився в битві за Дніпро й був удостоєний найвищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу.

Григорій Павлович Кузьменко народився 15 січня 1919 року в селі Савинка Козелецького району в селянській родині. Закінчив Олбінську семирічку і працював у місцевому колгоспі, а з 1936 року – у місті Судак (Крим) у будинку відпочинку Московського військового округу (шофером, згодом – комірником продовольчого складу). 1937 року закінчив будівельний технікум у Свердловську (тепер – Єкатеринбург, Російська Федерація). З 1938 року – бригадир арматурної бригади Укрцивільбуду в Києві [1].

1939 року Г.П. Кузьменко призваний Остерським райвійськкоматом до лав Червоної армії. Служив на Далекому Сході в 173-му окремому інженерному батальйоні Тихоокеанського флоту. 6 жовтня прийняв військову присягу. Оволодів спеціальністю сапера. У 1940 році, після школи молодшого командного складу отримав звання молодшого сержанта і став командиром відділення.

Під час німецько-радянської війни Г.П. Кузьменко потрапляє на передову лише у грудні 1942 року. Він – командир гармати 8-ї батареї 5-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії Ставки ВГК [1].

Сформована у грудні 1942 року у Підмосков'ї дивізія у складі військ Північно-Західного фронту вела бойові дії на території Московської, Калінінської, Ленінградської областей. Наприкінці серпня 1943 року її залишки були виведені з боїв і відправлені в район Харкова на доукомплектування. Надалі дивізія воювала у складі 37-ї армії Степового (з 20 вересня – 2-й Український) фронту.

Наприкінці серпня та початку вересня війська фронту розгорнули наступ на Лівобережній Україні й взяли участь у битві за Дніпро. Г.П. Кузьменко 1 жовтня 1943 року нищівним вогнем гармати по вогневих точках противника забезпечив переправу піхоти на правий берег Дніпра в районі села Переволочна (Полтавська область). Слідом за піхотою під сильним вогнем противника форсував Дніпро, вогнем гармати підтримував просування піхоти уперед. 10 жовтня прямою наводкою гармати розбив три бліндажі, подавив вогонь мінометної батареї, чим забезпечив можливість піхоті продовжити наступ. 14 жовтня, коли фашистські танки оточили командну висоту, гвардії сержант Кузьменко підпустив їх на відстань 200–300 метрів й розстріляв упритул 6 ворожих машин. Попри отримане поранення, не полишив поля бою і під час другої контратаки противника знищив ще два танки та до роти автоматників [2].

За героїзм і мужність, виявлені при форсуванні Дніпра, командир гармати 8-ї батареї 5-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії гвардії сержанту Григорію Павловичу Кузьменку Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1943 року присвоєне звання Героя Радянського Союзу (медаль “Золота Зірка” № 8285) [3, 807].

Підлікувавшись в армійському польовому госпіталі № 1854, Григорій Павлович на початку листопада повернувся у свою частину. Та невдовзі – нове поранення, евакогоспіталь № 5040, у якому він перебував протягом трьох місяців (з 28 листопада 1943 року до 2 березня 1944 року). І знову фронт. Тепер Г.П. Кузьменко – командир гармати в 233-му армійському запасному стрілецькому полку, а з травня 1944 року – командир взводу в 475-му стрілецькому полку 53-ї стрілецької дивізії (7 гвардійська армія, 2-й Український фронт). З 15 жовтня 1944 року він перебував у команді одужуючих при евакогоспіталі № 468, а з 15 січня 1945 року обіймав посаду завідуючого сховищем на зерновому складі № 3263 2-го Українського фронту [4].

Демобілізований 8 травня 1946 року. З 10 жовтня того ж року – перебував на службі в органах МВС СРСР. Закінчив Калінінградську офіцерську школу МВС (1950), 11-місячні курси удосконалення офіцерського складу при Орджонікідзенському військовому училищі МВС імені С.М. Кірова (1958).

25 березня 1969 року підполковник Г.П. Кузьменко звільняється в запас і з родиною – дружиною та чотирма дітьми – оселяється у Чернігові. Майже двадцять років працював у службі охорони на Чернігівському радіоприладному заводі.

До бойових нагород – медалей “За відвагу”, “За бойові заслуги”, “За взяття Будапешта”, “За перемогу над Німеччиною” у мирний час додалися медаль “За бездоганну службу” 2-го ступеня та численні ювілейні відзнаки.

Помер Григорій Павлович Кузьменко 26 січня 1990 року. Похований на міському кладовищі Яцеве. На будинку в Чернігові по проспекту Перемоги, 170, у якому жив герой, встановлена меморіальна дошка.

1. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс: Архів відділу Героїв Радянського Союзу. Особова справа Г.П. Кузьменка. Автобіографія.
2. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Вп-1928/275: Нагородний листок Г.П. Кузьменка. Копія.
3. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. Т. 1. – М., 1987.
4. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс: Особова справа Г.П. Кузьменка. Послужний список.

СИТИЙ І.

Артефакти розповідають про минувшину. Приватна колекція О. Ємця

Зазвичай вважається, що головною поживою для історика є документальна спадщина, але це не так. Використання для реконструкції минулого інших джерел, а саме, геральдичних, сфрагістичних, різноманітних речових пам'яток, дозволяє внести суттєві уточнення у здавалось би добре вивчені питання або по-новому глянути на історичні події. Саме цьому і присвячена стаття, де ми спираємося на приватну збірку Олексія Ємця і колекцію Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського. Зображення артефактів вміщені на кольоровій вклейці 17–18.

Почнемо наш розгляд з церковних печаток.

До рідкісних зразків церковної сфрагістики належить бронзова печатка Домницького монастиря, яка зберігається у харківській приватній колекції (мал. 1–2). Вона – овальної форми, із зображенням дерев'яної церкви під одним куполом, обабіч якої два дерева, нижче споруди – східці, обабіч яких унизу два стовпчики. Звертає на себе увагу дах, вкритий ромбовидними бляхами. По колу напис: «ПЕЧАТЬ ДОМНЦКОГО МОНСТИРА РОЖДСТВА ПРСТІА БЦЫ». За іконографією зображення та графікою літер матрицю можна датувати кінцем XVIII – початком XIX ст.

Першій половині XIX ст. стосується печатка Успенської церкви м. Білоцерківки зі збірки чернігівця Олексія Ємця (мал. 3–4). Вона – кругла діаметром 35 мм, ручка втрачена. По центру міститься зображення герба Російської імперії – двоголового орла з імператорським вензелем «Н І» («Николай І») в овалі на його грудях, над гербом – трикутник у променях, Всевидюче око. По колу напис: «ПЕЧ:ХО:ПО:МѢ:БѢЛОЦЕРКОВКИ УСПЕНСКО:Ц:» («ПЕЧАТЬ ХОРОЛЬСКАГО ПОВЕТА МЕСТЕЧКА БЕЛОЦЕРКОВКИ УСПЕНСКОЙ ЦЕРКВИ»). Видно неозброєним оком, що назва церкви була перероблена. Вірогідно, печатка була виготовлена до 1836 р., адже 4 грудня 1836 р. вийшов указ Синоду «О имени соборным, приходским и кладбищенским церквям печатей, вырезанных по однообразной форме», згідно з яким на печатках мало міститися зображення церкви під 3-ма куполами, а на печатках монастирів – державний герб. Зразки печаток, які розсилалися по єпархіях, були сталевими, з чорними дерев'яними ручками.

Для нас цей артефакт цікавий з огляду на те, що у родині священика саме цієї церкви в 1726 р. народився Феофіл Ігнатович, єпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський. З 1737 р. він навчався у Києво-Могилянській академії, 1744 р. став ченцем та почав викладати у Казанській духовній семінарії, а в 1751 р. був призначений її ректором та архімандритом Зилантова Успенського монастиря у Казані, 17 жовтня 1770 р. обійняв кафедру Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархії. Ревно опікувався Чернігівською духовною семінарією, де відкрив клас богослов'я і збільшив бюджет закладу до 2000 рублів на рік; побудував мурований архієрейський будинок. На його долю випала й знаменита катерининська секуляризація церковного майна. У січні 1787 р. зустрів Катерину II у Чернігові і домогся таки додаткових коштів на утримання архієрейського будинку, Спаського собору та Єлецького монастиря. Упокоївся владика 24 вересня 1788 р., похований у чернігівському Борисоглібському соборі.

Печатка Олексіївської церкви с. Левендаловки (нині – у складі с. Перекоп Валківського району Харківської області) – бронзова овальна, 39 x 33 мм, товщиною 5 мм, висота втулки

під ручку 25 мм, а її діаметр – 15 мм (мал. 5–6). Зображений престол з Євангелієм, хрестом і потиром, над яким – Всевидюче око. Обабіч престолу напис: «ПЕЧА.», а по колу: «СЕЛА ЛЕВЕНДАЛОВКИ АЛЕКСЪЕВСКОЙ ЦЕРКВИ.»; літери вирізані у зворотній бік, звертає на себе увагу нехарактерне розташування слова «ПЕЧАТЬ». Село було засноване у верхів'ї р. Мжа за 10 верст від Валок бароном Левендалем, вправним артилеристом, фаворитом фельд-маршала Мініха, який в 1747 р. залишив Росію. Спочатку в селі був побудований дерев'яний храм на честь Преображення Господнього та преподобного Сергія, замість якого в 1795 р. постав храм на честь Олексія, чоловіка Божого. Знайдена печатка була за 11 км на північний схід від райцентру Сахновщина, що досить далеко від Валок.

Слід зазначити, що зображення цієї печатки (престол, хрест, потир) повторювалося і на виготовлених пізніше церковних сфрагісах. Попри згаданий вище указ Синоду користувалися цим сфрагісом досить довго, як, до речі, й в інших храмах. Як приклад згадаємо овальну печатку Успенської церкви с. Кам'янки Старобільського повіту на Луганщині з написом: «ПЕЧ. КАЗЕННАГО КАМЯНКИ УСПЕНСКОЙ Ц.» (мал. 7), круглу печатку Іллінської церкви м. Седнівки (мал. 8) з написом: «П МЪСТЕЧКА СЕДНИВКИ · ІЛІЙНСКОЙ ЦЕРКВИ ·» (тепер село Устинівського району Кіровоградської області)¹, овальну печатку Чернігівського Спаського собору.

Монастир св. Наума мав бронзову круглу печатку діаметром 31 мм, товщиною 5 мм, висота гранчастого штиря для ручки 25 мм (мал. 9–10). Святий, зображений на ній на повний зріст, права рука його зігнута у лікті, у лівій тримає книгу?; по колу напис македонською мовою: «МОНАСТИР СВ. НАУМА * У ЛЪУБАНИШТУ *». Монастир за сприяння болгарських правителів Бориса та Симеона був заснований у 893–900 рр. св. Наумом Охридським, молодшим учнем Кирила та Мефодія, одним із засновників болгарської релігійної літератури, організатором літературної школи у Преславі, очільником Охридської книжкової школи, перекладачем Святого Письма на слов'янську мову тощо. Після смерті святого 23 грудня 910 р. його мощі були перенесені до монастирського храму. Цей православний монастир розташований на південно-східному узбережжі Охридського озера в Македонії, поблизу албанського кордону, біля с. Лубаништа (відоме з 1582 р.). В минулому монастир був резиденцією охридського архієпископа, нині підпорядкований Македонській православній церкві.

Знайдена печатка була приблизно у 2004–2005 рр. біля с. Кам'янка Житомирського району на березі р. Кам'янка разом з корабельними дзвонами та монетами Російської імперії 1870-х рр. карбування. Прямо скажемо, місце знахідки незвичайне. Наявність супутніх речей може свідчити на користь припущення, що печатку завіз якийсь російський моряк. Проте є інша версія. Поблизу Новограда-Волинського у ХІХ ст. оселилося чимало сербів (треба розуміти, що назва «сербі» умовна, окрім власне сербів це могли бути чорногорці, македонці), тож може це вони привезли сфрагіс? Сучасний власник артефакту Олексій Ємець, спираючись на звістку про велику пожежу 2–3 лютого 1875 р., коли монастир дуже постраждав, вважає, що печатку вирізали до 1875 р. Ймовірно, під час безладу на згарищі хтось прихопив /врятував печатку і вона в силу суб'єктивних чинників помандрувала аж до Житомирщини. Принагідно варто згадати і про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. та про те, що монастир безпосередньо межував з театром воєнних дій і його печатка мала усі можливості потрапити до рук військовослужбовця російської армії й разом з ним «приїхати» в Україну.

Середина ХІХ ст. у збірці О. Ємця репрезентована бронзовою круглою печаткою, діаметром 30 мм, товщиною 3 мм; висота втулки під ручку – 15 мм, діаметр – 18 мм, яка належала Миколаївській церкві с. Рудьківка Бобровицького району (мал. 11–12). По центру маємо оригінальне зображення храму під 3-ма куполами, по колу напис: «ПЕЧ. СП. ЧЕР. КОЗ. УЪЗ. С. РУДЬКОВКИ НИКОЛАЕВ. ЦЕРК.» («ПЕЧАТЬ СПАРИХИИ ЧЕРНИГОВСКОЙ КОЗЕЛЕЦКАГО УЕЗДА СЕЛА РУДЬКОВКИ НИКОЛАЕВСКОЙ ЦЕРКВИ.»).

Угорі на торці позначка-маркер у вигляді трикутника – < – для правильного прикладання печатки. Легендарні відомості про Рудківку припадають на XV ст., а перша письмова згадка міститься у ревізії Остерського староства 1628 р. За Гетьманщини село було ранговим володінням київських полковників та гетьманів. У 1833 р. було побудовано нову дерев'яну Миколаївську церкву. Ймовірно, невдовзі виготовили і нову парафіяльну печатку. На це вказує зображення, унормоване згаданим вище указом 1836 р.

У другій половині XIX ст. була виготовлена кругла бронзова, діаметром 30 мм, товщиною 7 мм, з висотою штиря під ручку 23 мм церковна печатка, по центру якої – оригінальне зображення храму під 3-ма куполами, а по колу напис: «СѢЛА СТѢНЫ НИКОЛ. ЦЕРК. ПОДО. ЄПАРХ. АМПО. УѢЗ» («СѢЛА СТЕНЫ НИКОЛСКОЙ ЦЕРКВИ ПОДОЛСКОЙ ЄПАРХИИ ЯМПОЛЬСКОГО УЕЗДА», мал. 13–14). Звертає на себе увагу стилізація літер легенди під церковнослов'янські букви.

Цікаву добірку містять печатки установ, посадові, підприємців, особисті.

До рідкісних зразків аптечних печаток належить сфрагіс сосницького аптекаря Карла Івановича Кампфа (мал. 15–16). Він – бронзовий круглий, діаметром 14 мм, товщиною 3 мм; втулка під дерев'яну ручку висотою 15 мм, діаметром 6 мм. Зображення: по центру герб Російської імперії з вензелем «Н І» («НИКОЛАЙ І»), по колу напис: «* АПТЕКА КАРЛА КАМПФА».

Хто ж такий власник печатки і чому опинився в Україні? На запрошення імператриці Катерини II, серед інших німців, у 1789 р. до Росії приїхав Іван Фрідріхович Кампф. Переселенці осіли у селищі Наша Отрада поблизу сучасних П'ятихаток Дніпропетровської області, де Іван Кампф відкрив аптеку. У 1804 р. тут народився Карл Кампф, який у 1828 р. закінчив у Києві фармацевтичне училище. 1829 року Кампфи перебираються до Сосниці, де на початку 1830-го р. (ймовірно, і печатка була виготовлена у цей час) Карл у придбаному навпроти Троїцького собору будинку (не зберігся) відкрив першу у Сосниці аптеку. Помер перший сосницький аптекар у 1895 р. і був похований біля собору. На жаль, могила не збереглася, проте в Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.С. Виноградського зберігається портрет К. Кампфа, а його онук Сергій Кампф, мешканець Майкопу Краснодарського краю, у 1959 р. склав для музею біографію діда.

За словами сучасного власника артефакту О. Ємця, він був знайдений поблизу села Синютин, тобто навпроти Сосниці через Десну, за 7,5 км від аптеки К. Кампфа.

У колекції О. Ємця зберігається цікавий зразок торговельної сфрагістики кінця XIX – початку XX ст. (мал. 17–18). Це – бронзова матриця овальної форми, 24 x 21 x 6 мм, висота штиря під ручку – 17 мм. По центру напис: «Ф. С. СКАЧОКЪ И СЫНОВЬЯ ВЪ ЧЕРНИГОВѢ.». Відомо, що до 1918 р. Скачкам належав універсальний магазин на т. зв. «Новому базарі» (нині Центральний ринок). Знайдена печатка була поблизу с. Пльохів Чернігівського району.

Звертає на себе увагу артефакт приватної сфрагістики першої половини XIX ст. з цієї ж збірки (мал. 19–20). Бронзова матриця восьмикутної форми, 20 x 23 x 5 мм, висота втулки для ручки – 15 мм, її діаметр – 10 мм, має по центру овал з вензелем «ДС», покладений на якір та хрест, обабіч – вітрильник та жезл – кадуцей; над овалом – Всевидюче око: під жезлом – ріг достатку; під вітрильником – хвиля; під зображенням напис: «РЕШОТКИНЪ»; угорі півколом – «БОГЪ МОЯ НАДЕЖДА.». Подібні символи та девізи дуже характерні для приватних печаток цього періоду. З огляду на символи, складається враження, що печатка належала купцю-мореплавцю.

Прийшов час і Російська імперія розвалилась. На її уламках постала радянська влада. Логічно постає питання, а як це позначилося на печатках?

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ) зберігається цікавий документ – «Протокол общего собрания представителей от сельских комбедов Новоборовичской волости для избрания представителя на Всеукраинский съезд Советов в Харько-

ве 1 марта с/г» від 23 лютого 1919 р. (інв. № Ад 2633). Він скріплений фіолетовою круглою печаткою діаметром 35 мм (мал. 21). По центру зображений герб Чернігівської губернії – одноголовий орел з хрестом у лапі, по колу напис: «* НОВО-БОРОВИЧСКАЯ ВОЛОСТНАЯ ЗЕМСКАЯ УПРАВА». Чому радянський документ затверджений царською печаткою? Відповідь у прикінцевому протоколі: «Подлинник сего протокола и подписавшихся на нем Новоборовичский волостной комитет бедноты свидетельствует своими подписями и приложением печати бывшей земской управы за неимением присвоенной комбеду. 1919 года февраля 23 дня. Председатель А. Лебедько, члены Е. Кобенко, Д. Ильченко. Секретарь М. Россол».

Маємо й інший варіант виходу із ситуації, коли бракувало власної печатки. Того ж 23 лютого 1919 р. була прийнята резолюція середняків та бідняків Пакульської волості з приводу Першої роковини Червоної армії (ЧОІМ, інв. № Ад 2632). Документ підписаний волосним військовим комісаром та секретарем комісаріату. На ньому кругла фіолетова печатка діаметром 33 мм (мал. 22), по центру напис: «Р.С.Ф.С.Р.», по колу – «ПАКУЛЬСКИЙ ВОЛ. ВОЕННО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ КО[МИТЕТ]».

Стандартизація та уніфікація печаток на Чернігівщині почалась лише з осені 1920 р., коли минули зовнішні загрози для більшовицької влади².

Зразком радянських уніфікованих печаток є матриця зі збірки Олексія Ємця, яка була знайдена у селі Сміле Роменського району Сумської області. Це бронзова кругла печатка, діаметром 38 мм, по центру якої вміщене зображення герба Російської Федерації – серп і молот, які обіймає колосся, з написом «Р.С.Ф.С.Р.», а по колу напис: «* ДИВИЗИОННЫЙ ВРАЧ 7ой СТРЕЛКОВ. ДИВИЗ.» (мал. 23–24). На гурті навпроти номера дивізії вибита 5-типроменева зірочка-орієнтир для правильного прикладання печатки. Ручка відсутня. Стилїстика герба та напису вказують на те, що матриця була виготовлена у 1920-х роках. Вона пошкоджена вогнем. Щоб зрозуміти чому так сталося, треба нагадати історію з'єднання. 7-а сд була сформована у 1918 р. в Ярославському військовому окрузі, брала участь в боях з армією Колчака, з літа 1919 р. – у складі Південного фронту. В січні 1920 р. опинилася під Києвом і невдовзі в районі Ємільчине – Новоград-Волинський воювала з польською та українською арміями. 3 травня 1922 р. у складі Українського військового округу. 3 березня 1924 р. дислокується в Чернігівській губернії (Чернігів, Прилуки, Ніжин), переводиться на територіальне становище й 2 жовтня отримує іменування «Чернігівська». 1928 року додається – «імені М.В. Фрунзе» (з цієї нагоди у Чернігові неподалік Катерининської церкви був встановлений бюст Фрунзе, роботи І. Менделевича 1922 р., який нині зберігається в музеї). У 1938 р. дивізія стає кадровою й у 1939 р. на її базі розгортаються 130-а сд (Прилуки), 131-а сд (Ніжин, Бердичів), 7-а сд (Чернігів, на базі 20-го сп). З'єднання брало участь у радянсько-фінській та радянсько-польській (т.з. вересневому поході на Західну Україну) війнах. Другу Світову війну зустріло у Тернополі як 7-ма моторизована дивізія. В червні 1941 р. потрапила в оточення під Дубном, але з великими втратами зуміла вислизнути й 12 вересня 1941 р. була переформована на 7-му сд. Свій останній бій дивізія прийняла на околицях Прилук і трагічно загинула у знаменитому Київському котлі. Ймовірно, група бійців, серед яких був і лікар з'єднання, пробивалася з оточення на Схід у напрямку Ромни – Сміле, біля останнього, мабуть, наскочили на гітлерівців і прийняли бій, «свідка» якого знайшли через 77 років, а ми нині описали.

Чи є перспектива знахідки у Чернігові інших військових печаток. Так, є. Чернігівська газета «Знамя Советов» від 3.02.1920 р., № 23, на с. 4 помістила об'яву: «28.12. мною утеряна медная печать с надписью: «ОТД. ФОРМИРУЕМАЯ КАР.[АУЛЬНАЯ] РОТА ПРИ КОМЕНДАНТЕ ГОР. ЧЕРНИГОВА», которую прошу считать недействительною, а также все бумаги, пропечатанные этой печатью и выданные с 28 декабря считать недействительными. Командир роты Новиков». Ця ж газета 27.11.1924 р., № 272, на с. 6 сповістила про втрату мастично-гербової печатки Окремої саперної роти 7-ої територіальної дивізії.

17. Приватна колекція ...

1

3

4 (зворот)

2 (вигляд збоку)

5

6 (вигляд збоку)

7

8

10 (вигляд збоку)

11

12 (вигляд збоку з маркером)

9

15

17

13

14 (вигляд збоку)

16 (вигляд збоку)

18 (вигляд збоку)

18. Приватна колекція...

19

20 (вигляд збоку)

21

22

23

24 (зворот)

25

26

27-32

33

34

35

36

37-41

У 1920-х роках окрім стандартних печаток зустрічаються високохудожні, стильні зразки штучної авторської роботи. Наприклад: печатка, що була виявлена нами на 4 с. палітурки каталогу Б. Пилипенка «Ксилографюри Чернігівського держ. музею», Чернігів, 1925. На круглій, діаметром 38 мм, фіолетовій печатці по центру в картуші зображені покладені навхрест келеп та шабля, над картушем – літери «У.С.Р.Р.» («Українська Соціалістична Радянська Республіка»), знизу картуш обіймають дві лаврові гілки; по колу напис: «* ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ * МУЗЕЙ» (мал. 25). Звертає на себе увагу використання таких архаїчних літер, як «наш», «ук», «сигма» та поєднання їх з тогочасним українським правописом. У такий спосіб разом із малюнком підкреслено, що головне у музейній збірці – артефакти доби козаччини.

Борис Кузьмович Пилипенко народився в 1892 р. у Чернігові. Отримав гарну юридичну освіту в Київському університеті, який закінчив у 1918 р. До музейної справи долучився ще гімназистом, під впливом Вадима Модзалевського. Заснував у Чернігові філію Асоціації червоних українських художників, етнографічну секцію при Чернігівському науковому товаристві. У 1922–1929 рр. завідував Чернігівським етнографічним музеєм, потім – відділом Чернігівського Державного музею, а з весни 1929 р. став співробітником Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка в Києві. Вперше був заарештований НКВС у лютому 1933 р. по справі УВО, вдруге – у квітні 1935 р. Отримав 7 років таборів. Був розстріляний 3 листопада 1937 р. у сумно відомому урочищі Сандармох в Карелії. Ймовірно, саме він був автором описаної вище печатки.

Нам відома і його особиста печатка (мал. 26). Зберігся її восьмикутний відбиток 20 x 19 мм на сірому сургучі із зображенням: по центру в картуші літери «Б», «П», поєднані хвилястою лінією, під ними – знак, що нагадує літеру «Ш»; над хвилястою лінією – 6-типроменева зірка з крапкою по центру; над картушем – стилізована відкрита корона. Цією печаткою скріплені аркуші фотоальбому 1925 р., який був подарований Б. Пилипенком сестрі Варварі, а 28 квітня 1994 р. мешканка будинку, де колись жив митець, передала раритет до Чернігівського історичного музею.

Цікавий факт. Мав свою печатку і відомий історик Гетьманщини О. Лазаревський: «Та й сам він мав особисту печатку з гербом Конотопа й написом «Лазаревський із Конотопа»³.

Сумлінний історик чимало важливої інформації, особливо для макроісторичних студій, може виявити вивчаючи такі речі як годинники, значки, цеглу.

У збірці О. Ємця зберігається ще один цікавий артефакт – швейцарський кишеньковий годинник (мал. 27–32). Фірма «Perret & Fils» діяла у м. Ле Брене (Les Brenets) з 1883 р., а торгова марка «La Palms» з квітками була зареєстрована в 1887 р., тавро – ведмідь, що стоїть на задніх лапах. На кришці годинника міститься вельми цікавий напис: «Командирові конвойного загону тов. Константинову А.С. за стійкість та витриманість при виконанні службових обов'язків від Чернігівськ. Окрвиконкому 9.IV.1929». На зовнішньому боці на золотій пластині у щиті складної форми зроблений вензель нагородженого – «АК». Інформація про Константина вкрай обмежена: відомо, що у повоєнні роки він мешкав у Черкасах і мав чин полковника.

На завершення нашої розповіді дещо про значки приватного виготовлення, які зберігаються у Олексія Ємця. Перший значок був викопаний у смт Недригайлів Сумської області (мал. 33–34). Виготовлений з високоякісного срібла у формі щита, 53 x 25 мм. На лицевому боці – зображення легкоатлета, що біжить, над яким ще один щит із втраченим зображенням, вище – вушко для кріплення, обабіч – намет. Припускаємо, що на малому щитку було прикріплено зображення герба Чернігова. На звороті напис: «О-во «Спортг» 2 й призь на кросс-коунтри Н.В. Скварскому 6 VII 1914 г. Черниговъ».

Традиція виготовлення значків з тієї або іншої приватної, вузько-корпоративної нагоди збереглася і в радянську добу. На срібному значку, який має форму фігурного щита, 35 x 30 мм, напис: « X летия юбилея союза «ПИЩЕВКУС» Я.М. ПОВЗНЕРУ Прилуks. окружной комитет

3/ХІІ 1917 1927». Угорі літеру «Х» обіймають два завитки; унизу, обабіч щита стилізоване листя. На звороті припаяна шпилька (мал. 35–36).

У липні 2016 р. внаслідок атмосферних впливів відпав фрагмент декору (мал. 37) унизу західної стіни пам'ятки архітектури національного значення – Будинку полкової канцелярії, більше відомої як Будинок Мазепи, що стоїть на території чернігівського Валу (сьогодні в ньому зберігаються фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). З'явилася можливість уточнення інформації щодо фігурної цегли, яку використовували для декору.

У нашому розпорядженні було три фрагменти цегли, виготовленої з місцевої глини темно-жовтого кольору (мал. 38–42). Усі три фрагменти мають ширину 16 см, товщина їх коливається від 5 см до 6 см; один фрагмент має довжину 14,5 см, другий – 19 см, третій – 11 см. Шляхом екстраполяції можна припустити, що повна довжина цеглини була приблизно 32–35 см. Тобто, її розміри близькі до розмірів цегли, з якої були викладені стіни будинку (32–35 x 14–15 x 4–5 см). Саме з такої цегли будували у Чернігові у другій половині XVII та на початку XVIII ст.⁴ Один бік цеглин має поздовжні жолобки, другий бік гладкий. Один торець заокруглений. Якість замісу глини була посередня, враховуючи численні каверни на зламі, проте достатня для збереження споруди, яка була побудована приблизно в 1698 р. й досі прикрашає історичний центр міста.

Отже, вивчаючи артефакти, ми здійснили мандрівку у часі від XVII століття до 1941 р. різними територіями Лівобережної та Правобережної України, зазираючи і за їхні межі, аж до далекої Македонії; уточнили наші знання стосовно історії церковних інституцій, окремих установ, формувань, споруд, емблем, знаків та символів, які оточували людину у різні часи.

1. Обидві печатки зберігаються у приватних колекціях.

2. Короткова К.Ф. Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917–1923 рр.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 137; Ковальська К.Ф. Печатки революційних комітетів Чернігівщини // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 316–318.

3. Панас Батуринець (Суліз). З громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. Михайла Грушевського. – К., 1928. – С. 501.

4. Таранушенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові // Чернігівська старовина. Зб. наук. праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 145.

БЛАКИТНИЙ М.

Події Української революції на сторінках церковної періодики Чернігівської єпархії

На початку Першої світової війни (1914 р.) в Чернігові виходило сім періодичних видань: газети – «Черниговское слово», «Черниговская земская неделя», «Черниговский церковно-общественный вестник», «Крестьянское дело», часописи – «Земский сборник», «Селянин», «Вера и жизнь». Два з них, «Черниговский церковно-общественный вестник» і «Вера и жизнь», були друкованими органами Чернігівської єпархії.

Часопис «Вера и жизнь» (1912–1917) виходив ще з 1912 р., замінивши собою часопис «Черниговские епархиальные известия» і зберігши його структуру. Головним його редактором на 1917 р. був викладач Чернігівської духовної семінарії С. Савинський, окремі розділи редагували викладачі Чернігівської духовної семінарії І. Лебедев, П. Бугославський, В. Дроздов та І. Львов. «Журнал выходит два раза в месяц, в количестве 1350 экземпляров». Редакція містилася на території Чернігівської духовної семінарії. Видавцем було єпархіальне Братство св. Михайла.

Журнал мав наступні рубрики: «Епархиальные известия» (нагородження і переміщення церковнослужбовців), «Список вакантных мест» (вільні парафії), «Хроника местной жизни» (важливі події у місті та єпархії). З серпня 1914 р. майже у кожному номері йшлося про події Першої світової війни.

У березні 1917 р. видання повідомило про обставини затримання і арешту чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського)¹. Нумери часопису відтоді друкувалися нерегулярно і, зрештою, у травні 1917 р. він припинив своє існування. У неофіційній частині № 3–4 за 1917 р. редакція повідомляла,

що «постановлением Чрезвычайного съезда духовенства и мирян Черниговкой епархии издание журнала «Вера и жизнь» прекращено и положено на имеющиеся средства издавать газету «Черниговский вестник».

3 листопада 1914 р. єпархіальне керівництво почало видавати церковну газету «**Черниговский церковно-общественный вестник**» (1914–1917, ЧЦОВ) як друкований орган єпархіального Братства св. Михайла. Редакція розташовувалася у Чернігівській духовній семінарії (з травня 1916 р. – в Єпархіальному будинку).

Черниговский
Ц.-О.
ВѢСТНИКЪ

615. г. Нѣжина—Л.-Богословская п.
НѢЖИНЪ.

ЦѢНА ИЗДАНІЯ
(съ пересылкой)
Въ годъ . . . 6 р. — к.
На полгода 3 р. 50 к.
Въ 3 мѣсяца 2 р. — к.
На 1 мѣсяць . . . 75 к.
Одѣланный № съ пересылкой . . . 5 к.

Редакція при Єпархіальному домі.
Объявленія на первой страницѣ—30 к.,
внутри—15 к.,
при помѣщеніи за 3 раза 5—40%
—50%.

За пересылку адреса—50 коп.

4-й годъ — ИЗДАНИЕ БРАТСТВА СВ. МИХАИЛА, КНЯЗЯ ЧЕРНИГОВСКАГО. — ИЗДАНИЯ.
ВЫХОДИТЪ ЕЖЕДНЕВНО, КРОМѢ ДНЕЙ ПРАЗДНИЧНЫХЪ.

№ 336-й. ЧЕРНИГОВЪ, ЧЕТВЕРГЪ, 20 АПРѢЛЯ 1917 ГОДА. 80-й.

Освобожденный отъ сбора съ доходовъ отъ денежныхъ капиталовъ
ЗАЕМЪ СВОБОДЫ
1917 ГОДА,
выпускаемый на основаніи постановленія Временнаго Правительства отъ 27 марта 1917 года.

Облигаціи займа выпускаются достоинствомъ въ 50, 100, 500, 1000, 5000, 10000 и 25000 рублей и приносятъ 5% годовыхъ, уплачиваемыхъ два раза въ годъ, 16 марта и 16 сентября.

Облигаціи сего займа выпускаются на 55 лѣтъ и погашаются по нарицательной цѣнѣ, въ теченіе 49 лѣтъ, иражами, производимыми одинъ разъ въ годъ, въ декабрѣ, начиная съ 1922 года.

До 16 марта 1927 года не будетъ приступлено къ досрочному погашенію ни посредствомъ усиленныхъ иражей, ни путемъ конверсіи или выкупа.

Облигаціи сего займа принимаются въ Конторахъ и Отдѣленіяхъ Государственнаго Банка, Государственныхъ Сберегательныхъ Кассахъ и Казначействахъ на безплатное, простое храненіе или управленіемъ (гдѣ таковое имѣется), безъ взиманія до 1 іюля 1918 года гербоваго сбора.

Облигаціи займа будутъ приниматься въ казенные залоги по нарицательной цѣнѣ, въ обезпеченіе-же задатковъ и ссудъ по казеннымъ подрядамъ и поставкамъ, въ обезпеченіе разсрочиваемаго акциза, а равно таможенныхъ пошлинъ, по цѣнамъ назначаемымъ Министромъ Финансовъ.

ЧЦОВ мав наступні рубрики: «Великая Европейская война», «Церковно-общественная жизнь России», «Из жизни епархии», «Хроника», «Объявления». Регулярно друкувалися укази і розпорядження уряду, Св. Синоду, місцевого єпархіального керівництва, чернігівського губернатора, журнали засідань Ради Братства св. Михайла та єпархіального з'їзду духовенства, широко відображалися події Першої світової війни. Значною мірою структура газети була тожнана аналогічним місцевим ЗМІ світського характеру («Черниговская земская газета», «Чер-

ниговское слово»). Видання позиціонувалося як «церковно-общественная газета». Вочевидь, керівництво єпархії робило спробу розширити читацьку аудиторію і залучити до неї не тільки церковнослужбовців, але і світське населення і газета намагалася задовольнити потреби пересічного мешканця регіону у різноплановій інформації.

Революційні зміни внесли свої корективи у видання. У цей час на його сторінках друкувалися відозви центральної і місцевої влади, звернення вищого керівництва армії, протоколи засідань чернігівського Комітету представників громадських організацій, матеріали зборів духовництва Чернігова². Газета припинила своє існування у середині травня 1917 р., майже одночасно з часописом «Вера и жизнь».

З 21 травня 1917 р. згідно з постановою «Чрезвычайного съезда духовенства и мирян Черниговкой епархии» почала виходити нова єпархіальна газета **«Черниговский вестник»** (ЧВ, 1917), що стала правонаступницею журналу «Вера и жизнь». Їй були передані бухгалтерські книги і гроші редакції часопису. Газета отримала досвідченого редактора С. Савинського, який був секретарем Правління Чернігівської духовної семінарії, її інспектором та викладачем. Редакція містилася в Єпархіальному будинку.

Видання мало наступні рубрики: «Объявления», «Политическое обозрение», «Война», «Церковная жизнь», «По епархии», «Хроника», «Официальные известия». ЧВ друкував місцеві, загальнодержавні і політичні новини, огляд військових подій на фронтах Першої світової війни, відомості про кадрові переміщення церковнослужбовців, резолюції Чернігівського з'їзду духовництва і мирян. Газета мала виходити двічі на тиждень як друкований орган Союзу об'єднаного духовництва і мирян Чернігівської єпархії, проходила військову цензуру, друкувалася у Чернігівській єпархіальній друкарні. У першому номері газети було вперше вміщено статтю українською мовою, а саме – звернення Чернігівського відділу Всеросійського селянського союзу.

Матеріали ЧВ можна розподілити на кілька груп: висвітлення загальнодержавних подій суспільно-політичного, військового і церковного життя; суспільне і церковне життя у Чернігівській єпархії; політичне і церковне життя у Чернігові. *Перша група* представлена публікаціями про склад і мету діяльності Тимчасового уряду, його зверненнями до населення, призначення міністрів, вибори до Установчих зборів, український політичний рух, запровадження демократичного республіканського устрою, грошову реформу, оголошення війни Україні Радою народних комісарів Росії, події на фронті, декларації Всеросійського з'їзду духовництва, обрання митрополита у Петрограді, нові проекти у церковному житті, про українську автокефалію, звернення Київського губернського виконкому до Тимчасового уряду щодо розгляду українського питання, про нові поштові тарифи і переведення стрілок годинника³. *Друга група* містить інформацію про роботу надзвичайних з'їздів духовництва і мирян, проект статуту Союзу духовництва Чернігівської єпархії, дописи про українізацію чернігівської духовної школи, запровадження української мови, літератури, історії, географії й етнографії України, постанови єпархіального керівництва про запровадження парафіяльних рад при церквах, обрання членів на Помісний собор Всеросійської церкви, вибори до приходських рад окремих сіл, призначення і переміщення духовництва, список кандидатів до українських Установчих зборів від Чернігівщини, постанови Чернігівського губернського земельного комітету⁴. *До третьої групи* доречно віднести оголошення українською мовою про збори українських організацій 8–9 червня 1917 р. у Чернігівському дворянському зібранні, матеріали про формування українського полку у Чернігові, про роботу З'їзду українських організацій і початок роботи курсів українознавства, про проведення демонстрацій у губернському центрі⁵.

Редакція мала проблеми з фінансуванням, бо передплатники газети – священики – завинили їй значні кошти й у грудні 1917 р. ЧВ реорганізували.

Чержиговскій Вѣстникъ

ЦѢНА ГАЗЕТЫ:
На 1 мѣсяцъ. 1 р.—
(съ пересылкой).
Отдѣльный пом. 10 к.
(безъ пересылки).
ЦѢНА ОБЪЯВЛЕНІЙ:
На первой стр. 30 к.
На послѣд. „ 15 к.
за строку.
Адресъ Редакціи: г. Черни-
говъ, Епархіальный домог.

ВЪХОДИТЬ ДВА РАЗА ВЪ НЕДѢЛЮ: ПО ВОСКРЕСЕНЬЯМЪ И ЧЕТВЕРГАМЪ.

№ 8-й. ЧЕРНИГОВЪ. ЧЕТВЕРГЪ, 15 ІЮНЯ 1917 ГОДА.

СОДЕРЖАНІЕ:—Отвѣтъ на привѣтствіе съѣзда.—Къ вопросу о выборахъ въ Учредит. Собраніе.—Политическое обозрѣніе.—Военное обозрѣніе.—Подарокъ Америки свободной Россіи.—О панахяхъ отъ церквей въ общенар. нужды.—Земельный вопросъ.—Церковная жизнь.—Разныя извѣстія.—Хроника.—Официальныя извѣстія.—Объявленіе.

Отвѣтъ на привѣтствіе Съѣзда.

На имя г. Предсѣдателя Чрезвычайнаго Епархіальнаго Съѣзда духовенства и мірянъ Черниговской епархіи М. В. Кибальчича поступило слѣдующее утѣдмленіе изъ канцеляріи господина Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода отъ 10 мая с. г. за № 4712:

„Оберъ-Прокуроръ Святѣйшаго Синода приноситъ экстренному съѣзду духовенства и мірянъ Черниговской епархіи искреннюю благодарность за привѣтствіе“.

Къ вопросу о выборахъ въ Учредительное Собраніе.

Съ каждымъ часомъ мы все ближе и ближе подходимъ къ тому великому дню, когда Учредительное Собраніе откроетъ свои занятія по устройству русской земли. Весь народъ долженъ быть заранѣе подготовленъ въ этому моменту, долженъ сознательно отнестись къ предстоящимъ выборамъ, такъ какъ отъ этихъ выборовъ будетъ зависеть составъ Учредительнаго Собранія.

Въ настоящее время въ Петроградѣ работаетъ особая коммисія по выработкѣ закона объ Учредительномъ Собраніи. Занятія этой коммисіи далеко еще не закончены, но вопросъ объ активномъ и пассивномъ избирательномъ правѣ, а равно и о системѣ выборовъ рѣшенъ окончательно: активнымъ и пассивнымъ правамъ пользуются всѣ граждане, достигшіе 20-лѣтняго возраста; система выборовъ принята пропорціональная.

зывается *активнымъ* избирательнымъ правомъ; право же быть избраннымъ другими въ уполномоченные, право получать определенное число голосовъ за себя и, въ силу оказаннаго избирателями довѣрія, сдѣлаться членомъ, депутатомъ Учредительнаго Собранія, называется *пассивнымъ* избирательнымъ правомъ. Слѣдовательно, всѣ свободные граждане, не моложе 20-ти лѣтъ, могутъ избирать и могутъ быть избранными въ Учредительное Собраніе.

Что же касается системы выборовъ, то ихъ существуетъ двѣ: *мажоритарная* и *пропорціональная*. Какъ уже сказано выше, у насъ будутъ производиться выборы по пропорціональной системѣ, но мы скажемъ о той и другой.

По *мажоритарной* системѣ считаются избранными лица, получившія большинство голосовъ. Слѣдовательно, эти лица будутъ представителями не всего населенія, а только лишь части его, большинства хотя и незначительнаго. Приведемъ примѣръ. Допустимъ, что въ нашемъ округѣ 1000 избирателей. Надо выбрать 10-ть депутатовъ. Всѣ избиратели разбѣлись на двѣ партіи: въ одной—600 человекъ, а въ другой—400. Первая партія голосуетъ за своихъ десять депутатовъ, вторая—за своихъ десять. Но такъ какъ въ первой партіи голосовъ больше, то всѣ десять депутатовъ и попадутъ въ Учредительное Собраніе отъ этой лишь партіи. Отъ остальныхъ же четырехсотъ человекъ не будетъ ни одного представителя и интересы этихъ избирателей никому будетъ тамъ защищать.

Хроника.

Объ украинизаціи Черниговской духовной школы.

Черниговскимъ союзомъ педагоговъ духовной школы избрана коммисія для разработки вопроса о введеніи съ начала наступающаго учебнаго года въ курсъ преподаванія въ духовно учебныхъ заведеніяхъ крайнихъ предметовъ: украинскаго языка и литературы, исторіи Украины и географіи съ этнографіей. Коммисія приступила уже къ работамъ.

8 ДЕКАБРЯ 1917 ГОДА

ЧЕРНИГОВСКИЙ ВѢСТНИКЪ № 50

ной; доминируюція мѣста въ немъ занимали представители епископа. Большинство голосовъ получили: арх. Антоній Харьковскій, Кирилль Тамбовскій, Арсеній Новгородскій, Анастасій Кипленевскій; митрополиты: Тихонъ Московскій, Платонъ Кавказскій и Владиміръ Ріевскій. Изъ числа духовенства протопресвитеръ Шавельскій, былъ даже кандидатъ отъ мірянъ въ лицѣ Сахарина, бывшаго оберъ-прокурора. При второмъ голосованіи въ списокъ трехъ вошелъ первымъ архіеп. Антоній, вторымъ при новомъ голосованіи арх. Арсеній и наконецъ, при послѣднемъ — третьимъ митрополитъ Тихонъ. Воля церковная совершила свое дѣло, теперь остается воля Божіей изъ трехъ намѣченныхъ кандидатовъ избрать свѣтильника для русской церкви. День избранія патріарха измѣнялся; одни стояли за то, чтобы этотъ великій актъ былъ совершенъ въ первое Воскресенье; другіе настаивали на томъ, чтобы онъ былъ отложенъ на некоторое время въ виду того, что еще не определены прерогативы патріарха, его права и обязанности съ одной стороны и съ другой, — что сейчасъ нельзя пройти въ Кремль и Успенскій соборъ; гдѣ въ это время, благодаря разрушеніямъ и осадному положенію встрѣчается много препятствій. Послѣднее пленарное засѣданіе вынесло рѣшительное постановленіе большинствомъ голосовъ (около 175) противъ 100, при нѣсколькихъ воздержавшихся, чтобы выборы состоялись 3 ноября въ храмъ Христа Спасителя, а интронизация патріарха отлагается до того времени, когда будетъ возстановленъ порядокъ въ Кремлѣ и соборѣ, гдѣ находится патріаршее мѣсто. Дай Богъ, чтобы этотъ день былъ началомъ новой эры въ церкви, которая въ теченіи двухъ сотъ слишкомъ лѣтъ, ею по мнѣнію защитниковъ патріаршества, была вдовствующаго и чтобы тѣ надежды, которыя возлагаются ими, не оказались тщетными!

Священникъ Александръ Секундовъ.

Объявленіе войны Украинѣ.

Советъ „народныхъ комиссаровъ“ предъявилъ 4-го декабря Украинской Центральной радѣ ультиматумъ, въ которомъ требуетъ отвѣта на слѣдующіе вопросы:

- 1) Обязуется ли рада отказаться отъ попытокъ организации общаго фронта?
- 2) Обязуется ли рада не пропускать впредъ безъ согласія верховнаго главнокомандующаго никакихъ русскихъ частей направляющихся на Донъ, на Уральскій фронтъ и въ другія мѣста?
- 3) Обязуется ли рада оказывать содѣйствіе революціоннымъ войскамъ въ дѣлѣ ихъ борьбы съ контрреволюціоннымъ кадетско-калединымъ возстаніемъ?

4) Обязуется ли рада прекратить все свои попытки разоруженія совѣтскихъ полковъ и рабочей красной гвардіи на Украинѣ и возвратитъ немедленно оружіе тѣмъ, у кого оно было отнято?

Въ случаѣ неполученія удовлетворительнаго отвѣта на эти вопросы въ теченіе сорока восьми часовъ советъ народныхъ комиссаровъ будетъ считать раду въ состояніи открытой войны противъ совѣтской власти въ Россіи и на Украинѣ.

На все эти вопросы генеральный секретаріатъ отвѣтилъ отрицательно. — Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ заявилъ, что всѣми средствами будетъ стараться избѣгать кровавыхъ способовъ разрѣшенія политическихъ вопросовъ. „Но если народные комиссары Великороссіи, — добавляетъ секретаріатъ, — принимая на себя все послѣдствіе грядущихъ бѣдствій братоубійственной войны, принудятъ генеральный секретаріатъ принять ихъ вызовъ, то генеральный секретаріатъ нисколько не сомнѣвается, что украинскіе солдаты, рабочіе и крестьяне, защищая свои права и свой край, дадутъ надлежащій отвѣтъ народнымъ комиссарамъ, поднимающимъ руку великорусскихъ солдатъ на ихъ братьевъ украинцевъ.“

Учредительное Собраніе.

Въ Петроградѣ циркулируютъ слухи, что при создавшейся обстановкѣ, когда большевики грозятъ примѣнить къ Учредительному Собранію все репрессивныя мѣры, Учредительное Собраніе не сможетъ открыться. Возможенъ переносъ Учредительнаго Собранія на Донъ или на Украинну, гдѣ творческая работа Учредительнаго Собранія будетъ болѣе обезпечена. Со всѣхъ концовъ Россіи поступаютъ свѣдѣнія объ организации союзовъ и лигъ въ защиту Учредительнаго Собранія, рѣшившихъ всѣми мѣрами защищать всенародное Учредительное Собраніе отъ попытки группы узурпаторовъ власти сорвать его. Въ провинціи большевики вездѣ терпятъ пораженіе, и все политическія партіи, и общественныя учрежденія спланиваются въ борьбѣ съ большевизмомъ.

Календарь выборовъ въ Украинское Учредительное Собраніе.

1 Составленіе списковъ.

1 декабря — день начала составленія выборныхъ списковъ (ст. 26 закона о выборахъ въ Учред. Собраніе. Инструкція ст. 36).

10 декабря — первое опубликованіе выборныхъ списковъ (ст. 30).

15 декабря — послѣдній срокъ подачи заявленій отъ новоприбывшихъ о внесеніи ихъ въ выборы списки (ст. 28).

18 дек. — срокъ оглашенія дополнительныхъ списковъ (ст. 35).

20 грудня 1917 р., у процесі пошуку нових форм періодичного видання за рішенням єпархіального з'їзду, «Черниговский вестник» змінив назву на «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии» (ГДМЧЕ, 1918). Редактором став інспектор Чернігівського єпархіального жіночого училища священник Г. Лобов, а його помічниками і членами редакційної ради – А. Червинський і П. Патера. Редакція перебувала в Єпархіальному жіночому училищі. «Религиозно-моральный журнал-газета» виходив щотижня з грудня 1917 р. з єпархіальної друкарні. Видання перевірялося військовою цензурою. Воно було розраховане на церковнослужбовців і церковних старост. Фінансове забезпечення нового видання було покладене на єпархіальний свічковий завод.

Більшість матеріалів з актуальних проблем церковного і політичного життя готував Г. Лобов. Значна частина дописів оприлюднювалася українською мовою.

Церковно-общественная жизнь.

— Мирные договоры России и Украины с германцами, заключенные в Брест-Литовск ратифицированы (утверждены).—Русский договор ратифицирован в Москве съездом советов р. и с. депутатов (большинством 452 голосов против 30), а украинский—Центральной Радой, 17 марта подавший большинством (против 7 и одного воздержавшихся) противниками мирного договора в Центральной Радѣ были: представители фракции польского демократического центра, видевшие в мир. договоре нарушение национальных интересов поляков (присоединение к Украинѣ Холмщины), представители партии рус. соц.-революц., видевшие в нем нарушение экономических интересов украинского народа, отторгнутого отъ союза съ Россіей, съ которой онъ былъ въ неразрывной экономич. связи, представители партии соц.-дем. меньшевиковъ и бунда, голосовавшие противъ мира по мотивамъ интернациональнымъ. Представитель партии народныхъ социалистовъ воздержался отъ голосования.

— Украинской Центральной Радой изданъ весьма важный для населения законъ о гражданствѣ Украинской Народной Республики, основныя положения котораго слѣдующія.

Гражданиномъ Укр. Нар. Республики считается каждый, кто родился на террит.—Украины и связанъ съ ней постояннымъ пребываніемъ и на этомъ основаніи получить для себя свидѣтельство о своей принадлежности къ гражданамъ Укр. Нар. Республики. Для получения такого свидѣтельства каждый гражданинъ не рожденію въ теченіе 3-хъ мѣсяцевъ со дня опубликованія настоящаго закона долженъ принести торжественное обѣщаніе въ вѣрности Укр. Нар. Респ. въ порядкѣ, указанномъ особымъ закономъ. Кто же изъ числа этихъ лицъ не пожелаетъ быть гражданиномъ Укр. Нар. Респ., тотъ долженъ въ 3-хъ мѣс. сроки заявить объ этомъ мѣстному комиссару, указавъ къ гражданству какого государства онъ желаетъ принадлежать.

Кромѣ лицъ родившихся на территоріи Украины, гражданами послѣдней могутъ быть: а) лица, прожившіе три года на Украинѣ, тѣсно связанныя съ ея территоріей своимъ занятіемъ и незамѣченныя во враждебной противъ нея дѣятельности; б) лица, не прожившія трехъ послѣднихъ лѣтъ на территоріи Украины, но могущія доказать документами свою тѣсную связь съ нею. Тѣ и другія лица должны подавать (въ теченіи 6 мѣс.) прошенія мѣстнымъ властямъ о принятіи ихъ въ гражданство Укр. Нар. Респ.

Жены слѣдуютъ гражданству своихъ мужей, если они не заявятъ о противномъ. Дети до совершеннолѣтія слѣдуютъ гражданству отца, а съ 14 лѣтъ могутъ заявлять о своемъ гражданствѣ самостоятельно.

Только граждане Укр. Респ. пользуются всею полнотою гражданскихъ и политическихъ правъ, принимаютъ участіе въ управленіи государственной

мѣстной жизнью чрезъ пассивное и активное участіе въ выборахъ въ законодательныя учрежденія и органы мѣстнаго самоуправления и имѣютъ права службы въ государственнo-общественныхъ учрежденіяхъ.

Гражданинъ Украинской Народной Республики не можетъ быть гражданиномъ другого государства.

— Центральная Рада утвердила законъ о введеніи на территоріи Украинской Народ. Респ. *счисленія времени по новому стилю (Григоріанскій календарь)*, а также установила часы сутокъ по средно-европейскому времени, т. е. на 1 час. 8 мин. назадъ противъ дѣйствующаго у насъ Петербургскаго времени.

— Государственнымъ гербомъ Украины утвержденъ (Центральной Радой) Кіевскій гербъ временъ Владиміра Св. (безъ креста вверхъ).

— Украинское Правительство настоятельно предписало, чтобы во всѣхъ государственныхъ и общественныхъ учрежденіяхъ дѣлопроизводство велось на украинскомъ языкѣ.

— Черниговскимъ губернскимъ военнымъ комендантомъ назначенъ полков. Бондаренко, а комендантомъ г. Чернигова—Холмнѣ.

— Англія и другія союзныя державы представили Голландіи ультимативное требованіе предоставить голландскій флотъ въ распоряженіе союзниковъ. Голландія исполнила это требованіе, и нѣтъ на 700 голланд. судахъ уже развѣвается американскій флагъ. Суда употреблены будутъ, главнымъ образомъ, для перевозки войскъ изъ Америки въ Европу.

— Въ Финляндіи перевѣсъ борьбы склонился на сторону бѣлогвардейцевъ и правительственной партіи.

— Литва объявила себя самостоятельнымъ государствомъ съ гл. г. Вильно. Форма правленія будетъ опредѣлена литовскимъ учредительнымъ собраніемъ.

— Германія признала независимость Литвы.

— Въ Бессарабіи образовалась самостоят. молдавская республика, вступившая въ соглашеніе съ Румыніей.

— Національное Собраніе въ Курляндіи отправило въ Берлинъ посольство съ предложеніемъ Вильгельму принять корону герцога Курляндскаго.

— По сообщенію изъ Берлина (отъ 26 марта) германскія войска взяли укрѣпленные берега Соммы и подступили къ Парижу. Идетъ небывалая колоссальная битва подъ предводительствомъ самого Вильгельма. Взято въ плѣнъ 45000 французовъ и 600 орудій. Парижъ бомбардируется.

— Готовится большое наступленіе въ Италію.

— Украинскія войска совместно съ нѣмецкими заканчиваютъ постепенное очищеніе Украины отъ большевиковъ. Всѣ важнѣйшіе города Украины уже въ рукахъ украинскаго правительства. Въ восточной части Черниг. губ. и въ нѣкоторыхъ юго-восточ. частяхъ

Церковно-общественная жизнь.

Законъ о гражданствѣ.—Гетманомъ утвержденъ выработанный совѣтомъ министровъ законъ о гражданствѣ Украинской Державы. Основныя положенія закона слѣдующія: всѣ родившіеся на территоріи Украины, (хотя бы они проживали и за границей), считаются гражданами Украинской державы. Всѣ російскіе подданные, которые проживаютъ на Украинѣ во время изданія закона, признаются гражданами Украинской державы. Если же кто не желаетъ принимать гражданства, тотъ долженъ въ теченіи мѣсяца подать о томъ заявленіе мѣстному старостѣ. Ему будетъ выдаваться особое свидѣтельство на право жительства на Украинѣ (срокомъ не свыше 6 мѣсяцевъ). Гражданину Украины запрещается одновременно быть гражданиномъ другой державы. Кто безъ надлежащаго заявленія и разрѣшенія приметъ другое подданство, тотъ подлежитъ наказанію по 1 ч. 325 ст. Улож. о наказ. и ему воспрещается возвращеніе на Украину. Кто откажется отъ гражданства Украинской державы, тотъ имѣетъ право вновь просить о принятіи его въ гражданство не ранѣе, какъ черезъ 5 лѣтъ со дня исключенія изъ гражданства.—Законъ о гражданствѣ, изданный 24 марта 1918 года, отмѣняется.

Присяга гражданина Украинской державы.

„Присягаю бути завжди вірним українській державі, як своїй вітчизні, охороняти інтереси держави і всіма силами сприяти її славі і процвітанню, не жаліючи для цього навіть свого життя. Обіцяю и присягаю не визнавати иншої вітчизни, крім української держави і щиро виконувати всі обов'язки її громадянина, підлягати її урядові і всій призначеній від нього влади. Завжди мати на увазі, що добро і процвітання моєї вітчизни для мене вище всіх моїх особистих інтересів“.

Публікації ГДМЧЕ можна розподілити на кілька груп. *Перша* з них висвітлювала загальні події суспільно-політичного, військового і церковного життя на території колишньої Російської імперії й в Україні зокрема: становище на фронтах Першої світової війни, мирні перемовини з Німеччиною, діяльність і законодавчі ініціативи Центральної Ради, були оприлюднені Закон про громадянство УНР і текст присяги громадянина (українською мовою), вміщені статті про підготовку і роботу Українського церковного собору, гетьманування П. Скоропадського, автокефалію Української церкви, запровадження українських грошових знаків, про дії більшовицького уряду Росії, більшовицький терор і захоплення більшовиками влади у Києві. В україномовній статті «Церковний обряд в Україні» вперше у місцевій періодиці Чернігівщини була здійснена спроба розглянути історію церковних звичаїв України. *Друга група* об'єднує статті про суспільне і церковне життя в Чернігівській губернії. Зокрема, це – матеріали про роботу Чернігівського єпархіального з'їзду духовництва і мирян, призначення церковнослужбовців, їх нагородження, пограбування церков і духовних установ, вбивства священників, журнали роботи Чернігівського єпархіального зібрання 1918 р., інновації в діяльності духовних навчальних закладів, оголошення даних установ та єпархіального свічкового заводу. *У третій групі* йдеться про політичне і церковне життя у Чернігові. Так, газета сповіщала про обставини зміни влади в Чернігові, подробиці міського життя у 1918 р., друкувала тексти об'яв німецьких військових комендатур № 107 та № 425. Газета припинила своє існування у жовтні–листопаді 1918 р.⁶

Як бачимо, церковна періодика Чернігівської єпархії вимушена була реагувати на суспільні процеси і виклики доби Української революції та відображати їх на своїх сторінках. Газети і часописи Чернігово-Сіверщини стали своєрідною медійною платформою для прогресивних ініціатив, їхнього обговорення та втілення у життя. На прикладі єпархіальної періодики Чернігівщини можна простежити еволюцію суспільно-політичних, освітніх, церковних і релігійних поглядів від консервативних, що стояли на сторожі збереження імперії, до ліберальних та ліберально-демократичних, які підтримували докорінні перетворення у Церкві, створення широкої автономії Української держави.

1. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1917. – № 3–4. – С. 134–136.

2. Черниговский экстренный съезд духовенства и мирян епархии // ЧЦОВ. – 1917. – № 90. – С. 1–2.

3. ЧВ. – 1917. – № 8. – С. 8; № 10. – С. 3; № 50. – С. 3.

4. ЧВ. – 1917. – № 13. – С. 3; № 17. – С. 8; № 32. – С. 6; № 34. – С. 7–8; № 50. – С. 6–7; № 53. – С. 2–3.

5. ЧВ. 1917. – № 2. – С. 7; № 4. – С. 8; № 5. – С. 3; № 11. – С. 8; № 18. – С. 8.

6. ГДМЧЕ. – 1918. – № 11. – С. 6–7; № 14. – С. 4–7; № 25–26. – С. 7.

БОНДАР О.

Більшовицькі терористичні акти на Чернігівщині восени та взимку 1918 року

У грудні 1917 р. розпочалася Перша українсько-більшовицька війна. Більшовицькі війська наступали на територію України з двох боків. На одному з головних напрямків їхнього наступу опинилася Чернігівщина. 29 січня відбувся славнозвісний бій під Крутами. Вже взимку та на початку весни 1918 р. більшовики захопили частину Української Народної Республіки. Однак надовго вони не затрималися. Українська Центральна Рада уклала договір з Центральними державами і за допомогою німецьких союзних військ вже на початку весни 1918 р. витіснила більшовиків майже з усієї території України. Винятком залишилася лише Стародубщина, по території якої пролягала демаркаційна лінія між УНР та більшовицькою Росією.

Ця демаркаційна смуга мала бути демілітаризованою. Утім, саме на цій території більшовики, порушуючи умови договору, почали формувати військові загони, вичікуючи слушного моменту для нового наступу. Самі більшовики у своїх документах зазначають, що вони не виконували домовленості 1918 р. і почали формувати військові загони прямо на території нейтральної зони. Зберігся наказ № 6 «Всеукраинского центрального военно-революционного комитета о формировании повстанческих дивизий» від 22 вересня 1918 р. [5, с. 343–345]. Зокрема в ньому зазначено, що у нейтральній зоні має бути створена 1-ша Українська радянська дивізія під командуванням Кропив'янського. До неї мали входити: 1-й полк Червоного козацтва Примакова, при ньому 3 кінні сотні й 1-а та 2-а піші польові батареї; 2-й Таращанський полк під командуванням Баляса, при ньому 3 кінні сотні й одна польова батарея; 3-й полк імені Богуна під орудою Щорса, при ньому 3 кінні сотні й одна польова батарея – загалом приблизно 7–8 тис. бійців при підтримці до чотирьох десятків гармат. Планувалося розгорнути і 4-й полк Киселя з трьома кінними сотнями й одним взводом легкої артилерії. Місцем дій дивізії визначалася лінія Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Івот – Зерново – Глухів.

З початку осені 1918 р., у зв'язку з активізацією більшовиків у північних повітах Чернігівської губернії, влада Української Держави почала вживати невідкладних дій для стабілізації ситуації. Так, Новгород-Сіверський повітовий комендант видав постанову про протидію червоним партизанам: *«Каждое село отвечает за спокойствие и порядок в своем районе. Прежде всего жители села должны заботиться об обеспечении безопасности находящихся в районе германских и украинских войск и украинских властей, железнодорожных сторожевых постов и проходящих в районе германских войск, железнодорожные пути, мосты и телефонная сеть должны охраняться от повреждений и разрушений»* [4, с. 339–340].

15 вересня 1918 р. відбувся бій в околицях і в самому Хуторі Михайлівському. Більшовики досить вдало вибрали час, оскільки більша частина німецьких військ якраз відбула на фронт, частина гетьманських військ ще не прибула на місця дислокації, а варта, яка перебувала в цьому районі, мала проблеми із забезпеченням, в тому числі – нестачу зброї. Про це більшовиків повідомила місцева агентура. Наступ мали здійснювати 200–250 людей, відразу з декількох сторін. До прийшлих більшовицьких загонів влилася і частина місцевої молоді сіл Антонівка, Шатрище, Юрасівка, Журавка, а також з Новгорода-Сіверського.

Бойові дії розпочалися вночі 15 вересня в лісі за 2 версти від Хутора Михайлівського. О 7-й ранку більшовики обстріляли пасажирський потяг, що прямував на Конотоп, при

цьому одного пасажера було вбито та ще двох поранено. Це був суто провокаційний напад для відволікання уваги, оскільки через деякий час дві роти розпочали наступ на сам Хутір Михайлівський, утім державна варта їх швидко відкинула назад. Червоні мали у своєму розпорядженні дві невеликі (імовірно гірські або траншейні) гармати і почали обстріл вокзалу та заводу. Перманентний обстріл тривав аж до 18-00, але ані вокзал, ані завод не зазнали значних пошкоджень. Варта також змогла евакуювати людей, а місцеві жителі поховалися в льохах. За весь час обстрілу було поранено лише двох людей. У той самий час червоні підірвали телеграф і залізничний міст, чим ускладнили виклик підмоги та її прибуття на місце. Місцем дислокації більшовики обрали село Юрасівку, з боку якої і вели обстріл.

Дії гетьманців та німців у відповідь розпочалися з 19-00: німецька артилерія підпалила Юрасівку. Наступного дня, 16 вересня, частинами, що підійшли, почалося зачищення району сутички. До 17 вересня район було звільнено і відновлено рух потягів на Конотоп, хоча збитки від цих подій були досить значними через пограбування місцевим населенням частини складів. 17 вересня розпочалося зачищення й Хутора Михайлівського, 75% краденого було повернуто. 18 вересня прибула значна кількість німецьких військ, однак червоні уже залишили район. Було організовано збір тіл нападників, якими переважно були хлопці з навколишніх сіл віком 16–20 років, як зазначено в документах, «в изодранных одеждах, все они имеют вид отбросов деревни» [6, с. 347–348]. Цей випадок яскраво показав, що більшовики, порівняно з 1917 р., ведуть дуже активну пропагандистську роботу серед місцевого населення, а також виявив цілковиту необізнаність населення у політичних перипетіях того часу.

Сьогодні найпівнічнішим населеним пунктом України є село Грем'яч. Там дислокується прикордонний загін «Грем'яч» Північного регіонального управління Державної прикордонної служби України, що несе службу на державному кордоні з Російською Федерацією. Утім мало кому відомо, що саме в цих місцях і народжувалася українська прикордонна варта, саме тут у жовтні 1918 р. відбулися жорстокі бої між більшовиками та військом Української Держави, під час яких українські загони розбили наступаючих більшовиків. На щастя, сьогодні збереглося детальне донесення сотника 1-ї сотні Запорізького полку хорунжого Шепеля про перебіг тих подій, а також рапорт військового старшини Фіделера, котрий виконував обов'язки старшини зв'язку при 41-му німецькому корпусі [8, с. 54–60]. Завдяки цим документам і стало можливим сьогодні реконструювати детально події того дня. До речі, в радянській історіографії інформацію про це віднайти не вдалося.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот і до влади прийшов Гетьман П. Скоропадський, котрий проголосив Українську Державу. Вздовж кордону з більшовицькою Росією було створено застави, що мали нести охоронну службу. З початком осені 1918 р. більшовики, зібравши значні сили, розпочали провокативні дії на кордоні. Для оборони державного кордону України на північ Чернігівщини було перекинуто 2-й Запорізький полк Окремої Запорізької дивізії. Як вже зазначалося, перша значна провокація відбулася 15 вересня 1918 р. на станції Хутір Михайлівський.

Наступна провокація здійснювалася значно більшими силами і була краще підготовлена. Для цього було створено 1-й Червоний козачий полк, що буцімто жодним чином не стосувався більшовицької Росії. Саме його силами 8 жовтня 1918 р. російські більшовики й вирішили випробувати на міцність прикордонні застави Української Держави. Наступ розпочався о 4-й ранку відразу в чотирьох напрямках: на Очкине, Камінь, Грем'яч та Михальчину Слободу. Застави українських військ у Грем'ячі, Камені й Очкиному відразу помітили ворога та розпочали оборонний бій. Однак сили сторін були нерівними. Військо більшовиків, за їхніми ж даними, налічувало до 1400 людей при 20 кулеметах. На трьох заставах їм протистояло до 90 козаків, які мали 6 кулеметів «Максим», 4 – «Льюїси» та 2 польові гармати (*кольор. вкл. 19*).

Перший бій тривав протягом однієї години. Близько 5-ї ранку застава з Грем'яча від-

ступила до Кам'янської Слободи, де оборонялася до отримання наказу на відступ у напрямку на село Ковпинка. 1-ша сотня (40–45 бійців) відступили, майже не зазнавши втрат, а от 4-та сотня мала пробиватися вже в рукопашному бою, оскільки не помітила, як один із загонів більшовиків зайшов їй у тил. Під час цього прориву козаки втратили частину озброєння – обидві гармати. Артилеристи встигли лише зняти з гармат замки, зробивши їх небоєздатними.

Після прориву козаки 1-ї та 4-ї сотень зібралися між Кам'янською Слободою та Ковпинкою. На цьому, умовно, закінчився перший етап бою, в результаті якого українські бійці після оборонних боїв відступили для переформування. На місці збору було проведено реорганізацію військ та вирішено спробувати здійснити наступ на Кам'янську Слободу, щоб вибити звідти більшовиків і повернути втрачені гармати. Саме в цей час з боку Ковпинки до українських бійців підійшла допомога німецьких союзників у кількості сотні бійців. Німці погодилися з планом українських військових і розпочали наступ на Кам'янську Слободу. В цей час козаки швидким темпом почали обходили більшовиків з тилу. Не очікуючи такого розвитку подій, частина більшовицьких військ, що зайняли Кам'янську Слободу, почала відступати, а інша – сховалася в ярах, маючи на меті прорватися на Камінь. Козаки 1-ї та 4-ї сотень оточили балку з трьох боків та почали тіснити більшовицький загін. Однак якраз в цей момент було поранено курінного Зелінського і на деякий час операція призупинилася, що дозволило частині більшовиків вислизнути [8, с. 56]. З іншого боку назустріч українським бійцям просувалися німці. З'єдналися обидва війська вже по обіді в районі Кам'янської Слободи, загальна їхня чисельність тут становила до 100 німецьких та 23 українських вояків. Після з'єднання знову розпочалася реорганізація. В с. Будище створили польовий шпиталь, куди й перевезли поранених. На цьому до 18-00 бій дещо стих.

Третій етап бою 8 жовтня о 18-30 розпочали козаки сотника Шепеля. Вони здійснили розвідку боєм у напрямку Михальчиної Слободи, витіснивши з неї більшовиків, але того ж вечора повернулися до Кам'янської Слободи. В той же час, артилеристи, що повернули собі одну з гармат, з висот біля Кам'янської Слободи обстріляли позиції більшовиків поблизу с. Очкине. Загальна довжина лінії зіткнення на кінець дня 8 жовтня простягалася на 14 км, що дуже ускладнювало дії нечисленного українського війська та німецьких союзників і не дозволяло одночасно проводити наступальні операції в різних напрямках. 9 жовтня ситуація залишалася незмінною, а в ніч на 10 жовтня більшовики відступили до нейтральної зони, звідки вже 12 жовтня спробували, також невдало, захопити с. Карпушин біля Стародуба.

1-а й 4-а сотні зазнали вкрай важких втрат. За день боїв було вбито 30 козаків та одного старшину, поранено 15 козаків та 1 старшину, втрачено одну гармату, 9 кулеметів та 5 коней, тобто людські втрати становили 50% від загальної кількості військових. Загиблих козаків, що залишилися після ранішнього бою в Кам'янській Слободі (частина з них здалася в полон), упізнали лише по одягу, позаяк їхні документи та особисті речі забрали більшовики, а обличчя були дуже понівечені. Втрати більшовиків склали до сотні людей. На жаль, точну кількість навряд чи колись вдасться встановити, оскільки цей бій не зафіксований в офіційних документах радянських військ. Більшість загиблих більшовицьких солдатів була знищена кулеметним вогнем у балці під час їхнього прориву на Камінь, 13 – потрапили у полон й за знущання над загиблими побратимами козаки після допиту розстріляли їх. За цей бій його учасники з українського боку отримали подяку від Гетьмана, а для особового складу 1-ї та 4-ї сотень 2-го Запорізького полку було запроваджено нагрудний знак.

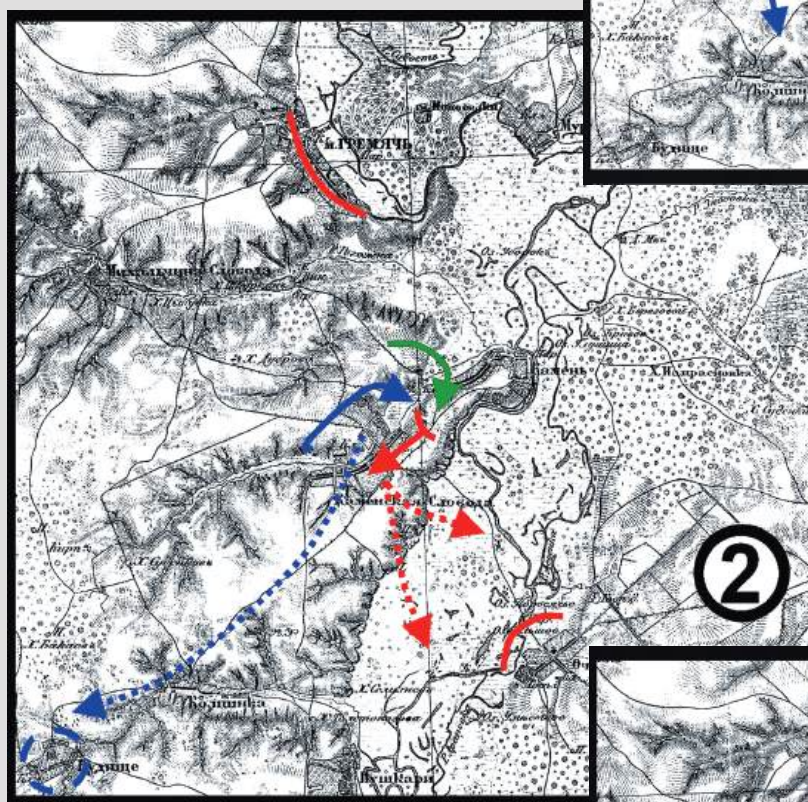
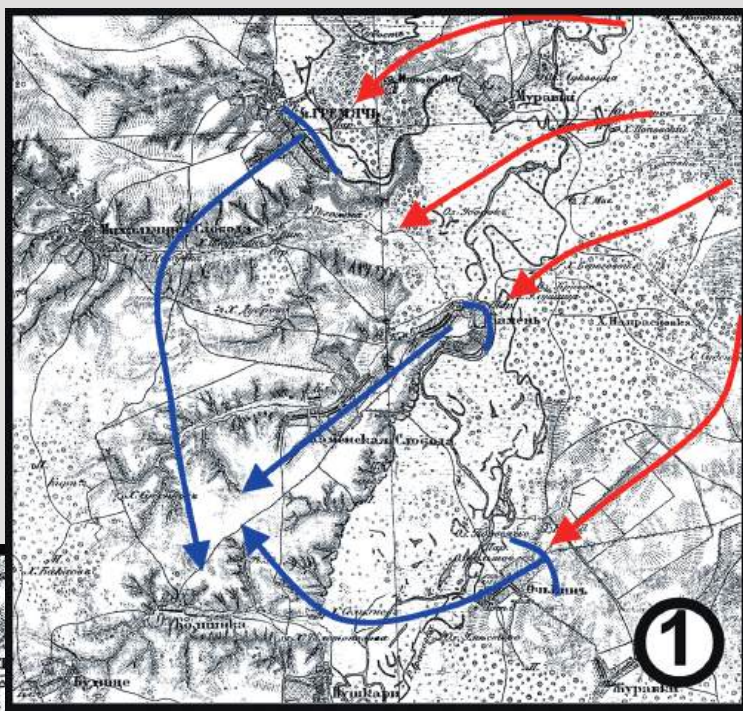
Бій на лінії Грем'яч – Очкине, що відбувся 8 жовтня 1918 р., був одним з перших у Другій українсько-більшовицькій війні. З більшовицького боку це була «репетиція» наступу та спроба перевірити обороноздатність українського війська. Головною ж метою українських військ було завдати супротивнику якнайбільших втрат для відтермінування його наступу на цьому напрямку. Обидві сторони були налаштовані дуже серйозно, про що свідчить жорстокість, з

19. Більшовицькі терористичні акти 1918 р.

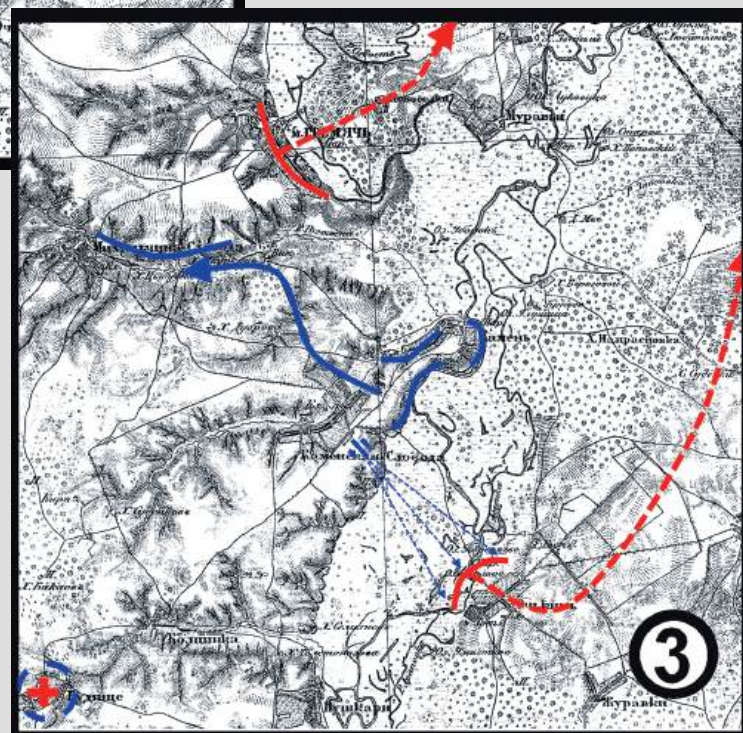
О. Бондар.

Схема боїв біля Грем'яча 8 жовтня 1918 р.

Ранок. Наступ більшовиків
та оборонні бої і
відступ українських військ

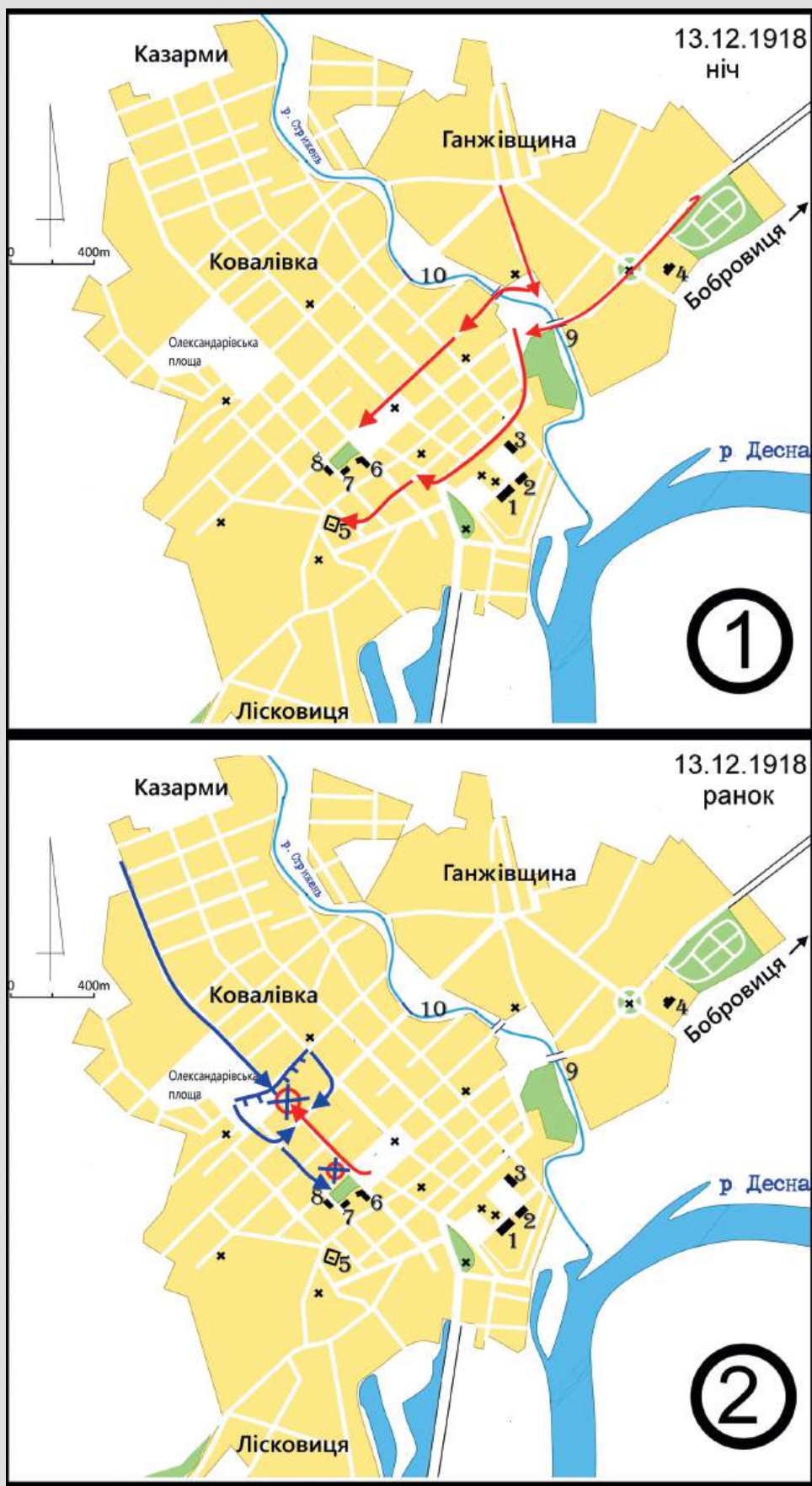

13.00-18.00.
Контрнаступ українських
і німецьких військ

18.30-20.00
Дії сотника Шепеля в районі
Михальчиної Слободи та відступ більшовиків

20. Більшовицькі терористичні акти 1918 р.

О. Бондар. Схема боїв у Чернігові 13 грудня 1918 р.

1. Проникнення більшовиків у місто з боку Красного мосту в напрямку тюрми та торгових рядів.
2. Бої між частинами 5-го корпусу та більшовиками в Театральному сквері та біля пожежної каланчі, розгром більшовиків.

якою спочатку більшовики, а потім і козаки розправилися з полоненими. Втім, справжні бої розпочнуться через два місяці.

Однією з останніх масових провокацій цієї війни стало так зване «повстання А. Заливчого» у Чернігові 13 грудня 1918 р. У літературі радянських часів те, що відбулося, отримало назву повстання, проте за сучасною класифікацією такого роду подій його можна визначити як терористичний акт. Радянська версія звучить коротко і героїчно, хоча в різних статтях по-різному. В даному випадку варто навести офіційну версію, надруковану в «Деснянській правді» від 13 грудня 1959 р.:

«Йшов тяжкий 1918 рік. Україну терзали німці, гетьманці. Вони переповнювали тюрми кращими синами народу – борцями і прихильниками революції. Серед них перебував у повному складі Чернігівський підпільний губком партії.

І ось пізньої осені, із завданням підняти повстання, прибув до Чернігова Андрій Заливчий. Важко було йому працювати в переповненому ворогами місті. На кожному кроці чекали смерть, арешт.

Та не про це думав Андрій. Він підібрав групу сміливців, встановив зв'язок з городнянськими партизанами, домовився з ними про підтримку. В ніч на 13 грудня 1918 року над містом залунали постріли. Повстанці зробили нечуваний переполюх в таборі гетьманців. Їм вдалося швидко захопити у ворогів броньовик і деяку зброю, вчинити напад на тюрму. Варта розбіглася. З тюрми випустили всіх в'язнів. Чимало з них приєдналося до повстанців.

Та незабаром вороги опам'яталися. Численні сили їх оточили сміливців. Один за одним падали в нерівному бою повстанці. На світанку 13 грудня Андрій Заливчий з невеликою групою товаришів зробив спробу вирватися з оточення. Та не пощастило. Ватажок повстанців з револьвером в руці першим кинувся з бронемашини, яка вийшла з ладу. Зробив лише постріл, знищив одного ворога... І вмить в ранковій імлі затьмарилися блакитні очі юнака. Озвірілі гетьманці підняли його на свої багнети» [2].

Тепер, слід дещо розібратися в тій ситуації та перебігу подій. В середині листопада 1918 р. влада Гетьмана П. Скоропадського відчутно похитнулася. Вже наприкінці літа 1918 р. більшовицькі загони почали випробовувати на міцність північні кордони Української Держави, тож для оборони цієї зони й Чернігова Гетьман перекинув 1-шу стрілецьку дивізію (Сірожупанну). А на початку грудня відбувалося остаточне падіння Гетьманату (П. Скоропадський залишив Київ 14 грудня), а Директорія ще не встановила в повній мірі влади на місцях. До того ж у листопаді 1918 р. німецькі війська залишили територію України. Як бачимо, час і дата теракту більшовиками була обрана досить вдало,

Автором і реалізатором цієї акції був «призначений» А. Заливчий, уродженець Полтавщини, член партії есерів-«боротьбистів». Це було зроблене не випадково. Більшовики в Чернігові та й в усьому регіоні майже не мали своїх послідовників, тому, за згадками Д. Петровського, майже всі учасники й організатори «повстання» були «боротьбистами». Так, одним з розробників «повстання» був седнівець І. Левданський. Спершу здійснення цього теракту намічалось на 11 грудня, але у зв'язку з труднощами, що виникли під час підготовки, було перенесене на два дні. За офіційною версією більшовиків, «повстання» мало на меті захоплення тюрми та визволення звідти своїх соратників-більшовиків. Утім, той-таки Петровський у своїх споминах зазначив, що Заливчий мав на меті дещо інший план: захопити тюрму для звільнення з неї офіцерів Української Держави, заарештованих владою Директорії, аби ті, повернувшись до своїх частин, загітували солдатів підтримати «повстання» під керівництвом Заливчого і в результаті встановити в Чернігові військово-революційну владу. Всі свої дії Д. Петровський та А. Заливчий узгодили з Гомельським обкомом РКП (б). До речі, на засіданні у Дроздовиці 21 листопада «боротьбисти» і більшовики домовилися: «...не делить и не участвуют в организации власти после восстания».

Оскільки в самому Чернігові охочих підтримати це повстання виявилось замало або ж не виявилось взагалі, то на допомогу Заливчому почали готувати групу з віддалених від Чернігова населених пунктів. Так, до міста було стягнуто трохи більше 30 «партизанів» з Тупичева, Великого Листвена, Івашківки, Куликівки, Макишина під загальним керівництвом Н. Туза й Є. Сухицького. Вони прибули до Чернігова на підводах і зупинилися на постоялому дворі готелю Квасника. Їх мав зустріти зв'язківець, вже згадуваний І. Левданський, але той не з'явився. Тож «повстанці» вирішили розпочати «повстання» негайно (кольор. вкл. 20).

За згадками Д. Петровського, вони роззброїли вартових біля складу зброї і рушили до тюрми. Одночасно в гаражах на лівому березі Стрижня «повстанці» захопили гарматний панцирник Гарфорд-Путилівський, що входив до складу 5-го бронедивізіону [7, с. 62]. Загони Н. Туза і А. Заливчого з'єдналися біля тюрми, котру досить швидко захопили за підтримки панцирника. Окрім політичних в'язнів вони випустили в місто й кримінальних злочинців. Випустили і українських офіцерів, що мали загітувати свої частини, згідно з планом А. Заливчого.

Загін Заливчого з панцирником почав рухатися до центру міста. Однак ті офіцери, що мали переагитувати військо 5-го корпусу, швидко прийнявши на себе командування частинами українських військ (по суті, своїми частинами), що вже підтягувалися в центр міста, почали організовувати збройний опір терористам. У цей же час загін «повстанця» М. Шпутуна, поповнений звільненими в'язнями, здійснив безуспішну спробу захопити пошту і телеграф. Основні бої розгорнулися в театральному сквері та біля міської пожежної каланчі. Вже на світанку терористичні загони було оточено урядовими військами та ліквідовано. Надія на панцирне авто себе не виправдала – закінчилося палне [3, с. 122–123]. Кількість загиблих терористів-більшовиків невідома, в усіх джерелах згадуються лише два прізвища – А. Заливчий та М. Кобижча. Проте Д. Петровський мимохідь згадує про 30 «полеглих» біля каланчі [3, с. 122].

Панцирник Гарфорд-Путилівський «Гайдамака» 1-го Запорізького загону. Літо–осінь 1918р. Саме ця машина, передана до 5-го панцирного дивізіону, була захоплена 13 грудня у Чернігові.

Як видно з перебігу подій, місцеве населення не підтримало «повстанців». Загалом, видається, що загін А. Заливчого за своєю чисельністю не дотягував навіть до сотні людей, й це з 30-ма «партизанами» та звільненими «політв'язнями». Також – цікавий факт, що в цьому «повстанні» брав участь Я. Рябченко, житель с. Тупичів Городнянського повіту, який згодом, у 1931 р., очолив антирадянське повстання на території сучасних Городнянського, Ріпкинського, Сновського, Менського та Сосницького районів [1].

1. Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка. – Чернігів, 2015. – 356 с.
2. Брезкун М. Андрій Заливчий // Деснянська правда (Чернігів). – 1959. – 13 грудня.
3. Петровський Д. Повстання Андрія Заливчого // Червоний шлях. – 1923. – Ч. 9. – С. 120–125.
4. Постановление Новгород-Северской уездной комендатуры о наказании жителей в районе партизанских действий от 14 сентября 1918 г. // Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 339–340.
5. Приказ № 6 Всеукраинского центрального военно-революционного комитета о формировании повстанческих дивизий от 22 сентября 1918 г. // Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 343–345.
6. Рапорт начальника пограничного пункта Варты на ст. Хутор Михайловский директору департамента Державной Варты о наступлении повстанцев на станцию. От 24 сентября 1918 г. // Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 347–348.
7. Тимченко Я. Панцирні потяги, панцерники та залізничні війська у визвольній війні. 1917–1920 рр. – К., 2012. – 112 с.
8. Тимченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень–грудень 1918 р.: науково-популярне видання. – К.: 2014. – 152 с.

МОСКАЛЕНКО В.

Суспільне життя Сновська часів УНР. 1917–1918 роки

Події, які сталися 100 років тому – Українська революція, були переломними й досі визначають сьогодення України. Українці отримали практичний досвід створення держави у ХХ ст., а поняття Україна вперше за кілька століть із суто географічного перетворилося на політичне, Українська Народна Республіка була офіційно визнана низкою держав. 1917 рік поклав початок, нехай і короткому, відродженню української державності.

Сучасні історики виділяють три етапи Української революції:

- березень 1917 – квітень 1918. Утворення та діяльність Української Центральної Ради. Проголошення УНР;
- 29 квітня – 14 грудня 1918. Створення і діяльність Української Держави гетьмана П. Скоропадського;
- грудень 1918 – листопад 1921. Встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху.

Найцікавішим, на мою думку, є перший період, адже саме він розкриває перед нами картину становлення українського народу як державницької нації, бажання змін і наявність можливостей для їхнього здійснення.

Сновськ періоду діяльності Української Центральної Ради – цікава і мало вивчена тема*. Проте, за допомогою документів Державного архіву Чернігівської області, періодичних видань 1917–1918 років, які зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, та матеріалів Сновського історичного музею все ж вдалося написати цю сторінку історії Сновська, намалювати певний образ, відтворити життя містечка протягом березня 1917 – квітня 1918 року.

Що ж являв собою Сновськ у 1917 році? Це було поселення, що складалось з двох населених пунктів – хутора Коржівка та пристанційного селища Сновськ, або збудованої у 1872–1874 роках станції Сновська, лінією розмежування яких була гілка Лібаво-Роменської залізниці. Достеменно невідомо, коли офіційна статистика об'єднала ці два населених пункти в один, адже в різних джерелах в один і той самий час можна бачити існування і окремих села Коржівка та станції Сновська, і вже об'єднаного селища Сновськ як самостійних адміністративних одиниць. Так, зі «Списка населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным на 1901 г.» дізнаємось, що:

«Сновск, станция, мужчин – 157; женщин – 112.

Коржовка, деревня, мужчин – 1101; женщин – 1101»¹.

А згідно з даними перепису 1897 р. у Сновську було 222 двори і 2424 жителі. Отже, спираючись на дані 1901 р., можемо зробити висновок, що вже у 1897 р. два населених пункти об'єднали. Хоча інший статистичний збірник Чернігівського губернського статистичного бюро показує, що у 1917 р. «поселок Коржовка» нараховував 667 володінь, 1227 квартир з населенням 7360 осіб, а «поселення» при Коржівці (станція) – 19 володінь і 37 квартир з населенням 189 осіб². Інші архівні джерела періоду 1917–1918 років містять посилання на селище Сновськ, а не на Коржівку і розповідають про події у Сновську.

Отже, за статистичними даними населення Сновська у 1917 р. становило майже 8 тисяч осіб, тобто, це було вже невелике місто. Проте адміністративно Сновськ належав до Великощимельської волості Городнянського повіту (для порівняння: населення В. Щимеля становило

приблизно 800 жителів). Найбільшими промисловими підприємствами були залізничне депо та залізнична станція з підрозділами, на яких працювало понад 600 робітників і службовців³.

Економічне обличчя Сновська доповнювалось приватними підприємствами, що належали представникам єврейської громади, яка на початку XX століття становила третину населення Сновська, як-от: лісопильні Басса та Головчинера, цегляний завод Єгудіна і Рабіновича, друкарня Песелева, кузні Холодняка і Рахліна, крохмальний завод Каплунова і Гершмана, млини Книжнікова і Клебанова, круподерня Славіна, шкірзавод Рахленка, Гайсіна і Поляцького, миловарний завод Маркіна, готелі Песелевої і Стічкіна⁴.

Щодо інших закладів і невеликих приватних підприємств, варто відзначити наступне: світлини виготовляли у трьох фотоательє – Фрейдкіна, Морозовського та Прудкіна; культурною опікувались бібліотека та приватний кінотеатр «Корсо»⁵; медичну допомогу надавали фельдшерсько-акушерський пункт, народний лікар Я.Ш. Лур'є і приватні «зуболікувальні кабінети» Голди Басович та Злати Давідсон⁶. Освіта була представлена школою для дітей родин залізничників (школа перебувала у віданні служби тяги Лібаво-Роменської залізниці, а її попечителем був начальник служби тяги Сновського депо), багато дітей з єврейських родин навчалися у трьох єврейських молитовних школах⁷.

За віросповіданням населення Сновська розподілялось на три великих общини: православна – майже 1000 прихожан, римо-католицька – 400 та іудейська – майже 900 осіб, крім того, були прихильники старообрядців, баптисти та ін.⁸ Як бачимо, населення було досить строкатим як за родом занять, так і за віровизнанням.

Дякуючи тому, що Сновськ був важливим залізничним пунктом, селище мало й такі блага цивілізації, як пошта та телеграфно-телефонна станції⁹. З-поміж чималої кількості підприємств, установ і організацій залізничне депо і станція були не тільки містоутворюючими підприємствами, але й тією ланкою, яка першою відгукнулася на революційні події. Саме робітничий клас Сновська – машиністи і службовці депо, став тією потужною силою, яка визначала громадсько-політичне життя селища у 1917 р.

Не зважаючи на те, що Сновськ не був ані волосним, ані повітовим центром, 6 березня у селищі створюється Комітет громадських організацій як орган Тимчасового уряду, 7 березня постає Рада робітничих і солдатських депутатів, яка визнала владу Української Центральної Ради. Головою Ради було обрано Хаїма Ніколаєвського, члена партії соціал-демократів¹⁰. При Раді працювали комісії і відділи, які опікувались питаннями соціально-культурного життя селища¹¹.

Рада мала і свій друкований орган «Известия Сновского Совета рабочих депутатов», що видавався з квітня 1917 р., та «Бюлетень Сновского Совета рабочих депутатов». У фондах Сновського історичного музею зберігаються копії трьох примірників «Бюлетня». Перший номер було віддруковано 14 квітня 1917 р. Передплата видання на місяць коштувала 1 руб. 50 коп., а окремого номера – 6 коп. і приймалася на квартирі машиніста О.О. Шитця, там же й продавали газету. «Бюлетень» інформував про події на фронтах Першої світової війни, про культурні події Сновська, оприлюднював офіційні звернення уряду¹².

Матеріали, вміщені у «Бюлетні», свідчать, що Сновська рада приділяла велику увагу просвітницькому напрямку діяльності. Підтвердженням цього є, наприклад, відкриття у квітні «Общедоступной библиотеки Сновской сионистской организации», де «книги выдаются на дом по воскресеньям, вторникам и четвергам от 7–9 вечера в квартире Х.И. Фрейдкіна. Имеются книги на еврейском, русском языках и на жаргоне. В скором времени при библиотеке открывается читальня. Сведения можно получить в библиотеке». Інше оголошення запрошувало жителів відвідати 14 квітня 1917 р. Літній театр пожежного депо, де «современной еврейской труппой будет представлена драма в 4 действиях «Равноправие женщин»¹³.

БОЛДЖИ

**Сновского Совета
Рабочихъ Депутатовъ**

№ 1

Пятница 14-го апрѣля 1917 года.

№ 1

Подписная цена 1 р. 50 к. въ мѣсяцъ

Цена отдѣльнаго номера 6 коп.

Сильнѣйшимъ орудіемъ борьбы клас-
сового самосознанія за свѣтлое будущее
является живое, правдивое слово рабочей
прессы. Подъ ея могучими ударами паль не
абсолютизмъ, подъ созданными имъ же
подпольями и застѣнками. На знамени меж-
дународнаго пролетаріата огненными бук-
вами начертано: „СВОБОДА СЛОВА“. Сво-
бодное слово создаетъ великое дѣло рас-
крышениа трудящихся массъ отъ ига аб-
солютизма и имперіализма и ведетъ насъ
къ конечной цѣли социализма: равенства,
братства и свободы. Поддержать великаго
нашего союзника — свободное слово — явля-
ется залогомъ достиженія свѣтлаго будуща-
го, торжества международнаго пролетаріата.
Классовый же „Да здравствуетъ свободное
слово! Да здравствуетъ Интернациональ!“

Телеграммы Петроградскаго Телеграфнаго А-ка.
ВЪСТІ ИЗЪ СТАВКИ

Понедѣльн. 11/4. Официальное сообщеніе британской
квартиры. Во Франціи на фронтѣ Круазиль Габ-
рель германцами было сосредоточено семь дивизій,
сраженіе происходило съ исключительной
ожесточенностью. Пункты тактическаго значенія ос-
тались въ нашей власти, кромѣ построекъ къ сѣ-
веру Р. Е., контръ атаки отбиты, наши войска
продвинулись по всему фронту, взято болѣе 2000
пленныхъ. Летчики съ изумительными успѣхами
нападали на непріятельскія аэропланы, сбрасывая
бомбы въ склады и постройки аэродромы, разру-
шено 15 непріятельскихъ машинъ и другіе 24 при-
нуждены сънизить болѣе 1000 футовъ, раз-
биты, не хватаетъ двухъ нашихъ аэроплановъ.

Понедѣльн. 11/4. Официальное сообщеніе. Дви-
женіе въ палестинѣ. Турецкія войска получили под-
крѣпленія занимаютъ позицію въ направлении Іеру-
салема, закрѣпленіе тактическаго. Британцами на-
зній идетъ удовлетворительно. Британская артил-
лерія взорвала склады военныхъ припасовъ.

Понедѣльн. 11/4. Официальное дневное сообщеніе
въ районѣ Сеннаатена Узвы наша артиллерія об-
стрѣливала и заставляла молчать немцевъ батареи.
Наши патрули взяли пленныхъ. Въ районѣ Юр-
тебное настояній артиллерійскій бой. Мы упрочили
позиціи въ плоскогоріи Шемендедемы, съверос-
тояны Рейна отбиты дѣ германскія атаки и

Электро-театръ „Корсо“
14-го и 15-го Апрелья
будеть демонстрироваться картина
ОНЪ
др въ 4-хъ частяхъ
Не шути съ любовью
комическая
Среди Русской природы
видовая

Вѣстий театръ ПОЖАРНАГО ДЕЛА
современной еврейской труппой 14 апрѣля
представлено будетъ
Равноправіе жещихъ
драма въ 4 д

вѣстий, пѣніе и нѣсколько непріятельскіхъ ба-
тарей

Петроградъ 11/4. Официальное сообщеніе. Въ мобилиза-
ціонный отдѣлъ Главнаго Управленія генеральнаго
Штаба ежедневно поступаетъ болѣе 1000 прошеній бывшихъ рабочихъ заводовъ, рабочихъ
на оборону, призванныхъ старымъ пра-
вительствомъ на военную службу, за участіе въ за-
бастовкахъ, также и по другимъ причинамъ. По
поводу сего Главное Управленіе Генеральн. Штаба
объявляетъ, что 34 уже было сдѣлано общее рас-
поряженіе во всѣ штабы военныхъ округовъ о не-
замедлительномъ возвращеніи всѣхъ призванныхъ
за участіе въ забастовкахъ рабочихъ къ ихъ преж-
нимъ обязанностямъ по ходатайствамъ администра-
ціи предпріятій передъ назначенными штабами.
Такимъ образомъ, за всѣми разъясненіями по этому
вопросу надлежитъ обращаться въ соответствующіе
штабы военныхъ округовъ, куда администрація
предпріятій должна направлять списки разсчитан-
ныхъ за забастовки и призванныхъ въ войсковыя
части рабочихъ. Что касается ходатайствъ объ ос-
вобожденіи отъ военной службы рабочихъ и во-
обще техническаго персонала призваннаго на во-

Активно працювала Рада над вирішенням соціальних питань, які гостро стояли перед громадою Сновська, адже, зважаючи на швидке зростання чисельності населення, розвиток освіти, медицини, комунального господарства й темпи боротьби з епідеміями залишали ба- жати кращого. Опрацьована база джерел, які стосуються подій у Сновську в 1917 р., дозволяє зробити висновок про те, що в період з травня до грудня 1917 р. було зроблено надзвичайно ба- гато для покращання життя мешканців селища. Над проблемами, вирішення яких могло б сут- тево змінити життя на краще, працювали як Рада, так і різні громадські комітети й об'єднання. Так, у травні 1917 р. до Чернігівського окружного суду від імені машиніста Сновського депо Шавеля Нахмановича Луканцевера надходить заява про реєстрацію «Общества распростране-

ния среднего образования в пос. Сновск и окрестных селениях», уповноваженными представителями якого є Ш.Н. Луканцев та Олександр Іванович Навроцький, поміщик та лісопромисловець. До складу ради товариства увійшли: старший учитель залізничної школи Олександр Бормат, лікар, засновник школи у с. Старі Боровичі «потомственный почетный гражданин» Павло Петрович Полторацький, машиністи Олександр Антонович Кутчер-Штуц, Опанас Михайлович Гипа, акушерка Лея Нахманівна Гольдштейн та інші. Згідно зі статутом: «Общество имеет целью ввести и распространить среднее образование в пос. Сновске и окрестных селениях в форме средне-учебных заведений типа правительственных школ. Члены общества разделяются на действительных, вносящих 10 р. в год, и пожизненных, внесших единовременно 100 р.». Зареєстроване товариство було 10 серпня 1917 р.¹⁴

Знову-таки для покращання рівня освіти й охоплення нею якомога більшої кількості дітей Радою Сновська та Комітетом Тимчасового уряду було ініційоване створення гімназії. «Черниговская земская газета» 21 липня 1917 р. писала: «5 июля состоялось в Сновске Городнянского уезда, созванное Комитетом по устройству гимназии общее собрание жителей поселка Сновска, сочувствующих открытию гимназии. Было оглашено полученное комитетом от попечителя учебного округа разрешение на открытие в Сновске гимназии и сделан доклад о ходе работы комитета. Из доклада выяснилось, что открытие гимназии в текущем учебном году можно было бы считать обеспеченным при устранении задержки перестройки клуба под гимназию, каковая задержка вызывается несогласием господ Островерховых перейти в предлагаемую им гимназическим комитетом квартиру, с тем чтобы очистить свою квартиру под клуб. Для личных переговоров по этому делу на собрание были приглашены господа Островерховы и комитету удалось получить их согласие перейти в предлагаемую квартиру, при условии ремонта последней. Таким образом задержка перестройки клуба устранена и теперь можно считать, что к началу учебного года гимназия в Сновске будет открыта»¹⁵.

Питання освіти, медицини, благоустрою, соціальних гарантій для робітників постійно піднімались Сновською радою і це сприяло підвищенню її авторитету серед населення. Активність Ради була визнана і на рівні губернії. Про це свідчить «Звернення Сновської Ради РССД до Рад трудової групи та Союзу земських службовців міста Городні» від 23 липня 1917 р.: «Согласно решения Съезда Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Черниговской губернии, Черниговская губерния разделена на 5 районов (Чернигов, Сновск, Клиancy, Конотоп, Глухов), причем Сновск выделен в отдельный район, к которому примыкают Советы Корюковки, Мены, Городни, Макошино, Сосницы и других, примыкающих к Сновску местностей с образованием Райисполкома Советов при Сновском Совете»¹⁶.

На увагу заслуговує і факт відкриття у Сновську в 1917 р. Народного суду та «Общества взаимного кредита»¹⁷.

Влітку 1917 р. становище в країні почало швидко погіршуватись на тлі продовольчої кризи та загострення політичної ситуації. Проте Сновська рада не змінила своїх політичних проукраїнських уподобань і засудила спробу більшовиків захопити владу в Петрограді¹⁸.

Напевне саме продовольча криза спонукала жителів Сновська до створення ще однієї спілки. Так, у липні 1917 р. Я.Ш. Лурье, Мендель Гандельсман, С.Л. Айзенберг, Я.І. Карпачевський, К.Є. Аврунін, І.М. Случка та Шлема Курас подають до Чернігівського окружного суду «Прошение о регистрации Второго товарищества потребителей». За Статутом: «Второе общество потребителей в поселке Сновск учреждается на неопределенное время с целью доставления своим членам по возможно дешевой цене, или по умеренным рыночным ценам различных предметов потребления и предоставления своим членам возможности из прибылей от операций Общества делать сбережения». 30 серпня іменем Української Народної Республіки Чернігівський окружний суд ухвалив: згідно із Законом від 20 березня 1917 р. зареєструвати Друге товариство споживачів у Сновську¹⁹.

На жаль, серед знайдених архівних документів немає таких, які б детальніше розкривали всі події того періоду у Сновську, але судячи з наступного документа, датованого груднем 1917 р., і після Жовтневого перевороту Сновська рада залишилась проукраїнською. В «Черниговской земской газете» читаємо: «6-го декабря сообщают «Изв. Сновского совета рабочих и солдатских депутатов» назначено было в Сновске, Городнянского уезда, экстренное собрание ротных комитетов и солдат 19 стрелкового полка, для решения вопроса в связи с требованием ставки занять ст. Бахмач. На собрание были приглашены представители всех местных организаций. После проверки мандатов председатель Военно-революционного комитета дал слово Валабуеву, который сделал подробный доклад о требовании Главковерха поехать 19 Стрелковому полку на помощь большевистским войскам, сражающимся на Дону, через Бахмач–Харьков–Ростов и о том препятствии, которое они встретили со стороны войск ЦР. После целого ряда ораторов, высказавшихся за и против **войны с украинцами** (виділено нами – В.М.), член главного Исполнительного Комитета Либаво-Роменской железной дороги Лосовский произнес душевную речь, умоляя солдат не проливать братской крови и от имени железнодорожников заявил, что они примут все меры к препятствию продвижения большевиков и в случае насилия забастуют. Председатель Совета т. Николаевский просил во имя великой свободы, объявленной народом Украины, не проливать братскую кровь, которая никогда не будет смыта. Речи т.т. Лосовского и Николаевского были встречены громом аплодисментов и после того как еще некоторые ораторы из состава полка высказались определенно против желания воевать со свободным украинским народом, была внесена резолюция (единогласно) не воевать с украинцами, а поехать через Брянск»²⁰.

Та вже 25 грудня В. Антонов-Овсієнко віддає наказ про наступ військ більшовицької Росії проти Української Народної Республіки. Українські війська намагались утримати важливий стратегічний пункт – станцію Сновськ. 22 грудня до Сновська з Гомеля прибув 1-й Мінський революційний загін Р. Берзіна. 28 грудня українські сили зазнали поразки і залишили Сновськ. Того ж дня була переформатована Сновська Рада: Ніколаєвського відкликали з посади, головою Ради обрали машиніста Сновського депо М. Михайловського, а до її складу – пробільшовицьки налаштованих робітників²¹.

Сновська Рада повела активну роботу серед населення міста і навколишніх сіл на підтримку більшовицьких ідей. Для дотримання порядку був створений робітничий загін Сновської спілки залізничників. Агітація населення значно активізувалась у січні 1918 р. Як зазначала «Черниговская земская газета» у випуску від 12 січня 1918 р.: «...навешання большевиками из Сновска сел участилась, причем они угоняют скот. В нашей деревне (Жоведь), не так давно голосовавшей за Украину, замечается большой сдвиг в сторону большевизма, нет голоса в защиту сбережения народного достояния»²².

Протягом січня–березня 1918 р., коли влада у Сновську та навколишніх селах належала більшовикам, «Чернігівська земська газета» неодноразово друкувала матеріали про грабунки економії і казенних дач, крадіжки та незаконне вирубування лісів, розкрадання майна заводів, нацьковування одних селян на інших та заохочення грабунків²³.

Радянська влада проіснувала у Сновську до березня 1918 р., коли до Сновська увійшли німецькі війська.

Документів про події у Сновську в квітні 1918 р. поки що відшукати не вдалося.

Так само чекає свого дослідника історія міста доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського, про що знаємо наразі лише те, що у листопаді 1918 р. був зареєстрований «Сновський Союз домовладельцев», головою якого було обрано Олексія Петровича Герасименка, за словами старожилів, одного з найзаможніших домовласників. До складу Союзу увійшли також Вітольд Разводовський, М. Зусман, М. Онуфрієв, З. Головчинер, О. Навроцький, Рейнгольд Беренсон, М. Гандельсман, А. Рибаків, Я. Фрейдін. Згідно зі Статутом: «Союз учреждается с целью объединения для совместных работ о благоустройстве домов, улиц, колодцев и т.п.,

улучшений на общее благо всех местных жителей Сновска, а также для оказания материальной помощи своим членам и защиты интересов в области обложения имуществ. Союз приобретает и отчуждает движимое и недвижимое имущество на кооперативных началах для предоставления своим членам и остальному населению возможности пользоваться жилищами на более выгодных условиях»²⁴.

Про дуже короткий час відновлення Української Народної Республіки під керівництвом Директорії відомо, що у Сновську 27 грудня за рішенням суду була зареєстрована ще одна спілка «Общество потребителей под названием «Жизнь». Засновниками її були Мордух Гросленков, Ошер Карпачевський, Борух Меримов, Шолом Аврунін, Мордух Живов, Хаїм Волошин, Залман Кроненгауз. Окрім торговельних і ощадних операцій спілка переймалася й питаннями благоустрою, медицини та духовного розвитку, а саме: «...сверх того общество имеет целью приходить на помощь своим членам путем устройства жилищ, лечебниц, санаториев, колоний для детей, похоронных и страховых касс, устраивать школы, библиотеки, читальни, народные дома, кинематографы, а также выпускать переодические и иные издания»²⁵.

На жаль, наразі невідомо, чи вдалося спілці «Жизнь» втілити в життя прекрасні задуми, адже наприкінці грудня 1918 р. у Сновську вкотре змінилася влада – до селища увійшли загони Таращанського полку Першої Української повстанської (радянської) дивізії під командуванням М. Кропив'янського. «Повіdomляємо, що ст. Сновська зайнята о 10-й годині ранку 31 грудня ц.р. першим ескадроном довіреного мені полку»²⁶ – телеграфував командир полка В. Боженко.

* Автор вже звертався до цієї теми. Див.: Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Чернівці, 2010. – С. 140–147. Але з огляду на скупу інформаційну базу сподіваємося, що будь-які нові дані яскравіше, ґрунтовніше висвітлять життя сновчан у роки Української Народної Республіки.

1. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным на 1901 г. /Губернская статистическая комиссия. – Чернигов, 1902. – С. 70, 155.
2. Черниговское Губернское Статистическое Бюро: Список селений Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2. – Чернигов, 1919. – С. 70.
3. Сновський історичний музей. Фонди. – Допоміжний фонд. – № 2965. – С. 11.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 88. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7–10; Ф. Р. 4572. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 18, 75.
5. ДАЧО. – Ф. Р. 88. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8.
6. ДАЧО. – Ф. Р. 63. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 20–25.
7. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 5. – Спр. 40. – Арк. 94.
8. ДАЧО. – Ф. 129. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 18.
9. Сновський історичний музей. Фонди. – Допоміжний фонд. – № 2314. – Арк. 1.
10. Там само. – Допоміжний фонд. – № 2639. – С. 5.
11. Там само. – С. 10.
12. Сновський історичний музей. Фонди. – Допоміжний фонд. – № 3525. – Арк. 1–3
13. Там само.
14. ДАЧО. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 1–6.
15. Черниговская земская газета. – 1917. – № 55. – С. 8.
16. ДАЧО. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 30.
17. ДАЧО. – Ф. Р. 88. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6; Ф. Р. 33. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.
18. Черниговская земская газета. – 1917. – № 55. – С. 3.
19. ДАЧО. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 1–7.
20. Черниговская земская газета. – 1917. – № 98–99. – С. 1.
21. Сновський історичний музей. Фонди. – Допоміжний фонд. – № 2965. – С. 10.
22. Черниговская земская газета. – 1918. – № 3–4. – С. 6.
23. Черниговская земская газета. – 1918. – № 15–16. – С. 3–4, 5–6, 13–14, 25–26.
24. ДАЧО. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 1–10.
25. ДАЧО. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 542. – Арк. 1–7.
26. Сновський історичний музей. Фонди. – Допоміжний фонд. – № 828. – С. 6; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 5. – Спр. 40. – Арк. 94.

НАУМЕНКО А.

Корюківщина в часи Української революції 1917–1921 років

Поштовхом до Української революції 1917–1921 років стала Лютнева революція у Петрограді, адже більшість українських земель, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, належали тоді Російській імперії.

4 (17) березня 1917 р. представниками українських політичних партій, громадських і культурних організацій, військових, робітників, студентів, кооператорів у Києві була створена Українська Центральна Рада, спочатку – представницький орган української спільноти, а згодом – український парламент. Українська Центральна Рада взяла курс на розвиток українського національного життя, пізніше – на створення української держави. 10 червня Центральна Рада ухвалила I Універсал, яким Україна проголошувалася автономією у складі Росії.

Про те, як жив край у часи Української революції 1917–1921 років можна довідатися переважно з архівних джерел, особливо з губернських газет (повітової преси практично не існувало). На початку 1917 р. землі нинішнього Корюківського району перебували у складі Олександрівської, Перелюбської, Холменської, частково Охрімівської, Волинської та Авдіївської волостей Сосницького повіту Чернігівської губернії. Тут існувало 90 населених пунктів – 3 містечка (Олександрівка, Охрімівці, Холми), 12 сіл, 25 деревень, 49 хуторів, 1 станція тощо з населенням 57,5 тисяч осіб. Корюківка мала статус села Олександрівської волості, де проживало 5313 осіб. Робітники корюківських цукрових заводів мешкали переважно у селищі Олексіївка (907 жителів, тепер – у складі Корюківки). Корюківські цукрово-пісковий та рафінадний заводи були найбільшими підприємствами повіту. Належали вони Товариству Корюківських цукрових заводів, яке ще неофіційно називали Єврейським акціонерним товариством¹.

Звістку про революцію у Петрограді в Сосницькому повіті отримали 4 березня. Наступного дня було офіційно зачитано зречення Миколи II та його брата Михайла. Особливо за царською владою ніхто не шкодував, було багато прихильників республіки, повсюди зберігався спокій. З 12 березня священики припинили молитися за членів царської родини². У Сядриному 17 березня у церкві відслужили молебень та панахиду за жертвами революції (всього у Петрограді під час революційних подій загинуло, пропало безвісти та було поранено до 2000 осіб). Після панахиди відбувся мітинг. Багато мітингувальників були прикрашені червоними бантами та стрічками. Серед промовців були учасник російсько-японської війни матрос Клим Осипенко, старий солдат Петро Косенчук, селянин Вукол Коровник. Місцева вчителька пояснювала населенню зміст наданих революцією прав і свобод. Лунали заклики підтримати Тимчасовий уряд, утриматися від насильства над євреями та поміщиками, як це було в революцію 1905–1907 років, й т. ін. Потім із сусіднього сільця Тільне підійшли учні з вчителькою, які принесли із собою червоний прапор з написом: “Боже, бережи вільну Росію!” Учні обох шкіл заспівали “Марсельезу”, яку підхопив натовп. Почався збір коштів на підтримку революції. Було зібрано, переважно золотими і срібними монетами та прикрасами, 160 рублів (зарплата вчителя початкової школи за 5 місяців до революції)³. Подібні акції відбувалися і в інших населених пунктах. У Холмах населення збило 324 рублі пожертв; замість поліції для охорони порядку з добровольців організовується народна міліція, помічником начальника якої населення обрало волосного писаря Л.М. Тураса⁴.

На місцях, як і в центрі, паралельно з інституціями Тимчасового уряду формуються нові органи влади, зокрема ради робітничих, солдатських, селянських депутатів та їхні виконавчі

комітети. Так, до губернського виконкому було обрано робітника Корюківського цукрозаводу Василя Денисовича Авраменка. У Корюківці було створено Раду солдатських та офіцерських депутатів⁵.

Перша світова війна і революція зруйнували усталений побут, призвели до погіршення соціально-економічного становища населення. Так, у Сосницькому повіті, як й у інших, спостерігалось таке явище, як недосіви озимини переважно у господарствах поміщиків та заможних селян, спричинені браком робочих рук і добрив. Не сприяло і те, що у господарствах, які мали понад 70 десятин землі, Тимчасовий уряд реквізував хліб, залишаючи до нового врожаю для членів родин власників та їхніх робітників і службовців збіжжя з розрахунку 1,25 пуда (20 кг) на душу на місяць. Внаслідок холодної пізньої весни 1917 р. стан посівів і трав у червні передбачав низьку, нижче середньої, врожайність⁶.

Подальші поразки на фронті, адже Перша світова війна тривала, відсутність радикальних реформ, погіршення становища населення мали відповідні наслідки. В армії знову поширилося дезертирство. 21 липня розшукувалися солдати-втікачі 162-го піхотного запасного полку Михайло Авраменко і Петро Мірошник з Олександрівської волості, Насон Хайкін і Петро Мель з Холменської волості та інші, 12 вересня з того-таки полку втекли Петро Хоменко, Прокіп Мельник та Іван Стець з Охрімівської волості, Кирило Іваненко і Григорій Сердюк з Перелюбської, Іван Бичок та Іван Ємельяненко з Холменської. Держава як могла, боролася з цим явищем, наприклад: родинам дезертирів припинялася видача державних пайків⁷. Запанувала апатія, селяни не довіряли агітаторам, наприклад, на Сахутиних хуторах (Сахутівка) одному з них – місцевому вчителю – говорили: “То пани, вони тільки мутять нам голови”. Солдати, що приїздили додому у відпустку, навіть дивувалися апатичності земляків: “Як побачу ваше життя – то наче не живете, а гинете!”⁸.

Улітку–восени 1917 р. почастишали крадіжки, траплялися вбивства та підпали. У Холмах на початку липня у З. Левітіна було вкрадено 4 пуди борошна та 5 в'язок “шкіряного товару”. Через два дні обікрали місцевого лікаря, поцупивши колеса з воза. 14 липня у підприємця Епштейна з винокурні було викрадено 40 відер чистого спирту, для чого зловмисникам довелося пробити муровану стіну підвалу. У жодному з випадків зловмисників так і не знайшли⁹. У ніч на 15 серпня у цьому ж містечку пострілом з револьвера через вікно було вбито, за припущенням з помсти, управителя місцевого маєтку 50-річного Е.Г. Лейбіна; вбивцю також не було знайдено¹⁰. На хуторі Шишка 23 вересня сталася велика пожежа, під час якої згоріло 19 дворів, жертв, на щастя, не було, але багато селян отримали опіки. Як виявилось, одна місцева селянка обікрала іншу, потім була змушена повернути вкрадене і за це підпалила обкрадений жінці хату – вогонь же поширився на весь хутір¹¹. У жовтні невідомі вимагали від корюківського багатія Пискуна 10 000 рублів. Коли той не заплатив і перевів свою крамницю до іншого села, її просто спалили. Вимогу про викуп було надіслано і до корюківської поштової контори, тому для охорони до пошти було приставлено наряд міліції¹².

У вересні 1917 р. у Сосницькому повіті організовується Вільне козацтво¹³.

Після жовтневого перевороту в Петрограді країну все більше охоплює анархія. У листопаді–грудні 1917 р. біля хутора Радченка селяни самовільно вирубували ліси. 16 листопада управляючий Корюківськими цукровими заводами Смирненко скаржився владним структурам на те, що селяни Охрімівської і Холменської волостей Сосницького повіту й окремих сіл Новозибківського та Новгород-Сіверського повітів захоплюють заводські ліси, худобу, інше майно, в т. ч. і майно заводських службовців, ділять між собою заводську землю та прохав вжити невідкладних заходів. Але така ситуація була скрізь і влада вже не могла зарадити цьому. У містечку Охрімівичі селяни розграбували панську економію, почали ділити землю. Подібна картина була і в інших селах. Припиняють діяльність панські економії у Бешківці та Смирновщині¹⁴.

У відповідь на більшовицький переворот 7 листопада Українська Центральна Рада прий-

няла III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії.

У грудні 1917 р. відбувалися вибори до Всеросійських Установчих зборів, які мали вирішити майбутнє країни. Вперше в Російській імперії населенню надавалося загальне виборче право, в т. ч. жінкам, військовим, представникам національних та релігійних меншин, окремим соціальним групам. У Сосницькому повіті участь у голосуванні взяло 71 352 людей. Більшість отримала партія українських соціалістів-революціонерів (46 681 голосів), що відображала інтереси українських селян, друге місце посіли більшовики (15 873 голосів), третє – російські есери (4 231 голосів)¹⁵.

Але вже у січні 1918 р. Чернігівщина була окупована більшовицькою армією. Сюди приходить Мінський червоногвардійський загін на чолі з Р. Берзіним. Радянським комендантом Корюківки було призначено Германа Лопатіна, Холмів – Олександра Гарнієра. Починається націоналізація майна приватних власників¹⁶.

За зверненням України до Німеччини про надання військової допомоги для охорони північних кордонів “від подальшого вдирання ворога” у середині березня 1918 р. на територію Сосницького повіту вступають німецькі війська. Загони червоногвардійців фактично переходять до партизанської війни. Штаб губернського коменданта Чернігівщини повідомляв: 3 квітня у Холмах перебував загін матросів – 103 людини з трьома кулеметами; кількість бійців загону, що знаходився у сусідній Козилівці, – не відома; очікується напад більшовиків на Сядрине¹⁷. На початку квітня загін О. Гарнієра вчинив наскок на Сядрине. Було вбито двох німецьких солдат. У відповідь на це німецький гарнізон з Корюківки обстріляв село з гармат – згоріло 70 дворів¹⁸. Червоний загін з Охрамівців складався з двох десятків бійців, під час бою з німцями на хуторі Смоловому загинув його командир Федір Лебех¹⁹. 26 квітня “Черниговская земская газета” писала, що в околицях Корюківки роз’їжджають групи червоногвардійців, які навіть вдень нападають на перехожих, на малі села і хутори, грабують, відбираючи коней, худобу, гроші, інколи навіть вбивають, награване вивозять на північ. Як повідомляв місцевий кореспондент, нападниками переважно були люди з сусідніх сіл, які не хотіли працювати, а хотіли жити за чужий рахунок – дезертири, колишні поліцейські тощо²⁰. Окремі групи більшовиків оперували на Корюківщині ще й у травні 1918 року. Пізніше розрізнені загони вийшли на північ Чернігівщини у “нейтральну зону”, де більшовицькою Росією були сформовані дві, так звані українські, радянські дивізії.

З вигнанням більшовиків відновлюють роботу українські владні структури. У березні Сосницьким повітовим комісаром призначають М.К. Шматька. У Корюківку було призначено українського коменданта, залишається й німецький гарнізон на чолі зі своїм комендантом²¹.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот і замість Української Народної Республіки постала Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. У Сосницькому повіті повітовим старостою став Костянтин Імшенецький²². Охорона порядку, якою до того займалося Вільне козацтво, була доручена Державній варті.

Після відступу більшовиків у повіті не було ані грошей, ані продовольства. Через постійні військові дії і спричинену ними розруху погіршало становище робітників, інтелігенції. Отримуючи зарплатню зі значною затримкою, вони жили буквально на хлібі й воді. Не кращим було і становище селян: тримісячна посуха з весни і велика кількість гусені знищили садовину, потім пішли холодні дощі і вже у червні почало всихати жито. Через нестачу хліба багато людей йшло на пошуки заробітку в південні повіти Чернігівщини та на Полтавщину. Щоб запобігти голоду до Сосницького повіту було завезено кілька вагонів жита й пшеничного борошна, борошно населенню роздавали по картках – 4 фунти на душу за ціною по 40 коп. за фунт (на той час ринкова ціна його була 3 карбованці за фунт)²³.

Великим лихом стали епідемічні хвороби, особливо грип, прозваний “іспанкою”, від нього у 1918–1919 роках у світі померло від 2,6 до 5,2% населення. На Корюківщині практично не

було жодного населеного пункту, де б не побувала хвороба. В окремих селах помирало за день 5–6 осіб, інколи померлих ховали у братських могилах. Земські лікарні у Холмах та Охрімівчях щодня приймали до 80 відвідувачів, але власне допомогти їм нічим не могли через брак медикаментів. Селяни як лікарський засіб використовували часник. Крім грипу, в 1918 р. поширилася епідемія холери, щоправда у менших масштабах²⁴.

Затяжні військові дії та розруха позначалися й на свідомості людей, траплялися випадки суїциду²⁵.

На виконання угоди з Німеччиною з Корюківки було вивезено понад 700 тис. пудів цукру, у населення реквізовано велику кількість зерна та іншого продовольства²⁶.

14 грудня 1918 р. гетьман Скоропадський зрікся влади. 15 грудня була відновлена УНР, яку очолила Директорія. Але саме в той час вкотре на Україну розпочали наступ більшовицькі війська з Росії.

26 грудня 1918 р. до Корюківки після бою увійшов підрозділ (300 бійців з кулеметами) Ніжинського полку I-ї Української радянської дивізії. Очолював полк П. Несміян. Підрозділ Української армії відступив на Сосницю, а 29 грудня в напрямку Корюківки було вислано загін 5-го українського корпусу, що базувався в Чернігові, але вибити червоних не вдалося і Корюківка залишилася за останніми²⁷. Багато жителів Корюківщини служили потім у Червоній армії, зокрема в I-й Українській радянській дивізії, як-от: охрімівчани Микола Власенко – командир кулеметного взводу, Федір Маро – командир кулеметної роти²⁸.

З того часу в краї було встановлено більшовицьку владу. В січні 1919 р. у Корюківці утворюється революційний комітет на чолі з Є.Я. Ткаченком. Ревком фактично узурпував всю владу. Були створені комуністичний та комсомольський осередки²⁹. У більших селах створюються сільські ради, всього – 28³⁰.

Відбувається націоналізація підприємств, торговельних закладів, будинків заможних корюківчан. У будинках останніх в основному розмістилися різні заклади та установи. Так, у колишньому будинку братів Пискунів (Пискунових) – райвиконком, у будинку купця Менделя Левянта – лісництво, тут же як квартирант мешкав і колишній господар. В одному з трьох своїх колишніх будинків квартирував Федір Воскобойник – колишній шкільний попечитель³¹. У Холмах націоналізовано винокурний завод Епштейна зі смолокурнею, слюсарною майстернею й кузнею. У Прибині в державну власність перейшов паровий млин з маслоробним заводом, у Турківці – тартак³². Під націоналізацію разом з механічним і цегельним заводами, лісопильнею паровим млином і торфозробкою потрапили корюківські цукровий та цукрово-рафінадний заводи. Вже з квітня відновив свою роботу цукрозавод, керівником заводууправління якого з так званих “спеців” було призначено Олександра Олександровича Семенова. Щодня завод випускав 2,4 тис. пудів (39,3 тонн) цукру, працювали виробничі і побутові майстерні³³.

У травні 1919 р. організовуються комітети бідноти, на основі яких у 1920 р. утворюються комітети незаможних селян. Комнезами до середини 1920-х років були фактично другою владою на селі (а подекуди діяли й під час Голодомору 1932–1933 років). Вони слугували провідником політики більшовиків на селі, займалися розкуркуленням, придушенням “політичного бандитизму”, викачуванням хліба, хоча їхнім першочерговим завданням вважалося забезпечення найбідніших селян землею. Членами комнезаму в Корюківці були як селяни, так і робітники й службовці. У 1922 р. у Корюківському комнезамі було 165 душ (36 родин), у комнезамі селища Олексіївка – 132 чол. (27 родин). Серед корюківських комнезамівців згадуються Авраменко Антон Іванович, Короленко Ганна Олександрівна, Єзловецький Павло Михайлович, Скрипка Кирило Федотович³⁴. Корюківські селяни отримали частину земель поміщика Смирнова та землі Баранівської економії, всього 1652 десятини ріллі. Ця земля була розподілена між малоземельними та безземельними селянами у тій кількості, яку вони могли обробити та засіяти. Корюківській громаді належало 3337 десятин землі, з яких присадибної землі – 190, ріллі – 1617, сінокоосу – 528, вигону – 614, лісу – 388 десятин. Громада мала 3 школи, 2 клуні для зберігання хліба,

2 млини, пожежний сарай. На хуторі Смирновщина зберігався колишній панський інвентар, яким могла користуватися вся корюківська округа, там же був великий сад площею 5 десятин, де росло 500 яблунь та груш. Олексіївська біднота, переважно робітники, отримала під городи ділянки по 0,06 та 0,13 десятин із заводської землі. У Петровій Слободі між малоземельними та безземельними селянами розподілили рілля й сінокоси поміщиків Раєвського та Товстоліса, всього 67 десятин. Жителі хутора Кугуки взагалі ділили землю заможного селянина ділянками по 0,25, 0,13 та 0,06 десятин³⁵.

У 1919 р. у складі Сосницького повіту було утворено окремих Корюківський район, а пізніше – волость. Крім Корюківки вона включала поселення Чорний хутір (колишній хутір Милорадовича), села Олексіївка, Хворости (Милейки), Гуринівка, Петрова Слобода, Кугуки, перші три з них сьогодні є частиною Корюківки³⁶.

Більшовицька політика викликала спротив частини населення. 18 червня 1919 р. наказом чернігівського губернського військового комісара для боротьби з “бандитами” створена Чернігівська бойова дільниця. Дільниця розподілялася на 3 бойові райони – Кролевецький, Середній і Остерський. Сосницький повіт входив до Середнього району, і саме у “посад Корюківка” направлялася рота губЧК – 54 багнети з одним кулеметом. Перед карателями ставилося завдання утримувати порядок на підконтрольній території та нещадно придушувати будь-які виступи проти влади. У подальшому цей загін неодноразово придушував усі спроби опору владі. У вересні 1919 р. в районі Сосниця–Корюківка було викрито підпільну антирадянську організацію, яка складалася із заможних селян, поміщиків, офіцерів і т. ін.³⁷

У зв’язку з напруженою політичною ситуацією (наступ денікінської армії, повстанський рух) знову створюється ревком, очолює його Акімов. Через наближення фронту в Сосницькому повіті з 20 жовтня запроваджувався стан облоги. У Корюківці створюється військова комендатура (комендант – Семенов), до містечка на доформування переводять Сосницький полк, військове формування, створене восени для боротьби з Денікиним, під командуванням О. Гарнієра. З 27 жовтня було оголошено мобілізацію військовозобов’язаних віком від 18 до 37 років³⁸.

У 1920 р. в Корюківці відновили роботу лісопильний і цегельний заводи, паровий млин, хлібопекарня, видобуток торфу. Наступного року через брак сировини і необхідність модернізації обидва цукрові заводи було поставлено на реконструкцію³⁹. Влітку 1920 р. селяни Бречі та Наумівки захопили відповідно 19 і 40 десятин заводського сінокосу. Через це заводоуправління заявило райревкому, що на 20 липня кормів залишилося на 5–6 днів і заводська худоба – 51 віл, 53 коня і 26 дійних корів – будуть голодувати. 27 липня було вирішено для “викачки” сіна направити із Сосниці у ці села загін Карабчевського, який мав підсилити місцеву владу (міліція Корюківської волості налічувала 34 особи, в т. ч. 13 працівників кримінально-розшукового відділу⁴⁰).

Реквізиції майна заможних прошарків здійснювалися і в 1920 р. Зокрема, вилучалися всі грамофони, кілька швейних машинок. Коли наприкінці листопада 1920 р. було вирішено відкрити у Корюківці дитячий будинок, то більше 30 колишніх заможних власників зобов’язали у триденний термін здати постільні речі, за відмову загрожували санкціями⁴¹.

Великим лихом для селян стали продрозкладки, коли більшовиками примусово вилучалося зерно, а згодом й інші продукти харчування. У 1920 р. норми продрозкладки по худобі корюківське керівництво назвало завищеними. Місцева влада, вважаючи їх нереальними з огляду на низьку родючість корюківської землі, встановлює власні критерії, розподіляючи селян на такі категорії: бідняки – до 1 ½ десятини на душу, середняки – до 2 ½ десятин на душу, заможні – більше 2 ½ десятини землі на душу⁴².

Поширеним явищем залишалося дезертирство з Червоної армії. Для розшуку дезертирів висилалися спеціальні загони. Один з таких загонів у 1920 р. виловив у селі Наумівка до 100 дезертирів та сторонніх осіб, при цьому із затриманих знущалися, били шомполами і палицями. На вимогу представників Корюківського ревкому припинити свавілля командир загону Фісю-

тін погрожував самосудом. І командир, і бійці загону мародерствували і безчинствували. Так, у Наумівці Фісютін бив усіх без розбору, незаконно конфіскував і привласнив годинник, чоботи, піджак, 1300 карбованців, 5 фунтів солі⁴³.

Непросто склалися стосунки між владою та єврейською громадою. У Корюківці початкову єврейську школу – хедер, перетворили на єдину трудову школу загального зразка. Синагога у Бречі в 1920 р. була передана під початкову школу. Тоді ж недобудовану біля корюківського залізничного вокзалу синагогу розібрали і передали в Олексіївку для будівництва школи⁴⁴.

Саме на початок 1920-х років припадають перші спроби колективізації на Корюківщині. У 1920 р. у Корюківці на Заріччі (нині вул. Зарічна) була організована Зарічанська трудова сільськогосподарська артіль. Об'єдналися 12 родин (54 душі) переважно близьких родичів. У користуванні вони мали 155 десятин землі, в т. ч. лише 24 десятини – орної. Комунари були переважно робітниками, мало пов'язаними із землеробством. Місцеве селянство комуною було невдоволене і через незгоди артіль швидко розпалася.

Вже у січні наступного року в Корюківці згадується сільськогосподарський колектив “Совет” (47 їдців), за яким було закріплено 52 десятини землі, з них 34 десятини ріллі. Господарство мало жатку, 4-кінний привід, кілька плугів, борон тощо. Утримувалося 7 коней, 12 корів, 5 телят, 10 свиней, птиця. Від держави колектив отримав 50 000 руб. субсидії. 4 члени господарства належали до Української комуністичної партії. Решта корюківчан займала щодо колективу вичікувальну позицію⁴⁵. Пізніше створюються радгоспи у Холмах, Сядриному⁴⁶.

Окремою сторінкою історії нашого краю є антирадянський повстанський рух 1919–1923 років. На Корюківщині оперували загони, т. зв. “банди” отаманів Рака, Голуба, Медведєва, Петренка, Зборщика. Крім Петренка, що діяв під українськими національними гаслами у Борзнянському та Сосницькому повітах, вони називали себе анархістами⁴⁷. В основному, повстанці діяли в районі сіл Рейментарівка, Прибинь, Перелюб, Шишківка, Охромієвичі (до 1930-х рр. – Охромієвичі), Бреч.

Найвідомішим з отаманів був Рак. Одне з перших повідомлень про Луку Рака, уродженця Чорнотицьких хуторів (нині с. Хотіївка), та його хлопців було надіслане інформатором до Сосницької військової наради 8 вересня 1921 р. Тоді вони відібрали гвинтівку в охоронця Брецьких лісових дач. У зв'язку з активізацією наприкінці 1921 р. повстанського руху в північних волостях Сосницького повіту, у т. ч. і Корюківській, оголошується воєнний стан. 25 грудня з Сосниці прибув загін (65 бійців) начміліції О. Гарнієра. Повстанці (30 чол.), що базувалися в с. Бреч, відступили до кордону Новожибківського повіту. Там, у районі с. Баранівка (нині Семєнівський район) раківці об'єдналися із загоном Медведєва, подвоївши свої сили. Після короткого бою міліціонери відступили. Поповнивши свої лави корюківськими активістами та отримавши боеприпаси, 31 грудня Гарнієр вирушив до Бречі, де і відбувся вирішальний бій. Загинуло 9 повстанців, у т. ч. і Рак, одного було взято в полон. Під час переслідування недобитого загону ще 4 повстанці загинули, 1 повісився, 1 здався у полон. Втрати міліціонерів: 3 вбитих, в т. ч. і Гарнієр, й 3 поранених⁴⁸.

Загін Пилипа Зборщика з 12 осіб базувався в урочищі Гулине біля села Шишківка. У своїй діяльності він поєднував політичні мотиви з кримінальними, між іншим здійснював напади на заможних селян, торговців. Пізніше об'єднався з більшим загоном, що перебував на території Семєнівщини. У 1922 р. повстанців було розгромлено.

Біля Прибині діяли повстанці отамана Голуба. Остаточно їхня діяльність припиняється до 1923 р.⁴⁹

1. Список селений и волостей Черниговской губернии на 1917 год. – Чернигов, 1919. – 72 с.

2. Черниговская земская газета. – 1917. – № 23. – 21 марта. – С. 8.

3. Там само. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 9.
4. Там само. – 1917. – № 30 – 14 апреля. – С. 10.
5. Там само. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7–8; № 84–85. – 3 ноября. – С. 8.
6. Там само. – 1917. – № 18. – 18 марта. – С. 6–7; № 23. – 21 марта. – С. 13.
7. Там само. – 1917. – № 18. – 18 марта. – С. 6–7; № 23. – 21 марта. – С. 13.
8. Там само. – 1917. – № 53. – 14 июля. – С. 9.
9. Там само. – 1917. – № 56. – 25 июля. – С. 4.
10. Там само. – 1917. – № 65. – 25 августа. – С. 4.
11. Там само. – 1917. – № 78. – 10 октября. – С. 7.
12. Там само. – 1917. – № 84–85. – 3 ноября. – С. 8.
13. Там само. – 1917. – № 76. – 29 сентября. – С. 11.
14. Фонди Корюківського історичного музею (далі – КІМ). – Інв. № 3159: Копія телеграми управляючого Корюківських цукрових заводів генеральному секретарю землеробства Центральної Ради.
15. Черниговская земская газета. – 1917. – № 96–97. – 15 декабря. – С. 4.
16. Черниговская земская газета. – 1918. – № 55–56. – 2 августа. – С. 4.
17. Черниговская земская газета. – 1918. – № 25–26. – 12 апреля. – С. 5.
18. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.-П. 259. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 58; Черниговская земская газета. – 1918. – № 29–30. – 13 (26) апреля. – С. 4.
19. Архів КІМ: Окусок М. І. Історична довідка про населений пункт Охрімівчичі Корюківського району Чернігівської області. – 1963. – Машинопис. – С. 7.
20. Черниговская земская газета. – 1918. – № 25–26. – 12 апреля. – С. 3; № 29–30. – 13 (26) апреля. – С. 8.
21. Там само. – 1918. – № 67–68. – 31 августа (13 сентября). – С. 4.
22. Там само. – 1918. – № 23–24. – 23 марта (5 апреля). – С. 3; № 33–34. – 4 (17 мая). – С. 3.
23. Там само. – 1918. – № 23–24. – 23 марта (5 апреля). – С. 3; № 33–34. – 4 (17 мая). – С. 3.
24. Там само. – 1918. – № 79–80. – 9 октября. – С. 4, 8.
25. Там само. – 1918. – № 67–68. – 31 августа (13 сентября). – С. 4.
26. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 357–358.
27. Черниговская земская газета. – 1918. – № 95–100. – 21 декабря (3 января 1919). – С. 4.
28. Архів КІМ: Окусок М. І. Історична довідка про населений пункт Охрімівчичі. – С. 7.
29. Історія міст і сіл Української РСР. – С. 358.
30. Список населенных мест Черниговской губернии 1924 г. – Чернигов, 1924. – 156 с.
31. ДАЧО. – Ф.-Р. 797. – Оп. 1. – Спр. 117. – 23 арк.
32. ДАЧО. – Ф.-Р. 942. – Оп. 1. – Спр. 4085. – Арк. 5.
33. Історія міст і сіл Української РСР. – С. 358; ДАЧО. – Ф.-Р. 22. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 35.
34. ДАЧО. – Ф.-Р. 186. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2.
35. ДАЧО. – Ф.-Р. 942. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 3–12.
36. ДАЧО. – Ф.-Р. 593. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 12.; ДАЧО. – Ф.-Р. 593. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 8.
37. Черниговщина в годы гражданской войны (1919–1920). Сборник документов и материалов. – К., 1975. – С. 52, 199.
38. ДАЧО. – Ф.-Р. 22. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 34–35, 58, 80.
39. Історія міст і сіл Української РСР. – С. 359.
40. ДАЧО. – Ф.-Р. 23. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 2, 7, 10.
41. Там само. – Арк. 85.
42. ДАЧО. – Ф.-Р. 23. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 23, 51.
43. Моренець В. Земля полита кров'ю. – К., 2013. – С. 94–95.
44. ДАЧО. – Ф.-Р. 23. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 67.
45. ДАЧО. – Ф.-Р. 503. – Оп. 1. – Спр. 550. – С. 2–27.
46. ДАЧО. – Ф.-Р. 942. – Оп. 1. – Спр. 6387. – Арк. 12.
47. Населевець Є. Анархо-махновський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 78.
48. ДАЧО. – Ф.-Р. 23. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1–8.
49. Архів КІМ: Опис минулого села Шишківки /упор. М. Є. Юрченко. Рукопис. – 1962.

СЕРГЕСЬВА С.

Концентраційні табори примусової праці на Чернігівщині у 1920–1922 роках

Після перемоги більшовиків у 1917 році в Росії, а наприкінці 1918 – на початку 1919 року й в Україні перед новими господарями постало питання, що робити з «ворогами радянської влади», чисельність яких з часом тільки зростала. Тисячі колишніх поміщиків, фабрикантів, заможних господарів, державних службовців, священників, офіцерів, вояків українських військових формувань, представників української інтелігенції, селян, козаків, міщан становили реальну або уявну загрозу новим порядкам. Відтак, з метою утримання влади, боротьби з будь-якими, в тому числі потенційними, ризиками її повалення, більшовики, не гаючи часу, почали створювати державний карально-репресивний апарат. У грудні 1917 року вони zorganizували Всеросійську чрезвычайну комісію (ВЧК) для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, за рік – в Україні її філію – Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВНК). До головних функцій комісій, крім налагодження ефективного механізму ревізії продовольства, належала боротьба з усіма ворогами радянської влади з використанням судових та позасудових методів розправи. До судових органів нової влади належали й сформовані в Україні на початку 1919 року революційні та воєнно-революційні трибунали і так звані народні суди. Створені в кожному губернському та повітовому центрі надзвичайні комісії, трибунали та народні суди вирішували долі ворогів, неблагонадійних або співчуваючих старим порядкам зазвичай заочно, без залучення свідків, прокурорів та захисників.

Протягом 1919–1921 років на Чернігівщині смертні вироки були явищем чи не частішим, аніж засудження до ув'язнення. Розстрільні постанови губчека та трибуналів друкувались майже в кожному номері губернської газети. Ось одна з таких: «По постановлению Черниговской губернской комиссии в ночь с 6 на 7 апреля расстреляны захваченные с оружием в руках участники направленного против советской власти вооруженного восстания в с. Бутовке Сосницкого уезда: Ф.Ф. Супрун, М.Х. Савченко, Я.В. Шлякало, Е.Л. Кузьменко, Г.П. Горбатенко, Д.С. Шугаев, В.Е. Шут. Расстреляны также служивший добровольцем у Деникина К.Г. Белый; участники шакеровских и деникинских банд С.Л. Горькосий и В.Ф. Москаленко; служивший добровольцем в гетманской, петлюровской и деникинской армиях Н.Д. Кубарев; служивший в гетманской варте и добровольцем у Деникина Г.Ф. Гумилитанский; штабс-капитан старой армии, служивший добровольцем у деникинцев, А.Д. Ковбаса и бандит Н.П. Йовенко»¹.

Тих, хто співчував попередньому режиму, але не чинив збройного опору або «раскайлися» нова влада зачиняла в місцях ізоляції. Місткість в'язниць не задовольняла зростаючий попит. Для вирішення цієї проблеми в Чернігівській губернії, як і по всій країні, більшовики провели реорганізацію пенітенціарних установ. Так, за постановою Народного комісаріату юстиції України від 2 квітня 1920 року всі в'язниці губернії перейменовували у будинки примусової праці (бупри). В с. Подусівка під Черніговом на базі дореволюційної колонії для неповнолітніх 1 травня 1920 року відкрили Виправну землеробсько-ремісничу колонію для дорослих², надавши їй додатково 25 десятин ріллі на території Старобілоуської та 15 десятин – Халявинської волостей³. Поряд, у колишньому маєтку поміщика Сікорського, в 1921 році організували Першу всеукраїнську сільськогосподарську колонію для в'язнів⁴. У грудні 1922 року обидві колонії об'єднали в одну Чернігівську сільськогосподарську виправно-трудова колонію⁵. Крім того, для ізоляції тих, кого залишали живими, більшовики почали формувати мережу

радянських каральних установ невідомих раніше на теренах Російської імперії – концентраційних таборів примусової праці (на відміну від концтаборів для військовополонених). В Україні трудові концентраційні табори губчека почали створювати від початку 1920 року. Відомо, що на Чернігівщині у 1921 році вони діяли у Чернігові та Ніжині. В усіх установах пенітенціарної служби в'язні використовувались як дармова робоча сила.

Ідеологом організації концтаборів нового гатунку став В. Ульянов-Ленін. В телеграмі пензенському губвиконкому 9 серпня 1918 року він запропонував: «...провести беспощадный массовый террор против кулаков, попов, белогвардейцев, сомнительных запереть в концентрационный лагерь вне города»⁶. У секретному наказі ВЧК від 2 вересня 1918 року, зокрема, зазначалося, що необхідно запровадити практику арештів «ворожих до радянської влади прошарків населення – представників буржуазії, поміщиків, фабрикантів, торговців, контрреволюційних попів, офіцерів»; заарештованих тримати в концентраційних таборах, встановивши там надійний караул, та примушувати працювати під конвоем. Офіційно політику ізоляції «класових ворогів» у трудових концтаборах, підвідомчих губернським надзвичайним комісіям, проголосила постанова Раднаркому РРФСР від 5 вересня 1918 року «Про червоний терор»⁷.

Остаточну крапку в організаційному запровадженні трудових концтаборів поставив декрет Всеросійського ЦВК «О лагерях принудительных работ» від 15 квітня 1919 року, норми якого конкретизував наступний декрет з такою самою назвою, надрукований у газеті «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов» 17 травня 1919 року. За цими документами організувати концтабори передбачалось у кожному губернському центрі і покладалась ця робота на губернські надзвичайні комісії (губЧК), яким житловий відділ місцевого виконкому мав надати відповідні приміщення як у місті, так і поза його межами – колишні маєтки, монастирі, садиби тощо. У короткий термін планувалось у губернських центрах відкрити табори, розраховані не менше, аніж на 300 осіб кожний. Створений табір передавався в підпорядкування місцевим органам виконавчої влади. В повітових містах подібні установи могли створюватись за спеціальним дозволом відділу примусових робіт Наркомату внутрішніх справ. Очолював табір комендант з двома помічниками – завідуючими господарством та примусовими роботами. За порядком мав спостерігати караул, що складався з начальника, його помічника та караульної команди. У разі, якщо в таборі нараховувалось не більше 300 осіб, за кожними п'ятнадцятьма ув'язненими закріплювалось по два караульних та додатково один караульний за кожними десятьма, що перевищували норму. Табори мали розміщуватись у місцях, ізольованих від інших приміщень та будівель. На кожного ув'язненого заводились реєстраційна картка, в яку заносилися його особові дані і вирок організації, що його засудила, та розрахункова книжка. Згідно з декретом, видатки на утримання табору відшкодовувались самими ув'язненими, які мали по прибуттю на місце негайно стати до роботи та отримувати заробітну платню. У прибуткову частину книжки записувався заробіток, а у видаткову – частина заробітку, використана на утримання табору, його адміністрації, караульної команди та видатки самого ув'язненого⁸.

Точна дата заснування Чернігівського концентраційного табору, на жаль, нам не відома. На думку першого дослідника теми В. Моренця, табір функціонував вже у вересні 1920 року⁹. Одну з перших інформацій про це зустрічаємо в газеті «Знамя Советов», органі Чернігівського губернського виконавчого комітету, яка повідомила, що 1 березня 1920 року в губернському революційному трибуналі розглядалась справа «по обвинению А.А. Знойко» в контрреволюційній діяльності та незаконному зберіганні зброї. З'ясувалось, що звинувачений не був активним контрреволюціонером, хоча втік з денікінцями; слідством не було встановлено і фактів незаконного зберігання зброї. Зрештою, суд визнав Знойка винним у втечі з денікінцями та засудив його до ув'язнення у концентраційному таборі на один рік¹⁰.

Доповіді та повідомлення П'ятої наукової конференції...

Ч. Г. Ч. К. КОМПЕТ. АДМИНИСТ. ЛАГЕРЬ		Арестантская карточка № 544	
1 Фамилия <i>Буровой</i> 2 Имя <i>Петр</i> 3 Отчество <i>Иванов</i> 4 Возраст <i>30 лет</i> 5 Образование <i>неграмотный</i> 6 Родная земля <i>г. Омск</i> 7 Проживание <i>в Крестовых</i> 8 Адрес <i>с. Сулавки Сорм. губ. Сорм. уез.</i> 9 Место службы <i>печ. работ. Волж.</i>	1 Национальность <i>Украинец</i> 2 Где родился <i>Сорм. Сорм. губ.</i> 3 Вероисповедание <i>Правосл.</i> 4 Профессия <i>Хлеботорг.</i> 5 Место для размещения <i>хлеботорг. волж.</i>	Место для размещения <i>лагеря.</i>	
10 Подпись <i>Маша Маша Волж.</i> 11 Подпись <i>З. Сема 2-й уезд</i>			

[illegible]

явился в лагерь 24. Урал 192 г. Урал
 куда из г. К. 1921 года № Урал
 по какому адресу, как Урал месяц Урал
 за что заключен в исправительном лагере в поселке Радде (Урал)
 за какой срок на полтора лет - срок с 26 Урал 1921

Отметка о временной убыли (в лазарет, на допросы, на прик. работы)
 Убыл 6-й раз 192 г. лазар.,
 Убыл 5-й раз 192 г. лазар.,
 Убыл 4-й раз 192 г. лазар.,
 Убыл 3-й раз 192 г. лазар.,
 Убыл 2-й раз 192 г. лазар.,
 Убыл 1-й раз 192 г. лазар.

Отметка о поведении
 Есть-ли на арестованного личный документ
 Примечание
 Убыл окончательно по документу № Урал

Поступил в лагерь 8. Мюль 1937 г.
 Откуда Сербия, Юзени 8. Мюль 1937 г.
 а также учения Мюль Мюль
 За что заключен работ в лагерь, конфронтации, выселения
 На какой срок три (3) года срок в лагерь 1937

Отсутств. о временной убыли (в лагерях, на допросы, на приемы, ...)

Убыл 6-й раз	192 г. январь
Убыл 3-й раз	191 г. январь
Убыл 4-й раз	192 г. январь
Убыл 3-й раз	192 г. январь
Убыл 3-й раз	192 г. январь
Убыл 1-й раз	192 г. январь

Отсутств. о поведении

Есть-ли на арестованного личная документ

Примечание

Убыл окончательно

Взрывоопасен

Очевидно на той час табір ще не був розгорнутий, бо переважна більшість ув'язнених до концтабору влітку–восени 1920 року доправлялись до бупрів та колонії. У жовтні 1920 року «Центральный карательный отдел» (ЦЕКО) Наркомату юстиції звернувся до карального підвідділу губернського юридичного відділу, якому підпорядковувалися всі місця ув'язнення, з пропозицією: в'язнів, засуджених до концтаборів, але на той час тимчасово утримуваних у бупрах і землеробсько-ремісничій колонії, вважати пересильними. Керівникам цих установ пропонувалось періодично звертатися у відділ управління губвиконкому з клопотанням за можливості передати засуджених для розміщення у концентраційному таборі¹¹. Успішній роботі з розгортання табору в Чернігові заважали зовнішньополітичні обставини: у травні 1920 року, у зв'язку з наступом польсько-українських військ, з Чернігова разом з каральним підвідділом були евакуйовані деякі установи ув'язнення зі всією документацією, відділ майже ліквідували, а службовців, за винятком завідуючого, звільнили. Після реевакуації всіх установ наприкінці червня 1920 року організаційна робота підвідділу відновилась¹².

Чернігівський концентраційний табір примусових робіт, на нашу думку, розпочав свою діяльність наприкінці 1920 року. На той час він перебував на стадії облаштування і підпорядковувався губернському підвідділу примусових робіт і повинностей при відділі управління губвиконкому. Є відомості про те, що у січні 1921 року заступник завідуючого Головним управлінням суспільних робіт і повинностей НКВС звертався до Всеукраїнського промбюро з постачання електричних матеріалів з проханням терміново виділити електротехнічні матеріали, необхідні для організації концентраційного табору в місті Чернігові¹³.

Табір, розрахований на 350 осіб, розташувався на вулиці «Староженківській» (насправді – Староженківська, сучасна – академіка Павлова). За час його діяльності, трохи більше року, комендантами працювали: Луцик, Рогинський, Овчаренко, Пуляк, Орешко, Новиков, Вольницький, Бурлаковський, причому Овчаренко призначався двічі. У лютому 1921 року завідуючий Чернігівським губернським підвідділом примусових робіт скаржився начальнику головного управління у Харкові, що приміщення Чернігівського концтабору – стара дерев'яна дача, замале, після пожежі потребує ремонту. На його думку, для концтабору найкраще підійшов би будинок колишнього чоловічого духовного училища, який міг умістити 3000 осіб. Але на той час його займала військова частина і цим пропозиціям не судилося здійснитися¹⁴. У березні табір отримав дошки для виготовлення ліжок для в'язнів¹⁵, але на 8 квітня 1921 року, день складання акта передачі концтабору колишнім комендантом Овчаренком новопризначеному коменданту Пуляку, вони ще не були зроблені. З цього офіційного документа дізнаємось, що Чернігівський концентраційний табір примусових робіт займав кілька будівель: 1) дерев'яний будинок коменданта під залізним дахом із семи кімнат, з ванною, теплою вбиральною, кухнею та коморою, поряд – сарай та малий будиночок для конюхів та двірника; 2) дерев'яний двоповерховий будинок під залізом з кам'яною прибудовою, для в'язнів. Верхній поверх напівзруйнований, нижній розподілений на сім камер, одна з яких жіноча (в кожній чоловічій камері у подвійних вікнах розбиті шибки; 3) двоповерховий потинькований будинок для караульної команди, одна з кімнат відведена під амбулаторію; 4) дерев'яний сарай та колодязь-водогін, критий дошками. Приміщення для кухні на той час ще тільки обладнувалося, а єдиний дерев'яний «клозет» був «не пристосований для користування»¹⁶.

На 14 січня 1921 року в таборі перебувало 106 осіб – 95 чоловіків, 6 жінок, 5 військово-полонених¹⁷. Протягом всього часу існування Чернігівський концтабір поповнювався в'язнями з перевантажених таборів великих міст, передусім Харкова, Катеринослава, Запоріжжя. Так, 7 січня 1921 року на станції Харків-пасажирський 25 конвоїрів Харківського концтабору повантажили 218 арештованих у 10 непристосованих вагонів та відправили їх до Чернігова, де новоприбулих 23 січня розмістили у концтаборі¹⁸. За даними коменданта, на цей день тут перебувало вже 284 особи¹⁹, а не 108 осіб, як напередодні²⁰, частина в'язнів не потрапила до табору

Назва документа.	Фамілія вносителя или № суды.	Сумма.	Расписка въ получении документовъ.	Примѣчанія.
Приказ № 35				
По распоряженію лагеря производственных работ при				
Действующим на 4 февраля 1921 года				
По лагерю старший надзиратель Петашенко				
По корридору № 1	С 12. утр. до 12. вв. Кошмарев Михаил			
	С 12. вв. до 12. утр. Данилов Иван			
По корридору № 2	С 12. утр. до 12. вв. Мартынов Александр			
	С 12. вв. до 12. утр. Давыдов Михаил			
По корридору № 3	С 12. утр. до 12. вв. Наваров Никандр			
	С 12. вв. до 12. утр. Савилов Иван			
Выводные Буракан Василий и Курев Матвей				
Наружные посты Бойцов Гавриил, Никандров Василий				
Куревков Павел и Скворцов Степан.				
По канцелярии Луко.				
Заключенных в лагере	По списку	308		
	На судо	163		
На доверенности в лагере	Заключенных	206		
	Сотрудников	49		
	Воинов	2		
По административной части				
§ 1				
По исполнению приказов: № 25 § 2 с.р. Словянского за				
мещин на доверенности лагере с 25 января; № 27 § 5 с.р.				
мещин с 27 января; № 28 § 8 и № 32 § 1 и 2 с.р. Милейко, Доне				
мина, Кривоногова, Кагорина, Золотухина, Мосова, Ивкова,				
Колдранова и Саидчукова с 28 января № 29 § 10, Лидова				
Прокотска, Землина, Моноз, Вейса, Соколовская, Цузева, Кравецка,				
Савицкая и Козаря с 30 января.				
Основание: Спеш. Сов. Прот. 21 января № 46.				
§ 2				
Одного заключенного лагере Сергеево Ивана посылать				
в Судоводовичи на исполнение, посылать Бабина и				

через хвороби та втечі. Тоді ж, 23 січня 1921 року, вийшов циркуляр Головного управління суспільних робіт та повинностей, адресований усім концтаборам, про те, що обмундирування в'язням та співробітникам видається тільки у тимчасове користування і вважається народним надбанням, а після звільнення забирається; у разі його нестачі винні передаються до суду за розкрадання народного майна²¹.

Поступово кількість в'язнів у таборі зростала. За добовою відомістю чергового по концтабору 9 березня 1921 року за списком у ньому перебувало вже 324 особи, а «на лицо» (тобто фактично) – 158²². Така розбіжність пояснюється тим, що всі в'язні працювали, причому значна частина – поза межами табору, вважалось, що вони перебувають у відрядженні. Їхню працю активно використовували губернські установи, підприємства, майстерні. Того дня харчувалося при таборі крім 225 в'язнів, 54 червоноармійці, 8 хористок, 2 коня. Третього квітня в таборі за списком нараховувалось 331 в'язень, перебувало «на лицо» 124 чоловіка і 7 жінок. На цей день двоє в'язнів померло, шестеро втекло, 21 перебував у лікарні, на роботах з проживанням поза табором перебувало 165 чоловіків та 6 жінок²³. 9 червня 1921 року за списком нараховувалось 362 в'язні, «на лицо» – 137, харчувались при таборі, крім в'язнів, ще 5 співробітників карального підвідділу та 20 міліціонерів караульної команди. Саме в той день сюди прибуло чергове поповнення – 37 арештованих за постановою губчека²⁴.

У травні 1921 року всі табори примусових робіт були передані в підпорядкування ЦЕКО (постанова Раднаркому від 21 травня 1921 року). Відтак, 22 червня того ж року Чернігівський табір перейшов у відання карального підвідділу (згодом відділу) губернського відділу юстиції. Згідно з актом на момент передачі в таборі нараховувалось 350 в'язнів, за описом майна йому належало: «Здание канцелярии: сени, ванна, теплый клозет, кухня, комнат – 7, кладовая – 2, подвал – 1. Помещение для заключенных, нижний этаж: коридоров – 5, комнат – 9, кухня – 1, второй этаж: коридор – 1, комнат – 4. Пристройки: коридор – 1, сени – 1, комнат – 4, кухня – 1. Помещение караульной команды, нижний этаж: комнат – 3, верхний этаж: комнат – 3, сарай – 1»²⁵.

Переважна більшість бранців табору це – колишні військові, які воювали проти більшовиків у частинах УНР (так звані петлюрівці) та Української Держави (гетьманці), у денікінських формуваннях і повстанських загонах; ті, хто ухилився від служби у червоних («дезертири»), виявляв непокору радянській владі, проводив антибільшовицьку агітацію, не виконував продрозкладку тощо. Терміни ув'язнення коливались від 6 місяців до невизначеного «кінця громадянської війни». Частково вони коригувалися амністіями, проголошеними владою з нагоди третьої й четвертої річниць більшовицького перевороту, рішенням V з'їзду Рад від 10 березня 1921 року, першотравневої, так званої Кримської, амністії 1921 року тощо. Амністії замінювали розстріли та строки понад п'ять років особам, «искренне раскаявшимся в своих преступлениях перед рабоче-крестьянской властью», на п'ять років ув'язнення; засудженим на п'ять і менше років за звинуваченнями у контрреволюції, державній зраді, посадових злочинах, бандитизмі, насильствах – на одну третину²⁶. Так, за амністією до третьої річниці перевороту в листопаді 1920 року Олексію Трипольському розстріл за службу у Гетьмана, у Вільному козацтві, втечу з Денікіним замінили п'ятьма роками концтабору²⁷; Лаврентію Савченку термін «за контрреволюцію до кінця громадянської війни» пом'якшили до п'яти років²⁸; Захару Ольховику п'ять років концтаборів за антирадянську агітацію серед мобілізованих скоротили до двох років²⁹. Павло Науменко, засуджений до концтабору особливим відділом 2-ої Кінної армії «до кінця громадянської війни» за службу у білих, за амністією з нагоди V-го з'їзду Рад отримав 5 років ув'язнення, а за амністією від 1 травня 1921 року (Кримською) був звільнений з-під варти³⁰. Цьому щасливому випадку сприяло клопотання керуючого органу – губернського карального відділу до комісії з амністії у вигляді схвальної характеристики на свого працівника-в'язня: «Черниговский Губернский карательный отдел свидетельствует,

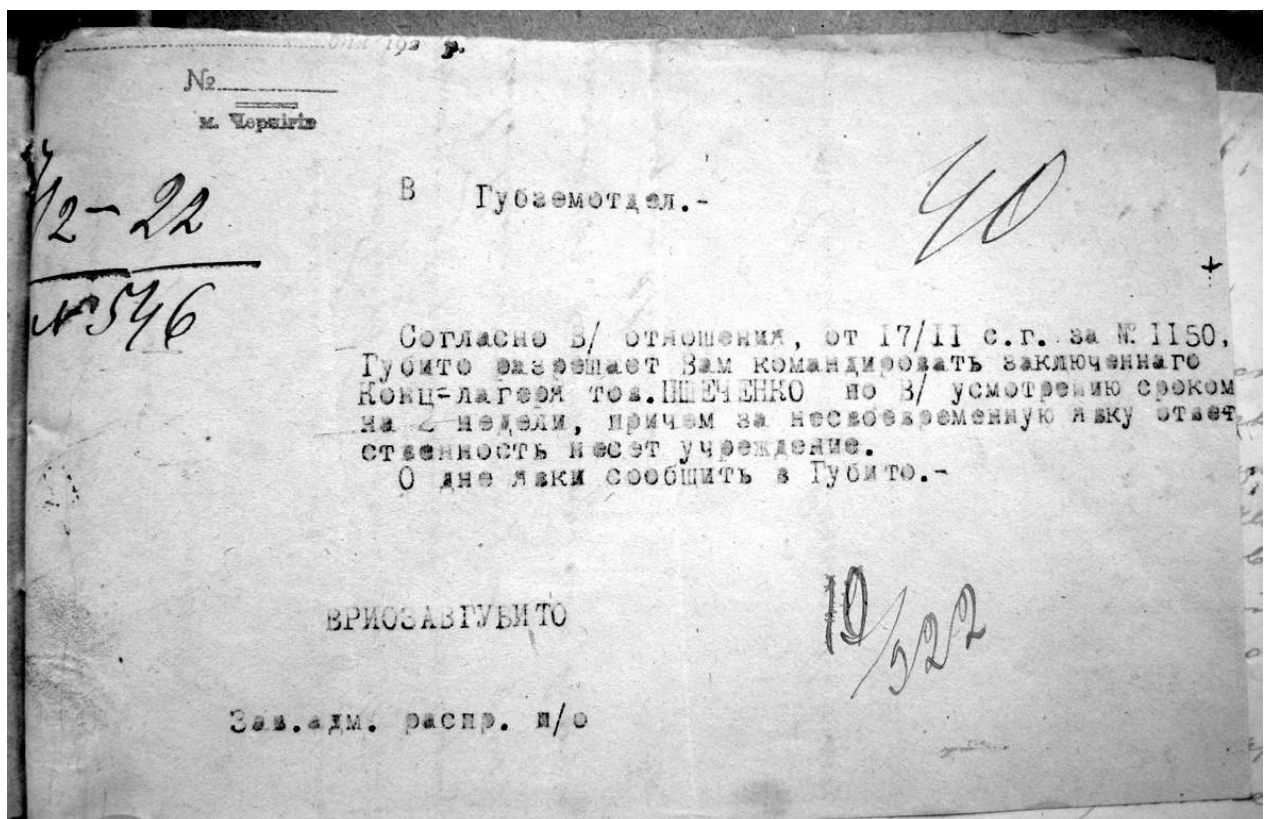
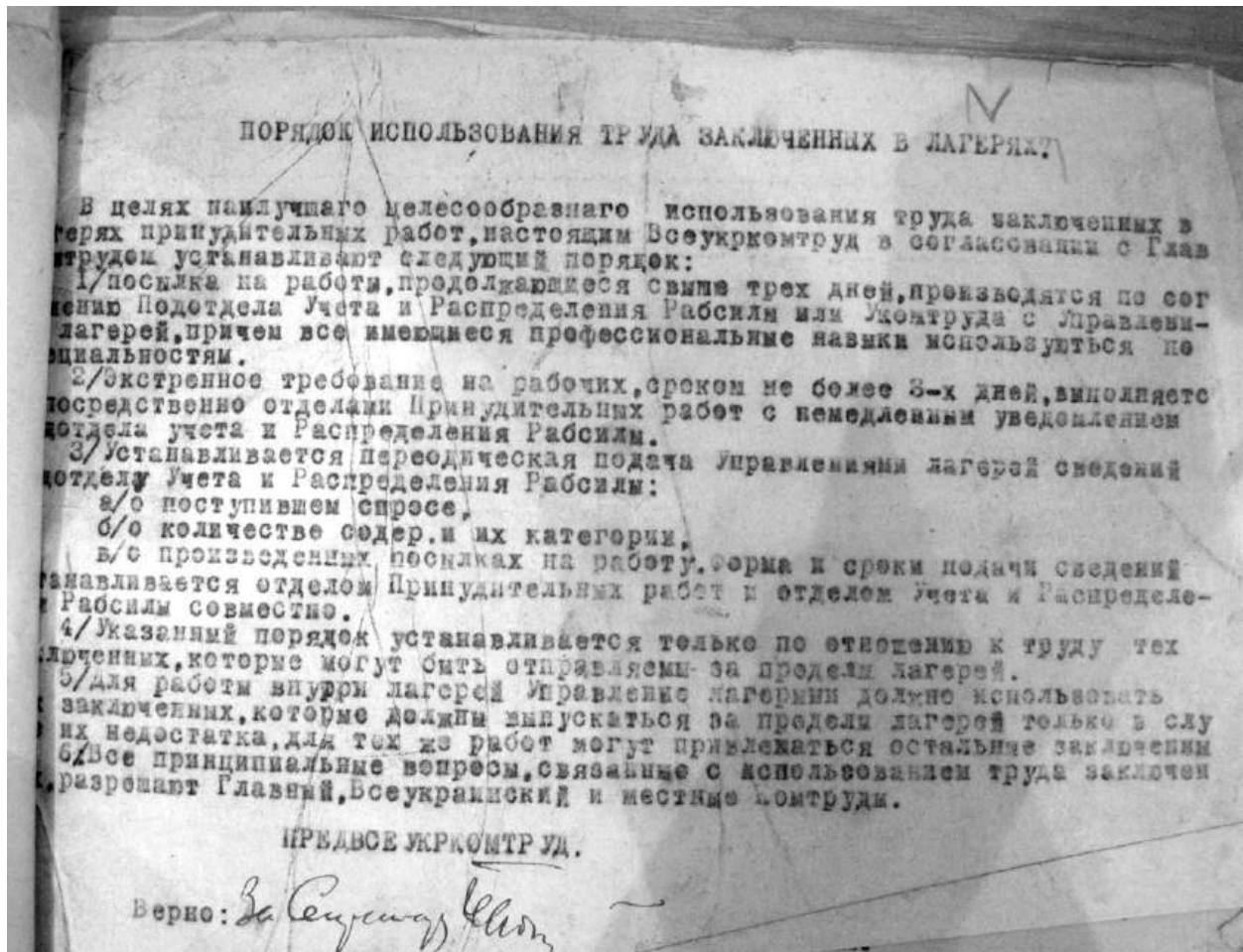
что заключенный Черниговского концлагеря П.И. Науменко состоит на службе в Губкароте (губернском карательном отделе – С.С.) в качестве корреспондента с 10 июля 1921 г. За все время службы т. Науменко к своим обязанностям относился в высшей степени добросовестно, выполняя таковые аккуратно и с полным знанием дела. Поведения безукоризненного. За все время службы в Губкароте ни в чем предосудительном замечен не был и вполне заслуживает применения к нему Крымской амнистии»³¹.

Застосування амністії не вирішувало проблеми перевантаження концтабору та інших місць ув'язнень у губернії. У вересні 1921 року перевіряючий від Центрального виправно-трудового відділу Наркомату юстиції України у доповідній записці писав: «Місця ув'язнення у м. Чернігові дуже перевантажені. В губДОПРі на 13 вересня нараховувалося 419 ув'язнених, при цьому в камері розміром приблизно 5 арш. на 6 арш. ($\approx 3,6 \times 4,3$ м – С.С.) розміщується по 15–20 осіб, і всі вони сплять на підлозі поряд через відсутність ліжок. У концтаборі наразі нараховується 500 ув'язнених – цифра для Чернігова неймовірно висока...»³².

Розвантаженню концтабору та колонії частково сприяла практика використання в'язнів в установах та на підприємствах міста. У березні 1921 року Головне управління суспільних робіт та повинностей НКВС розробило інструкцію «Про порядок отпуска заключенных в лагерях принудительных работ на внелагерные постоянные работы». За інструкцією, в'язень відправлявся на роботи в місто за умови, якщо він пропрацював у таборі з розрахунку не менше місяця на кожний рік ув'язнення, а ув'язнені на термін «до закінчення громадянської війни» не менше року. Неблагонадійні бранці виводилися на роботи за межами табору лише під конвоем. До дев'ятої години вечора всі мали повернутися на ночівлю у табір. Певному відсотку в'язнів, що відбули чверть терміну покарання, з дозволу завідуючого підвідділом примусових робіт, надавалось право проживати поза табором³³.

Отже, частина в'язнів певний час мешкала у гуртожитках, найманих квартирах або, навіть, готелях. Так, згідно з наказом по табору від 7 квітня 1921 року Є. Поривайла відрядили на постійну службу в губернський відділ комунального господарства на посаду секретаря житлового підвідділу і виконуючого обов'язки коменданта готелів з проживанням в одному з них, у таборі його виключили зі списків «на лицо» та зняли з харчування і вважали у відряд-женні³⁴; Кудрявцев, Дмитренко, Шемендюк, Білий, Харченко, Буряченко та Свистун були відряджені на постійну роботу на крохмальний завод з проживанням у гуртожитку при заводі, а в'язням Дорожному, Фурсі, Сахну, Мойсєєву, Перепелиці, Малишеву та Каяну, які перебували на постійній службі в губернській раді народного господарства, було дозволено проживання у гуртожитку губраднаргоспу³⁵. У червні в'язні Соколовський та Москаленко працювали в губернській радянській лікарні, Штиль – в губернському відділі охорони здоров'я, а Пальниченка і Кравця відрядили на роботу у радгосп «Бобровиця» з проживанням при радгоспі³⁶. Натомість І. Мотора перебував на постійній роботі в губміліції, вважався у відрядженні, але проживав у таборі³⁷.

Влітку–восени 1921 року в'язні Чернігівського концтабору працювали в губернських відділах: транспортному, торфорозробок, земельному, каральному, комунальному, юридичному, охорони здоров'я, видавничому, міліції, ЧК, ревтрибуналі, а також у лікарнях, дитячих будинках, друкарні, крохмальному заводі, електростанції, Десносуднобуді тощо. Їхня праця використовувалась у створених на території табору шевській та кошиковій майстернях, в канцелярії, на кухні, у клубі, амбулаторії, по господарству³⁸. Крім того, при таборі існувала слюсарно-механічна майстерня, яка розташовувалась поза його межами – на першому поверсі будинку Чернігівського губвиконкому³⁹. Цікаво, що у серпні заступник завідуючого відділом управління губвиконкому просив губкарвідділ виділити з числа досвідчених фахівців майстерні робітників для проведення ремонту водяного опалення будинку губвиконкому⁴⁰. Наприкінці серпня знову виникла потреба у послугах в'язнів. Губернський відділ управління просив

каральний відділ направити в його розпорядження 20 утриманців концтабору для проведення асенізаційних робіт у військових установах. Пояснювалося це великою чисельністю чернігівського гарнізону та відсутністю спеціалістів з проведення подібних робіт, позаяк «казарми и военные учреждения находятся в крайне антисанитарных условиях»⁴¹. Але і через місяць це питання не було вирішене через відсутність конвою для супроводження бранців⁴².

За роботу в канцелярії табору або в табірних майстернях в'язні отримували додатковий пайок – по півфунта хліба⁴³.

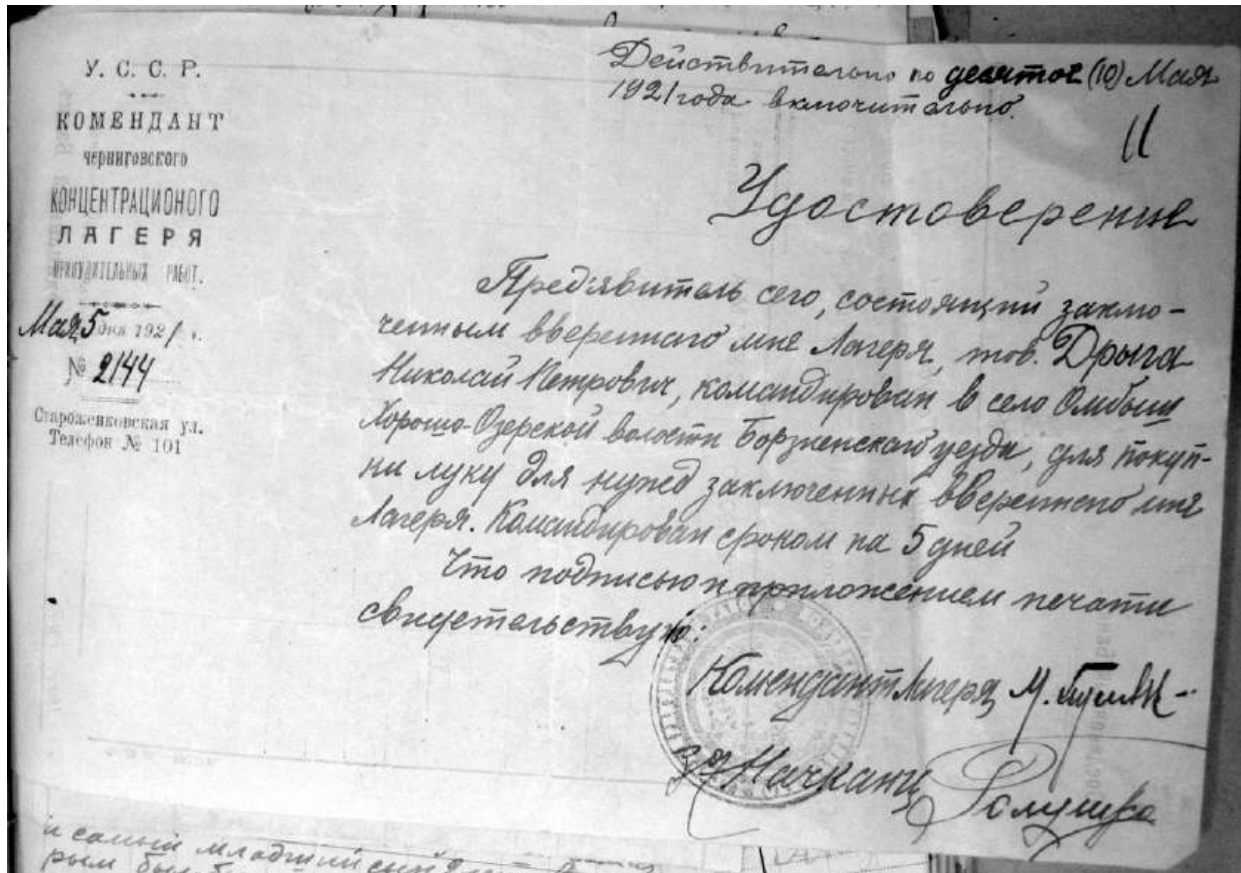
У жовтні 1921 року в губернському ревтрибуналі працювали серед інших в'язні концтабору: діловод Вишневська з окладом 3620 рублів, кореспондент Ткачов – 3000 рублів, кур'єр Бичек – 1848 рублів⁴⁴; у губернському відділі зв'язку – діловод Й.М. Стась, наглядач С.Д. Неговський, морзист А.Є. Кравець⁴⁵; у Деснянській дільниці судно-механічної служби техніком з окладом 4955 рублів працював в'язень Д.І. Самусь, а у губернській радянській лікарні обіймали посади та отримували платню наглядач Трипольський – 3000 рублів, реєстратор Голіцин, рахівники Бочковський, Раппопорт – по 3350 рублів кожний, буфетник Золотухін – 2100 рублів⁴⁶.

Згідно з декретом про концтабори умови праці в'язнів, у тому числі й заробітна платня, не мали відрізнятися від узгоджених з профспілками умовами для вільнонайманих робітників. Зароблені ними гроші перераховувались відповідними установами та підприємствами на поточний рахунок концтабору і використовувались на покриття видатків з утримання концтабору та самих ув'язнених. У разі відмови працювати або самовільної відсутності у таборі в'язні відбували покарання в карцері бупру. Неодноразово комендант концтабору або каральний відділ зверталися до завідуючого в'язниці (бупру) з проханням прийняти штрафників табору на покарання: «При сем препровождается заключенный концлагеря Штыль, дезертировавший и задержанный мною (комендантом – С.С.) 25 октября 1921 года. Прошу выдержать его в одиночной камере (или карцере) в течении 10 суток, после чего направит в лагерь»⁴⁷; «Препровождается при сем заключенный лагеря Стрешный Петр. Прошу принять его для содержания под стражей до особого распоряжения за отказ работать и агитацию среди других заключенных не исполнять работы»⁴⁸.

В окремих випадках в'язням дозволялись відрядження поза межі міста та навіть додому на кілька днів. На руки вони отримували посвідчення за підписом коменданта з наказом повернутися в табір у суворо обумовлений строк. Так, у травні 1921 року табірник Микола Дрига, засуджений губчека за приналежність до Союзу хліборобів і службу у Гетьмана на п'ять років, був відряджений у рідне село Омбиш Хорошеозерської волості Борзнянського повіту на п'ять днів для придбання борошна на потреби табору. Місяцем раніше у заяві на ім'я коменданта М. Дрига просив відпустити його додому на два тижні для сіви зернових, пояснюючи це тим, що у нього в селі залишились лише престарілий батько, хвора дружина та п'ятеро малолітніх дітей і виконати ці роботи немає кому, у разі ж відмови, його родина буде приречена на голод⁴⁹.

Постачання продовольства та умови утримання табірників увесь час залишались вкрай незадовільними. У серпні 1921 року губернський каральний відділ повідомляв ЦЕКО, що в'язні і особовий склад концтабору постачаються продовольством через ЧЕПО (Черниговское единое потребительское общество) за нормами, встановленими для ув'язнених. Продукти надходять вкрай «несправно», а іноді не видаються взагалі, «були випадки, що не відпускався навіть хліб»⁵⁰. У вересні в'язні одноголосно скаржились перевіряючому з Центрального виправно-трудового відділу (ЦИТО) на нестачу їжі. Останній пояснював це тим, що губкарот не приступав ще до витрачання своїх продовольчих запасів. Якщо ж наразі почати їх витрачати, то, беручи до уваги кількість у 1000 ув'язнених (губДОПР, концтабір і колонія), треба вважати, що до весни, коли слід чекати загострення продовольчої кризи, наявних запасів не вистачить⁵¹.

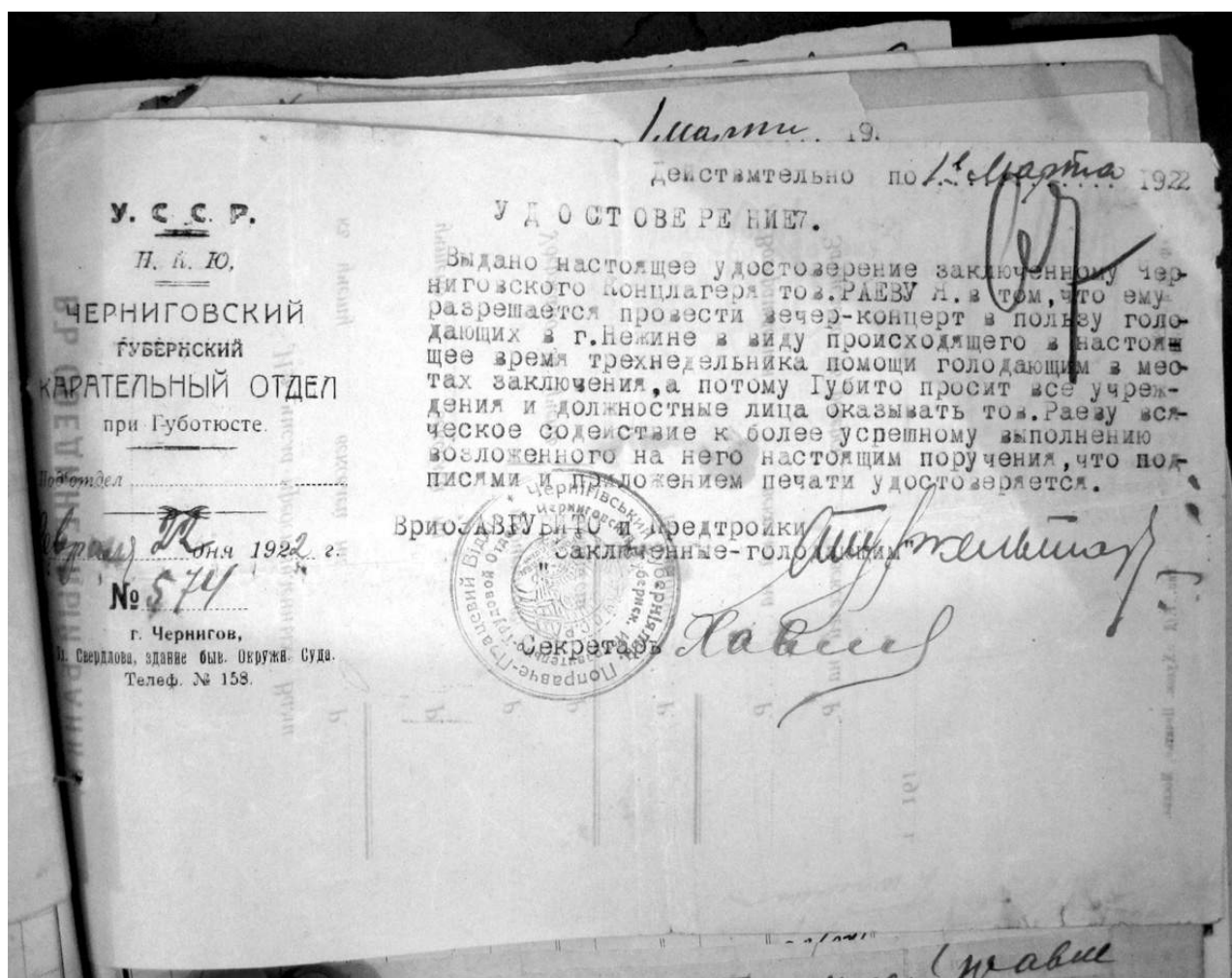
Лікарні табір не мав, лише амбулаторію, де першу допомогу хворим в'язням надавали

один лікар, один фельдшер та два санітари-в'язні. Важкохворі доправлялись на лікування в губернську лікарню. Електричне освітлення використовувалось частково: було лише п'ять електричних лампочок, електроенергія вмикалась тільки до третьої години ночі, відтак доводилося «решту часу освітлювати гасом», який відпускався «в самій незначній кількості». Воду отримували з розташованого на подвір'ї табору водогону. Лазні і пральні, в яких відчувалась гостра потреба, не було. Так звана культурно-освітня робота велася самими ув'язненими – ставилися вистави і концерти. Була у таборі й бібліотека із 300 примірниками книг та «театральна зала»⁵². У руслі політики боротьби з неписьменністю при таборі планували відкрити школи 1-го і 2-го ступенів, у серпні 1921 року культпросвітвідділ наполягав на придбанні необхідних 20 букварів та 20 книжок для початкового читання, ручок, пер, олівців тощо⁵³.

Мізерне харчування в'язнів не завадило табірному керівництву 25 січня 1922 року провести загальні збори всіх наявних бранців (зібрали 198 осіб) щодо допомоги голодуючим. Відбулись вони відповідно до циркуляра ЦИТО від 12 листопада 1921 року, за яким в'язні всіх бупрів, таборів, колоній мали взяти участь у тритижневику допомоги голодуючим губерніям Поволжя. Збори, точніше керівництво концтабору, ухвалили відрахувати десятиденний пайок та місячне утримання в'язнів на користь голодуючих. Крім того, табірників змусили протягом трьох тижнів працювати понаднормово по дві години щоденно, а отриманий ними за це заробіток увесь перерахувався у фонд «Помголод»⁵⁴.

Через п'ять днів після табірних зборів, 30 січня 1922 року, вийшла постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Об упразднении концлагерей». З метою уніфікації концтаборів, створення єдиного їхнього типу з «более или менее» суворою ізоляцією уряд вирішив: «1) Лагерь принудительных работ (концлагерь) упразднить; 2) В каждой губернии образовать особое комиссии по освобождению из концлагерей заключенных; 3) Предоставить особым комиссиям широкие полномочия окончательно разрешить вопрос об освобождении из концлагерь лиц, пребывание коих на свободе в настоящее время не угрожает интересам советской власти;

4) Тех заключенных в концлагерях, коих Особые комиссии признают не подлежащими освобождению, как представляющих реальную угрозу советской власти, надлежит перевести в ДОПРы, сократив сроки оставшегося им наказания на 1/3; 5) Занятые ныне концлагерем помещения приспособить для ДОПРов»⁵⁵. Президія Чернігівського губвиконкому на засіданні 21 лютого 1922 року зауважила, що в губернії вже створена комісія з ліквідації концтабору під головуванням завідуючого губерньським відділом юстиції І. Фалькевича. До її складу увійшли представники від губревтрибуналу, губчека, губнарядсуду, губвиконкому. Робота комісії полягала у розгляді справ в'язнів, що зберігалися при таборі, і тривала до серпня 1922 року. Частина бранців була звільнена та направлена (або залишена) працювати в державних установах, підприємствах, майстернях за фахом, частина – переведена до буприв. У червні 1922 року НКВС прийняв постанову про безкоштовне (за рахунок комісаріату) перевезення звільнених осіб з місць ув'язнення до місця постійного проживання. Постанова діяла до 1 вересня того ж року⁵⁶.

За рішенням комісії, одним з перших з табору був звільнений Сергій Іванович Овдієнко (за іншими документами Авдієнко), уродженець Чернігова, колишній бухгалтер воєнно-інженерної дистанції міста. У серпні 1920 року губчека засудила його на п'ять років таборів за добровільну службу у Денікіна та втечу з білими. Рік по тому він, батько шістьох дітей, написав листа на ім'я коменданта концтабору про вкрай важке становище своєї родини: «За время моего заключения семейство мое доведено до нищенского состояния, т.к. с моей стороны оказать им помощь нет никакой возможности, ввиду того, что получаемое по службе содержание перечисляется в расход государства. Не считая себя врагом советской власти, осмеливаюсь просить Вашего ходатайства о моем досрочном освобождении»⁵⁷. 24 січня 1922 року Сергія

Овдієнка призначили помічником бухгалтера кошторисно-звітнього підвідділу губерньського відділу управління, а 27 лютого комісія звільнила його з-під варти⁵⁸.

Ще одна подібна установа на території губернії, Ніжинський табір примусових робіт, розпочала свою діяльність у березні 1921 року у приміщенні скиту Введенського жіночого монастиря. 15 березня Чернігівський губерньський підвідділ примусових робіт просив Головне управління суспільних робіт і повинностей НКВС виділити на 2200 ув'язнених двох концентраційних таборів – Ніжинського та Замглайського (останній так і не був створений – С.С.) – 800 комплектів натільних сорочок та кальсонів, 300 штук постолів, 200 пар чобіт, по 300 штук шинелей і рукавиць. У відповідь Головне управління дозволило видати лише 100 комплектів⁵⁹. На той час слюсарно-механічна майстерня при таборі виконувала солідні за кількістю замовлення радянських установ, головним чином робила молотки та шила для виготовлення виробів зі шкіри⁶⁰. У червні 1921 року Чернігівський губерньський відділ з виготовлення одягу «Губодежда» звернувся до Чернігівського губвиконкому з проханням посприяти відрядженню в'язня Ніжинського концтабору Будловського на роботу в «повітодяг», у зв'язку з тим, що він «является крайне необходимым и даже незаменимым работником». За фахівця навіть поручилася Ніжинська профспілка кравців⁶¹.

В цілому робота Ніжинського концтабору виявилась менш «продуктивною» аніж Чернігівського. У серпні комендант скаржився в губерньський каральний відділ, що майже п'ять місяців табір, розрахований на 1000 осіб, не отримував жодної директиви чи вказівки, його співробітники та караульна команда – 66 осіб – не забезпечувались обмундируванням та утриманням. Табір потребував негайного ремонту, обладнання пічок, хлібопекарні тощо. Утримувалося на той час при таборі аж два в'язні⁶². У вересні губерньський каральний відділ сповістив Ніжинський повітвиконком про закриття концтабору. Офіційно Ніжинський табір примусових робіт припинив існування 21 вересня 1921 року⁶³.

Таким чином, перебравши владу у свої руки, більшовики намагались цілковито унеможливити в Україні, на Чернігівщині зокрема, самостійницько-визвольні прояви. Для цього вони застосували каральні методи управління: розстріли, депортації, пограбування, ув'язнення. Тисячі чернігівців пройшли через радянські табори різного ґатунку, де концентраційні табори примусової праці були лише початком.

1. Знамя Советов (Чернигов). – 1920. – 4 апреля. – С. 2.

2. Знамя Советов (Чернигов). – 1920. – 29 апреля. – С. 2.

3. Галузевий державний архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Чернігівській області (далі ГДА УМВС України в Чернігівській області). – Ф. 118. – Оп. 1 – Спр. 234. – Арк. 7зв.

4. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 48.

5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-16. – Оп. 4. – Спр. 31. – Арк. 31.

6. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т. 50. – М., 1970. – С. 143–144.

7. Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 568.

8. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3–4.

9. Моренець В.І. Перша хвиля. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 6.

10. Знамя Советов. – 1920. – 4 мая. – С. 2.

11. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 105.

12. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 28.

13. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 286–287.

14. Там само. – С. 293.

15. Там само. – С. 299.

16. ДАЧО. Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 90зв.

17. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 28.

18. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 289–290.

19. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 45.

20. Там само – Арк. 43.

21. Там само. – Арк. 122.
22. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 157.
23. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.
24. Там само. – Арк. 186.
25. ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 135.
26. ДАЧО. – Ф. Р-415. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 27.
27. Там само. – Арк. 2.
28. Там само. – Арк. 163в.
29. Там само. – Арк. 18.
30. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 167.
31. Там само. – Арк. 157.
32. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 314.
33. ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 156.
34. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 15.
35. Там само. – Арк. 15–15а.
36. Там само. – Арк. 196–196зв.
37. Там само. – Арк. 198.
38. Там само. – Арк. 207.
39. ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 12.
40. Там само. – Арк. 172.
41. Там само. – Арк. 176.
42. Там само. – Арк. 192.
43. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 19.
44. Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 48.
45. Там само. – Арк. 58–59.
46. Там само. – Арк. 80–82.
47. Там само. – Спр. 10. – Арк. 1.
48. Там само. – Арк. 11.
49. Там само. – Спр. 170. – Арк. 4.
50. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 311.
51. Там само. – С. 314.
52. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 311–312.
53. ДАЧО. – Ф. Р-415. – Оп. 1. – Спр. 503. – Арк. 23.
54. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 55.
55. ДАЧО. – Ф. Р-415. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 101.
56. ДАЧО. – Ф. Р-16. – п. 1. Спр. 895. – Арк. 21.
57. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 19.
58. Там само. – Арк. 18.
59. Моренець В.І. Вказана праця. – С. 295.
60. Там само. – С. 299.
61. ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 119.
62. ГДА УМВС України в Чернігівській області. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1.
63. Там само. – Арк. 15.

ДЕМЧЕНКО Т.

Моральні засади діячів українського руху (на прикладі життя й діяльності Іллі Шрага)

*Високоповажаному вельми шановному Б.Д. Грінченку.
І. Шраг. 20 січня 1901 р.**

В історії Української революції 1917–1921 рр. 1919 рік був, без сумніву, одним з найважчих. Хоча розпочався він досить успішно для УНР доби Директорії, але вже на початку лютого Київ захопили більшовики. З Чернігова українці змушені були відступити ще раніше – у середині січня. Того ж року Україна втратила своїх кращих синів – Іллю Шрага, Петра Дорошенка, Володимира Науменка та багатьох інших. Усі названі тут – уродженці Чернігівщини.

Іллі Шрагу ще пощастило не потрапити під розстріл. Згодом вдова покійного розповіла С. Єфремову, що більшовики, які прийшли арештовувати її чоловіка, переконалися, що він тяжко хворий, і залишили його під домашнім арештом¹.

Смерть діяча, котрий залишив потужний слід в історії українського національно-визвольного руху, а для чернігівців ще й загально визнаного лідера, настала 11 квітня 1919 р., спричинило її запалення легень. 13 квітня Іллю Шрага поховали на цвинтарі поблизу Вознесенської церкви м. Чернігова (ані храм, ані кладовище не збереглися).

Тодішні радянські очільники Чернігова не перешкоджали урочистій і велелюдній церемонії поховання. Повідомлення, некролог, опис похорону були вміщені в газеті лівих есерів «Боротьба». Автор некролога М. Андрійко (Михайло Могилянський) відзначив, що небіжчик «здавна став моральним громадянським авторитетом», в українських колах його заслужено називали «батьком Шрагом»². У наступному репортажі М. Могилянський зафіксував церемонію похорону чернігівського діяча й оприлюднив написи на траурних вінках: «Борцю і робітнику на полі рідної культури і волі. Чернігівська організація У.С.Д.Р.П.»;

«Митцю і знавцеві. Комітет охорони старовини»; «Найдорогшому провідникові й борцеві за незалежність України – вдячне товариство “Просвіти” в Чернігові»; «Щирому захисникові народної освіти. Вчительська Спілка»; «Чернігівський відділ У.П.С.Ф. – її проводирю і щирому соціалістові»; «Илье Людвиговичу Шрагу – черниговское еврейство». Зворушують і написи на вінках від молодого покоління чернігівців: «Незабутньому вчителю – вдячне юнацтво» та «Любому дідусеві – діти Чернігівської Української гімназії»³. Доказом пошани простого люду до покійного діяча можуть слугувати вірші анонімного автора «На вічну пам'ять І.І. Шрага»:

*«Ми всі до тебе йшли,
несли свої страждання;
і ти нам руку простягав,
багато у душі в тебе було кохання
і ти його нам віддавав»⁴.*

Таким чином, представники практично всіх українських партій, потужна в Чернігівській губернії єврейська громада, молодь продемонстрували пошану до небіжчика. Певною мірою повагу виявили й більшовики, бо ж дозволили публічний похорон. Само собою, у промовах, що прозвучали на сумній церемонії, не йшлося про усвідомлення справжньої ролі І. Шрага в громадсько-політичному житті регіону та й усієї України, радше засвідчувалася його повсякденна, помітна всім і кожному присутність в історії Чернігівщини упродовж майже півстоліття.

На відхід у вічність І. Шрага, Ф. Матушевського й А. Вязлова (всі померли в 1919 р.) відгукнувся в еміграції Д. Дорошенко. Він писав, що їх об'єднувала «культура духа, якась надзвичайна особиста принада; ... це були джентльмени в найкращому розумінні цього слова, правдиві лицарі громадського порядку...»⁵. Заслугує на відзначення та обставина, що автор цього колективного некролога зосередив увагу на моральних якостях діячів: «ці люде жили серед нас, і це може бути нашими гордощами; це було щастям нашого національного руху, що такі люде були серед його робітників; ними він держався на ідейній висоті, завдяки їм він не занепав морально серед лихих обставин, не змиршавів, не виродився. І якщо ми не пропадемо серед нашої сучасної мізерії, серед культу руїни й апології “варваризації”, то хіба тільки тоді, коли знайдемо в собі те благородство, той аристократизм духа, на які були так багаті три незабутніх небіжчики...»⁶.

Сьогодні, в соту річницю смерті І. Шрага, доречно буде не просто ще раз згадати добрим словом його людські риси, а дещо ширше розглянути проблему: вияснити, якими етичними принципами керувалися тодішні громадсько-політичні діячі, що повинні запозичити у своїх попередників сучасні лідери, щоб бути на висоті вимог.

Не секрет, що в ХХІ ст. моральні цінності переживають кризу. Її наслідки гостро відчуються в Україні й становлять пряму загрозу суверенітету й державній цілісності. Відомі публіцисти С. Грабовський і І. Лосєв привертають увагу громадськості до проявів на деяких добре відомих телеканалах «буйства відверто антидержавних сил, які [...] керуються максимом “Україна не для українців”, а самих українців воліють усіх перетворити на малоросів»⁷. Утім, ці ж автори вбачають ознаки кризових явищ і в обожнюваній багатьма нашими співвітчизниками Європі, застерігаючи: «Втрата християнської культури в обмін на суто матеріальні цінності та особисту свободу без жодних моральних обмежень відкрила водночас і шлях до втрати європейськості»⁸. У своїй щирій і проникливій книзі про реалії сьогодення Гаррі Каспаров навів один приклад, який не може не зачепити за живе: 11 грудня 2011 р. «смерть зіграла жорстокий жарт, забравши [...] дисидента й відомого борця за права людини Вацлава Гавела та скаженого верховного правителя Північної Кореї Кім Чен Іра». Світові медіа майже не звернули уваги на першу сумну подію, і навперебій заходилися обговорювати кандидатуру ймовірного наступника «північнокорейського престолу» та його смаки. Для Г. Каспарова це стало «гіршим за іронію»: «чому б було не поставити питання про наступника видатного морального лідерства Вацлава Гавела? Хто підніме прапор свободи від утиску в усіх його формах?»⁹.

Ці далеко не прості проблеми актуалізувалися в умовах сучасної російсько-української війни. На перше місце в шкалі моральних цінностей багатьох українців виступила «оборонна місія», захист Батьківщини від ворога. «Людина свідомо пішла на війну і свідомо ставилася до виконання своїх функціональних обов'язків. Без корисливих мотивів. Не зраджувала своїх як у бою, так і в побуті, а також не боялася ворога і не вигадувала для себе легенди», – так сформулював її засади в анкеті учасника АТО уродженець Чернігівської області взводний Андрій, 1985 р. н.¹⁰. Гостро дисонують з цим кредо позиція і вчинки «героя» скандалу, оприлюдненого знаним в Україні публіцистом М. Стріхою. Автор наголосив: «Для мене особисто найбільшим потрясінням у цій вкрай тяжкій і неприємній історії були слова [...] дівчини – військового медика, яка багато разів зазірала в обличчя смерті, а зараз із розпачем сказала тільки одне: “Ми програємо війну в тилу”»¹¹. Подібних прикладів, на жаль, можна навести чимало.

Отже, підвищення планки моральної відповідальності нині явно на часі. Дослідження й популяризація біографій тих діячів українського національно-визвольного руху, які сучасниками трактувалися як носії, більше того, взірці високої моралі, стане одним із факторів подолання розбрату, байдужості й непатріотичності деяких наших співвітчизників.

Аналізуючи життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність І. Шрага, ми чітко бачимо й моральну складову його світогляду та вчинків. У історії з інспектором Чернігівської гімназії, описаній її безпосереднім учасником через багато років, чітко вимальовується моральний імператив гімназиста: «Не зрадь». Протистояння на ґрунті відмови шпигувати за своїми товаришами дорого обійшлися: І. Шраг так і не скінчив гімназію належним чином: мусив складати іспити за гімназичний курс екстерном¹². Історія повторилася уже із закінченням університету – заарештований за участь у студентських заворушеннях, виключений із Петербурзького університету без права навчатися в російських університетах, відправлений на батьківщину під нагляд поліції – І. Шраг таки спромігся досягти своєї мети: здобути вищу освіту, не поступившись честю і не втративши самоповаги й пошани оточення¹³.

Останніми роками з'явилося декілька нових праць про І. Шрага. Дослідники акцентували увагу й на моральних якостях цієї непересічної особистості. Так, С. Іваницька, аналізуючи в рамках «концепту поколінь» спрямовані на створення переконливого образу «людини 1870-х» підходи С. Єфремова, у своїй монографії виокремлює цінності О. Русова й І. Шрага: «український патріотизм, народолюбство, прихильність ідеям демократії, федералізму, лібералізму та свободи самовизначення народів, глибоке усвідомлення громадського обов'язку, політичний активізм, толерантність, уміння не тратити духу й знаходити оптимальне рішення в кризових ситуаціях. [...] Зазначені риси й цінності поступово стали обов'язковим соціоморальним стандартом лідерів політичного українства початку ХХ ст.»¹⁴.

Безсумнівно, І. Шраг був сином свого часу: моральні засади його особистості формувалися на біблійних заповідях. До них долучилися й потужний національний та патріотичний фактори. Крім тих впливів, на які звернув увагу сам І. Шраг у «Автобіографії», написаній, до речі, під тиском С. Єфремова у 1916 р., були, безсумнівно, й інші спроби залучити його тісніше до української справи. У цьому контексті особливий інтерес викликають листи О. Кониського до І. Шрага, де без зайвого моралізаторства постійно постають сюжети, котрі сам адресант вважав невід'ємною складовою національної роботи, але водночас засвідчують наявність високих етичних принципів. Уже в першому з відомих нам листів письменника, автор дякував І. Шрагу за те, що «таки примостили Сивого (В. Самійленка. – Т. Д.)» у Чернігові. О. Кониський не соромився патетики: він був вдячний І. Шрагу за те, що врятували «українському письменству великий талант; Вам подякує за се і історія, і Україна», але наполягав, що його протеже, якому ще не виповнилося 30 років, потребує моральної опіки з боку таких людей як Шраг¹⁵. До речі, сам В. Самійленко не забув про вчинок І. Шрага, згадавши його добрим словом в автобіографії, датованій 1925 р.¹⁶ У 1897 р. тяжко хворий О. Кониський невідомо радів з приводу очікуваного виходу першого числа «Літературно-наукового вістника», до появи якого теж доклав чимало зусиль. Так відверто й актуально звучить і нині думка письменника: «Коли можна на цьому ґрунті погодитись людям, то можна і на інших, аби люде щиро бажали успіху ідеї, а не власному самолюбству; аби один одного не пхав в болото та не топтав під ноги, щоб самому вилізти нагору»¹⁷.

Здається, що подібні настанови стали одним із моральних імперативів І. Шрага. І оскільки тема сьогоднішньої конференції присвячена чернігівцям у роки Української революції, то спробуємо проаналізувати, як його високі моральні якості проявилися в цей час. І. Шраг був найстаршим за віком членом Української Центральної Ради (далі – УЦР). Саме йому доручили «в щирій промові» 17 грудня 1917 р., в останній день роботи Восьмої сесії УЦР, подякувати М. Грушевському «за його невтомну працю» від імені всіх товаришів¹⁸. І. Шраг, маючи чимало

службових і громадських обов'язків у Чернігові, не міг часто відвідувати Київ, але залишив помітний слід у діяльності УЦР. Зокрема, викликає інтерес сюжет із засідання Сьомої сесії УЦР 31 жовтня 1917 р. Більшовики відразу після жовтневого перевороту заходилися встановлювати свої порядки навіть у Києві. Зокрема, вони «заборонили друкувати партійну газету “Бунду” інакше як під їхньою цензурою». Член УЦР від цієї партії висловив протест. Першим його підтримав І. Шраг. Він рішуче висловився на захист свободи преси і повів за собою Раду, члени якої ухвалили відповідну постанову¹⁹. І. Шраг користувався заслужено високим авторитетом не лише в колі поколінь М. Грушевського чи С. Єфремова, але й значно молодших діячів революційної доби. М. Ковалевський писав у спогадах, що «моральний зміст Українського Національного Конгресу» полягав у тому, що на ньому відбулася зустріч сотень «місцевих українських діячів, які належали в переважній більшості до молодшого українського покоління, з діячами нашої старої громади», елітою інтелігенції, серед представників якої першим названо прізвище Іллі Шрага²⁰.

Суспільно-політичні погляди І. Шрага можна назагал схарактеризувати як ліберально-демократичні переконання типового для його доби інтелігента, радше європейського, ніж російського зразка. У його листуванні, інших особистих документах, публічних виступах знаходимо чимало доказів сповідування ліберальної ідеології, що передбачає прагнення до повної емансипації людини у всіх проявах, політичне та національне звільнення, особисті свободи, рівність перед законом, право вибору і т. п. Однак на перше місце у практичній роботі все-таки виходило національне питання, а ще точніше – проблема звільнення українців з-під влади імперії, об'єднання гілок одного народу й виборення незалежної держави.

Партія українських соціалістів-федералістів, до якої І. Шраг входив із самого початку її заснування, найбільше відповідала його переконанням. Безсумнівно, програмові цілі партії, попри назву, не мали нічого спільного з науковим соціалізмом. У сучасних дослідженнях наводиться інформація про те, як над прагненням есефів виглядати соціалістами підсміювалися їхні колеги по Центральній Раді – українські соціал-демократи та есери. Партійний орган останніх прямо писав, що «довелося й партії автономістів-федералістів натягати на себе соціалістичний костюм...»²¹. М. Попович вважав, що «насправді соціалізм Єфремова обмежувався народницькими традиціями, а федералістами називали себе тоді всі. Партію Єфремова – Ніковського можна віднести до *правого центру* (тут і далі курсив Автора. – Т. Д.) національного руху, до того типу, який називають *націонал-демократією*»²².

Нарешті, необхідно наголосити, що Ілля Шраг був людиною команди. Він умів і любив працювати у колективі одностайців. Здається, у нього були відсутні амбіції (або він їх свідомо не демонстрував) щодо першості, почесного місця у тій чи іншій організації, акції, реалізації задуму тощо. Скидається на те, що його значно більше цікавили результати діяльності. Ймовірно, його обирали головою того чи іншого з'їзду так часто саме тому, що він мирив непримиренні позиції товаришів, залагоджував конфліктні ситуації. З огляду на сучасний стан українського громадсько-політичного життя ця риса може бути оцінена як унікальна. І. Шраг не зраджував своїй партії ніколи, але, очевидно, розумів, що є речі значно важливіші за партійну приналежність – це доля народу, щойно проголошеної республіки, України. Це усвідомлення знайшло своє відображення в його виступі на засіданні з'їзду партії українських соціалістів-федералістів 11 квітня 1918 р. Рівно за рік до смерті один з найстаріших її членів сказав: «Ми зібралися в дуже важкий мент і, кінчаючи з'їзд, сподіваємося, що зберемося при кращих обставинах. Хоч темні хмари пройняли небо, але гроза розрядить атмосферу. Тепер Україна воскресла і віримо: раз воскресла, не вмире, не загине, і серед інших народів здобуде собі місце, якого заслуговує. Народ, що воскрес, не вмирає, зацвіте і засяє Україна»²³. Це, на нашу думку, і є вияв того історичного оптимізму, що надихав І. Шрага та інших діячів національно-визвольного руху на самовіддану працю в ім'я відродження України.

З-поміж інших рис особистості І. Шрага на перше місце в умовах революції вийшло, очевидно, розуміння єдності національних сил як запоруки успіху. Варто відзначити, що проблемою розпорошення сил, взаємним поборюванням, внутрішньою ворожнечею переймався не лише І. Шраг. Його однопартієць П. Стебницький у статті «Ріг Вернигори», що побачила світ у 1917 р. (вдруге вона з'явилася друком у чернігівському видавництві «Сіверянська думка» в 1919 р.), писав, що вирішальною умовою «цілковитого національного відродження» є «*єдність цілі – єдність сил*» (курсив Автора. – Т. Д.)²⁴. Якщо українці не хочуть опинитися «під тягарем таких умов, які розпорошать на пісок наш народ і повернуть наш край в стан первісної анархії, коли ми не хочемо врешті підточити внутрішнім розрухом само існування нашої нації, ми повинні всі наші частинні ідеали, практичні завдання й партійну роботу піддати першенству того всеукраїнського національного прапора, який збере до купи і вдержить коло себе всі національно свідомі елементи українського народу і громадянства...»²⁵. В наші дні публіцистична спадщина П. Стебницького викликала значний інтерес. В. Піскун писала: «Найбільш показовою працею П. Стебницького з точки зору характеристики його поглядів після 1917 р. є праця “Ріг Вернигори” (1917 р.). В ній він проаналізував сучасну українську дійсність та сформулював необхідні умови для успішного національного відродження українського народу»²⁶. У 2018 р. у збірнику історичної публіцистики, присвяченому 100-річчю гетьманської Української Держави, з'явилася стаття В. Панченка, де публікація столітньої давнини та її визначальна ідея стали провідними в сюжеті про діяча Української революції. «Сформульована Стебницьким ідея національної консолідації, “всенародного єднання коло національного ідеалу”, – писав автор, – була надактуальною надто з огляду на те, що українські соціалістичні партії сповідували інший, марксистський, принцип – принцип класової боротьби, а отже, визнавали пріоритет класових, а не національних інтересів...»²⁷.

І. Шраг був не просто однопартійцем П. Стебницького, вони листувалися, були по суті однодумцями. Однак доречно буде зауважити, що державницькі ідеї пробивали собі шлях в дуже непростих умовах, породжували масу складних проблем, у тому числі й достатньо гострих моральних колізій. П. Стебницький зрештою прийняв пропозицію очолити міністерство в реформованому уряді Гетьманату, а І. Шраг як керівник Чернігівської громади українських соціалістів-федералістів опинився в опозиції до гетьманської влади. Цей факт чітко прослідковується в його статті та працях членів громади у збірнику «Наше слово», що побачив світ у Чернігові, ймовірно, влітку 1918 р. Ми вже аналізували публікацію чернігівського діяча²⁸. Складається враження, що негативно оцінюючи політику П. Скоропадського й німецьких військ, І. Шраг не закликав до негайної війни проти гетьманського режиму, бо ж дії влади, спрямовані на придушення повстанського руху, «сприяють поширенню “більшевизма”»²⁹, а радше пропонував тверезо оцінити ситуацію, в якій опинилася Україна. Весь його життєвий досвід підказував, що треба зупинитися й обдумати, як врятувати країну від безладу, анархії, терору. Тут автор солідаризувався з позицією С. Єфремова, зачитувавши фрагмент із статті «На хвилі безладдя»: «І вдержати од безладдя – і того, що внизу коїться, і того, що згори прокидається – це єдине завдання всіх державних елементів на Україні»³⁰.

Утім, повторимося, дотримуватися якоїсь чіткої політичної лінії було непросто навіть для досвідченого, загартованого роками боротьби громадського діяча, яким, безумовно, був І. Шраг. Річ у тім, що його молодший син Микола (1894–1970) входив до керівництва партії українських есерів (УПСР), певний час редагував партійний орган – газету «Боротьба», а в Малій раді виконував обов'язки заступника М. Грушевського. Між тим, його батько, як і переважна більшість соціалістів-федералістів, вважав, що провина за програш більшовикам, П. Скоропадському лежить на есерах, які після проголошення IV Універсалу сформували уряд УНР. «Під впливом війни з більшовиками, – писав І. Шраг, – Ц[ентральна] Рада пішла на непевний шлях: вона почала проголошувати гасла, які збільшували анархію, викликали нові

заколоти, почалося якесь біговисько на випередки з більшовиками, що ні до чого доброго не довело: випередити більшовиків, яких ніщо не спиняло в їх руйнуючих заходах, не довелося, а шлях, на який перейшла Рада, побільшив тільки реакцію і викликав ворогування до неї серед широких кол людности»³¹.

Деяке конкретне уявлення про моральну дилему героя нашої розвідки дає лист М. Шрага від 22 травня 1918 р., адресований редактору «Нової ради» А. Ніковському. Це – машинопис, другий екземпляр, у клавіатурі друкарської машинки бракувало літер «є», «ї», у тексті також відсутні лапки. Автор висловив своє обурення змістом статті «На суд громадянства», вміщеної в газеті за № 81. Молодого й амбітного державного діяча зачепило за живе, що його прізвища у статті не названо, але вказано посаду – колишній редактор «Боротьби» – й наголошено, що йдеться про сина «шанованого і чистого громадського діяча»³². Він спростовував натяки на те, що після трусу редакції, вчиненого гетьманцями, кудись зник, переконував, що «не ховався», а поїхав у Чернігів³³. Утім, для нас важливіше інше: текст листа опинився в особовому фонді І. Шрага. Навряд, щоб його переслав А. Ніковський, бо тоді б це був перший примірник. Отже, можна припустити, що син поділився наміром з батьком – вимагати від редактора своєрідної сатисфакції: надрукувати спростування щодо несправедливих звинувачень. Можливо, Ілля Людвигович використав сповна батьківський авторитет, щоб переконати сина не робити цього. Якщо припущення правильне, то старший Шраг зробив це з метою не допустити поглиблення ворожнечі, нової хвилі взаємних безплідних докорів і звинувачень у середовищі національних сил. З висоти свого життєвого досвіду та глибокого розуміння ситуації він чудово розумів, що цей шлях до добра не доведе, натомість буде використаний численними ворогами незалежної України.

Варто ще раз навести оцінку С. Єфремовим людських якостей Іллі Людвиговича. На його смерть С. Єфремов відгукнувся щирим некрологом у «Книгарі», в якому були знаменні слова: «благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентельменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дрібні суперечки та рахунки. На перший виходять план вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвіювалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини»³⁴.

Відтак, на нашу думку, звертаючись до знакових постатей минулого, заповнюючи історико-біографічний простір української історії, варто значно більше уваги приділяти позитивним людським якостям дійових осіб історичного процесу, показувати, як вони впливали на суспільство, а результати їхньої громадсько-політичної діяльності сприяли тим доленосним змінам, що відбувалися в українській історії.

Ілля Шраг – людина з рідкісним характером й гідними поваги моральними принципами – «гармонії мети й засобів» – не може не викликати інтересу, пошани і співчуття у представників усіх поколінь українців, не стати предметом гордоців для чернігівців і взірцем для наслідування політиків і громадських діячів.

* Фото ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 292, № 631. Напис на звороті.

1. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 242. – (Серія «Мемуари»).
2. Боротьба: Орган Чернігівського Губерн[ського] Комітету Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів). – 1919. – 13 квітня. – С. 1.
3. Боротьба... – 1919. – 16 квітня. – С. 2.
4. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № Ал 59–265/603, арк 2.
5. Дорошенко Д. De Profundis. Пам'яті І.І. Шрага, Ф.П. Матушевського й А.Г. Вязлова // Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – 36. II, III, IV. – С. 140.

6. Там само. – С. 145.
7. Грабовський С., Лосєв І. Європейська інтеграція: «друга сторона медалі-2»? //День. – 2019. – 5 лютого. – № 20. – С. 5.
8. Там само.
9. Каспаров Г. Зима наближається: Чому потрібно зупинити Володимира Путіна та ворогів вільного світу /пер. з англ. Я. Лебеденка. – Харків: Клуб Сімейного дозвілля, 2016. – С. 290–291.
10. Рева І. Місія третього покоління. – К.: Темпора, 2018. – С. 32.
11. Стріха М. «Свобода творчості» чи провокація, або Чому Вагнер в Ізраїлі під заборонаю //Слово «Просвіти». – 2019. – Ч. 7. – 14–20 лютого. – С. 3.
12. І.Л. Шраг. Документи і матеріали /упоряд.: В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 42–43.
13. Там само. – С. 45–47.
14. Іваницька С.Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): Монографія. –Херсон: Видавн. дім «Гельветика», 2018. – С. 234.
15. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага /упоряд. Т.П. Демченко, О.О. Мисюра. – Чернігів: Просвіта, 2011. – С. 27.
16. Ляшко С.М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук /НАН України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; редкол. В.І. Попик (голова) та ін. – К., 2018. – С. 315.
17. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага... С. 151.
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 37.
19. Там само. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 378–379.
20. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук (Австрія), 1960. – С. 282–283.
21. Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – С. 153–154.
22. Попович М.В. Філософія свободи /упоряд.: Л.Ф. Артюх, Н.Б. Вяткіна. – Харків: Фоліо, 2018. – С. 238.
23. Черниговская земская газета. – 1918. – 18 (31) мая. – С. 9.
24. Стебницький П. Вибрані твори /упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 526.
25. Там само. – С. 528–529.
26. Миронець Н., Піскун В., Старовойтенко І. та ін. Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження): Монографія /НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2013. – С. 49.
27. Панченко В. «Єдність цілі – єдність сил» //AVE. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ТОВ «Українська прес-група», 2018. – С. 348.
28. Див.: Демченко Т. Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів (1918 р.) //Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 16. – С. 170–175; Її ж. Ілля Шраг на чолі чернігівської громади Української партії соціалістів-федералістів (1917–1918 рр.) //Розумовські зустрічі: збірник наук. праць. – Чернігів, 2016. – № 3. – С. 164–174.
29. Черниговець. Через віщо так сталося //Наше слово. 1918 рік /Чернигівська громада українських соціалістів-федералістів. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1918. – С. 10.
30. Див.: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. /упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – С. 44. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).
31. Черниговець. Через віщо так сталося... – С. 7.
32. Державний архів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, од. зб. 32, арк. 1–3.
33. Там само. – Арк. 2.
34. І. Л. Шраг. Документи і матеріали... С. 162–163.

ЛЯШЕВ О.

**Уродженець села Роїща поручик Михайло Зінченко:
старшина Армії УНР та український емігрант у Словаччині**

Зінченко Михайло Львович народився 22 травня (4 червня) 1893 р. у с. Роїщі на Чернігівщині в родині козака Льва Микитовича Зінченка¹. Рід Зінченків – це старий роїський козацький рід (можливо, один із найстаріших козацьких родів Чернігівщини), який свій початок виводить з другої половини XVII ст.²

Михайлу Львовичу, ймовірно, готувалася доля священика. Його донька Оксана розповідає, що він начебто навчався в семінарії. Там трапився якийсь конфлікт і Михайло отримав ляпаса. Після цього батько забрав його додому, вважаючи, що його син не вартий такого ставлення.

У 1912 р. Зінченко поступає вільнонайманим на військову службу до 83-го піхотного Самурського полку (м. Ставрополь). У вересні 1913 р. був прийнятий юнкером до Тифліського піхотного військового училища, яке закінчив 1 грудня 1914 р. і отримав військове звання прапорщика³.

Після закінчення училища Михайла Львовича призначили до 4-го Кубанського пластунського батальйону і молодий офіцер потрапив на Першу світову війну. Спочатку – Кавказький фронт і участь у відомому Саракамишському бою, потім – Південно-Західний, австрійський, фронт на Волині, де він отримав кульове поранення в ногу⁴. Після лікування, 25 липня 1915 р. був переведений на нестройову службу: помічник Кременчуцького етапного коменданта та командир 124-ї етапної роти. У березні 1916 р. подав рапорт на повернення в діючу армію до своєї частини й з 1 серпня 1916 р. знову служив у 4-му Кубанському пластунському батальйоні. В листопаді 1917 р. Зінченко захворів і лікувався у Київському військовому шпиталі, де 18 грудня був визнаний непридатним до військової служби. Завершив Першу світову війну у чині поручика і був нагороджений орденами св. Анни 4 ступеня з написом «За хоробрість» та св. Станіслава 3 ступеня з мечами та бантом.

Цікавий факт з фронтового життя Михайла Львовича пригадує його донька: «В родині розповідали про випадок, коли батько наказав своїм солдатам припинити вогонь, бо по той бік окопів були наші брати»⁵, – адже в австро-угорській армії служили й українці.

Повернувшись у грудні 1917 р. додому, Михайло Львович поринув у вир революційних потрясінь, які охопили Україну. Навесні 1918 р. він організував у селі вибори делегатів на Всеукраїнський з'їзд хліборобів, на якому хотів клопотатися перед Центральною Радою про збереження дрібної приватної власності на землю. У складі делегації від Роїща взяв участь у з'їзді, який 29 квітня 1918 р. обрав Гетьмана України П. Скоропадського. Проте до Союзу хліборобів Михайло Зінченко не вступив, а на пропозицію повітового старости очолити Хліборобську сотню – відмовився. Він вирішив присвятити своє життя роботі на землі і в серпні вступив на навчання до Київського політехнічного інституту на сільськогосподарський факультет⁶.

Після захоплення Києва та Лівобережжя Денікиним у жовтні 1919 р. хотів відвідати рідне с. Роїще, але дорогою додому був заарештований за підозрою у більшовизмі й тиждень провів у

М.Л. Зінченко.

ти землеробське інженерство. Навчання в УГА припинив у 1923 р., а диплом землеробського інженера ЧВТШ отримав 17 червня 1926 р.

Подальше життя Михайла Львовича було пов'язане зі Словаччиною¹⁴. По закінченню навчання він п'ятнадцять років працював у с. Вігляші, жив у с. Очові.

З початком німецько-радянської війни у 1941 р. Зінченко, як виходець з території СРСР, був взятий на облік службою державної безпеки Словаччини, яка була союзником Німеччини¹⁵. Попри це, як керівник сільськогосподарського підприємства Зінченко брав на роботу євреїв, щоб переховувати їх від переслідувань¹⁶, що зрештою стало відомо, і його було заарештовано. Але завдяки друзям вдалося врятуватися і разом з дружиною втекти.

Докладніше цей період життя М.Л. Зінченка оприлюднений у невеликій публікації, яка була видана накладом всього 50 примірників¹⁷. Але одразу після видання була отримана нова інформація, яка не лише дозволила висвітлити долю учасника українських визвольних змагань після Другої світової війни, але й виправити фактичні неточності і помилки.

З 1949 р. до 1953 р. М.Л. Зінченко керував Фондом національного оновлення, створеним на базі маєтків, які були у селах Болешові та П'єхові. Він став першим керівником цього державного господарства після його націоналізації. Контора фонду розміщувалася у п'єхівському маєтку, тут же проживала й родина Зінченка. Як керівника, Михайла Львовича зобов'язували вступити до комуністичної партії, від чого він категорично відмовився, тому згодом його було усунуто з посади.

В 1953 р. він з родиною перебрався до м. Дубниця над Вагом (округ Ілава, Тренчанський край, Північно-Західна Словаччина), де певний час проживав у невеличкому дерев'яному будинку маєтку Шлесінгерівців, а потім отримав квартиру в багатоповерхівці¹⁸. У м. Дубниця над Вагом М.Л. Зінченко прожив решту життя. Помер 12 березня 1963 р., похований на міському цвинтарі¹⁹.

З особистого життя Михайла Зінченка нам відомий лише еміграційний період. На початку 1920-х років у нього була кохана дівчина на ім'я Наталія, але вона опинилася в Белграді. Пам'ять про це кохання Михайло зберіг на все своє життя, і навіть його донька Оксана має друге, хресне, ім'я Наталія. У Словаччині Зінченко познайомився з Юліаною зі словацької родини Новак, яка була родом із с. Мирчі на Закарпатті, й 21 лютого 1941 р. вони побралися.

Зі своєю дружиною Зінченко опікувався п'ятьма дітьми її сестри. Мали власну дитину, доньку Оксану, яка народилася 12 лютого 1946 р. у м. Зволені. Оксана закінчила гімназію в Тренчині, навчалася у Драматичному училищі у Братиславі та Братиславському університеті ім. Каменського, на філологічному факультеті якого опановувала італійську та французьку мови. Під час «відлиги» у 1967 р. виїхала до Франції, де закінчила Сорбонну (Paris IV Sorbonne) за спеціальністю «російська мова та література», писала кандидатську дисертацію, яку, на жаль, не завершила. Живе в Парижі.

Документ про закінчення М.Л. Зінченком Чеської політехніки.

Вишита серветка, яка зберігалася в родині М.Л. Зінченка. Інв. № Ит-3512.

Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Спілкувалися в родині українською мовою. Зінченко в еміграції постійно відчував ностальгію за своїм рідним краєм і, очевидно, мав бажання до нього повернутися. Наприкінці німецько-радянської війни, коли Словаччину зайняли радянські війська, за спогадами доньки, він випадково зустрівся зі своїм племінником Василем Петровичем, й однією з тем їхньої розмови було повернення в Україну. Але, знаючи долю свого старшого брата Петра, який був розкуркулений у Роїщі одним з перших, та маючи досвід власних стосунків з репресивними радянськими органами, було вирішено, що такий вчинок для М. Зінченка небезпечний. Василь Петрович помер у 1945 р. і зв'язки з рідними знову були втрачені. А вже десь на переломі 1950-х–1960-х років Михайло Львович через якесь товариство розшукав родину свого племінника в Україні і до своєї смерті підтримував стосунки з нею та навіть допомагав матеріально.

Михайло Львович завжди був патріотом своєї Батьківщини України, гімн «Ще не вмерла Україна!» знали в його родині. Вже перебуваючи в еміграції, він придбав «Кобзаря» Т. Шевченка видання 1921 р. Ця книжка не просто зберігалася на полиці: Михайло Львович загадував дітям вчити вірші з «Кобзаря», які вони потім декламували гостям, що приходили до батьків²⁰. Були в домашній бібліотеці й інші книжки українською мовою. Зберігалася у родині й шовкова серветка з вишитим тризубом та написом «Слава Борцям за волю України», яку сьогодні можна побачити в експозиції

О. Ляшев на могилі М.Л. Зінченка. 2018 р.

Михайло Львович знав кілька мов: українську, російську, німецьку, чеську та словацьку. Він вів здоровий спосіб життя, не палив і не вживав спиртного. Захоплювався історією та політикою. З друзями обговорював минуле України, постать І. Мазепи. Дуже поважав культуру та історію Франції (тому його донька вже з 14 років почала брати приватні уроки французької мови). Шанував і російську літературу, любив Л. Толстого. Його ідеалом був демократичний лад. З повагою ставився до таких постатей, як генерал Ш. де Голь та президент Дж.Ф. Кеннеді, з великою неприязню – до більшовиків: «Більшовики не мають ані совісті, ані честі», – казав він. Навіть червоний колір був під табу в його родині. Михайло Львович щодня, з донькою Оксаною на колінах, слухав радіо «Голос Америки». Він був простою і привітною людиною. Вмів знайти шлях до кожного робітника керованого ним підприємства, часто вів розмови з ними, відвідував їхні сім'ї, зупинявся біля працівників у полі, давав поради, молодь закликав вчитися. Зінченко був дуже віруючим, перевагу віддавав католицизму, який вважав вимогливішим, хоча казав, що помре православним.

З проголошенням незалежності Української держави, за яку Михайло Львович воював у 1920 р., 30 жовтня 1997 р. його було реабілітовано²¹.

24–25 вересня 2018 р. автор цього матеріалу відвідав могилу поручика Армії УНР М.Л. Зінченка, вшанував, віддав йому належні військові почесні. На могилу була привезена земля з рідного с. Роїща з вулиці, на якій стояла батьківська хата героя.

Земля ж з могили М. Зінченка була привезена до України і 14 жовтня 2018 р., на Покрову, у День захисника України в гільзі від БМП-2 була закладена в Чернігові під знаком «Борцям за волю України», поруч з Катерининською церквою. 18 жовтня земля з могили М. Зінченка була покладена й на його батьківщині в с. Роїще, на цвинтарі, що в колишньому колгоспному саду.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 649. – Оп. 10. – Спр. 973. – Арк. 386зв.
2. Ляшев О. Козаки та селяни с.Роїща Роїської сотні Чернігівського полку. – Чернігів, 2016. – Кн. 2. – С. 17.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО У). – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 81.
4. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.18. – Оп. 1-л. – Спр. 1812. – Арк. 9.
5. Спогади О.М. Зінченко, одержані під час e-mail листування.
6. ДАК. – Ф. 18. – Оп. 1-л. – Спр. 1812; Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. – Кн. 1. – К., 2015. – С. 260.
7. ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 4600. – Арк. 4.
8. ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 4600. – Арк. 20.
9. Ляшев О. Роїщани в Українській революції. Михайло Зінченко. – Чернігів, 2018. – С. 5–6.
10. ЦДАВО У. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 81; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 459, 466.
11. Węglewicz W. Zarys dziejów obozu dla jeńców w Wadowicach w latach 1918–1921 //Wadoviana. Przegląd historyczno-kulturalny. – № 18. – 2016. – S. 163–178.
12. ЦДАВО У. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 1110. – Арк. 5, 6.
13. ЦДАВО У. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 1110. – Арк. 6.
14. У 1939 р. Чехія була анексована III Рейхом, під тиском якого утворилася Словацька Республіка, у 1939–1945 рр. – союзник нацистської Німеччини; у 1945–1993 рр. – у складі Чехословаччини, з 1993 р. – незалежна держава Словацька Республіка.
15. Slovenský národný archív (Словацький національний архів) SNA. – SUABA3 – 2018/001765. – UŠB 1941, аш. 807-5 (Zinčenko).
16. Спогади О.М. Зінченко.
17. Ляшев О. Роїщани в Українській революції. Михайло Зінченко. – Чернігів, 2018. – 8 с.
18. Кобела А. Страждання життя українського біженця. Михайло Зінченко – український біженець, видатний сільськогосподарський спеціаліст //Нове життя (двотижневик Русинів-Українців Словацької Республіки м. Пряшів СР). – 2013. – 20 грудня.
19. Лист від Метрики м. Дубниці над Вагом від 22 березня 2018 р.
20. Спогади О.М. Зінченко та Е. Чапової (племінниця дружини М.Зінченка, якою вони опікувалися; інформація отримана при особистому спілкуванні).
21. ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 4600. – Арк. 23.

Ситий І.

Два листи Симона Петлюри до Олекси Коваленка зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Початок ХХ ст. ознаменувався великими змінами в Україні, які охопили економіку, політику, соціальні відносини, культурне життя. Активними учасниками останнього були Симон Петлюра (1879–1926) та Олекса Коваленко (1880–1927).

Перший – корінний українець з Полтавщини, другий – представник Слобідської України, якому довелося торувати свій непростий шлях до материкової України. Зустрілися і познайомилися в Києві, чому посприяв обопільний інтерес до літератури та однаковий вік. Щоправда перший почувався у місті як у себе вдома, впевнено, а іншому довелося несолодко, поступово здобуваючи своє місце у культурному середовищі української столиці. Але завдяки енергії, натхненню, щирій прихильності до української справи наші герої добре вкоренилися і домоглися неабияких здобутків на культурній ниві.

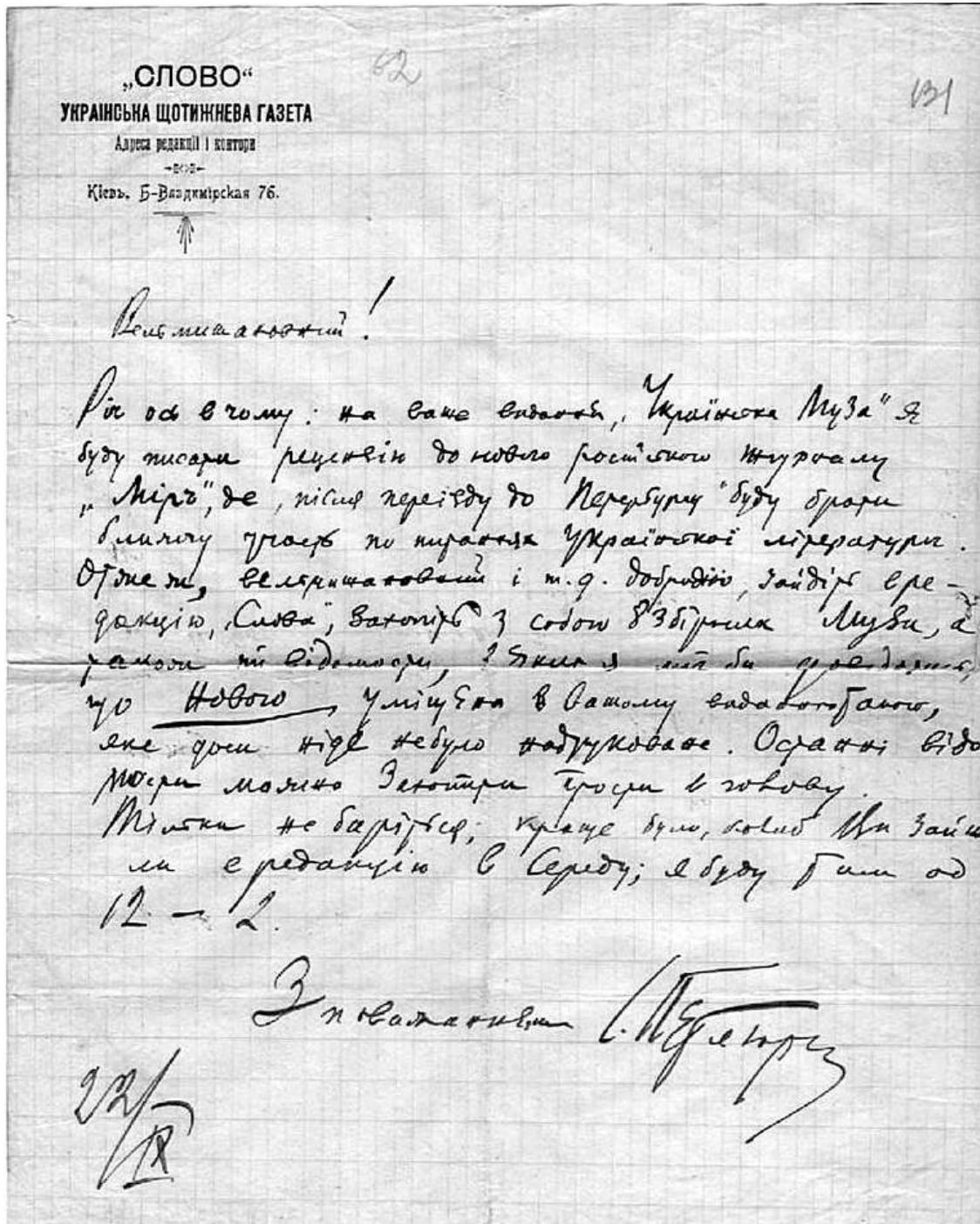
З часом амбіції привели С. Петлюру до Санкт-Петербурга, а потім до Москви і лише Перша світова війна та революція повернули його в Україну, де він згодом очолив новостворену державу. Проте зла доля завела його аж у Париж, де він і загинув наглою смертю.

О. Коваленко продовжив свою літературну та видавничу діяльність в Києві. Але з часом облишив її. Чому? Відповіді і досі не знаємо. Його літературний архів опинився в Музеї українських старожитностей В.В. Тарновського в Чернігові. Що відбувалося у житті О. Коваленка між 1911 та 1927 рр., як він сприймав новонароджену Українську державу, її крах, радянську Україну, що робив – наразі невідомо, крім того, що помер у Києві. Який дивний збіг – доля відпустила обом по 47 років, але слобожанин упокоївся в Україні, а корінний полтавчанин – у Парижі. Як тут не згадати приказку: «Путі Господні незбагненні».

Згадані у заголовку листи зберігалися в архіві О. Коваленка до 1953 р., коли з відомих причин були вилучені з музею і передані до Державного архіву Чернігівської області. Повернулися вони у музей лише 1992 р., через рік після проголошення Незалежної України, коли було підготовлене відповідне клопотання щодо повернення усіх вилучених музейних предметів. Так удруге листи надійшли до музейного фонду. Обидва листи стосуються часу, коли С. Петлюра зробив вирішальний крок у своїй долі – продовжив кар'єру публіциста, літератора, журналіста у Санкт-Петербурзі, й у такий спосіб перестрибнув з провінційного натовді Києва, який для його амбіцій став затісним, на вищий столично-імперський рівень.

Перший лист характеризує С. Петлюру як такого собі метра, господаря життя, який досить зневажливо поставився до прохача О. Коваленка. Йому не соромно звертатися до видавця в безіменній формі – «Вельмишановний», підганяти мов хлопчача – «тільки не баріться» тощо.

Тон другого листа абсолютно інший. Петлюра у північній Пальмірі вже не мав київського статусу і сам вимушений виступати у ролі прохача. Виявляється, ім'я Коваленка йому добре знайоме, він чемно вибачається, що забув ім'я Олекси по-батькові, розлого описує свій задум щодо історії українського театру, детально розписує вимоги до рецензій у російських журналах, улесливо цікавиться творчими планами О. Коваленка. Підписується вже не як «С. Петлюра», тобто коротко і холодно, а з приязню і повагою: «Всього кращого бажаю Вам. Сім. Петлюра». Детально зазначає свою петербурзьку адресу. І все для того, щоб О. Коваленко таки надрукував його опус.

Цікавість викликає український правопис у редакції Петлюри. Звертає на себе увагу підсвідомий розрив слів на окремі склади, що ми позначили курсивом. Наведені факти характеризують С. Петлюру як людину імпульсивну, гарячкувату, амбітну, яка не зважає на інших, але заради досягнення своєї мети згідна тимчасово поступитися своїм гонором. На нашу думку, ці негативні риси характеру майбутнього поведиря української нації, серед інших причин соціально-економічного, політичного та воєнного гатунку, спричинили крах Української Народної Республіки 1918–1920 років.

Нижче подаємо текст автографів із збереженням мовних та стилістичних особливостей оригіналів.

1

«Слово»

Українська щотижнева газета

Адреса редакції і контори

Київ, Б-Владимірская 76.

Вельмишановний!

Річ ось в чому: на ваше видання «Українська Муза» я буду писати рецензію до нового російського журналу «Мір», де, після переїзду до Петербургу буду брати *ближчу* участь по питаннях української літератури.

Отже ж, вельмишановний і т.д. добродію, зайдіть в редакцію «Слова», захопіть з собою 8 збірок Музи, а також ті відомости, з яких я міг би довідатись, що нового *уміщено* в вашому виданні такого, яке доси ніде не було надруковане. *Останні* відомости можна захопити просто в голову.

Тільки не баріться, краще було, коли б Ви *зайшли* в редакцію в середу; я буду *там* од 12–2.

З поважаннями С. Петлюра¹

22/IX [1908].

Інв. № Ад-3520 (старий інв. № Ал-539/374). На аркуші бланка у клітинку. Текст темно-коричневим чорнилом на с. 1. Угорі с. 1 архівна нумерація олівцем – «62» (червоним) та «131» (простим).

2

28/XI [1908]

Шановний Олекса²

(Вибачайте, що забув, як вас величати по батькові, хоч це, на мою думку цілком зайва річ, бо ми сами же собі істнувати мусимо, а не в залежности від батьків).

Звертаюсь до Вас з ось яким проханням. Я маю намір написати працю про *сучасний* український театр і сучасних українських акторів. Це має бути картина історичного короткого розвитку української *театральної* штуки і її сучасного становища, в зв'язку з *ідейними* настроями і стремліннями українського громадянства. Будуть підкреслені моменти і причини занепаду театральної штуки, роль корифеїв – позитивна і негативна; характеристика ідейного рівня артистів (в фактах, в ілю//страціях, в цифрах) і тд. Отже, коли цю книжку може видати «Ранок», або Иванов чи який иньший підприємець, яби звичайно в недовгому часі підготов би її до друку. Зважаючи на те, що українські актори по українському здебільшого не читають нічого, крім театральних рецензій, я маю на увазі написати цю книжку по російському. Думаю, що вона піде на продаж; бо її купуватимуть не тільки українці, але й росіяне. Таким чином з боку «ходкости», цього «товару» не може бути сумнівів. Так ото, як що Ви маєте тісні стосунки з видавцями, – запропонуйте видання книжки про Укр. театр. В такому разі виясніть ті умовини, на яких би я міг оддати свою працю: 1) гонорар від аркуша; розміри праці і //строк, до якого мушу її приготувати. Матеріал у мене вже готовий, план – теж. – Залишається лише «запечатлѣть» на папері, те, що більш менш ясно скрісталізовалося в голові.

рецензії в „Міро“ (М/Міро) і в „Образотворчій“ але публікувати, коли „Мир“ видає з друку вже всі, і коли Ви пишете їй про це, „Образотворчій“ - помиривши, чи не писати їй без певної потреби?

Ам сподіюся Справа з „Христом“?

Вашого кращого багнато Вам.

Сім. Пугачов

Адреса: м.з. Петербург
Вас. Остр. Малай просп. 93.
Кв. 8.

КБ 37343
ш-3519

Миколай Олександрович...
...вас писати по-братськи, як ви, на мою думку, писали завжди, бо ми всі на собі історію свою несемо, а не ефемерно, як багато.

Звернувся до Вас з особистою проханням. Якби написати про це український театр і сучасних українських акторів. Це має бути логічна історична коротка розповідь української театралогії, її сучасної ситуації, опису і ідейності театру, і сучасними українськими театрами і акторами. Будуть підкреслені тенденції і притаманні Заходу тенденції театру, роль коридорів-театрів і театрів, характерна ідея нового театру, артиста (сфактор, в ідею).

Справа з „Енциклопедією“ (Е/Е). Ойже, коли це книжку може видати „Радом“, або Іванов такий мистецтв предикс, або з'являти в недовому часі підготувати її з друку. Значить не те, українські актори по українському здебільшого не пишуть нічого, крім театральних рецензій, а ми не уводимо писати цю книжку по російському, а ми не уводимо на продаж; бо її купували б не тільки українці, але й росіяни. Такими чином з боку „Радом“ цього „театру“ не може бути сумнівів. Так ось, як це Ви маєте певні сподівання з видавцями, - запитуйте видавців книжки про цю тему. В українській ролі висловлює її умовина, а якщо ви її не одразу свої праці, тогочас від армії; російські праці з

Справа, до якого часу її приготувати. Миколай Олександрович, планувати, - залишається лише, залишається наперед, те, що бачити менше, а не сподіватися в готувати.

Ваші, - а тепер співробітництва в „Образотворчій“ і „Міро“ по українському питанням. Ойже, коли хотіло, щоб в російській журналістиці має від часу з'являлися рецензії на ваші видання, нависаєте до видавців журналу ваші видання з поміжкою, що ці видання починаються на рецензії, а не з'являються з'являються. Бо, бачите, північ яка практика вже встановилася, що бібліотечні друкарні здебільшого не ті книжки, які приходять од видавців та видавців до редакції.

На „Міро“ уміщено була

Далі, – я тепер співробітничая в «Образованіи» і «Мірѣ» по українським питанням. Отже, коли хочете, щоб в російській журналістиці час від часу з'являлися рецензії на ваші видання, надсилайте до згаданих журналів *ваши* видання з поміткою, що ці видання посилаються на рецензію, а разом з цим і мене листовною карткою сповіщайте про це. Бо, бачите, – тут така практика встановилась, що *бібліографії друкуються* здебільшого на ті книжки, які приходять од авторів чи видавців до редакції.

На «Укр. Музу» уміщено було //рецензію в «Мірѣ» (№ 1). Можна буде *умістити* і в «Образованіи», але тільки тоді, коли «Муза» вийде з друку вже вся, і коли ви *пришлете* її до ред. «Образованія» – помітивши, що присилаєте її для певної мети.

Як стоїть справа з «Хріном» ?

Всього кращого бажаю Вам.

Сім. Петлюра

Адреса моя:

Петербургъ

Вас. Остр. Малый просп. Д. 33.

Кв. 8.

Інв. № Ад-3519 (старий інв. № Ал-539/374). На 2-х аркушах у лінійку. Текст темно-коричневим чорнилом. Угорі с. 1 архівна нумерація олівцем – «61» (червоним) та «129» (простим).

Знаком // позначені кінець однієї сторінки та початок іншої.

1. Петлюра Симон (1879–1926) – український політичний, державний діяч, журналіст, публіцист. Народився в Полтаві. Один з провідних діячів Револуційної української партії. Член редакцій українських часописів «Рада», «Слово». З 1912 р. – редактор українського часопису «Украинская жизнь», що видавався в Москві. У 1916 р. мобілізований до російської армії. Ініціатор та організатор Українського Військового з'їзду Західного фронту. Голова Українського Генерального Військового комітету та член Центральної Ради, голова Директорії УНР. Похований у Парижі.

2. Коваленко Олександр Кузьмич (1880–1927) – український поет, видавець, перекладач, драматург. Народився на х. Власів Воронезької губернії. Друкуватися почав у 1900 р. Був упорядником декламаторів «Розвага», антології «Українська муза» (1908), фундатор видавництва «Ранок» (1906) та «Кобза» (1910). Залучив С. Петлюру до популяризації своїх видань в Україні та Росії. Похований в Києві.

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Сита Л. Хрести-енколпіони в археологічному зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог.	3
Ситий І. Литовський Статут у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського	17
Ситий І. З архівної спадщини козацької України (Книга копій царських указів і маніфестів XVIII ст.)	21
Половнікова С. “Качанівка. Альбом автографів”. Пошук матеріалів триває.	61
Гончаренко В. Металева скриня. Спроба атрибуції	69
Арендар Г., Гончаренко В., Адруг А. Дукачі у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог.	73
Арендар Г. Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Медальйони	85

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Лаєвський С. “Скарбниця української культури”. Випуски 11–20. Показчик	95
---	----

Археологічні дослідження Чернігівщини

Шумей Е., Сытый Ю. К вопросу о расположении курганов в I–IV группах Шестовицкого могильника	113
--	-----

Краєзнавство

Май-Борода М. Благовіщенський собор XII століття – перлина древнього Чернігова. .	132
Лаєвський А. Козацько-старшинські роди Стародубщини	140
Цикунова І. Збережена пам’ять.	152
Жирохов М. Перший партизанський загін на Чернігівщині. 1941 рік	156

Біографічні матеріали

Ситий І. Семен Ялинський герба «Копасина» – першодрукар чернігівський. Штрихи до біографії	165
Трикашна Л. Герой-гвардієць Г.П. Кузьменко	171

Колекції інші

Ситий І. Артефакти розповідають про минулину. Приватна колекція О. Ємця	173
--	-----

Доповіді та повідомлення П'ятої наукової конференції “Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років”

Блакитний М. Події Української революції на сторінках церковної періодики.	179
<i>Чернігівської єпархії</i>	179
Бондар О. Більшовицькі терористичні акти на Чернігівщині восени <i>та взимку 1918 року.</i>	188
Москаленко В. Суспільне життя Сновська часів УНР. 1917–1918 роки	194
Науменко А. Корюківщина в часи Української революції 1917–1921 років	200
Сергєєва С. Концентраційні табори примусової праці на Чернігівщині у <i>1920–1922 роках</i>	207
Демченко Т. Моральні засади діячів українського руху (на прикладі життя <i>й діяльності Іллі Шрага)</i>	220
Ляшев О. Уродженець села Роїща поручик Михайло Зінченко: старшина Армії УНР <i>та український емігрант у Словаччині</i>	227
Ситий І. Два листи Симона Петлюри до Олекси Каваленка зі збірки <i>Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	232

Про авторів

<i>Адруг</i>	– доцент Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат мистецтвознавства
<i>Анатолій Кіндратович</i>	
<i>Арендар</i>	– головний зберігач фонду Чернігівського історичного музею
<i>Ганна Петрівна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Блакитний</i>	– учений секретар Чернігівського історичного музею
<i>Максим Михайлович</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Бондар</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Олександр Миколайович</i>	ім. В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Гончаренко</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Вікторія Семенівна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Демченко</i>	– доцент Навчально-наукового інституту історії та соціо-гуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського
<i>Тамара Павлівна</i>	Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
<i>Жирохов</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Михайло Олександрович</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Ласівський</i>	– кандидат історичних наук, м. Єрусалим, Ізраїль
<i>Артем Сергійович</i>	
<i>Ласівський</i>	– директор Чернігівського історичного музею
<i>Сергій Лазаревич</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Ляшев</i>	– краєзнавець, с. Роїще, Чернігівський район
<i>Олександр Вікторович</i>	
<i>Май-Борода</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Мирослав Сергійович</i>	ім. В.В. Тарновського, кандидат богослов'я
<i>Москаленко</i>	– директор Сновського історичного музею
<i>Валентина Василівна</i>	
<i>Науменко</i>	– науковий співробітник Корюківського історичного музею
<i>Андрій Миколайович</i>	
<i>Половнікова</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Світлана Олександрівна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Сергєєва</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Світлана Миколаївна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Сита</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Людмила Федорівна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Ситий</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Ігор Михайлович</i>	ім. В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Ситий</i>	– старший науковий співробітник Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка
<i>Юрій Миколайович</i>	
<i>Трикашна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Людмила Миколаївна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Цикунова</i>	– завідувачка канцелярії Чернігівського історичного музею
<i>Ірина Петрівна</i>	ім. В.В. Тарновського
<i>Шумей</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею
<i>Олена Миколаївна</i>	ім. В.В. Тарновського

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 20

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Технічний редактор В.М. Лозовий
Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 09.11.2019 р.

Формат 60х84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyt.
Ум. друк. арк. 30,0+2,5 вкл. Ум. фарб.-відб. 30,0+2,5 вкл. Обл.-вид. арк. 27,9+2,32 вкл.
Зам. 0021. Наклад 200 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14027 м.Чернігів, вул. Станіславського, 40

